

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

1(17) 03 / 2023

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

1 (17) 03 / 2023

ШЫМКЕНТ, 2023
SHYMKENT, 2023

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РҒДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук, тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogical, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative directions subject headings (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 1 (17) 03 / 2023
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 1 (17) 03 / 2023
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 1 (17) 03 / 2023

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунусбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к, доцент; Сүлейменов Ү.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ү.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОКМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзб.РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садықов Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунусбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академические науки» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова. Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О.- декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авилова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Коньратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог. наук, доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суубердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б.- главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К.-директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи., к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. -доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А.-ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2023

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

***Торгаутова Ш.А.**

магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»,
старший преподаватель научного центра «Абайтану»
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВКЛАД АБАЯ (ИБРАХИМА) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ
В РАЗРАБОТКУ «ҚАРАМОЛЛА ЕРЕЖЕСІ» - ПОЛОЖЕНИЕ БИЕВ,
ПОЧЕТНЫХ КАЗАХОВ НА СЪЕЗДЕ В КАРАМОЛА,
СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1885).**

Свод законов 74 параграфа. г.Казань – 1886 (перевод на русский язык автора)

***Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru**

Аннотация: начиная с 2023 года впервые читать лекции специального курса «Абаеведение» учащимся и подготавливая материалы для лекционных курсов, автор статьи обратила внимание на так называемое «Ереже - Положение» от 1885 года, которое еще малоизвестно и представляет собой историческую ценность, как источник по исследованию социально-имущественных отношений, так и представляет интерес связи с данным источником имени казахского просветителя и поэта второй половины XIX - начала XX века - Великого Абая Кунанбайұлы.

Автор попытлся перевести исторический источник на русский язык, дать историографический обзор исследованию материала, прокомментировать документ, с целью оценки исторического источника, как одного из важных и значимых документов исследуемой эпохи, социально-экономических, политических и правовых процессов в отображаемом в документе, раскрыть еще одну грань в неизвестных об Абае Кунанбайұлы исторических фактах его государственной деятельности, дипломатической миссии, искусстве регулирования правовых отношений среди сородичей, опирающихся на законы традиционного казахского общества Великой Степи. Популяризации общественности свода законов «Ереже - Положения» не только Казахстана, но и зарубежья. Положение лишь упоминается в некоторых статьях периодической печати Казахстана в период празднования 175-летия Абая Кунанбайұлы в 2020 году и редакции текста положения на казахском языке в электронном журнале «Qazaqstan tarihi». Автором проведена работа перевода данного исторического документа «Қарамола Ережесі» от 1885 года, принятого биями, почетными казахами Казахской степи и местными управленцами от царской России.

Ключевые слова: Карамолинское ереже, обычное право, Абай Кунанбайұлы, Абаеведение, свод законов, суд биев, история, этнография

Түйін: 2023 жылдан бастап оқушыларға алғаш рет «Абайтану» арнайы курсының дәрістерін оқып, дәріс курстарына материалдар дайындай отырып, мақала авторы 1885 жылғы «Ереже» деп аталатын құжатқа назар аударды. «Қарамола ережесі» әлеуметтік-мүліктік қатынастарды зерттеу көзі ретінде де тарихи құндылықты білдіреді. Қазақ ағартушысы және XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы ақын - Ұлы Абай Құнанбайұлы есімі де осы құжаттың пайда

болуына себепкер болып отырғаны анық және қызығушылық тудырады.

Автор тарихи деректі орыс тіліне аударуға, материалды зерттеуге тарихнамалық шолу жасауға, зерттелетін дәуірдің маңызды құжаттарының бірі ретінде тарихи дереккөзді, құжатта көрсетілген әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық процестерді бағалау мақсатында құжатқа түсініктеме беруге, Абай Құнанбайұлы туралы белгісіз тарихи фактілердің тағы бір қырын ашуға тырысты. Ұлы Дала дәстүрлі қазақ қоғамының заңдарына сүйенетін құқықтық қатынастарды реттеу өнері, дипломатиялық миссиясы, сонымен қатар мемлекеттік деңгейдегі «құрметті қазақ» атағы да маңыздылығын ашу. Тек Қазақстанның ғана емес, шетелдің де «Ереже» заңдар жинағын жұртшылықты танымал ету. «Ереже» 2020 жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығын мерекелеу кезеңінде Қазақстанның мерзімді баспасөзінің кейбір мақалаларында және «Qazaqstan tarihi» электронды журналында Қазақ тіліндегі мәтінінің редакциясында ғана жарияланды. Автор билер, қазақ даласының «құрметті қазақтары» және патша Ресейінен келген жергілікті басқарушылар қабылдаған 1885 жылғы «Қарамола Ережесі» Тарихи құжатының аудармасы бойынша жұмыс жүргізді.

Кілт сөздер: Қарамола ережесі, дала заңдары, Абай Құнанбайұлы, Абайтану, заңдар жинағы, билер соты, тарих, этнография

Abstract: starting in 2023, for the first time to lecture a special course «Abai Studies» to students and preparing materials for lecture courses, the author of the article drew attention to the so-called «Heresy» from 1885, which is still little known and is of historical value, as a source for the study of social and property relations, and is of interest in connection with This source is named after the Kazakh educator and poet of the second half of the XIX - early XX century - the Great Abai Kunanbayuly.

The author tried to translate the historical source into Russian, to give a historiographical overview of the research material, to comment on the document, in order to assess the historical source as one of the important and significant documents of the era under study, socio-economic, political and legal processes in the document displayed in the document, to reveal another facet in the historical facts unknown about Abai Kunanbayuly, his state activities, diplomatic missions, the art of regulating legal relations among relatives based on the laws of the traditional Kazakh society of the Great Steppe. Popularization of the public code of laws «Heresy» not only in Kazakhstan, but also abroad. The provision is only mentioned in some articles of the periodical press of Kazakhstan during the celebration of the 175th anniversary of Abai Kunanbayuly in 2020 and the revision of the text of the provision in Kazakh in the electronic magazine «Qazaqstan tarihi». The author has carried out the translation of this historical document «Karamola Yerezhesi» from 1885, adopted by biys, honorary Kazakhs of the Kazakh steppe and local managers from tsarist Russia.

Keywords: Karamolin heresy, customary law, Abai Kunanbayuly, Abai studies, code of laws, Biy court, history, ethnography

Введение

Научным центром «История и этнология» Научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова, в рамках развития отечественного гуманитарного знания, познания личности истории Казахстана и в результате празднования в 2020 году 175-летия А.Құнанбайұлы, проведения международной конференции «Тюркский мир: Взгляды А.Құнанбайұлы в XXI веке» было содействовано работе введению специального курса «Абайтану-Абаеведение». На занятиях «Абаеведения», студентам факультетов и высших школ как гуманитарного, так и технического направления более подробно и планомерно ведется ознакомление с творчеством Абая (Ибрахима) Құнанбайұлы.

Необходимо отметить, что специальный курс «Абаеведение» до 2023 года читался только филологами, и многое направление было связано с изучением вклада Абая в области вклада в казахскую литературу, философские взгляды «целостного человека», исследовавшиеся на протяжении многих лет Мухтаром Ауезовым, Шакаримом Құдайбердіұлы, Алиханом Букейхановым, впоследствии такими профессорами, как Мекемтасом Мырзахметұлы, Алипхан Максатом, Саттаром Умирзаковым.

Автор же уже данного исследования Шолпан Торгаутова, развивая направление

«Қазақтану», начиная с 2023 года впервые читать лекции специального курса «Абаеведение» учащимся и подготавливая материалы для лекционных курсов, автор статьи обратила внимание на так называемое «Ереже - Положение» от 1885 года, которое еще малоизвестно и представляет собой историческую ценность, как источник по исследованию социально-имущественных отношений, так и представляет интерес связи с данным источником имени казахского просветителя и поэта второй половины XIX - начала XX века - Великого Абая Кунанбайулы.

Поводом к переводу на русский язык и опубликованию документа стала малоизвестность свода законов «Ереже - Положения» среди интеллектуальной элиты и научного круга, не только зарубежья, но и самого Казахстана. Положение лишь упоминается в некоторых статьях периодической печати Казахстана в период празднования 175-летия Абая Кунанбайулы в 2020 году и редакции текста положения на казахском языке в электронном журнале «Qazaqstan tarihi».

Необходимо отметить, что данный артефакт является несомненно исторически важным и ценным документом как правовой источник исследуемого периода Казахской государственности, так и памятником культуры в истории казахского народа, его самоидентичности, высокоразвитой правовой и государственной структуры, развитой системы института биев - судей и судопроизводства в целом и должен быть наряду с историческими документами, цена которого должна быть увековечена в истории правовой системы и культуры Казахстана.

Автором проведена работа перевода данного исторического документа «Қарамола Ережесі» от 1885 года, принятого биями, почетными казахами Казахской степи, а также местными управленцами от царской России с целью популяризации и предания исторической оценки и роли документа, как историками, так и политологами, юристами, лингвистами, культурологами, и проведена работа:

-историографический анализ, уровень и степень исследованности данного исторического источника, учитывая принципы историзма проведена попытка объективного анализа данного исторически важного документа по цепочке норм обычного права национального казахского традиционного общества, на период конца XIX века - 1885 года, переплетением новых общественных и дипломатических отношений Казахстана и России, уже и в бытовых, социально-экономических, земельных, национальных отношениях, анализа влияния «шариата» исламского права в исследуемом своде законов.

-перевод 74 параграфов данного исторического источника на русский язык, для популяризации в дальнейшем в мировую общественность.

-источниковедческий анализ, т.е. попытка комментирования статей для выявления оценки историко-культурной, этнографической и правовой значимости для казахской истории, народа и государственности в целом, а также комментирование текстов источника в конкретных судопроизводственных процессах, изучение специфических видов регулирования имущественных отношений, связанных с обязанностями и правами при совершенных преступлениях и наказаниях, своеобразных названий видов живности в хозяйственной жизнедеятельности, в зависимости от возраста и рода применения, отношения между сородичами по отношению к власти и решения спорных вопросов на съездах, штрафные санкции, цена за совершенные преступления и т.д; особенности в названии чиновников, которые имели прямо влияние со стороны российской императорства, господствующего в Казахской степи, оценка роли и значения мусульманского духовенства, как регулирующего органа социально-бытовых, имущественных споров среди населения, видов наказания, а также популяризации и введения в преподавание специального курса «Абайтану» на факультетах русского отделения.

-дальнейшее внедрение и изучение исторического источника и предания исторической значимости документа в системе исторических источников Казахстана.

Перевод и анализ подготовленный автором работы, несомненно представляет интерес для широкого круга ученых - историков, этнографов, лингвистов, культурологов, правоведов, политологов, мусульманскому духовенству, которые имеют огромную актуальную значимость, так как представляет весьма редкие данные о правовой структуре исследуемого периода, историко-этнографические данные по изучению общественно-политической, социально-экономической, культурной структуры казахского общества конца XIX века.

Новые и совершенно еще неизвестные для общества уникальные факты о общественно-политической деятельности Абая (Ибрагим) Кунанбайулы не могут быть оставлены без внимания научного общества Казахстана и мировой общественности в целом, открыть путь к новым исследованиям и дать оценку также и законотворческой деятельности Великого просветителя, мыслителя, поэта, и уже законотворца «почетного казаха», государственного деятеля и дипломата - Абая Кунанбайулы.

Теоретический анализ

Летом 2019 года группа ученых государственного заповедника «Жидебай-Борили» г. Семей, находясь в научной командировке в библиотеке имени Н.И. Лобачевского Казанского государственного университета в Татарстане Российской Федерации, нашли весьма редкий и уникальный исторический источник - «Ереже» - «Положение». Документ является весьма ценным, а сотрудники библиотеки позволили лишь снять фото.

Данный свод законов от 1885 года, составленный и записанный на казахском языке, используя арабскую графику. Штатный переводчиком канцелярии Семипалатинской области Асановым была осуществлена работа по письменной фиксации данного документа, который в последствии по распоряжению военного генерал-губернатора Циклинского Семипалатинской области от 14 февраля 1886 году №1546 был отпечатан в типографии императорского университета г. Казань [1, 45-58].

«Ереже» было принято на реке Шар в местности Карамола около 70 км от Семипалатинской области на обширном съезде около 100 биев, волостных правителей, аульных старшин и простых граждан, отсюда и было дано название документу - «**Карамола Ережесі**» отмечает Коншин Н.Я. в 1927 году в своей статье, «Что могут дать Семипалатинские архивы для краеведения», вышедшей в XVI выпуске «Записок Семипалатинского отдела Географического Общества за 1927 год». [2,34]. Эта бесценная находка, проливает новый свет на некоторые аспекты становления казахстанской демократии тех лет, а также глубже дает возможность изучить творчество и государственную деятельность Великого Абая.

При составлении свода законов биев Казахской степи приняли совместное участие представители политической и законодательной власти, т.е. бии и «почетные граждане», имевшие достаточный опыт ведения судебного делопроизводства, которые нашли свое отражение в последнем параграфе, где видно, что в основном это были казахи северного и восточного Казахстана - Павлодарского, Каркаралинского, Усть-Каменогорского, Семипалатинского уездов, Зайсанского приставства. Коншин Н.Я., ученый и ссыльный из царской России, был непосредственно знаком с Абаем Кунанбайулы, впоследствии ими совместно были записаны также «Заметки о происхождении родов Киргизской Орды», [3, 34], который и повлиял на развитие данного документа в последствии.

События, происходившие в жизни казахского народа в последние десятилетия XIX - начале XX века, тесно связаны с социально-экономическими и политическими процессами в России. Еще в середине XIX века, в связи с завоеванием Туркестана и проведением реформ 60-х годов («Временного положения») казахская территория превратилась во внутреннюю колонию России, а сами казахи были приравнены по меткому выражению П. Румянцева - «сельским обывателям», но в отличие от русских сельских обывателей, казахи относились к категории «инородцев», в соответствии с колониальным статусом народа. Во второй половине XIX века на колониальную окраину

оказала громадное влияние капиталистическая экономика России, находящаяся, в этот период, в апогее своего развития[4, 34].

Данные сборника документов «Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII-начало XX вв.)» и монографии «Семипалатинск: от бургомиста до акима», дают весьма интересные факты об образовании и существовании развитой в экономическом и политическом устройстве области. Так, Семипалатинская область была образована еще в 1854 году по Указу Правительствующего Сената для управления Киргизской степью, имевшее цель развития в этом крае промышленность. В составе области оказались казахи округов Кокбекты, Аягөз, Копал. В каждый округ входило от 5 до 20 волостей, волость состояла из 10-12 аулов, в ауле насчитывалось 50-70 юрт, которые управлялись волостными султанами, биями, аулы страшинами, по избранию своего народа и с утверждения русского генерал-губернаторства. Существовали так называемые «Приказы» в состав которого входили 3 русских заседателя, 2 казахских. Они объединили в себе работу полиции и значение окружных судов. Председательствующий страший султан, избирался обществом на 3 года[5, 159].

В 1869 году область была разделена на 4 уезда: Семипалатинский, Каркаралинский, Коктебинский и Павлодарский, а также приставство Зайсанское. В 1870 году область имела свыше 510 тысяч жителей, около 55 тысяч голов лошадей, 145 тысяч голов крс, 2200 мрс, более 62 тысячи голов верблюдов, действовали крупные ярмарки, где съезжались купцы из России, Казахстана, Китая [6,203].

Как уже отмечено выше «**Қармола Ережесі**» - единственный экземпляр был передан 25 ноября 1886 года в небольшой брошюре в центральный государственный архив Казахстана известным казахским писателем Габитом Мусреповым. который вместе с документом направил письмо Сапару Байжанову, в котором пишет: «Сапар, я направляю постановление, принятое в 1885 году на заседании (бес дуанның) в переводе с персидского государственного совета пяти округов», один экземпляр в виде переплетенной небольшой брошюры. Далее: «кому-то, кто знает по старинке, скопируешь с новым алфавитом (копию, наверное, стоит присмотреться). Правило изначально было напечатано на русском языке, но, возможно, стоит взять и оригинал из архива Казанского университета. Это очень значимая вещь, было бы большим трудом, если бы она была напечатана на обоих языках. (В других соседних странах такой закон не принят). Получил благодарность Абая. Спасибо. Габит Мусрепов. При копировании Р.С.Татарский, наверное, лучше бы сам текст на казахский». В фонде музея Абая в 1959 году сделал уже машинописную копию на кириллице сотрудник Академии наук КазССР К.Кантарбайулы.

Вклад Абая (1845-1904 годы жизни) в образовательное, просветительное и научное направление Казахстана в второй половине XIX - начале XX века, не оценим и до сих пор не теряет своей актуальности в наши дни. Абай был одним из первых и ярких представителей сторонников прогресса и демократии Великой Степи. Абай уже в свое время стал в глазах новой казахского общества XX века выдающимся педагогом, мудрым новатором, дальновидным дипломатом, связующим «золотым мостом» между исламским гуманизмом Востока, революционными и демократическими идеями России, внедрявшего общественный прогресс и промышленные инновации Запада в ум традиционного казахского кочевого общества.

Все мысли Абая были направлены на одну цель - сохранение национального кода, казахской земли, обретения независимости от царского колониализма, углубление знаний и освоение науки молодежью, исследования природных ресурсов страны, построения промышленных предприятий, трудолюбия и рост национального производства, мирного развития всех слоев населения без внутренних мелких имущественных распрей, рационального использования всех видов благ и богатств страны. Впоследствии эти идеи нашли свое отражение уже в идейных программных документах алашординцев - А.Букейханова, А.Байтурсынова, Ш.Кудайберды, М.Дулатова, М.Ауезова и др.,

представителей национальной интеллигенции в начале XX века. В результате письменно эти идеи будут отражены уже в следующем правовом документе «Қазақ Елі» - общественного деятеля, востоковеда и публициста Барлыбека Сыртанова, созданный в 1911 году по поручению основателя и одного из лидеров «Алаш» А.Букейханова.

В период празднования 175-летия со дня рождения Абая Кунанбайұлы представители казахской интеллектуальной среды и потомки отметили государственную значимость личности: «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы не только великий казахский поэт, глубокий мыслитель, но и общественный деятель, несущий в себе непоколебимый и огромный груз правления народом» [7,1].

Впервые за долгие годы об этом документе «Ереже» стало известно в 1992 году после обретения Независимости Казахстаном, когда впервые его казахскую версию, на кириллице опубликовали сотрудники архива Казахстана Б.Байғалиева и Ж.Ахмадиева, казахским историком, этнографом, филологом Зейноллой Сәніком в возрожденном 1992 году журнале «Абай» №3[8,3], издаваемого с 1918 году Ж.Аймауытовым и М.Ауезовым и приостановленного в 1927 году, спустя 70 лет вновь стал издаваться с 1992 года. Журнал пропагандирует литературное наследие Абая, национальную культуру, исследует «белые пятна» в истории казахской литературы, вопросы истории и искусства. Документ в казахской версии освещен Бүркітом Нұрасылом на электронном портале научного журнала «Qazaqstan tarihi» от 11 апреля 2020 года [9,2], где представляется, почти все статьи свода законов широкому ученому кругу.

«Ереже» - положение, свод законов от 1885 года, составленный и записанный на арабской графике, переводчик Асанов, отпечатан по распоряжению военного генерал-губернатора Циклинского Семипалатинской области от 14 февраля 1886 году №1546 в Типографии Императорского университета г.Казань в Татарстане.

Свод законов представлял собой правовой документ, который был обсужден и принят в местности Қарамола, на реке Шар Семипалатинской области на обширном съезде биев, волостных правителей, аульных старшин и простых граждан, отсюда и было дано название документу - «Қарамола Ережесі», в основном в документе упомянуты участие биев - составителей, «почетных граждан» уездов и волостей, населения преимущественно Северного и Восточного Казахстана.

Правовой документ «Ереже», состоял из введения - описания данного документа, 73 статей и заключения, в общем 74 параграфа (несколько параграфов отсутствуют). В качестве разработчиков и подготовителей свода законов записаны фамилии, имена и должности, а также имя Абая (Ибраһима) Кунанбайұлы - одного из «уважаемых казахов» Семипалатинского уезда.

Звание «уважаемого казаха» со стороны российского генерал-губернаторства, как отметил Б.Байғалиев в своем труде «Абай өмірбаяны архив деректе» [10,41], достаивался весьма грамотный и правильный человек, заслуживший это звание за ответственную работу в решении государственных и социально-бытовых вопросов среди населения. «Составляя закон, поэт выступил как демократ, предложив множество нововведений, призванных облегчить жизнь простолюдинов. Эта бесценная находка прольёт свет на некоторые аспекты становления казахстанской демократии тех лет, а также позволит иначе взглянуть на мир и творчество великого Абая», - отмечали исследователи. В последствии название «Қарамола ережесі» перешло в народ как «Билер ережесі» - положение биев, распространялось среди биев, как правило и руководство[11,3].

По повествованию многих соратников и современников Абая Кунанбайұлы, известно, что он с раннего периода около 15 лет, начал участвовать в разрешении спорных вопросов, возникавших среди сородичей и даже позднее стал принимать активное участие в судебных разбирательствах, как разумный и мудрый миротворец. Он отличался своим крсноречием и ососбенно знатоком законов традиционного казахского права «Әдет», впоследствии стал служить на должности волостного.

«По настоянию нового времени в пользу и вреду установления ислама в степи Абай сосредоточился на знаниях и изучил арабский, персидский, тюркский языки через книги. В результате своей настойчивости и склонности он свободно владел арабским и персидским языками и впитывал священные знания» - писал один из первых абаеведов Алихан Букейханов [12,139].

В рапорте, подписанном по именем генерала-майора Галкина на имя военного губернатора Семипалатинской области 25 августа 1903 года, приводятся следующие данные: «Ибрагим Кунанбаев 60 лет, имеет около 20 детей от 3 женщин, имеет 1000 лошадей, 2000 овец, совершенный и мудрый человек, дважды три года би и трижды три года управляющий чингисской волостью 1 раз занимал должность управляющего Мукурской волостью по назначению власти на 3 года. Деятельность Кунанбаева отличалась добросовестностью и целеустремленностью, лояльностью к власти и целеустремленностью» [13,3]. Тот факт, что Абая неоднократно избирали посредником-миротворцем между представителями уездов, то есть «тобе би», является единственным доказательством того, что это был искусный и справедливый судопроизводитель.

«Если бы Абай жил во времена старого закона биев, который не был условно избран, а ценился бы своим талантом, - писал А. Бокейханов, - он бы стал таким же знаменитым, как славные акыны и жырау[14,2].

У любого народа есть духовные и нравственные принципы. Творческое наследие Абая Кунанбайулы является одним из таких фундаментальных столпов в сознании казахского народа. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке», где отметил актуальность наследия великого поэта - Абая (Ибрахима) Кунанбайулы[15,3].

Этот памятник обычного права требует детального анализа. Тем не менее, можно остановиться на ряде его важных моментов, в которых даны статьи права обычаев ближе к принципам современных так называемых «третьих» судов и международного арбитража, предусматривающих возможность согласия сторон о месте рассмотрения спора и даже о праве, рассматриваемом на основании спора, чем к государственному суду конца XIX-начала XX веков. Помимо слушания показаний свидетелей, суд также разрешил такие доказательства, как приведение к присяге в соответствии с положениями ряда статей. Гуманистический характер законов Абая и его коллег, биев и почетных граждан отражен в ряде статей. Положение направлено на воспитание населения и стимулирование его оказания взаимопомощи, оказания помощи в трудной ситуации. Этот нормативный документ должен был защищать казахский народ от угнетения царской администрации - привлекать мулл в качестве своих судов, своих законов, посредников и присяжных, вести «киргизские» метрические книги, не признавать в суде бии профессиональных адвокатов. В целом, приведенные и многие другие положения разработанного правового документа Абая и его современниками способствовали решению комплексных задач по регулированию общественных отношений, синтезу отдельных норм нравственного права и российского законодательства, а также привлечению к правовому регулированию потенциала нравственных норм и представлений о справедливости народа[16,3].

Многообразные проявления этой тенденции заключаются в том, что право трактуется как явление значительно шире, чем законодательство. Для Абая в структуре права, помимо законодательства, ведущими элементами являются, прежде всего, понятие права обычаев и нравственности, справедливости. При этом Абай является сторонником активного включения законодательства и на основе обычного права. Такое сочетание приемов и форм права, по его мнению, представляется наиболее благоприятным для казахского общества конца XIX-начала XX веков. Еще одним важным моментом, к которому относится и Абай, стала для правовой мысли, общей традиции, ориентация на нравственное совершенствование, воспитание человека, в том числе через просвещение и образование. Такая позиция была тесно связана с просветительской направленностью

творчества и деятельности Абая.

В «Очерке истории и этнографического изучения казахского народа СССР» Масанов Э.А., приводит сведения об Абае Кунанбайулы, как о «...выдающимся знатоке культуры и быта казахского народа, пользовавшегося славой общепризнанного авторитета в области толкования казахских обычаев, древних законов, генеалогий, легенд, преданий и этнографической терминологии. Неоднократно участвовавшего в работе чрезвычайных съездов биев и оказывавшего решающее влияние на их решения. Также приводит сведения о предпринятой попытке издать общее Эреже, т.е. свод обычного права 1885 г. в редакции Абая[17,427], но до нас дошли лишь 74 параграфа.

Необходимо отметить, что вопросы характеризующие культуру и быт казахского народа, т.е. этнографического содержания, прослеживаются также и в статье Абая в 1900 году «Заметка о происхождении родов Средней киргизской орды», помещенная в «Памятной книжке за 1900 год». Статья Абая была опубликована за подписью коншина и только М.И.Фетисов установил авторство Абая[17,235-242].

Она не повторяла известные истины и отличалась оригинальностью, отмечал русский антрополог и этнограф А.А.Ивановский в анализе, издав в «Русском антопологическом журнале»[19,108].

Таким образом, вопросы о судьбах казахского кочевого хозяйства, о развитии оседлости и земледелия, о влиянии переселенческого движения на жизнь казахского народа, об изменении его быта под воздействием экономических факторов и русской культуры заняли ведущее место в общественной деятельности Абая Кунанбайулы. А указанные группа местных кареведов, также сос своей стороны сделала почти все, что зависело от них, учитывая те факторы что в регионе не было ни научных учреждений, ни высших учебных заведений. Из краткой характеристики о его семье, можно получить сведения от рапорта генерал-майор Галкина в 1903 году 25 августа на имя военного губернатора Семипалатинской области. Галкин писал, что Ибрагим Кунанбаеву 60 лет, женат на 3 женах, имел около 20 детей, обладал состоянием более 1000 лошадей и 2000 баранов. Самого Абая характеризует как развитого, умного человека, прослужившего бием, волостным, где служил разумно, преданно и отсутствием фанатизма[20,108].

اویازی ننگ بولوش حارونجه اسلام آلخان اوغلی حرمتلو قزاق
قورمنغلی یاقوب اوغلی بیی جانکودای قویتی اوغلی بیی ایرجاب
نوقای اوغلی قوللارین قویدی بولوس ایسه کونباس اوغلی
بولوس قیامبای قوشقار اوغلی بیی اوسان قلابای اوغلی
مهرلارین باستی حرمتلی قزاق قالما طای ایسخوجه اوغلی
تامغاسین باستی بیی قاظمان آمان اوغلی قولون قویدی

ضایصان دایوان ننگ بولوس بوکوش قیامبای اوغلی بولوس
بیلاؤچی بوسقومبای لوغلی بیی جو ماخان قیسیم اوغلی بیی
قوقاش ایسنکلدی اوغلی قوللارین قویدی بولوس آتچال
قوجه برکان اوغلی بولوس ترکامبای جاقسی بای اوغلی بیی
جایسامبای ایلامیس اوغلی بیی باتباقبای تپلاؤلی اوغلی بیی
قایرامبای قوندیق اوغلی مهرلارین باستی سیاز باشلوغلی
اوستکامین اویازی مایؤسکی قولون قویدی سمی پولاما
اویازی ننگ لاؤازیمین آدا قیلغوچی قزانسوف ضایصان
پرستوف ننگ پوموشنیکی ناربوت قرقارالی اویازی ننگ
استارش پوموشنیکی ننگ لاؤازیمین آدا قیلغوچی آیتباکین
قوللارین قویدی هم ژاپاننای کوبر فاطور نسپکلینسکی
قولون قویدی ❁

Вѣрно: переводчикъ Асановъ.

Печатано по распоряженію Военнаго Губернатора Семипала-
тинской области, 14 февраля 1886 г. № 1546.

КАЗАНЬ.

Типографія Императорскаго Университета.

1886.

Рисунок – 1. Фрагмент из фотодокумента «Положение» 1886 года, сотрудниками государственного заповедника «Жидебай-Борили» г.Семей, находясь в научной командировке в библиотеке имени Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета г.Казань в Татарстане Российской Федерации

«ПОЛОЖЕНИЕ» 1885 Г. 74 СТАТЬИ ПЕРЕВОД ТЕКСТА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Статья 1: на (Болосном) Волостном съезде споры рассматриваются в зависимости от размера и сложности. На крайних, чрезвычайных съездах начальников уезда (оязов), (т.е., возможно имеется ввиду - әкім, төре, билеуші, генерал-губернатора) политика вышестоящих ведется совместно. Особое внимание уделяется мнению (ояз биіне) судьи уездного начальника, разбиравшего спорные вопросы по обычному праву казахов;

Статья 2: каждый, кто спорит, представляет своего бия, которого он видит правильным. Но, количество биев определяется высшие в зависимости от ситуации. Также желательно, чтобы их количество не превышало трех биев с каждой стороны. Перед решением каждый согласовывается с председательствующим бием. Если спорящие стороны недовольны его решением, если перемирие не заключено, то только тогда, как было сказано выше, будут определены бии. Только при одинаковом количестве биев с обеих сторон дело ведется, как показано ниже:

* Из среды народа каждого уездного начальника (ояза) сразу выводится председательствующих судьи (төбе басшы би). Если это решение оспаривается лицами, которые могут быть выбраны или занимают должности выбранных судей или иными лицами не занимаемых должности, то определяются два судьи из состава выбранных. В связи с данным положением чтобы не происходило споров среди других народов уездов кидается жребий для выбора судьи. Решение будет такое какую сторону поддержит судья. Таким образом, на чрезвычайных съездах спор между двумя сторонами выводится председательствующимсудьей (төбе басшы би).

Статья 3: если ответчики не являются по вызову, то причина проверяется при свидетельствовании старшины аула и волостного управителя совместно, если причина и следствие являются доказательными, то помиляются. Если будет установлено, что ответчик отказывается явиться без уважительной причины, то со стороны суда продолжается решение. Заочно установленное распоряжение одного судьи на съезде объявляется старшинами или волостными управителями. Если ответчик согласен с этим решением, распоряжение не меняется, если он недоволен, он должен в течение двух пятниц имеет право обжаловать решение судьи. Только тогда судья может принять решение, обязывает ответчика оплатить ущерб, если он будет оправдан в ходе проверки, об этом сообщает волостной съезд. Как показано выше, судья может выдать решение и без присутствия ответчиков. Те, кто не согласен с решением, могут подать для решения на чрезвычайный съезд. А съезд судей никогда не меняется;

Статья 4: если (дауласушы) истец в этом контексте истец не явился к месту вызова, его заявление не исполняется. В случае, если наоборот ответчик обратится с заявлением, то по воле судейвыскание будет произведено с ответчика. Но если истец возобновит спор, и в зависимости от сложности дела и учитывая достоинства ответчика,если дело окажется ложным, то ущерб возместит истец;

Статья 5: старшина ауыла обязан выполнить решенияпутем проверки, которое вынесено судьями истцу. Если среди судящихся есть родственники, мать, братья, дети брата, племянник, внук, сватья, которые раньше несли уже наказание за предыдущие споры, то делопроизводство будет легче;

Статья 6: правильным будет информировать старшину и уездного начальника (дау-жанжалдар) о спорах и конфликтах. В таком случае, (болыс) волостной управитель вызывает спорящих и дает свободную возможность высказаться. Для не удовлетворенных этим, волостной управитель выделяет двух судей (би). Истец выбирает одного из них, выслушивает решение. Решение может дать судья, который есть в съезде судей. Отчет чрезвычайного съезда судей чтят, утверждается. Если нет возможности найти решения на

чрезвычайном съезде, то решение отдается (ұлық ықтиярына) на рассмотрение вышестоящих (т.е. возможно имеется ввиду (әкім, төре, билеуші) генерал-губернатора). Судья не может быть разрешать спор.

Статья 7: заключение (береке бітім) обоюдное согласие, заключение где заканчивается спор, (салауат бітім) согласие, заключенное на основе обмена или выкупа, производится в связи с периодом возникновения спора. Однако эти согласия необходимо засвидетельствовать;

Статья 8: решения принятые судьей (би) в обязательном порядке выполняются. Копии направляются всем волостям имеющих отношение к делу. Если вопрос касается воли (даугер) истца, касается скотины между селами, то этот вопрос решается главой съезда;

Статья 9: судья или судья съезда ведет управление на основе показаний свидетелей. Если судья сомневается в правдивости, то дело признается сомнительным. Не следует сомневаться в деле, в обвинении которого был вызван свидетель, получен соответствующий ответ. Свидетели из спорящих сторон, кому исполнилось 18 лет, умом не развит, женщины, близкие родственники не приглашаются. Их необходимо исключить из списка свидетелей. Прежде чем вызывать свидетелей, судьи должны знать, кто они. Устные обвинения не подлежат брать во внимание, поскольку они негативно влияют на праведных судей, даже если свидетель был одним из волостного, он должен быть заслушан и проверен;

Статья 10: если лицо, которое совершило свидетельство, не удовлетворяет судью, то оно привлекается к делу для доказательства. Если ответчик не признает показания, ему предъявляется обвинение в зависимости от действительности дела, сложности спора. В связи с этим он дает клятву. Спор разрешается справедливыми доказательствами. Если первое подозрение не оказывается правдой, ответчику выносятся наказание, а если наоборот, оправдывается. На ответчика нельзя подать заявление за ложь;

Статья 11: по казахской традиции можно получить (сүйінші) подарок за благую весть. Но лицо, получившее подарок, не подходит для показаний, выполняет доказательную обязанность;

Статья 12: в силу заявления подозреваемого, в зависимости от близкого и дальнего расстояния его места жительства, устанавливается дата рассмотрения дела;

Статья 13: к счету истца, приравнять (құн) цену за мужчину - четыре человека, цену за женщину - два человека, одно лицо, связанное с другими спорами, обвиняется в тяжких обстоятельствах дела. К одному верблюду - две лошади, на одного (қара) т.е. крупнорогатого скота - одна лошадь. Сколько крупнорогатого скота, столько и лошадей. Если размер стоимости не превышает одной лошади, то истец сам определяет сомнительного человека. Лошадь, которая (өтелуге жұмсалатын) расходуется на возмещение обязан предоставить волостной управитель или должен назвать по имени, на того кто ответит.

Статья 14: ответчик держит Коран, клянется перед волостным (молда) муллой;

Статья 15: если задержаны четыре лица, по указанию подозреваемого и считаются виновными, то за одного (ақ болса) невиновного, чистого, оправданного - 1/4 частей (құн) цены, двое - оправданы будут, то половина цены возмещено. Остальные дела ведутся в этой же последовательности;

Статья 16: при погашении (айып) штрафа истец не обязан находиться рядом, но не лишним будет записать в регистрационную книгу муллы о его неявке;

Статья 17: рассмотрение ходатайства сомневающегося длится только до захода солнца в соответствии с установленным временем;

Статья 18: нельзя подозревать муллу и (көршілергі) соседей, судей и (қажыларды) паломников, лиц моложе 18 лет, пожилых людей старше 63 лет;

Статья 19: нельзя подозревать (туыстарын) родственников, (руын) род, (ауылына) села, (рулас) сородичей другого села ответчика;

Статья 20: если ранее стало известно о неприязненных действиях подозреваемого было установлено, что в них вмешался судья, то заявление подозреваемого не учитывается;

Статья 21: сомнительное дело должно быть передано под юрисдикцию волостного муллы. Если мулла ошибается, оскорблял, то проверяется;

Статья 22: тем, чьи сомнения оказались ложью, предьявляется штраф (түйе бастатқан тоғыз) в девять видов скота начиная с верблюда;

Статья 23: если (күмән) сомнения ложны, виновный платит столько скота, сколько ему указано. Если сомнения необоснованны, за обвинение уплачивается штраф в размере скотины. Все это в полном виде должно быть четко написано на бумаге судопроизводства;

Статья 24: если есть причины, учитывающие дни проверки, то волостной управитель или один судей ауыла должен засвидетельствовать;

Статья 25: при этом по воле истца назначаются судьи. Эти судьи могут быть нарушены ответчиком. Ответчик обязан записаться на вторую сторону.

Статья 26: цена (күн) за спор вдовы, которым более 40 лет - Салауат т.е. (статья 7) обмен или выкуп. (спор вдов возникал в период нарушения договора в случае смерти одной из засватанных сторон невесты или жениха, считался действительным только после обряда сватовства «күйрық бауыр жескеннен кейін» - официального договора о сватовстве. Не теряя времени, необходимо был решить вопрос об оставшейся стороне, удовлетворяющей обе стороны, чтобы не привести к более серьезным вопросам, как спор между родами). В спорах, которым не более 4-х лет, количество скота, указанное судьями возвращается с момента принятия решения. По спору, возбужденному на предыдущие три года, подлежат возвращению две части из трех. А спор более 7 лет назад, выплачивается одна треть скота. Скот в остальных спорах также распределяется в этом порядке. В связи с делом двадцатилетней давности спор делится на три части. Часть - это период, о котором указано решением судьи, две части - это последующие 7 лет (т.е. 1 треть скота), остальные составляются в размере 6-ти лет;

Статья 27: (әдейі қастандықпен өлтірілген ер күні) цена за умышленно убитого убийцей мужчину, составляет - один верблюд. За некоторых - двадцать пять («күнән» атан) двух летних жеребцов, двадцати («дөнән» атан) трех летних жеребцов, двадцать пять («бесті» атан) пятилетних жеребцов. за неумышленную смерть, возникшей при уговоре, сделке («бәстесіміз») – пятьдесят верблюдов, двадцать пять двух летних жеребцов, двадцать пять пятилетних жеребцов. Цена женщины - это половина цены мужчины. в случае (оқыстан өлгенге) смерти при несчастном случае цена не оплачивается. Если (күйеу - әйелін) муж убивает жену, или (әйел күйеуін) жена убивает мужа, цена не сокращается;

Статья 28: за умершего (барымташы) наемника бая, т.е. зажиточного человека Казахской степи (ұрыға) вора цена не выплачивается;

Статья 29: если (адам мүшесіне мертіксе) причинен вред органам человека, решение будет проводится (шариғат) шариат, мусульманскому праву. В таком случае нельзя доускать ошибок. Плавильным было бы передать эти задачи Ахмету уали Манасулы из Семей и мулле Мырзагали Габбасулы из Усть-Каменогорска, их решения, а также зарегистрировать в этом положении;

Статья 30: за изнасилование в отношении девушки, не достигшей совершеннолетия 12-13 лет (балиғат жас), причиненное лицом оплачивается 1/3 части (қалың мал) скота, приравненного к выкупу невесты (в традиционном счете могло достигнуть несколько видов скота). В случае изнасилования девушки, совершенной по обвинению, (ат-шапан айыпсалынса) (т.е. цена зависела от решения судей, также одна часть в пользу судей, тем кто не мог выплатить такой штраф, назначалось более суровое наказание) выплачивает штраф в 2-3 раза больше цены, а также и девять видов скота, начиная с верблюда. (статья 22). Если преступление совершено в отношении женщины, платится штраф в размере от (бір тоғыз) девять одного говида скота до (үш тоғыз) трех девяти видов скота. Женщина

или мужчина совершившие (ойнас) небрачные отношения, подвергнуты оба в равных побоям (дүре) хлыста, кнута (суровое наказание, применявшееся по обычаям и законам мусульманского права - шариата), проверяются в невиновности. Если муж женщины, или сама женщина, или ее отец и мать, или родственники говорят о решении по шариату, оба соглашения заключаются судьями съезда, о них говорится в первых статьях;

Статья 31: если кто-то (күйеуі бар әйелді алып қашса) украл замужнюю женщину, или (әйел өзі қашса) сама женщина сбежала от мужа, такая женщина не возвращается на съезд судей. Судьи могут примирить жену и мужа. Если муж и жена помирились, то (алып қашқан жігіт) укравший женщину джигит выплачивает штраф в размере от одного (бірден үш тоғызға) дейін тоғыз до трех девяти видов скота. Если муж отказывается в (қайта табысу) схождении с женой, она остается с (ойнас) в данном случае внебрачным мужчиной. Однако, укравший человек выплачивает соответствующий (қалыңмал) выкуп за невесту. Женщина защищена от (қысым) давления, угроз. Если кто-то укралуже (айттырылған жесірді) засватанную вдову, обязан выплатить отцу дочери полный выкуп, пятьдесят (жыртыс) отрезов (возможно отрез ткани) и судебные издержки. Готовить (жасау) приданное девушке на воле отца. Отец женщины, возвращает выкуп, получивший от бывшего зятя, также выплачивает штраф в размере от одного (бірден үш тоғызға) дейін тоғыз до трех девяти видов скота;

Статья 32: если кто-то оскорбляет родителей, наказываются по казахскому обычаю в соответствии с их пожеланиями. Тот, кто оскорбил муллу, уважаемых людей, обязан (атшапан айып тартып, «ат мінгізіп, шапан жабу») покрыть шапаном, и посадить на коня и выплатить (ат бастатқан 1 тоғыз) девяти видов скота начиная с лошади. Если кто-то кого то (қол жұмсап) ударил, одернул, т.е. рукоприкладствовал, (қарғап-сілеп) проклинал, (намысына тисе) задел честь, выплачивает от одного (бірден үш тоғызға) дейін тоғыз до трех девяти видов скота. Если (жәбірленуші) потерпевший не примет штраф, виновный будет заключен в тюрьму в размере одного месяца;

Статья 33. те, кто устраивают драки, платят штраф в размере (атшапан айып), до 3-х девяти видов скота в пользу (сұраушы) просителя. Организатор (ұйымдастырушы) драки, в отличие от других, платит больше штрафа. Те, кто совершил (бұзақылық) хулиганство, по распоряжению по распоряжению волостного управителя и в зависимости от обстоятельств будут оштрафованы (ақшалай айып) в денежном выражении, (жер аударылады) выслаются с земли или заключаются в тюрьму;

Статья 34: те, кто (қызмет бабында старшиндардың тілін алмаса) по службе старшине ему не подчинялся, по решению судей платит штраф в размере 5 тенге, иногда сажаются в тюрьмы на 7 дней. Если не подчинились курьеру (шабарман) волостного управителя, не прикрепленного к старшине аула, то наказание следует от волостного управителя. Если не подчиняется волостному управителю, то они проверяются на чрезвычайном съезде волостных управителей той земли и уездных начальников. Обвиняемый немедленно наказывается, если оскорбилсудью или судью съезда (өкім айтылған кезде) при вынесении им распоряжения;

Статья 35: те, кто проявил (қатыгездік) жестокость и не оказывал помощи (суға батып бара жатқанда) утопающему, (өрт кезінде) при пожаре, (аязда) в морозе, (шөл далада) в пустыне, и в других случаях оштрафовываются (бас тоғыз) девять голов скота, повидимому начиная с верблюда;

Статья 36: тем, кто (мал өліміне тоқтатуға көңіл бөлмегендерге) не обратил внимания на прекращение гибели скота, по решению волости будет предъявлено обвинение в размере 3 (три) тенге. Размер наказания будет увеличен тем, кто не оповестил, ведаяо смерти скота в соседнем селе. Тем, кто повредил канаву, нарушил колодец (арық бүлдіріп, құдық бұзғандарға) и не хотел платить (өтемін) компенсацию к убыткам, будут предъявлены дополнительные штрафы. В частности, платят 15 (пятнадцать) тенге или будут подвергнуты к штрафу (атшапан) покрыть шапаном, и посадить на коня (статья 32);

Статья 37: среди казахов скот, полученный за кражу, возвращается и выплачивается штраф. Цена на скот, зарегистрированных с дополнительным штрафом, будут такими же. Стоимость (жүйірік) скакуна - (применяемый в состязаниях), (жорға) - церемониального, оцениваются как средняя лошадь. Лошадь изъятая от вора, передается соответствующему человеку, а также скот изъятый у вора дополнительно, передается судьям представившим распоряжение;

Статья 38: (мал ұрлағандарға) угонщики скота наказываются, заключаются в тюрьму в размере одного месяца или подвергаются шестьдесят(дүре)побоям хлыста, кнута (суровое наказание, применявшееся по обычаям и законам мусульманского права - шариата). Судьи приказывают исполнять это наказание только по приказу. Если (немере, жиен нағашысынан, ата, ағасынан мал алып қашса) угнал скотвнуком от деда по линии матери, племянником по линии сестры, братомот брата наказание не применяется и полученный скот не возвращается. Во второй раз, если он сделает то же самое, он будет наказан по заявлению судье от отца, брата. Это распоряжение будет касаться (эйел жағынан жиен, не немереге) племянника или внука с стороны жены;

Статья 39: тому, кто отрежет конский хвост, налагается штраф в размере от (ат-шапан) покрыть шапаном и подарить конядо верблюда;

Статья 40: те, кто провоцирует организацию кражи, подвергаются тому же наказанию, что и другие. (Дүре) побоям хлыста, кнута (наказание, применявшееся по обычаям и законам мусульманского права - шариата) часто также поражает (ұрлықтан үлес алған немесе алуға тиісті ауқатты адамдарға) богатых людей, которые получили или должны получить долю от кражи;

Статья 41: каждый из (барымташы) наемного вора, который захватил более 20 лошадей, должен заплатить штраф начиная (бір жақсы аттан бастап, үш тоғыз) с одного хорошего лошади, до трех девяти видов скота. Если меньше 20-ти лошадей будут приняты меры, упомянутые выше в статье 37;

Статья 42: по казахским обычаям можно развестиот мужа жену, если муж имеет болезнь или лишен полового органа. Даже если у нее нет таких причин, она может расстаться с согласия мужа. Также могут развестись помолвленные жених и невеста. Если муж на 25 лет старше девушки, лишен одного органа, или напротив, девушка на 9 лет старше мужа, если муж беден и не может выплатить выкуп невесте,его здоровье настолько плохо, что он не может выздороветь, разоблачены негативные поступки, лишен свободы, приходится разлучить жену и мужа, невесту и жениха;

Статья 43: спор о вдовах разрешается, когда наступает годовщина умершего мужа. Дело ведется в стране девушки, в которой заключен брак. Вышесказанному предшествует танец съезда. На казахском обряде брак должен быть перед муллой. Свидетельство, выписанное из книги в руках (болостной) волостного управляющего, не подходит для того, чтобы доказать, что женщинапринадлежит мужу. (статьи 44-45-46-47 отсутствуют).

Статья 48: если (біреу құдалықты бұзса) кто-то нарушает сватовство, отец невесты-дочери возвращает выкуп полученный от мужа. За скот, который стал предметом спора, платят штрафы в (әдеп-ғұрыпқа сәйкес) в соответствии с обычаем. Размер штрафа (қалыңмал) выкупа за невесту - сорок семь кобыл или более, пять видов девяти скота до трех девяти, тридцать семь скотин - два вида девяти скота, двадцать семь скотин - один вид девяти скота, семнадцать скотин - один (ат-шапан) т.е. покрывает шапаном и дарит лошадь. Если отец мужа или он сам нарушит сватовство, то оставляет отцу невесты - дочери три вида девяти скота, забирает себе остальное. Если тридцать семь скотин - два вида девяти скота, двадцать семь скотин - платит один вид девяти скота, если семнадцать - то один (ат-шапан) т.е. покрывает шапаном и дарит лошадь.

Статья 49: споры между сватьями разрешается судьями. Мулла не произведет обряд бракосочетания (неке қию), если не будет принято во внимание решение о том, что в

будущем сватья не станут противниками;

Статья 50: сватовство считается действительным, только после обряда (құйрық бауыр жескен) скрепление брака между сватающимися сторонами;

Статья 51: бездетная женщина, чей муж умер, владеет имуществом, даже если она не вышла замуж. Если она хочет выйти замуж у нее имеется дети, она получает 1/8 от существующего скота, если она бездетна то 1/6 часть. Мальчиков оставляют на попечение родственников отца с выделенным им скотом, кроме одежды, постельных принадлежностей. Родственники отца утверждают опекуном одного из своих. Но утвержденный человек не обязан постоянно отчитываться перед другими. Если скот понес ненадлежащие потери, в связи с чем возник спор, родственники могут потребовать проверки перед судьей. Девочка должна оставаться на воспитании с матерью. Ее мать вправе выдать ее замуж и получить себе выкуп невесты. После замужества девушка может обратиться к хранителю скота и получить вместо отца.

За женщиной, владеющей имуществом после смерти мужа, но невывшедшей замуж, следят родственники мужа, чтобы она не сотворила (бұзақылық) халиганства и не разбрасывалась скотом. Но это не значит, что они управляют ее, тем не менее, родственники должны помогать вдове управлять хозяйством. Если женщина хочет выйти замуж, то во второй раз (қалыңмал) выкуп за невесту не взимается. Если у кого-то есть три овдовевшие жены, то 1/8 часть скота распределяют поровну между всеми. Если одна из 3 женщин, желает выйти замуж, помимо домашних обиходов (постели, одежды) получает 1/20 частискота. Если одна из двух вдов, то получает 1/6 часть;

Статья 52: (сойыс) убой скота, (қонақасы) угощение для гостей имеется в традиции (ел) населения. Если такого не выдают, то подвергнуты будут штрафа (ат-шапанан түйе құнына дейін) от покрова шапана, дарения лошади и до верблюда. (Керуендегілерге, тұрақты жол үстіндегілерге жерменкедегілерге, қайықты өткелдегілерге, съезд жүріп жатқан мекендегілерге, құла тұрушыларға) К караванщикам, путникам, находящимся в дороге, на ярмарках, на лодочных переправах, в иных пунктах съезда, проживающих в городе вины не предъявляется.

Статья 53: если два друга (бірінен-бірі артық кетсе) перешли грани и расстанутся, то но им не предъявляется штрафа;

Статья 54: (жала жапқандар) клеветники на (қызметшілерге) служащих согласно председательству суда сажаются в (абакты) тюрьмена 28 дней, возмещаются убытки обвинителя. Такие случаи особенно распространены во время выборов. В связи с этим, мы просим (ұлықтардан) (т.е. возможно имеется ввиду (әкім, төре, билеуші) генерал-губернатора), что не было не плохо, перед объявлением этих вопросов проверить чрезвычайными судьями съездов;

Статья 55: спор, об использовании (біреудің жерін (жайылымын)) чужой земли пастбища, проверяется судьями по свидетельству управленцев населения. При проверке землю осматривают сами судьи или (сенімді адамның куәлігіне орай) по свидетельству доверенного лица, дают решение в соответствии с использованными земельными расходами. Расходы возвращаются, налагаются штрафом за убытки;

Статья 56: никто не несет ответственности за потерю лошади гостя в селении, где он (қонған) пробыл. Если он не верит людям этого селения, он может потребовать клятвы по шариату (мусульманскому праву);

Статья 57: штрафы в размере девяти видов скота, в расчете на скотину будут таковыми:

1. (түйе бастаған бас тоғыз) девять голов скотины начиная с верблюда: (бір түйе) один верблюд, (екі құлын) две жеребенка, (екі бие) две кобылы, (екі құнан) два двухлетних жеребца, (екі ат) три трехлетних коня;

2. в (орташа тоғымыз) средний девять голов скотины начиная с лошади: один (бір семіз ат) один крупный пятилетний конь, (екі тай) два одногодичного коня, (тайынша) один

полторагодовалый конь, (төрт бойдақ қой) четыре барана;

3. (аяққы тоғыз): один четырех годичный вол, (екі тайынша) два полторагодовалых лошадей, (үш бойдақ қой) три барана;

Статья 58: (Тоқал тоғыз болмайды) т.е. имеется ввиду «коза не входит в девять», фразеологизм. В расчете на скотину будет таковым образом. (Маңдайалды түйе) - один широколобый, породистый верблюд, (үш ат) три пятилетних коня или (тыз қой) тридцать овец;

(орташа түйе) один средний верблюд - (үш бесті) три пятилетних коня;

(дөнен ат) один трехлетний конь - (екі бесті) два пятилетних коня, (бір тай) одна однолетняя лошадь:

(құнан ат) один двухлетний конь - (екі бесті) два пятилетних коня;

(тайлақ) одна двухгодовалая лошадь - (құлынды бие) жеребая кобыла, двенадцать ягнят;

(бота) один верблюжонок - (бір бесті) один пятилетних коня;

(бәйге аты) одна скаковая лошадь - (орташа бір түйеден бес түйеге дейін) от одного до пяти среднего верблюда и до пяти верблюдов в среднем;

(жорға ат) одна церемониальная лошадь - (құлынды биеден төрт түйеге дейін) от жеребой кобылы до четырех верблюдов;

(жақсы ат) одна породистая лошадь - (құлынды биеден бір түйеге дейін) от жеребой кобылы до одного верблюда;

(айғыр) один жеребец - (құлынды биеден екі бестіге дейін) от жеребой кобылы до восьми пятилетних лошадей;

(бие, құлындысы) одна кобыла, один жеребенок - (он қой) десять баранов, (құлындысы - он тоқты), десять овец, без ягнят;

(ат) одна лошадь - (тоғызқой) девять баранов;

(бесті) одна пятилетняя лошадь - (жеті-сегіз қойға дейін) до семи-восьми баранов;

(дөнен) одна трехлетняя лошадь - (бес-алты қойға дейін) до пяти-шести баранов;

(құнан) одна двухлетняя лошадь - (төрт-бес қойға дейін) до четырех-пяти баранов;

(тай) одна одногодичная лошадь - (үш-төрт қойға дейін) до трех-четырех баранов;

(құлын) один жеребенок - (екі қойға дейін) до двух баранов.

(атан өгіз) один крупный вол - (он екі қойға дейін) до двенадцати баранов;

(бесті немесе өгіз) одна однолетняя лошадь или один крупный вол - (он төрт-сегіз қойға дейін) от четырех - до восьми баранов;

(тайынша) одна полторагодовалая лошадь - (екі қой) два барана.

Статья 59: если (үй немесе сарай қастық ниетімен бұзылса) дом или сарай поврежден с враждебнымнамерением, помимо украденных предметов, будет наложен штраф от 1 до 3-х девяти видов скотины. Вор, совершивший кражу без взлома подворья, сарая, должен платить штраф (ат-шапан) от покрова шапана, дарения лошади. Это означает, что если количество украденных предметов больше, то штраф будет увеличиться;

Статья 60: по решению судей скотина установленный штраф за кражу полностью взимается у виновного.

Если ответчик добровольно не оплатил заказанный скот, не явился на вызов, то (малды алып беруші) изъявитель скота вызывает у односельчан свидетелей и выявляет воздержавшихся. Также оценивают скотину.

Если (кінәлі мал төлеуге қарсылық жасаса) виновный сопротивляется выплатить животное, то его можно привязать и изъять скотину. Других форм изъятия скота по казахской процедуре и обычаю нет;

Статья 61: по решению судей скотина, как установленный штраф за кражу полностью взимается. Скотина взимается с (ұры) вора, (сері болған жолдасы, ат беріп аатандырған, еріп барған, ұрлық малды жасырған, хабарламаған) с его подельника, тому кто помог вору лошадью, прятал краденный скот, скрывал кражу скота и не сообщил, о

том что украдена лошадь, даже если скот продан тому, кто в одной волости.

Если установлено, что у обвиняемого на момент изъятия нет в наличии скота, а истец приехал (бас ояз) от главного уездного начальника, то убытки возмещают служащие люди, сельчане. При этом ответственен (ауыл старшины) старшина селенья.

Если получатель скота другой волости, (дуандікі болса) по приказу округа, то ответственна в отчете народ селенья.

Если спорящие из одной волости, а старшины - другого, ответственны за село заместители старшин, получающих и передающих скот. Мы сделали это для того, чтобы запретить кражу, и для того, чтобы все расходы были удовлетворены, то есть мы пришли остановиться на этом, то есть на о наложении штрафов возмещающих ущерб. Причина, по которой мы не исключили из дела лиц, по истечении трех лет, находящихся на службе хотя кража скота убавилась, заключается в том, что они знают ситуацию между селами.

Если у вышеуказанных лиц нет скота, и судьи убедились в этом, то количество скотаналагаемое на население, устанавливается ими. Причина, по которой мы говорим это, заключается в том, чтобы различать воров, ненадежных людей и определять, брать ли их залогом или не брать. Потому что каждому вору нужен один залог. К этому не привлекаются управляющие, старейшины, служащие.

Интеллигенция села, прежде чем допустить расплат, должна ответить за него сама. Не допустить выдачи судьям заложников. Выдать (ұры қыстауындағы артық жерлер) дополнительные земли в зимовке вора перенести в пользу истца. Пусть судья назначит богатым, защищавших вора, (дүре соққысына) побоям дуре (наказание ударами хлыстами, по шариату - мусульманскому праву), заключат в тюрьму. Если воровство совершено трижды, и не остановившимся на этом, не арестован, надо издать распоряжение об (жұрт арасынан аластағаны) изгнать из народа. Лицо, которое не соглашающееся на это, должно выплатить весь штраф, выплатить весь скот;

Статья 62: Когда в суде решаются споры о вдове и другие, как уже говорилось выше, нельзя вылатить скотом. Каждый несет ответственность за себя. Отсутствие скота не учитывается. А те, кто причастен к убийству, не могут избежать уплаты (құн) цены;

Статья 63: штраф, наложенный на (қазынаға) казну или (дауласушы) спорящего, не может быть взыскано с других лиц. Если у (төлеуші) плательщика нет скота, он вместо штрафа попадает в тюрьму;

Статья 64: нам нравится объем краевой книги судей, волостных управителей и судей чрезвычайного съездарегистрирующей копии:

Статья 65: (Күмәннің сейілуі) развеивание сомнений связано с проверкой волостного управителя, муллы, их проницательностью и здравымимыслями. Для того, чтобы все это зафиксировать, был бы уместен хороший размер книги, и лучше не брать мулле ее с собой, а хранить в своем доме.

Истцу лучше бы привозить необходимые бумаги и регистрировать их у муллы. В противном случае никто не может сказать, что такой вопрос не был затронут. Находясь в доме муллы в поисках подозреваемого или нет, койса добирается до книги, регистрируясь. (Сезіктенуші) подозреваемому, достаточно фиксации в книге, муллы, хотя бы иногда которого не бывает дома. Если есть мулла, он выпишит копию об ликвидации или наличии подозрения, отб этом свидетельствует копия выписки из книги. Для полного исполнения изложенного в статье должны быть указаны ФИО, год, месяц, деньрождения подозреваемого;

Статья 66: желательно, чтобы такие книги были у волостного управителя, муллы. И запись (мұсылманша) (возможно имеется ввиду) арабской графикой. Если (ұлықтар) вышестоящие (төре, әкім, билеуші), возможно генерал-губернаторы как и прежде, предпочитают писать книгу через (тілмәштарға) переводчика, то мы обязываем волостного управителя и муллу принимать участие. При выписке на бумаге (қиған некені) свидетельства о заключении брака из указанной книги, если (тілмәш)переводчик был

один, то не учитывается. (Ер мен әйелдің арасында неке) брак между мужчиной и женщиной признается правильным только в том случае, если он осуществляется в присутствии (молда) муллы;

Статья 67: поддельная копия из указанной книги должна быть напечатана и подписана кем-либо в день ее выдачи. На такую бумагу нельзя положиться, если печать двух судей не подтверждена свидетельством волостного управителя или начальника съезда;

Статья 68: Если (даугер) истец(арыз айтса) подает заявление судье, то судья должен вызвать ответчика. Его обязан доставить (ауылнай) младший служащий страшины, старшина. Судьи должны фиксировать скот, указанный в копии решения. Тогда подозрения недопустимы;

Статья 69: Судья получает 1/10 часть, от произведенных штрафов решенных по спорам,(ұрлық жөніндегіден басқа дауардан өндірілген айыптан) отличным от спора по воровству. Когда судьи получают то, по своему желанию, это является насилием. Его должны взять другие. На каждом съезде судьи отмечают вмешательство (қалыс адамның) воздержанного человека в работу судьи. Этот человек через волостного управителя, старшину распределяет (ақысы) выплату за работу судьям поровну на каждого судью;

Статья 70: расходы должностных лиц, приглашенных на съезд, возмещаются за счет населения. Этим занимается старшина села. Тот, кто не хочет платить, столкнется с проверкой судей;

Статья 71: в споры между казахами не должны вмешиваться уполномоченный из русских или ногайцев, там хватит (ояздағы қазақтарда жетеді) казахов уездных начальников;

Статья 72: день, когда судьи произносят решение судей, исчисляется со времени, сказанного волостным управителем или старшиной. Ответственность за исполнение решения несет старшина. За за работу съезда судей несут ответственность волостные управители. Судья должен быть вынести решение - в течении трех, семи дней, судьи съезда в течении - двадцати дней, судьи чрезвычайного съезда - в течение месяца;

Статья 73: если дочь-сирота при жизни родителей была (атастырылды) названа невестой, и если кто-то нарушит сватавство после их смерти, муж может вернуть невесту с повинной. Если девушка выйдет замуж за сватанного ей мужа, то никто не может забрать ее приданное приготовленное ей отцом в наследство.

Статья 74: Высказывания в этих положениях были рассмотрены на последнем съезде. Прописанные в решениях положения должны осуществляться без (кедергісіз) каких-либо помех. Пусть судьи, волостные управители, старшины будут пользоваться этим правилом, пока не будет создано новое. Варианты, использованные до создания настоящего Положения, провести по (рәуіш) форме, упомянутой в статье 63. Учитывая это, статья 74 была составлена нами. По казахским традициям, с искренним вниманием, справедливостью убеждаем, что это правда.

На этом были поставлены подписи судей Павлодарского уезда - Жусуп Батышулы, Иса Бердалиулы, Молдабай Сарсенбиулы, Мукатай Келдибекулы, Санияз Бабайулы, Сымагул Шокпарулы.

Судьи - Сергазы Тайсарыулы и Джалалдин Рамазанулы. Судьи Каркаралинского уезда - Хаким Кудаймендеулы, Абай Майкиулы, Сыбеш Сыбанулы, Санаубай Кашкынбайулы, Билибай Туманбайулы, из волости Абыралы Шакирулы поставил печать.

Судьи - Оспан Атакозыулы, Хамит Алдабергенулы, Иса Шунтинулы подписали.

Почетные казахи Семипалатинского уезда - Ибрагим Кунанбайулы, Кудайберген Тастанбекулы, Иса Сутжанулы, Айтказы Жексенбайулы, судья Жумакан Жаркынбайулы подписали, судьи - СуондыкКабайулы, Альжан Анарулы поставили печать.

Из Усть-каменогорской волости, уездный (хоронжи) хорунжий Ислам Алиханулы, почетныеказахи Курмангали Жакыпулы, судьи - Жанкудай Койтыулы, Ержан Нукайулы

поставили подпись.

Волостные управители - Иса Кунбасулы, Кабанбай Кошкарулы, судья Усен Калабайулы. Уважаемый Казах Калматай Исакожайулы, судья Тауман Аманулы, поставили подпись.

Волостные управители - Зайсанского дуана (округа) Буқыш Жиенбайулы, управляющий Босхынбайулы, Жумакан Кисыкулы, судья Кокаш Есенкельдыулы поставили подпись.

Волостные управители - Акшал Кожабегенулы, Даркенбай Жаксыбайулы, судьи - Жайсанбай Елемесулы, Батбакбай Тлеу-улы, Кайранбай Куландыкулы. Начальник съезда уездный начальник Усть-Каменогорска Маневский поставил подпись. Казанцев, замещающий должность Семипалатинского уездного начальника, Нарбота, помощник Зайсанской приставы, Аайтбаки, замещающий должность старшего помощника уездного начальника Каркаралы, а также подписан военным губернатором Тубкленским.

«ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ» 1885 ТЕКСТ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Қазақ даласында тұңғыш жарық көрген 73 баптан тұратын «Ереже» деп аталатын заң нұсқасы Семей облысының Қарамола дейтін жерінде бес дуан елінің билері съезінде қабылданып, бекітілген. Осыған байланысты бұл заң басында «Қара мола заңы» деп аталып, кейін келе «билер ережесі» болып аталған. Бұл ереже «Жеті жарғы» негізінде және Ресей патшалығының отарлық үстемдігі тұсындағы қазақ халқының саяси жағдайына сәйкес шығарылған ресми тарихи құжат болып саналады. **73 баптан тұратын** бұл ереже 1886 жылы Семей қаласының генерал-губернаторы Шиклинскийдің арнайы тапсырысымен "Қарамола жарғысы" деген атумен сол кездегі Қазан император университетінің баспаханасынан арнайы кітапша болып басылып шығады. Кітапша кейін билерге таратылған. Қазан қаласында араб әрпімен басылып шыққан қазақ тіліндегі тұңғыш праволық құжат 1992 жылы қазіргі қазақ әрпі мен әдеби тіліне икемдей көшіріліп, Абай журналының №3 санында тұңғыш рет жарияланған болатын. Бір қызығы, белгілі этнограф Зейнолла Сәніктің еңбектерінде аталмыш құжаттың **73** емес **74 баптан** тұратынын айтады. Автор бұл деректерді «Шыңжан қоғамдық ғылымы» журналынан алып отырмын деп ескерту белгі жасаған. Назарларыңызға З.Сәнік келтірген сол нұсқаны ұсынбақпыз:

1-бап: Болосной съезде даулар үлкен-кішілігіне, күрделілігіне қарай қаралады. Төтенше съездерде ұлықтардың әмірі бойынша ояздар өзара істі бірлесіп жүргізеді. Әр ояз билерінің пікірі басты назарға алынады;

2-бап: Дауласқандардың әрқайсысы дұрыс көрген билерін ұсынады. Бірақ би санын жағдайға қарай ұлықтар белгілейді. Сондай-ақ олардың саны әр жақтан үш биден аспағаны жөн. Билік шығарудан бұрын төрелік жасаушы бимен келісіледі. Егер де дауласушы жақтар оның шешіміне риза болмаса, бітім жасалмаса, сонда ғана жоғарыда айтылғандай, билерді анықтайды. Екі жағының билер саны бірдей болғанда ғана іс төмендегі көрсетілгендей жүргізіледі:

* Әр ояздың халқы орталарынан бірден төбе басшы би шығарады. Бұған сайлануы мүмкін қызметтегі немесе одан тыс адамдар бітімі талас тудырса, сайланғандардан екі төбе басшыны белгілейді. Осыған орай ояз халықтары арасында талас туса, қалғандардың төбе басшыларына жеребе салынып белгіленген адам бітімге араласады. Ол қай жағын колдаса шешім солай бітеді. Сөйтіп, төтенше съездерде екі жақтың таласы төбесасы бидің айтқанымен орындалады:

3-бап: Жауапкерлердің шақырылуына орай келмегендері старшын мен болыстар куәландырып, бірлесіп тексереді Себеп-салдары айғақты болса, кешірім жасалады. Егер қажет кезінде жауапқа келуден бас тартуы себепсіз екені айқындалса, сыртынан билік айтыла береді. Сырттай белгіленген өкім бір бидің немесе съездегі билердің шешімі

старшындар немесе болыс арқылы мәлімденеді. Егер жауапкер бұл шешіммен келіссе, өкім өзгермейді, риза болмаса, екі жұма ішінде билік айтқан биге шағынып үлгеруі керек. Сонда ғана қайта билік жасалуына мүмкіндік туады. Жауапкер тексеру барысында ақталса, бұл туралы болосной съезге хабарласа, бидің төрелігі ұнаса, жауапкерді шығынды төлеуге міндеттейді. Жоғарыда көрсетілгендегідей, жалған сөйлегендердің сыртынан билік айтылады. Іс шешіміне келіспегендер төтенше съезге сала алады. Ал съезд билігі ешқашан бұзылмайды;

4-бап: Егер дауласушы шақырылған жерге келмесе, өтініші орындалмайды. Керісінше жауапкер арызын айтса, билердің еркіне орай шығыны жауап берушіден өндіріліп беріледі. Бірақ дауласушы дауын қайта бастаса, онысы жалған болып шықса, істің күрделілігіне қарай және жауапкердің қадір-қасиетін ескере отырып, шығынды өтейді;

5-бап: Старшын ауыл ішіндегі даугер өтінішін тексеру арқылы орындауға міндетті, оның қорытындысын би билік айту арқылы шығарады. Дауласушылар туыстар, анасы бір ағайындылар, ағасының балалары, жиені, немересі, құда жекжаты болса, қайсыларының қысастығы бұрын би алды түсіп анықталып, мойнына қойылса, кезінде жазаланса, соған орай іс жүргізу жеңіл болады;

6-бап: Старшын ояз араларында болатын дау-жанжалдар жайлы даугер болысын хабардар еткені дұрыс. Ондайда *болыс* дауласушыларды шақыртып алып, еркін жауап беруіне *мүмкіндік жасайды*. Болыс кесімге қанағаттанбағандар үшін екі биді шығарады. Даугер соның бірін таңдайды, шешімін тыңдайды. Съезде бар би билік айта алады. Төтенше съезд биінің есебін ұлық қарайды, бекітеді. Билік жасауға мүмкіндік болмайтын төтенше съезде би есебі ұлық ықтиярына беріледі. Мұндайда би төрелік айта алмайды;

7-бап: Береке бітімін, салауат бітімін жасау даудың шыққан кезеңіне орай жүргізіледі. Бұл мәселе егер съезде де көтерілсе, келесісіне қалдыруға болмайды және дауласушы мен жауап беруші ояз жағынікі болса, екеуара уағда байласуы мүмкін. Бірақ бұл келісімдер куәландырылуы керек;

8-бап: Би жасаған биліктер міндетті түрде орындалады. Съезде сол биліктің көшірмелері қатысы бар болыстарға жіберіледі. Егер даугерлер еркі бойынша, ауыл арасындағы мал жайлы болса, бұл мәселе съезд басшысы арқылы шешіледі;

9-бап: Би немесе съезд биі биліктерін айғақтар куәлігіне орай жүргізеді. Билерге мұның барлығы күмәнді көрінсе, істі күмәнді санайды. Куә шақыртылып, тиісті жауабы алынып, айыптылығына көз жеткен іске күмәндануға болмайды. Ақылынан адасқан 18 жасқа толғандар, әйелдер, жақын туған-туыстар, қарсыластар сияқты куәларды билер шақыртпайды. Оларды куәлар тізімінен алып тастауы қажет. Куәларды шақыртпай тұрып, олардың кімдер екенін билер білуге тиіс. Ауызша айтылған айыптаулар ілікке алынбайды, Өйткені ондайлар әділ билік жасауға кері әсер етеді. Тіпті куәгер болыстас болған күннің өзінде де, тыңдалып-тексерілуі қажет;

10-бап: Егер куәлік жасаған адамға көңіл толмаса, онда ол іске айғақтау үшін қатыстырылады. Жауапкер айғақты мойындамаса, істің шындығына, даудың күрделілігіне қарай айып салынады. Осыған орай ант береді. Дау әділ айғақтар арқылы шешіледі. Алғашқы күдік шындық болып шықпаса, жауапкер жаза тартады, керісінше болса, ақталады. Жауапкердің өтірік айтқаны үшін үстінен арыз беруге болады;

11-бап: Қазақ рәсімінде сүйінші алуға болады. Бірақ сүйінші алған адам куәлікке жарамайды, айғақтық міндет атқарады;

12-бап: Күдіктенушінің өтінішіне орай, оның тұрған жерінің жақын-қашықтығына қарай іс қаралатын күнді билер белгілейді;

13-бап: Дауласушының есебіне орайластырып, ер құнын - төрт адамға, әйел құнын – екі адамға, басқадай дауларға байланысты бір адамға істің ауыр-жеңіліне қарай айып салынады. Бір түйеге – екі жылқы, бір қараға бір жылқыдан алынады. Қанша мал болса, сонша жылқыдан төленеді. Егер құн мөлшері бір жылқыдан аспайтын болса, күмәнданған

кісісін даугер өзі анықтайды. Өтелуге жұмсалатын жылқыны немесе соны беруге міндетті болыс ауылын жауап беруші атап көрсетеді;

14-бап: Жауапкер болосной молданың алдында Құран ұстап, ант етеді;

15-бап: Күмәнданушының көрсетуімен айыпты саналған төрт адам ұсталып, біреуі ақ болса - құнның төрт бөлігінің бірі, екеуі ақталса, жартысы өтеледі. Қалған ісі осы ретпен жүргізіледі;

16-бап: Айып өтелгенде дауласушының басы-қасында болуы міндетті емес, бірақ келмегендігі жөнінде молданың тіркеу кітабына жазып қойғаны артық болмайды;

17-бап: Күмәнданушының өтінішін қарау белгіленген уақытқа сәйкес күн батқанға дейін ғана созылады;

18-бап: Молда мен көршілерге, билер мен қажыларға, 18 жасқа толмағандарға, 63 жастан асқан қарттарға күдік келтіруге болмайды;

19-бап: Жауапкердің туыстарына, руына, рулас ауылына күдік келтіруге болмайды;

20-бап: Күдіктенушінің ұнамсыз іс-әрекеті елге белгілі болса бұрын оған бидің араласқаны анықталса, арызы есепке алынбайды;

21-бап: Күмәнді іс болосной молданың құзырына берілгені жөн. Егер молданың қателігі, қиянаты болса, тексеріледі;

22-бап: Күмәндануы өтірік болып шыққандарға түйе бастатқан бір тоғыз айып салынады;

23-бап: Күмән жалған болса, кінәлі қанша мал бұйырылса, соншасын төлейді. Күмән негізсіз болса, айыпқа мал төленеді. Мұның бәрі толық күйінде билік қағазына анық жазылуы керек;

24-бап: Күмәнді тексеретін күнді ұзартқанда есепке алар себеп болса, болыс немесе өз ауылының бір биі куәландырады;

25-бап: Мұндайда даулаушының еркімен билік айтылады. Бұл билікті жауапкер бұза алмайды. Ол билік көшірменің сыртына жазылып қойылуға тиіс;

26-бап: Құн, жесір дауларының 40 жылдан арғысы - салауат. Билік айтылған күннен бастап төрт жыл бұрынғы дауларда қаралған мал саны толық қайтарылады. Одан арғы үш жылға қозғалған дау бойынша айыптың үш бөлігінің екі бөлігі тиесілі. Ал жеті жылдан бұрынғы дауда анықталған малдың үштен бірі төленеді. Қалған даулардағы малдар да осы тәртіппен бөлінеді. Жиырма жыл бұрынғы іске байланысты дау малы үшке бөлінеді. Бір бөлігі – билік айтылған мезгіл, екі бөлігі - одан арғы жеті жыл, қалғаны алты жыл есебіне сәйкестендіріледі;

27-бап: Әдейі қастандықпен өлтірілген ер құны – бір түйе. Кейбіреуінікі - 25 құнан атан, 25 дөнен атан, 25 бесті атан. «Бәстесеміз» деп арғы негізі ойланбай өлтірілсе, 50 түйе, 25 құнан атан, 25 бесті атан төленеді. Әйел құны – ер құнының жартысы. Оқыстан өлгенге күн төленбейді. Күйеуі - әйелін, әйелі күйеуін өлтірсе, күн кесілмейді;

28-бап: Өлген барымташыға, ұрыға күн төленбейді;

29-бап: Адам мүшесі мерткісе, өкім шарифат бойынша айтылады. Мұндайда қателікке жол берілмегені жөн. Бұл міндеттер Семейдегі Ахмет уәли Манасұлына және Өскемен молдасы Мырзағали Ғаббасұлына тапсырылса, олардың шығарған шешімдері осы ережеге тіркелсе, дұрыс болар еді;

30-бап: Балиғатқа толмаған қыз балаға зорлық жасаушы тиісті қалың малдың үштен бір бөлігін төлейді. Балиғатқа толған қызды зорласа, ат-шапан айып салынып, түйе бастаған Тоғыз береді. Егер әйелге солай істелсе, айыпкер бір тоғыздан үш тоғызға дейін төлейді. Ойнас жасаған әйел-еркекке де дүре соғылады. Айыпсыз істер болса, тексеріледі. Әйелдің күйеуі немесе әйелдің өзі немесе туысқаны, әке-шешесі шарифат шешімін айтса, осы баптың алғашқы жолдарындағы екі келісімді де съезд билері жасайды;

31-бап: Күйеуі бар әйелді біреу алып қашса, керісінше егер әйелдің өзі қашса, ондай әйел елінің съезд билеріне қайтарылмайды. Билер әйел мен күйеуін татуластырады. Ерлі-зайыптылар жарасса, онда алып қашушы жігіттен бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып

алынады. Егер күйеуі қайта табысудан бас тартса, әйел ойнасымен қалады. Бірақ алып қашқан адам тиісті қалыңмалын төлейді. Әйел қысымнан қорғалады. Біреу айттырылған жесірді алып қашса, қыз әкесіне толық қалыңмал, 50 жыртыс төлеп, сот ақысын береді. Жасау беру-бермеу – қыз әкесінің еркінде. Қыз әкесі бұрынғы күйеу баласынан алған қалыңмалын қайтарады. Оның үстіне бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып төлейді;

32-бап: Біреу әке-шешеге тіл тигізсе, солардың қалауына сәйкес, қазақ ғұрпына орай жазалансын. Молдаға, құрметті адамдарға тіл тигізсе, ат-шапан айып тартып, ат бастаған бір тоғыз төлейді. Біреуге біреу қол жұмсап, қарғап-сілеп, намысына тисе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып салынады. Жәбірленуші айыпты алмаса, кінәлі бір ай мөлшерінде түрмеге жабылады;

33-бап. Ұрыс-төбелес шығарғандар ат-шапаннан бастап *үш тоғызға дейін* сұраушының пайдасына шешеді. Оны ұйымдастырушы, басқаларға қарағанда, айыпты молырақ төлейді. Бұзакылық жасағандарға болыстың өкіміне орай және жағдайға қарай билердің билігі бойынша ақшалай айып салынады, жер аударылады немесе түрмеге жабылады;

34-бап: Қызмет бабында старшындардың тілін алмаса, билер шешімімен бес теңге айып төлейді, кейде жеті күнге абақтыға отырғызылады. Болыс старшындарға бекітілмеген шабарманның тілін алмаса, болыс өзі жазалай алады. Егер болысты тыңдамаса, болыс елінің немесе ояздың төтенше съезінде тексеріледі. Өкім айтылған кезде биге немесе съезд биіне тіл тигізсе, айыптыны съезд биі бірден жазаға тартады;

35-бап: Суға кетіп бара жатқандарға, өрт кезінде, аязда, шөл далада, басқа да жағдайда қатыгездік жасап, көмек көрсетпегендер бас тоғызбен айыпталады;

36-бап: Мал өлімін тоқтатуға көңіл бөлмегендерге болыстың шешімі бойынша, 3 теңге айып салынады. Көрші елде мал өлімі болғанда, ол жөнінде хабар айтпағандарға жаза мөлшері ұлғайтылады. Арық бүлдіріп, құдық бұзғандарға, өтемін төлегісі келмегендерге шығынға қоса қосымша айып салынады. Атап айтқанда, 15 теңге ақша төлейді немесе атшапан айыпқа жығылады;

37-бап: Қазақ арасындағы ұрлық үшін алынған мал қайтарылып, айып төленеді. Оған қоса бір ат тіркеледі. Қосымша айыппен тіркелген мал бағасы бірдей болады. Жүйріктің, жорғаның құны орташа атпен теңгеріледі. Ұрының астындағы аты алынып тиісті адамға әрі ұрыдан өндірілген қосымша мал билік айтқан билерге беріледі;

38-бап: Мал ұрлағандарға жаза беріледі, бір ай мөлшерінде абақтыға қамалады немесе алпыс рет дүре соғылады. Билер бұл жазаны өкім айтқанда ғана жүзеге асыруға бұйрық береді. Немере, жиен, нағашысынан, ата, ағасынан мал алып қашса, оған жаза қолданылмайды және алған малы қайтарыл. майды. Екінші рет тағы солай істесе, би арқылы ата, ағасының өтінішіне орай жазаланады. Бұл өкім әйел жағынан жиенге, не немереге қатысты болады;

39-бап: Жылқы құйрығын кескендерге бір ат-шапаннан түйеге дейін айып салынады;

40-бап: Ұрлықты ұйымдастыруға түрткі болғандар басқалармен бірдей жазаға тартылады. Дүре таяғы көбінесе ұрлықтан үлес алған немесе алуға тиісті ауқатты адамдарға да соғылады;

41-бап: 20 жылқыдан артық барымта алған ұрының әрқайсысына бір жақсы аттан бастап, үш тоғыз айып салынады. Жиырма жылқыдан кем болса, жоғарыдағы 37-бапта айтылған шаралар қолданылады;

42-бап: Қазақ салт-дәстүрі бойынша күйеуінен әйелін ажыратуға болады, күйеуі белсіз немесе жыныс мүшесі ауруына шалдықса. Ондай себептері болмаса да, күйеуінің келісімімен ажыраса алады. Құда түскен қалыңдық пен күйеу жігіттің де ажырасуы мүмкін. Егер күйеуі қыздан 25 жас үлкен, бір мүшесі кем, керісінше қыз күйеуден тоғыз жас үлкен, кедей күйеу қалыңмал төлей алмаса, денсаулығы сауыға алмастай нашар, жағымсыз қылықтары әшкереленіп, басынан еркі кетсе, әйелі мен күйеуді, қалыңдық пен жігітті ажыратуға тура келеді;

43-бап: Жесір әйелдер жайлы дау қайтыс болған күйеуінің жылы толғанда шешіледі. Бұл іс некесі қиылған қыздың елінде жүзеге асырылады. Жоғарыда аталғандарға съезд биі төрелік айтады. Қазақ рәсімінде некенің молда алдында қиылғаны дұрыс. Болосной басқарушының қолындағы кітаптан кесіліп берілген куәлік қағаз әйелдің күйеуіне тиісті екенін дәлелдеуге жарамайды (44-45-46-47 баптар жоқ).

48-бап: Біреу құдалықты бұзса, қыз әкесі күйеуден алған қалыңмалды қайтарып береді. Дауға айналған мал үшін әдет-ғұрыпқа сәйкес айып төлейді. Қалыңмал мөлшері - 47 бие, не одан артық болса, бес тоғыздан үш тоғызға дейін, 37 малға - екі тоғыз, 27 малға - бір тоғыз, 17 малға бір ат-шапан айып төленеді. Күйеуінің әкесі немесе оның өзі құдалықты бұзса, қалыңмалынан үш тоғызды қалдырып, қалғанын алады. Қалыңмал 37 болса – екі тоғыз, 27 болса бір тоғыз төлейді. 17 болса ат-шапан айып тартады;

49-бап: Қарсы құда дауларын билер реттейді. Олардың келесі жолы да қарсы құда болмауы жайлы шешім айтылғаннан кейін де ескерілмесе, молда неке қимамайды;

50-бап: Құда түсіп, құйрық-бауыр жескеннен кейін құдалық уағда бекиді;

51-бап: Күйеуі қайтыс болған, баласыз әйел тұрмысқа шықпаса да мал-мүлікке иелік етеді. Егер күйеуге шыққысы келсе, баласы болған жағдайда бар малының сегізден бірін, баласыз болса, алтыдан бірін алады. Киім-кешек, төсек-орнынан басқа ер балалар өздеріне бөлінген малмен қоса әкесінің бауырларының қамқорлығына қалдырылады. Олар өз арасынан бірін соларға ие етіп бекітеді. Бірақ бекітілген адам басқаларға үнемі есеп беріп тұруға міндетті емес. Егер мал орынсыз шығынға ұшыраса, соған орай дау туса, туысқандары наразылық білдірсе, би алдында тексеріледі. Қыз ана тәрбиесінде қалуы шарт. Анасы оны күйеуге ұзатып, қалыңмалын алуға қақылы. Қыз тұрмысқа шыққаннан кейін малын сақтаушыға төркіндеп барып, әкесінен қалғаннан өз есесіне алады.

Әйел тұрмысқа шықпай, қайтыс болған күйеуінен қалған Игілікке иелік жасағанымен, бұзықтық істетпеу, малын шаштырмау үшін күйеуінің туысы бақылап жүреді. Бірақ бұл оған билік жүргізеді деген ұғым емес. Дегенмен әйелдің шаруасын басқаруға көмектесуге тиіс. Әйел күйеуге шыққысы келсе, екінші рет қалыңмал алынбайды. Егер біреудің жесір қалған үш әйелі болса, ондайда малының сегізден бірін бәріне бірдей бөліп береді. Үш әйелдің бірі тұрмыс құрғысы келсе, төсек-орын, киім-кешектен басқа малдың жиырма бөлігінің бірін алады. Екі жесір әйелдің бірі саналса, он алтыдан бірін ие болады;

52-бап: Сойыс, қонағасы ел дәстүрінде бар. Он бермеген адамға ат-шапаннан түйе құнына дейін айып салынады. Керуендегілерге, тұрақты жол үстіндегілерге жәрмеңкедегілерге, қайықты өткелдегілерге, съезд жүріп жатқан мекендегілерге, қалада тұрушыларға кінә тағылмайды.

53-бап: Екі дос айырылысар болса, бірінен-бірі артық кеткендерін алысады, бірақ оларға айып салынбайды;

54-бап: Қызметшілерге жала жапқандар би төрелігіне сәйкес 28 күнге абақтыға жабылады, айыптаушының шығыны қайтарылады. Мұндай жағдайлар әсіресе сайлау кезінде көбірек кездеседі. Осыған орай ұлықтардан сұрайтынымыз, бұл мәселелерді хабарлаудан бұрын төтенше съезд билеріне тексертіп алған теріс болмас еді;

55-бап: Біреудің жерін (жайылымын) пайдаланғаны жөніндегі дауды билер ел басшыларының куәлігіне қарай тексереді. Тексергенде жерді билер өздері барып көреді немесе сенімді адамның куәлігіне орай пайдаланған жер шығынына сәйкес кесім айтады. Шығынды қайтартқызып, үстеме айып салады;

56-бап: Қонған ауылда қонақтың аты жоғалса, оған ешкім жауапты емес. Егер ол сол ауыл адамдарына сенбесе, шарифат бойынша ант алады;

57-бап: Тоғыз аталған айыпты малға шаққанда мынандай болады:

1. Түйе бастатқан бас тоғыз: бір түйе, екі құлын, екі бие, екі құнан, екі ат;
2. Орташа тоғызымыз - ат бастатқан тоғыз: бір семіз ат, екі тай, екі тайынша, төрт бойдақ қой;

3. Аяққы тоғыз: бір дөнен өгіз, екі тайынша, үш бойдақ қой үш тоқты.

58-бап: Тоқал тоғыз болмайды. Мал басы былай бағаланады. Маңдайалды түйе - үш ат немесе 30 қой;

Орташа түйе - 3 бесті;

Дөнен атан - екі бесті, бір тай:

Құнан атан - екі бесті;

Тайлақ - құлынды бие, 12 қозы;

Бота - бір бесті.

Бәйге аты – орташа бір түйеден бес түйеге дейін;

Жорға ат - құлынды биеден 4 түйеге дейін;

Жақсы ат - құлынды биеден бір түйеге дейін;

Айғыр – құлынды биеден 8 бестіге дейін;

Бие, құлындысы — 10 қой, құлынсызы – 10 тоқты;

Ат - 9 қой;

Бесті -7- 8 қойға дейін;

Дөнен - 5-6 қойға дейін;

Құнан - 4-5 қойға дейін;

Тай - 3-4 қойға дейін;

Құлын - 2 қойға дейін.

Атан өгіз - 12 қойға дейін;

Бесті немесе дөнен өгіз - 4-8 қойға дейін;

Тайынша – екі қой.

59-бап: Үй не сарай қастық ниетімен бұзылса, ұрланған заттардан басқа бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып салынады. Қора, сарай бұзылмай жасалған ұрлық иесі ат-шапан айып төлейді. Бұл алынған заттардың аздығына қарай, егер көп болса айып үстемеленеді;

60-бап: Билердің шешімі бойынша кесілген мал кінәліден толық алып беріледі. Егер жауапкер бұйырылған малды еркімен төлемесе, шақыруға келмесе, онда малды алып беруші ауылдастарынан куәлар шақыртып, қалыс адамдарды анықтайды. Сонымен қатар мал басын бағалайды. Кінәлі мал төлеуге қарсылық жасаса, байлап тастап алып беруге болады. Қазақ рәсімі бойынша мал алып берудің басқа үлгісі жоқ;

61-бап: Ұрлық үшін кесілген мал алынып беріледі. Ұрының өзінен және оған серік болған жолдасынан, ат беріп аттандырған, еріп барған, ұрлық малды жасырысқан, оны біле еш хабарламағандардың малы жоқтығына қарамай, айып салынады немесе ұрлық жылқы екенін білсе де, сатып алғандар бір болысқа қарасты болса, мал алынып беріледі. Ұрлық жасалғанда оның да малы жоқ болып шықса, дауласушы бас ояздан келсе, қызмет етуші адамдар, сол ауыл шығынды өтейді. Мұндайда старшын ауылы жауапты. Мал алушы басқа болыстікі, дуандікі болса, ел басының халқы есеп береді. Дауласушылар - бір болыс адамдары, ал старшындар өзге болса мал алушы және беруші старшындардың онбасыларының ауылы жауапты болады. Мұны ұрлыққа тыйым салу үшін әрі шығындары түгелденетіндердің ризалық бітімі үшін жасадық, яғни шығын орнын толтыратын айыптар салу туралы осы тоқтамға келдік. Ұрлық тыйылып, арада үш жыл өткенше қызметтегі адамдарды істен шеттетпеген себебіміз - ол сол елдің арасындағы жағдайды білетіндіктен. Өйткені мал ұрланбай тұрмайды. Егер жоғарыда аталған адамдардың малы жоқ болса, оның солай екеніне билердің көзі жетіп тұрса, елге салынатын оның есебіндегі мал мөлшерін солар белгілейді. Бұлай деуіміздің себебі – ұрыларды, сенімсіз адамдарды саралап, оларды кепілге алатын-алмайтындарды анықтау. Өйткені әр ұрыға бір кепіл керек. Басшылар, ауыл ақсақалдары, қызмет адамдары бұған тартылмайды. Ауыл зиялылары зиянды жұртқа төлетпей тұрып, оған алдымен өздері жауап беруге тиіс. Ұрыға кепіл болғандарға билік берілмесін. Ұры қыстауындағы артық жерлер мал алушының пайдасына көшірілсін. Би билік айтқан кезде ұрыны қорғаған байларға дүре соғылсын, абақтыға жіберілсін. Үш рет ұрлығы мойынына қойылып, одан тыйылмағандарды өкім

шығарып, жұрт арасынан аластағаны жөн. Оған келіспеген адам ұрыға салынған айыпты, малды түгел төлеуге тиіс;

62-бап: Сотта жесір туралы және басқалай даулар шыққанда, жоғарыда айтылғандай, мал алып беруге болмайды. Әркім өзі үшін жауап береді. Малы жоқтығы есепке алынбайды. Ал кісі өліміне қатысқандар құн төлеуден құтыла алмайды;

63-бап: Қазынаға немесе дауласушыға кесіліп берілген айыпты өзгелерден өндіруге болмайды. Төлеуші адамның малы болмаса, айып орнына абақтыға түседі;

64-бап: Бидің, болосной мен төтенше съезд билерінің көшірме тіркелетін өлкелік кітабының көлемдісін ұнатамыз;

65-бап: Күмәннің сейілуі болосной молданың тексеруіне, оның көрегендігіне, парасаттылығына байланысты. Осының бәрін тіркеп отыру үшін кітапшаның көлемдісі дұрыс болар еді және оны молда өзімен бірге алып жүрмей, үйінде актағаны дұрыс. Даугер қажетті қағаздарын апарып, молдаға тіркетіп тұрғаны абзал. Олай етпеген жағдайда ондай мәселе қозғалған жоқ деп ешкім айта алмайды. Сезіктенуші іздеп барғанда молда үйінде бола ма, жоқ па - кітапқа өзін тіркетіп қойса жетеді. Молда бар болса, сезік жойылғанын немесе жойылмағанын көшірме сыртына жазып куәландырады. Баптағы айтылғандар толық орындалуы үшін сезіктенушінің аты-жөні, жылы, ай-күні анықталып жазылуға тиіс;

66-бап: Мүмкіндігінше мұндай кітаптар болосной молдада болғаны дұрыс. Бірақ жазуы мұсылманша болса екен. Егер ұлықтар бұрынғыдай кітапты тілмәштарға жаздыруды жөн көрсе, онда болосной молданы оған қатысуға міндеттейміз. Қиған некені аталған кітаптан алынған куәлік қағаздың сыртына жазып тіркегенде тілмаш жалғыз болса, ол есепке алынбайды. Ер мен әйел арасындағы неке молданың қатысуымен жүзеге асса ғана дұрыс деп танылады;

67-бап: Аталған кітаптан жалған көшірме біреулерге берілген күнде де, онда бидің мөрі басылып, қолы қойылуы керек. Екі бидің мөрі басылған көшірмеде болыс немесе съезд бастығының куәлігімен расталмаса, ондай қағазға сенуге болмайды;

68-бап: Даугер биге арыз айтса, би жауапкерді шақыртуы керек. Оны ауылнай, старшын жеткізуге міндетті. Билер көшірілмеде көрсетілген малды тіркеп жазуы қажет. Сонда күдікке жол берілмейді;

69-бап: Ұрлық жөніндегіден басқа даулардан өндірілген айыптың билік айтушы оннан бірін алады. Билер өздеріне бөлінгенді қалауынша алса, бұл зорлық болады. Оны басқалар алып беруге тиіс. Әр съезде билер бір қалыс адамның билік жұмысына араласуын белгілейді. Сол адам болыс, старшын арқылы билік ақысын әр биге теңдей бөліп береді;

70-бап: Съезге шақырылған қызмет адамдарының шығыны ел есебінен өтеледі. Мұны ауыл арасында старшын атқарады. Кімде-кім оны төлегісі келмесе, билер тексеруіне тап болады;

71-бап: Қазақ арасында болатын дауларға орыстан немесе ноғайдан уәкіл араласпасын, оның орнына ояздағы қазақтар да жетеді;

72-бап: Билердің билік бітімін айтар уағдалы күн болысқа немесе старшынға айтылған уақыттан бастап есептеледі. Биліктің болып өтуіне старшын жауапты. Съезд билері жұмыс үшін болыс жауап береді. Бидің билік айтуы – үш, жеті күн, съезд билері – жиырма күн, төтенше билік бір ай ішінде айтылуы керек;

73-бап: Жетім қыз әке-шешесінің көзі тірі кезінде атастырылып, біреу олар қайтыс болған соң құдалықты бұзса, алған күйеу қалыңмалды айыбымен қоса қайтарады. Егер қыз бұрынғы атастырған күйеуіне тисе, ешкім әкесінен қалған жасауын, мұрасын алуына кедергі жасамайтын болсын;

74-бап: Бұл ережелердегі айтылған сөздер соңғы съезде қаралған. Шешімдердегі жазылған жайлар ешбір кедергісіз жүзеге асуы қажет. Жаңадан басқасы жасалғанша билер, болыстар, старшындар осы ережені пайдаланатын болсын. Осы ереже жасалмай

тұрып пайдаланылған нұсқалар 63-баптағы айтылған рәуіш бойынша жүргізілсін. Осыны ескере отырып, 74-бапты біз жасадық. Қазақ дәстүрінше таза көңілімізбен, әділеттілігімізбен соның шындығына сендіреміз. Бұған Павлодар оязының билері – Жүсіп Батышұлы, Иса Бердәліұлы, Молдабай Сәрсенбіұлы, Мұқатай Келдібекұлы, Санияз Бабайұлы, Сымағұл Шокпарұлы қолдарын қойды. Билер - Серғазы Тайсарыұлы мен Жалалдин Рамазанұлы мөрлерін басты. Қарқаралы оязының билері – Хәкім Құдаймендеұлы, Абай Майқыұлы, Еркеш Сыбанұлы, Санаубай Қашқынбайұлы, Билібай Тұманбайұлы, Абыралы болысынан Шәкірұлы мөрлерін басты. Билер – Оспан Атақозыұлы, Хамит Алдабергенұлы қолдарын қойды. Иса Шүңтіұлы таңбасын басты. Семипалат оязының құрметті қазақтары - Ибраһим Құнанбайұлы, Құдайберген Тастанбекұлы, Иса Сүтжанұлы, Айтқазы Жексенбайұлы, Жұмақан би Жарқынбайұлы қолдарын қойды. Билер - Сүйіндік Қабайұлы, Әлжан Анарұлы мөрлерін басты. Өскемен оязының болысы хоронжи Ислам Әлиханұлы, құрметті қазақ Құрманғали Жақыпұлы, билер - Жанқұдай Қойтыұлы, Ержан Нұқайұлы қолдарын қойды. Болыстар - Иса Күнбасұлы, Қабанбай Қошқарұлы, Үсен би Қалабайұлы мөрлерін басты. Құрметті қазақ Қалматай Исақожаұлы таңбасын басты. Тауман би Аманұлы қолын қойды. Зайсан дуанының болыстары – Бұқыш Жиенбайұлы, Билеуші Босқынбайұлы, Жұмақан Қисықұлы, Қоқаш би Есенкелдіұлы қолдарын қойды. Болыстар - Ақшал Қожабергенұлы, Дәркенбай Жақсыбайұлы, билер - Жайсаңбай Елемесұлы, Батбақбай Тілеуұлы, Қайранбай Құлындықұлы мөрлерін басты. Съезд бастығы Өскемен оязы Маневский қолын қойды. Семипалат оязының лауазымын ада етуші Казанцев, Зайсан приставының көмекшісі Нарбота, Қарқаралы оязының аға көмекшісі лауазымын ада етуші Айтбақи қолдарын қойды және әскери губернатор Тубкленский қолын қойды.

Результаты и обсуждение

«Положение» 1885 года несомненно охватило многие стороны социально-имущественных отношений казахов, так как период Просвещения - закономерный этап в эволюции общественного сознания всех народов накануне активного формирования индустриального общества и потребностью повышения уровня образованности населения, провозглашения прав человека. Многие мыслители периода XVIII- начала XX века в разных странах освещали реальное развитие своей страны и перспективу исторического пути народа, критически переосмысливали прошлое, настоящее, готовили к кардинальным сдвигам в структуре общества и к необходимости более интенсивной работы над собой как отдельных людей, так и общества в целом. Эти высказывания отмечались в критических суждениях Абая о современном ему обществу, а также отражались в его общественной деятельности.

Есть также и другая сторона, проведения реформ - это осторожный подход к существующим механизмам сложного веками традициями и обычаями культурных ценностей, сохранение национального кода и уникальности народных правил. Эти нормы также придерживался Абай. Как и Чокан Уалиханов, Абай понимал ценность и суть содержащихся норм обычного права, суда биев, уникальность и неповторимость в самоорганизации казахского народа. Но однако, эти нормы не мешали критиковать и призывать на совещенствование суда биев самими судьями.

События, происходившие в жизни казахского народа в последние десятилетия XIX - и в начале XX вв., тесно связано с социально-экономическими и политическими процессами в самой России. Еще в середине XIX века, в связи с завоеванием Туркестана и проведением реформ 60-годов (Временное положение) казахская территория превратилась во внутреннюю колонию России, и казахи были приравнены к «сельским обывателям», а конкретнее к категории «иностранцев», в соответствии с колониальным статусом народа. Казахи потихоньку втягивались в круговорот экономической и политической жизни России. Капиталистической экономики, которая несла также и отрицательные стороны -

переселенческую политику, реформы, обезземеливание коренного населения, колониально-бюрократическим аппаратом, использованием скотоводческого хозяйства.

«Положение» бесспорно является историческим источником, второй половины XIX века, характеризующего социально-правовой институт биев, а также имеющий существенный вес в развитии правовой культуры и правового института судопроизводства казахского народа в исследуемом периоде.

Максимально отражается национальное самосознание, сохранение и попытка объединения обычного права казахов, некоторых положений мусульманского права - шариат, а также введение норм установленных порядков российского подданства, которые должны были решить вопросы сближения обычаев Казахской степи и законов российской империи.

«Положение» совершенствовало виды естественного устремления народа привести в порядок общественной жизни защиты имущества и собственности от незаконных посягательств от кого либо и нормального отношения на имущество, право, обязанности, сохранение и соблюдение закона, регулирования закона со стороны власти.

«Положение» рассматривало во первых самих (биев) судей, которые имели право быть судьями, рассматривая их на предмет порядочности и законности

В «Записках о судебной реформе» Шокан (Мухаммед-Канапия) Уалиханов известный казахский ученый, востоковед, историк, этнограф, географ, переводчик, путешественник дал оценку преобразованиям, относительно судебной административной реформы и отчасти касательно народного суда биев, народного образования. «Суд биев и съезд их – существует издавна и заключает в себе все начала мирового суда, и удовлетворяет условия народного быта, поэтому суд биев и съездов необходимо оставить в древней народной форме» [21, 45-58].

Возведение в звание бия не обуславливалось у киргиз каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти, только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание. Чтобы приобрести имя бия, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и ораторскую способность. Молва о таких людях быстро распространялась по всей степи, и имя их делалось известным всему и каждому. Таким образом, звание бия было как бы патентом на судебную и адвокатскую практику. Дети лиц, носивших звание бев, имея большую юридическую порактику, обыкновенно наследовали знания и вместе с тем и звания свих отцов [21а, 135-136]. То есть, подтверждение деятельности тех или иных лиц занимавшихся судебной практики, в основном годами, а то и столетиями переходили из поколения в поколение.

Необходимо отметить, что бии (степные судьи) еще в 1854 году были оставлены за теми, кто имел это звание. Так как влияние русского подданства не смогло изменить внутреннюю инерцию народа и его древнюю и простую форму.

Спорные вопросы по уголовным делам т.е. убийству, краже, подлоге, загрязнению рек и колодцев, штраф и цена за совершенные преступления, установление «айып» - штрафов и выплаты «күн» - цену за пречиненный ущерб, гуманизированы и особо отражены сторогие и регламентированные права представительниц женского пола, сирот, вдов.

Многие выплаты представлены не денежной единицей, а натуральным видом - скота (верблюдами, крупного и мелко-рогатого скота). Размеры выплат штрафов зависели от степени тяжести преступления, виды наказания малоимущих были в основном как месячные отработки [22, 5].

Практиковавшиеся до «Положения» в казахском этическом праве «Әдет» институт «Береке» - основа всех соглашений, договоров, «Салауат» - прощение, отказ двух спорящих сторон предъявлять друг другу претензии, как правило проходило при старейшинах рода, села, также нашли отражение и здесь, таким образом не теряли своей

актуальности и на период XIX века[23, 5].

Между тем имеется и важность и место «барымта». Барымта практиковалась как захват имущества за неуплаченный долг «айып», «күн» или «қалыңмал», которое имело место раньше в степи, т.е., за оскорбление, нанесенное им кому-нибудь. В основном, имело место, когда обидчик по решению рода захватывал имущество, скот, дабы принудить законного обидчика оплатить законное удовлетворение. В отличие от простого воровства, заметно, что по отношению лица, совершивших «барымта», а также нанимавших «барымташы» суд биев был снисходительным.

Роль и статус муллы в процессе бракосочетания, бракоразводных процессов до сих пор оставались в обществе, регистрационные книги и записи, влияние религии в имущественных отношениях также оставались, но конечно же в принятием присяги на правдивость, 40 ударов плетью, помещение в тюрьмы на 40 дней[24, 8].

Отношения к женщине, ее имуществу до замужества, выплата за причиненные ей обиды, либо неуплата выкупа невесты, строго наказывались. Имущество оставшееся женщине после смерти мужа, смерти отца, строго отслеживалось на предмет правильного использования ею, так как это предписывалось в мусульманском праве - шариат, а также описанных в сурах Корана. Даже и если она совершила измену, все равно за нее отвечала ее мужская половина, то есть нынешний муж, сородичи[25,5]. Таким образом, отношение к женщине оставалось беззащитной, почтительной и уважаемой, и должна была быть самообеспеченной.

Национальные вопросы также имели место и при этом, казахи старались не вмешивать в них другие народы, возможно это делалось с целью не нарушать мирного сосуществования соседства с народами, возможно также акцентировалось внимание на родовых отношениях, где имело слово биев, старших по роду людей, где было не место вводить в спор другие нравы и взгляды.

Одним из интересных фактов, представляют тема в «Положении» наименование видов животных, домашнего вида скота, их названию по годам, их статусу и примерам использования в бытовом обиходе. Как исконные кочевники, казахи особое предпочтение отдавали верблюдам, лошадям, крупно-рогатому скоту, на втором плане мелко-рогатому скоту, а кража и восстановление имеют огромное значение для даже простого степняка. Кочевничество занимает огромную роль в жизни казахского народа. Оценка и вид уплаты, за те или иные выкупы, штрафы, ущербы нанесенные во вред кочевьям, природным ресурсам, очень сильно влияли на домашний вид скота. Виды наказаний регламентировались в этом вопросе очень строго.

Многие вопросы, которые были предприняты записи в 1885 году самими биями и почетными казахами из данного региона, говорят о доверенности российской империи местной знати и даже на выборной основе, проводя совершенствование законодательной системы, оставляет право господства и право саморазвития местного коренного населения, а в особенности институту биев.

Выводы и заключение

Немаловажным фактом является и то, что Научным центром «История и этнология» открыта еще одна неизведанная грань Великого Абая. Малоизвестный документ из государственной деятельности Абая Құнанбайұлы, составленный на должности «почетного казаха», сегодня «Ереже» представляет для научного общества новый историко-этнографический и правовой документ, о социально-экономической и правовой системе традиционного казахского общества, имеющий на тот период влияние мусульманского права - шариат и влияние российского административно-территориального устройства. Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мухтар Ауезов, Шакарим Кудайберды были прямыми учеником Абая «Ереже» стало продолжением «Жеті жарғы» и основанием для свода законов Алашординцев «Қазақ Елі» 1918 года, и теряет

актуальности для изучения казахской государственности в наши дни. Алашординцы также продолжали свою работу по развитию Казахской степи и предлагали два направления в национально-религиозном и в западническом, национальное пробуждение казахского народа по борьбе за независимость.

История казахской этнографии стала предметом, пристального изучения и исследования многими учеными, как Казахстана, так и зарубежья, начиная еще с глубоких времен, и по сей день остается актуальной.

Казахская история и этнография, бесспорно представляет собой очень богатый и уникальный материал веками сложенного на традициях мощной идеологии самобытной государственности еще с периода гуннов, тюрков. На нее наслаивались какие то элементы, новые имена, новые идеи, но суть оставалась прежней - отстоять степные традиции племен, национальную идею, самостоятельное развитие государства, мирное сосуществование на Евразийском пространстве. И в этом ракурсе истории роль и место Абая Кунанбайулы, несомненно имеет, огромную и бесценную роль в казахской истории и этнографии.

Подготовка и издание краткого исследования, от автора нацелена на вклад в развитии источниковедения казахской истории, этнографии, правовых документов Казахской государственности, а также новой неизведанной грани и роли Абая Кунанбайулы в истории Казахстана и нынешнего общества в целом, станет использоваться в дальнейшей для более глубокого изучения норм обычного права казахского народа и государственности на рубеже XIX-XX века.

Список литературы:

1. Издание Главного управления архивами и документами при Кабинете Министров Республики Казахстан и историко-архивного общества. Алаш - Мирас (Народное наследие) - сборник документов. Алаш Мирас. Алматы, 1993. 160 с.
2. Коншин Н.Я. Труды по казахской этнографии. Что могут дать Семипалатинские архивы для краеведения. XVI выпуск. Записки Семипалатинского подотдела Западносибирского отдела русского географического Общества. за 1927 год. 193с.
3. Хазиахметов Э.Ш. Н.Я.Коншин - исследователь истории Степного края // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII–XX вв.): II Международная научная конференция: Тезисы докладов и сообщений. Омск, 2001.
4. Артыкбаев Ж., Казахское шежире. Исторические события XIX-XX века. Алматы, 2015. 490 стр. С.205
5. Кашляк В.Н. Семипалатинск: от бургомистра до акима. Семей, 2007. 400 с., с фотогр.
6. Касымова Г.Т., Силина Э.Н., Тусунбаева Т.У. Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII-начало XX вв.): сборник документов / Управление архивами ВКО, Центр документации Новейшей истории ВКО; сост.: Семипалатинск, 2004. 350 с.
7. Ләмбекұлы С. Абай айнасы., Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. Қарағанды облысы, Қарқаралы қ. Egemen Qazaqstan. 07 Тамыз, 2010
8. Құмырзақұлы Алтынбек «Абай ережесі» немесе Қарамола съезіне 130 жыл. Qazaqstan tarihy. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj4u4>. 26.08.2015
9. Нұрасыл Б. Qazaqstan tarihy. Қарамола ережесі. <https://e-history.kz/kz/news/show/23908>. 11.04.2020
10. Байғалиев Б. Абай өмірбаяны архив деректе. Алматы. Арыс. 2001. https://engime.org/pars_docs/refs/57/56911/56911.pdf

11. Мұхаметқалиқызы А., Астана қаласы, Зияткерлік Технологиялар академиясы, «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталығы 2022 ж., Абай: Қарамолада жазылған ереже.

12. Шакеев Н., Байжанов С. А. Бокейханов Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Қазанама) // Абай и архив / Главное управление архивов и документации при Кабинете Министров Республики Казахстан. Алматы. Ғылым, 1995. с. 139.

13. Абай и архив. Скрытый. Начальник Семипалатинского уезда 1903 г. 25 августа № 48. г. Семипалатинск г-ну военному губернатору Семипалатинской области. Рапорт уездного управляющего Навроцкого. Подписано Генерал-майором Галкиным. Алматы. Ғылым. 1995. С.133

14. Жұртпай Т. Әлихан Бөкейхан. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.// ҚАЗҰУ, Абай институты. 12.01.2012.

15. Токаев К.К. Президент Республики Казахстан. Абай и Казахстан в XXI веке. 09.09.2020.Егемен Қазақстан.

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjA4sD_mtH9AhVqx4sKHUSrDv0QFnoECC0QAQ&url

16. Биекенов Н., Ұлы Абай - би әрі дала заңгері. ҚР ПМ Ш.Қабылбаев ат. Қостанай академиясы. 29.06.2020

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwik95POhNH9AhURp4sKHQg4Ac84ChAWegQIFRAB&url=http%3A%2F%2>

17. Массанов Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. 2-е изд. доп. Астана. 2007, 551 с. (Библиотека казахской этнографии, Т.36)

18. Фетисов М.И. Зарождение казахской публицистики. Алма-Ата. 1961, С.235-242

19. Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. Семипалатинск, 1901. С.4. Русский антропологический журнал. Москва, 1900. №2, С.108

20. Ударцев С.Ф. Абай: открывающий новые горизонты. Человек и закон. Республиканская газета. 14.08 2020. С.2

21. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Записка о судебной реформе. Палодар. 2005. 292 С. (Библиотека казахской этнографии, Т.1) С.131

22. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Суд биев в ревней народной форме. Палодар. 2005. 292 С. (Библиотека казахской этнографии, Т.1) С.131

23. Жетписбаева А., Каренов Р. Какие законы Великой степи стали предтечей современной Конституции Казахстана. Индустриальная Караганда: https://inkaraganda.kz/main_news/kakie-zakony-velikoj-stepi-stali-predtechej-sovremennoj-konstitucii-kazahstana/30.08.2022

24. Әметов Б. Батыс Қазақстан облыстық сотының төрағасы. Салықтың Зимановтың қазақ даласының құқығы туралы. Келісім басы - кешірім. Egeмен Qazaqstan. 24 Тамыз, 2016

25. Имашева Н. Тұнықбаева Т. Медиация - мәміле алаңы. 5.06 2019. «Ана тілі» газеті

Сведения об авторе, ответственном за переписку [место работы, номер телефона, электронная почта]

Торгаутова Шолпан Аширалиевна

магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»,

старший преподаватель научного центра «Абайтану»

НИИ «Социально-гуманитарные науки», ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент

телефон: 8-701-647-15-14; torgautova82@mail.ru

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

***Торгаутова Ш.А.**

магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»
старший преподаватель научного центра «Абайтану» ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ ПЕРИОДА ДЖУНГАРСКИХ НАБЕГОВ 1635-1756 гг.
В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:
«АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ, АЛҚАКӨЛ СҰЛАМА» 1723 г.
В ИССЛЕДОВАНИИ КАЗАХСКИХ И РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ**

***Автор-корреспондент:** torgautova82@mail.ru

*Посвящается 300-летию историческим событиям
«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» 1723-2023*

Аннотация: исторические события проходившие в период джунгарских набегов в 1635-1756 гг., в истории Казахстана и Центральной Азии с точки зрения анализа развития казахской государственности, нанесли огромный политический, социально-экономический и культурный ущерб, в последствии которых на многие годы наблюдалось вмешательство в антропологический облик коренного казахского этноса, вынужденные переселения коренного населения за границы территории многовекового существования, сокращение численность казахского этноса. В хозяйственной деятельности на многие десятилетия сокращение пастбищных угодий и поголовья скота Сары Арки, прекращение действия ремесленных центров, некоторых торговых путей присырдарьинских городов, из Средней Азии в Казахстан, развития городской культуры в южных областях государства, исчезновения письменных источников. В период «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», в геополитическом отношении нависла действительная угроза исчезновения казахского государства в целом, также угроза ликвидации узбеков, киргизов.

Ключевые слова: Казахская государственность, джунгары, набеги, исторический фразеологизм, ханы, батыры, бии, победа, объединение

Түйін: 1635-1756 жылдардағы Жоңғар рейдтері кезеңінде, Қазақстан мен Орталық Азия тарихында қазақ мемлекеттілігінің дамуын талдау тұрғысынан өткен тарихи оқиғалар орасан зор саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени залал келтірді, содан кейін көптеген жылдар бойы байырғы қазақ этносының антропологиялық келбетіне араласу, жергілікті халықтың аумақ шекарасынан тыс жерлерге мәжбүрлі қоныс аударуы байқалды ғасырлар бойы өмір сүрген, қазақ этносының азаюы. Шаруашылық қызметте көптеген онжылдықтар бойы жайылымдық жерлер мен Сарыарқа мал басының азаюы, қолөнер орталықтарының, Сырдария маңы қалаларының кейбір сауда жолдарының, Орта Азиядан Қазақстанға, мемлекеттің оңтүстік облыстарында қалалық мәдениеттің дамуы, жазбаша дереккөздердің жойылуы тоқтатылды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңінде геосаяси тұрғыда жалпы қазақ мемлекетінің жойылу қаупі, сондай-ақ өзбектер мен қырғыздарды жою қаупі төнді.

Кілт сөздер: Қазақ мемлекеттілігі, жоңғарлар, рейдтер, Тарихи фразеологизмдер, хандар, батырлар, би, Жеңіс, бірлестік

Abstract: the historical events that took place during the period of the Dzungarian raids in 1635-1756, in the history of Kazakhstan and Central Asia from the point of view of the analysis of the development of the Kazakh statehood, caused enormous political, socio-economic and cultural damage, as a result of which for many years there was interference in the anthropological appearance of the indigenous Kazakh ethnic group, forced resettlement of the indigenous population beyond the borders of the territory centuries-old existence, reduction in the number of the Kazakh ethnic group. In economic activity, for many decades, the reduction of pasture lands and livestock of Sary Arka, the termination of the termination of craft centers, some trade routes of the Syrdarya cities, from Central Asia to Kazakhstan, the development of urban culture in the southern regions of the state, the disappearance of

written sources. During the period of "Aktaban shubyryndy, Alkakol Sulama", in geopolitical terms, there was a real threat of the disappearance of the Kazakh state as a whole, as well as the threat of the elimination of Uzbeks, Kyrgyz.

Keywords: Kazakh statehood, Dzungars, raids, historical phraseology, khans, batyrs, bii, victory, unification

Введение

Территория Казахстана во все время привлекала многие государства своими богатыми природными ресурсами и до сих пор, как связующий орган между Азией и Европой, имеет свое весомое и выгодное стратегическое место в развитии международных связей и отношений.

Казахстан неоднократно испытал нападения со стороны восточных соседей, однако в начале XVIII века обострившиеся агрессивные нападения джунгарского ханства в Центральной Азии, также и не оставили без внимания и только развивающуюся молодую Казахскую государственность. Надо отметить, что особое противоборство в Центральной Азии было между джунгарами и казахами. Набеги джунгаров участились и нависла угроза завоевания и подчинения казахской степи, цель одна: захват кочевых угодий, пастбищ, ликвидация казахского государства, установление своего господства. Джунгары, как преемники распавшегося монгольского государства, имели достаточно годами сложенную военную организацию, также технику, артиллерию адаптированные к новым боевым действиям. Многие историки, исследователи монгольского периода говорили также и о стойкости джунгарского войска, Отмечая, факт, что джунгаров осталась тактика еще со времен Чингизхана так называемый «ярко выраженный коллективизм».

Это уже сегодня в XXI веке Казахстан - это государственность имеющее свой собственный исторический опыт развития, с единой и самостоятельной территориальной единицей, со своим социально-экономическим, политическим и этническим укладом и еще с периода развития кочевнической культуры сакских племен, пройдя тюрский период, в периоде казахско-монгольских отношений основы «Золотой Орды», казахско-русских дипломатических отношениях колониальный характер, советский период командно-административную систему тоталитарного режима, которые дали исследователям и сегодня не теряют актуальности и возможность, снова вернуться к источникам зарождения и становления казахского этноса и идентичности на мировой арене. Возможность всецело и объективно дать оценку историческим событиям той эпохи, конца XVII-XVIII века, в том числе 1723-1727 годов, давших толчок к объединению трех жузов, первого курултая, укреплению и совершенствованию института батырства, подготовке войск к сокрушительному сражению джунгаров в 1729 году, в целом национальному единению, укреплению Казахского государства на международной арене.

Цели и задачи исследования:

- на основании архивных источников и историографических трудов казахских и зарубежных ученых, попытаться наиболее подробно охарактеризовать политические и социально-экономические положение и состояние казахских территорий, которые способствовали джунгарским племенам проводить неоднократные набеги с 1643 - по 1756 годы,

- изучить отдельные личности - ханов, султанов, батыров, биев, жырау и простого населения того периода, сыгравших свою непосредственную роль в решении ответственных вопросов по проведению военных действий против джунгар, попытки объединения казахских жузов для всеобщего ополчения и народного отпора;

- происхождения исторического фразеологизма - «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», анализ этого периода т.е. оценка ущерба приведенного для казахского этноса, казахских земель, городов, в целом социально-экономического уклада тогда еще молодой Казахской государственности;

- попытаться проанализировать ход исторических событий, этническое взаимодействие племен и родов, развитие дипломатических отношений с соседними государствами, объединение казахских родов в единое государство;

Методы исследования:

использован системный анализ то есть сущность поставленной проблемы, характер исторических событий на основе исторических источников, структура исторического фразеологизма «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», или определние понятия «ярко выраженный коллективизм», «век казахского рыцарства», и генезис исторических явлений то есть причинно-следственный анализ содержания исторического явления, сопровождаемый влиянием субъекта на ход исторического явления.

Теоретический анализ

Казахско-джунгарская война в хронологическом порядке больше века продлилась с переменными успехами с 1635 - по 1756 годы, которые можно разделить на несколько этапов.

1 этап. Пришел на правление Жангир хана с 1635 года. По описанию Машхур Жусупа Копеева казахского историка начала XX века, приведенных в историографическом труде историка и этнографа Ж.О.Артыкбаева «Казахское шежире: источник и концепция истории Великой степи» Алматы, 2015, при Жангир хане [Салқам Жәңгір] нападения калмыков усилились, не давали покоя казахскому народу, подверглись сильной смертности, как раз в тот период когда у казахов не было сплоченности хана и батыров [1,148]. В 1643 в ущелье реки Орбулак произошла битва 600 казахских воинов при поддержке 20 тысячи воинов, приведенных эмиром Маверанахра Жалантосом - батыром, где успешно разгромили 50000 воинов джунгар Батура-хунтайши, сведения о победе, впервые дали русские послы того времени Г.Ильин, К.Кукеев: «Контайши ходил на Янгира-царевича и на Ялантуша войною...и побили у Контайши на тех боях людей тысяч з десять» [1а,148]. Это первая победа над джунгарами.

2 этап. С 1680 года Казахский Ордой правил Тауке-хан сын Жангир хана. Как известно, Тауке-хан отличался своей мудростью, пересмотрены нормы обычного права, проведены успешные работы по государственному устройству, развитию городов на юге, в особенности городу Туркестан, Саурану, Карнак, Икан, Орангай, Сайрам. Отмечалось также и дальновидность, умение находить общий язык с правителями крупных городов, первые проводились курултай - заседания биев и знати жузов в местности Культобе. По описанию А.И.Левшина в своем труде: «Описание орд и степей казахов», переизданного Арын Е.М., Артыкбаевым Ж.О. в 9-м томе, «Қазақ этнографиясының кітапханасы» 2005 году. «Сей золотой век, о котором вспоминает они со вздохами, есть царствование знаменитного хана их Тауке, который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений... Усмилив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них усройсто, порядок, но и дал им многие законы» [2,701]. Но в период правления Тауке казахско-джунгарские отношения не имели мирный характер, джунгары централизовывались и свои агрессивные намерения вылились в войну, где впоследствии сильные столкновения происходили именно из-за цели овладения южными регионами и городами Казахской государственности, служившие кочевой части Орды - Сары-Арке источником торговли бытовых товаров, культуры, транспортного коридора Азии и Европы.

В 1710 году в Каракумах был созван съезд представителей всех трёх казахских жузов. По решению съезда было организовано общее казахское народное ополчение под командованием Богенбай батыра, которому удалось приостановить наступление ойратских войск, однако сильный противник не хотел покидать казахские богатые земли. При вступлении на должность Каип-хана, в 1715 году участились набеги джунгар, 1717 году сражение на р.Аягөз, в 1718 году на р.Боген, Шаян, Арыс, где казахи терпели поражение, начинаются первые переговоры с Россией о сотрудничестве в борьбе против

джунгарских набегов, начались внутренние противоречия между ханом и султанами, набеги башкиров. В конце 1722 года джунгары опять дают мощный удар на Казахскую Орду, который в истории казахов назван как «годы великого бедствия».

3 этап. Под руководством уже Абулхаир хана, служившего еще Каип-хану, но уже утвердившего свою власть в Младшем жузе. Абулхаир отметился решительными и успешными сопротивлениями против башкиров и джунгаров, развитию дипломатических связей с Россией, а также сплочению казахских батыров и народа в единое государственные цели по возвращению городов Туркестана и других городов Южного региона - первопрестольным городом ханов. Выходом из сложившейся ситуации был лишь организованный отпор врагу. В 1728 году в Булантинском сражении казахские войска разбили джунгар под руководством батыра Канжығалы қарт Бөгенбая, описанной подробнее в труде Омари Ж. Канжығалы қарт Бөгенбай Астана, 2008 году [3,18].

С декабря 1729 - январь 1730 гг. близ озера Алаколь произошла Анракайская битва, где с 20-25 тысяч конницей победил Абулхаир хан. Это были ключевые битвы, которые были нацелены на защиту жизненно важных для кочевников-казахов регионов - Улытау, Ырғыз, Торғая Сары-Арки Великой Степи. В будущем хан Абулхаир сыграл роль в развитии первых казахско-российских отношений, где являясь выходцем из Младшего жуза, не мог распространить всю свою власть на все Казахскую государственность, а также выдвигавший и идеи господства в Средней Азии, опираясь на русское оружие. Были и осуждения Абулхаир-хану, что он открыл путь России в далекий неизведанный Восток. Но надо отметить, и то что Абулхаир хан все таки дал отпор джунгарам на западе страны, тем самым и убрав угрозу их натиска на западные европейские страны.

4 этап. Уже после смерти Абулхаир хана власть переходит к Барак хану, власть в жузах в основном еще была у кочевой знати, специфика кочевого образа жизни, соперничество за преобладание плодородными землями, мешала централизовать власть и сплочение казахского народа в единство, организации политической структуры. По данным российских источников: «слабость и бессилие в том наипаче состоит, что затарелым их обычаям и вольности всех совокупность и под одну власть привести трудно» [4,171]. Тем не менее к середине XVIII века казахский этнос отходил от разгрома и бедствия, восстанавливал свою государственность, культуры, хозяйство.

Рождение новой личности в Казахской степи - в 1711 году султана Абылая, принесло огромные изменения в жизнь государства и казахского народа. По исследованиям Исмагуловой А., Косанбаева К., Косанбаева С. «Аблай: версия Тынышпаева»[5,177-178], и «Новые данные об Аблай хане» дана объективная оценка легитимности ханской власти Абылая, его юношеские годы, ненависть к джунгарам, уход от набегов джунгаров в степь в возрасте 13 лет - в 1723 году, и появление на должности уже султана[6,247-252].

Осенью 1740-1741 г. начались новые вторжения ойратских войск на территорию Среднего жуза. Под руководством хана Среднего жуза Абилмамбета, в ходе этих сражений захвачен в плен султан Абылай, султан Көптуған и угнаны в Джунгарию, потерпело поражение малочисленного отряда султана Барака. 1741 году было направлено казахское посольство, проведены переговоры о перемирии и освобождении пленных, в том числе и Абылая. Аблай был освобожден. Побывав в плену у джунгарского правителя Галдан-Церена Абылай перенес много испытаний, но и научился также военным хитростям и тактике ведения боя. Только к 1743 году, после проведения Абилмансуром-Абылай ханом, как утвердил профессор Северо-Казахстанского университета имени М.Козыбаева Заркын Тайшибай «настоящее его имя Абылай - Аблай-Мухаммед-бахадур, выгравировано оно на его именной султанской и ханской печати»[7,1], анализа ослабевшего от столетней войны и внутренних распрей Казахского государства, было принято решение объединиться всему казахскому народу, батырам и султанам трех жузов в городе Туркестан и стать единым отпором внешнему врагу. Ханом всего Казахского

государства был провозглашен Абылай хан. Умбетей жырау и Бухар жырау современники того XVIII века оставили такое описание Абылаю: «...в двадцать лет взвился ты храбрым соколом, высоко и гордо поднялась твоя звезда. Удача, успех сопутствовали твоим деяниям. В двадцать пять лет птица счастья села тебе на голову, посадив тебя на трон», а Шокан Уалиханов его правнук в «Собрание сочинений» переизданного в 5-ти томах. Алма-Ата, 1985 г., описан так: «ужасное время» в жизни казахов период войны с джунгарами и за престол. Абылай «участвуя во многих набегах, сначала как рядовой воин, он показывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные его советы и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого» [8,112].

Время правления Абылая называет «веком казахского рыцарства» [9,116], этот период оказал существенное влияние на развитие казахской государственности. Многие российские, китайские, среднеазиатские исследователи правление Абылая и весь XVIII век дают свою оценку истории казахов. Но лучшими из них является «Шежире» - которое на коренном казахском языке дает точную персональную характеристику правителю, также приводятся примеры славным батырам - Баян, Малайсары, Шотан, Олжабай, Жаулыбая, Сарыбай, Жидебай бөрілі, Уақ Сары, Сырым, Мурын, Есет, Жаугаш, Бигааш, Елшибек, Каракерей Кабанбай, Канжығалы Богембай, Ақтамберды, Жаныбек, Еспембет, Матай Шокей, Толе би, Казыбек би закрепившихся в поэтико-эпических сказаниях, эпосах о батырах, толгау и т.д. Абылай хан царствовал почти 50 лет, умер в 1781 году, в местности «Хан қорған», на берегу р.Арыс и похоронен в Туркестане в мавзолее Ахмеда Яссауи[10,18]. Но его великие для сохранения и развития Казахской государственности дела на веки остаются в истории мира.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» - «Годы великого бедствия».

Одним из самых тяжелых и трагических событий в истории джунгарского нашествия на Казахскую государственность, приведшего к огромному урону социально-экономического и политического развития казахского народа, является историческое событие в 1723-1727 годы так называемый период в народе - **«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»**. Филологи Авакова Р.А, Андабаева Д.А., в статье «Прецедентные фразеологизмы в тюркских языках; этнолингвистический аспект» от 2015 года отметили что, нет ясного и точного перевода, утвердив, как сложенного двухкомпонентного структурно-устойчивого и идиоматичного фразеологизма, то есть - историческое наименование, оставшееся в народной памяти. Дословно перевод, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама - «пораженные пятки, обрели привал у озера Алаколь» [11,10], в последствии они были названы как «годы великого бедствия» тоже [исторический фразеологизм] казахского народа от варварских набегов калмыков.

По словам А.Левшина, которые подтверждаются материалами казахского фольклора, против казахов выступили 7 крупных военных подразделений, которые имели достаточно мощную военную организацию, отличались жестокостью и грабили осажденные города в том числе - Сайрам, Туркестан, Ташкент всего 32 города. «...стада и табуны ежедневно уменьшались, меновая торговля прекратилась, нищета и страдания сделались всеобщими, иные умирали от голода, другие бросали жён и детей своих...Стеснённые и преследуемые с трёх сторон, они могли быть совсем истреблены, если бы не удалились на юг» [12,719]. В последствии набегов, казахи вынуждены были уходить со своих веками сложенных кочевых угодий. Население Старшего жуза и часть Среднего жуза переходило в Ходжент и Самарканд, казахи Младшего жуза ушли через город Сайрам в Хиву и Бухару, часть перейдя через Сырдарью достигли озера Алаколь, некоторые в пустынные местности Кызылкума и Каракумов.

Многие российские ученые и разрастание джунгарской империи указывали Тевкелев А.И., Рычков П.И., [13,54] приводят такие данные как, что джунгары «овладели всеми тамошними местами, даже до Сыр-реки и на бухарской стороне Ходжентом». Многие казахи оказались на левобережье Сырдарьи в Голодной степи, в районе Жизакских и

Нуратинских гор, в долине Зеравшана. Историк Попов Н. писал о Галдан-Цэрэне: «Сила дала ему возможность не только отнять у киргизов несколько провинций, распространить свое влияние до Аральского моря, но и заявлять свои властолюбивые требования на пограничные сибирские земли... Из владения хинского, некоторые города и места побрал, далай-ламу сбил, да и тем недоволен претендует самой Хины [Цинь] и имеет великую войну с хинцами, в которой знатно счастлив, что хинцы, будучи в страхе, принуждены помощи себе от калмык российских искать, а подданный китайский монгольский народ великим числом для спасения своего в российские границы бегут»[14,184].

Тевкелев А.И., характеризуя положение казахского народа в годы джунгарского нашествия, говорил, что они тогда «разбились, и рассеялись и разорились». Казахи рода садыр оказались в окрестностях Самарканда, в районе Зеравшанской долины. В этом же регионе появились кишлаки с наименованием найман, жалаир, кыпчак, со многими отделениями этих родов. Конраты находились на левой стороне Сырдарьи, к ним примкнул приток беженцев. Здесь, в долинах Жизакских гор и реки Зеравшан был голод из-за обилия беженцев из казахских степей»[15,101].

Тынышпаев М. перевел содержание трагической песни «Елимай» Қожаберген жырау. на русский язык, где отразились печаль и скорбь казахского народа о трагических днях периода «Ақтабан шұбырынды», остающееся назиданием для будущих потомков.

С вершины Каратауских гор спускаются откочёвывающие аулы;

При откочёвке одиноко потерявший мать идёт верблюжонок;

Как тягостна потеря близких родных;

Из чёрных глаз капая чистые слёзы.

Что это за година?

Година тяжёлых испытаний и лишения бывшего счастья и богатства;

При всенародном бегстве пеших поднимается облако пыли.

Что это за время? - Время безначалия, беспорядочной паники;

Но вернётся ли счастливое прошлое?

Близкие родные и Родина остались позади;

Тоскуя по ним, льётся из глаз море слёз[16,59].

Результаты и обсуждение

На основе полученных данных от источников можно судить, что в геополитическом отношении нависла действительная угроза исчезновения казахского народа и государства в целом, также угроза ликвидации узбеков, киргизов, так как были существенные утраты пастбищ, ремесленных центров в Семиречье, сокращено поголовья скота, утрата коренного казахского населения с родных земель, а возможное и нападение и на западные страны. Позднее Шакарим Құдайберді мыслитель, писатель и историк писал: «в период Актабан-шубырынды казахский народ потерял две трети своей численности» [17,89], другими словами, каждый третий казах исчез с лица земли. Как бы ни сводили это к минимуму, была уничтожена половина более чем двухмиллионного великого народа. Это огромная цифра.

Историк, филолог *Мұхтар Мұқанұлы Мағауин* дал очень большой анализ джунгарскому нашествию «...в первую очередь «Ақтабан-шубырынды» явилось ошеломляющим ударом по казахской государственной системе. Казахская Орда называлась бы Алты Алаш [«Шесть Алашей»], если бы было уже присоединение и киргизов к ому времени. В результате опустошительного нашествия джунгар почти поголовно были истреблены ремесленники, кузнецы и мастера, специалисты других отраслей, проживавшие в городах; оставшиеся в живых в качестве рабов-мастеров были угнаны в Джунгарию, а те, кто бежал вместе с кочевым населением в чужие края, позабыл или забросил свое ремесло. Потеря двадцати пяти городов во главе с Туркестаном не только «подрезала крылья» Казахской Орды, уменьшила ее жизненное пространство, но и

всецело изменила на будущее весь ее хозяйственный уклад: сделала чисто кочевым улусом, занимающимся только одним делом - животноводством. Отдаление от городов с их мечетями и медресе, которые служили не только экономическими, но и духовными центрами, привело к тому, что казахи стали отходить и от ислама, а снижение в определенной степени религиозности отразилось на национальном самосознании, нравственности, духовности народа. Уменьшилась разборчивость по отношению к чужим народам с чужим языком, религией, обычаями, мировоззрением, в связи с этим в целом ослабли собственно национальные позиции. Невосполнимую утрату понесла духовная культура сынов алаша. Начиная с мавзолея Азрет Султана в Туркестане, богатые библиотеки, хранившиеся в складах мечетей Саурана, Шымкента, Сайрама, Ташкента, Сузака и других городов, религиозно-философские труды, древние летописи и манускрипты, неведомое нам другое наследие предков - все это было сожжено, разграблено» [18,4].

Начавшаяся в 1752 году война между Абылай ханом и Лама-Доржы привела в 1753 году 12 января к окончательному разгрому джунгарского государства, удерживание их под влиянием казахов, в противовес восточным и западным соседям. У многих ученых есть мнения, что в 1743-1756 годы внутренняя политическая обстановка в самом джунгарском ханстве - непрерывные междоусобицы знати за трон хана, вторжение в 1755 году Циньской армии привели к такому итогу событий, где Джунгария раздробилась и не смогла дать отпор и сохранить свои владения, прекратив свое существование. В результате в истории войны между ойратами и казахами казахский народ добился полной победы.

Заключение

Весь период казахско-джунгарских Казахская государственность вела против завоевания оборонительную войну также и на юге с Кокандским государством, Бухарой, Хивой. Военные столкновения серьезно повлияли на социально-экономическое и культурное развитие казахского народа, привели к застою градостроительства, торговых отношений, единству и политическому строительству институтов государственного аппарата. Казахи потеряли более 100 тысяч воинов, количество мирного населения было гораздо во много раз больше. Однако, это дало большой урок казахскому народу по обороне и защите военно-стратегических объектов, развитие военных маневров и тактики борьбы против захватчиков, народ стал отчетливо понимать цену свободы и независимости, цену свободного развития государства в целом. Необходимо учесть, что с уходом с мировой арены и ликвидацией джунгарской угрозы в середине XVIII века перед Казахским государством стояли на тот период уже другие более крупные завоеватели, которые выжидали подходящего момента по ослаблению воюющих сторон, чтобы вторгнуться и завоевать в полном объеме - это Циньская империя Китая и царская Россия.

Разумеется, казахов никто не мог спасти кроме самих казахов. Если не победы в Булантинском и Аныракайском сражениях, то Казахскую государственность постигла бы такая же участь, какая выпала сто лет назад на долю окончательно разбитой, рассеянной Ногайской Орды. Не знавшие поражения джунгары буквально через некоторое время соединились бы с волжскими калмыками. А потеря Сарыарки для казахов означала бы потерю опоры под ногами. Но не сломился дух и воля казахского народа, возможно, для казахского народа почитание духов предков в сочетании с исламом, дали свою силу и уверенность. Переменные успехи, сделали и крепче военную стратегию, которая имела свои уникальные особенности, связанные с географическими условиями, тактикой ведения степного боя, кочевнической культурой в целом, оставшейся еще с сакского периода оборонительных и наступательных видов военного искусства.

Спустя несколько десятилетий Казахская государственность добилась побед, победила, осталась и есть сегодня как суверенное независимое государство. Но никогда не

восполнится тот громадный ущерб, который нанесли в «годы великого бедствия» в XVIII веке по Казахской Степи. В 2023 году исполняется 300 лет трагическим событиям «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» в истории Казахстана и Центральной Азии, мы и наши потомки должны помнить как отстаивалась независимость страны, чтобы хранить память об истории выжившего от нападений народа и сохранения нации в будущем, в целом казахского государства на мировой арене.

Список литературы:

1. Артыкбаев Ж.О. Казахское шежире: источник и концепция истории Великой степи. Алматы, 2015. С.148. [цитирование труда М.Ж.Көпеева «Қазақ шежіресі». Составитель Дауытов С. Алматы, 1993]
2. Арын Е.М., Артыкбаев Ж.О. Қазақ этнографиясының кітапханасы. Т.ІХ.Ч.3, С.701, 2005 [цитирование этнографических трудов Левшина А.И. «Описание орд и степей казахов». Ч.1-3, СПб.1832]
3. Омари Ж. Канжығалы қарт Бөгенбай Қазақтың қамал қорғаны. Астана, 2008. С.18
4. Артыкбаев Ж.О. Казахское шежире: источник и концепция истории Великой степи. Алматы, 2015. С.171.
5. Исмагулова А., К.Косанбаев, Косанбаев С. Аблай: версия Тынышпаева. Научное приложение международного научно-педагогического журнала «Высшая школа Казахстана». Поиск. Серия гуманитарных наук. №2(2)/2007. С.177-178
6. Исмагулова А., Косанбаев С. Новые данные об Абылай хане. Материалы Пленарного заседания МНПК «История цивилизации и духовной культуры кочевников». В 2-х томах.Т.1. Павлодар. 2004. 247-252
7. Ашилова М. 10 удивительных фактов из жизни Абылай хана. 2019, С.1
8. Валиханов Ч.Ч., Собрание сочинений. в 5-ти т. Алма-Ата, 1984-1985 Т.4. С.112
9. Валиханов Ч.Ч., Собрание сочинений. в 5-ти т. Алма-Ата, 1984-1985 Т.4. С.116
10. Кошенова Р. д.филолог.н. Образ Абылай-хана в трилогии Ильяса Есенберлина «Кочевники». Газета «Ақмолинская правда». 5.10.2013, С.18
11. Авакова Р. А., Андабаева Д. А. Прецедентные фразеологизмы в тюркских языках: этнолингвистический аспект // Вестник Кокшетауского государственного университета, серия филологическая, № 2, 2015. С.10.
12. Левшин А.И., «Описание орд и степей казахов». Ч.1-3, СПб.1832. С.719
13. Рычков П.И. История Оренбургская. Оренбург. 1896. С.54
14. Болдырева О.Н. Отношения китая и калмыцкого ханства во II четверти XVIII. Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова. Журнал Наука и современность. №4, 2016, С.180-190
15. Тевкелев А.И., Служебные и исследовательские материалы российского дипломата А. И. Тевкелева по истории и этнографии Казахской степи [1731-1759 гг.]. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том III. Журналы и служебные записки дипломата А. И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана [1731-1759 гг.]. Алматы. 2005, С. 101
16. Тынышпаев М., Киргиз-казаки в 17 и 18 веках. История казахского народа. Алма-Ата. 1993. С. 59
17. Кудайберды-улы Ш., Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Алма-Ата, 1990. Перевод Б.Кайырбекова. С.89
18. Магауин М. Годы Великого бедствия и их последствия. Азбука казахской истории: Алматы. 1997. Перевод с казахского Тулегулулы Госман 2018г.rel.kz. С.4, электронный сайт.

Referens list:

1. Artikbaev J.O. Kazahskoe shezhire: istochnik i koncepciya istorii Velikoy stepi. Almaty, 2015. S.148. [citirovanie truda M.Zh.Kopeeva «Kazak shechiresi». Sostavitel Dautov S. Almaty, 1993]
2. Arın E.M., Artikbaev J.O. Kazak etnografiyasının kitaphanası. T.IX.CH.3, S.701, 2005 [citirovanie ttnograficheskikh trudov Levshina A.I. «Opisanie ord i stepey kazahov». CH.1-3, SPb.1832]
3. Omari Zh. Kanzhıgalı kart Bogenbay Kazaktın kamal korganı. Astana, 2008. S.18
4. Artykbayev ZH.O. Kazahskoye shezhire: istochnik i kontsepsiya istorii Velikoy stepi. Almaty, 2015. S.171.
5. Ashilova M. 10 udivitel'nykh faktov iz zhizni Abylay khana. 2019, S.1
6. Valikhanov CH.CH., Sobraniye sochineniy. v 5-ti t. Alma-Ata, 1984-1985 T.4. S.112
7. Valikhanov CH.CH., Sobraniye sochineniy. v 5-ti t. Alma-Ata, 1984-1985 T.4. S.116
8. Koshenova R. d.filolog.n. Obraz Abylay-khana v trilogii Il'yasa Yesenberlina «Kochevniki». Gazeta «Akmolinskaya pravda». 5.10.2013, S.18
9. Avakova R. A., Andabayeva D. A. Pretsedentnyye frazeologizmy v tyurkskikh yazykakh: etnolingvisticheskiy aspekt // Vestnik Kokshetauskogo gosudarstvennogo universiteta, seriya filologicheskaya, № 2, 2015. S.10.
10. Levshin A.I., «Opisaniye ord i stepey kazakhov». CH.1-3, SPb.1832. S.719
11. Rychkov P.I. Istoriya Orenburgskaya. Orenburg. 1896. S.54
12. Boldyreva O.N. Otnosheniya kitaya i kalmytского khanstva vo II chetverti XVIII. Kalmytskiy gosudarstvennyy universitet im. B.B.Gorodovikova. Zhurnal Nauka i sovremennost'. №4, 2016, S.180-190
13. Tevkelev A.I., Sluzhebnyye i issledovatel'skiye materialy rossiyskogo diplomata A. I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhskoy stepi [1731-1759 gg.]. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. Tom III. Zhurnaly i sluzhebnyye zapiski diplomata A. I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhstana [1731-1759 gg.]. Almaty. 2005, S. 101
14. Tynyshpayev M., Kirgiz-kazaki v 17 i 18 vekakh. Istoriya kazakhskogo naroda. Alma-Ata. 1993. S. 59
15. Kudayberdy-uly SH., Rodoslovnaya tyurkov, kirgizov, kazakhov i khanskikh dinastiy. Alma-Ata, 1990. Perevod B.Kayyrbekova. S.89
16. Magauin M. Gody Velikogo bedstviya i ikh posledstviya. Azbuka kazakhskoy istoriy: Almaty. 1997. Perevod s kazakhskogo Tulegululy Gosman 2018g.rel.kz. S.4, elektronnyy sayt.

Сведения об авторе, ответственном за переписку [место работы, номер телефона, электронная почта]

Торгаутова Шолпан Аширалиевна

магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»,
старший преподаватель научного центра «Абайтану»,
НИИ «Социально-гуманитарные науки», ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент
телефон: 8-701-647-15-14; torgautova82@mail.ru

МРНТИ: 03.61.91

<https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

***Джалилов А.М.**

магистр, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ
КАЗАХСКОГО НАРОДА В НАСЛЕДИИ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ (НА ПРИМЕРЕ Н.А.СЕВЕРЦОВА И Я.Я.ПОЛФЕРОВА)**

***Автор-корреспондент: amari_dzhalilov@mail.ru**

Аннотация: В данной коллективной публикации авторов, предпринята попытка научного переосмысления с точки зрения современных данных творческого наследия известных дореволюционных российских исследователей второй половины XIX века Н.А.Северцова и Я.Я.Полферова. Жизненный путь двух исследователей был сложным, трудным и тернистым. Он протекал в условиях проникновения царской Российской империи вглубь территории современного Казахстана. Следует отметить, что в условиях господства царской Российской империи, когда подавлялось рост национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, изучению богатейшего историко-культурного наследия тюркских народов, уделялось недостаточное внимание со стороны чиновников колониального аппарата. В свою очередь после завоевания территории Туркестанского края царизмом, активизировалась научно-исследовательская деятельность прогрессивных дореволюционных российских исследователей по всестороннему и комплексному исследованию истории, культуры и быта казахского народа. Объектами исследования выступала этническая территория, родоплеменной состав, ареал расселения казахских родов и племен, материальная и духовная культура. Хотелось бы особо отметить заслугу ряда прогрессивных российских исследователей и их вклада в развитие туркестанской науки.

Ключевые слова: хозяйство, быт, культура, обычаи, дореволюционные исследования, нравы, этнография

Түйін: Автордың бұл ұжымдық басылымында XIX ғасырдың екінші жартысындағы революцияға дейінгі атакты орыс зерттеушілері Н.А.Северцов пен Я.Я.Полферовтың шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан қайта қарастыруға әрекет жасалынды. Екі зерттеушінің өмір жолы күрделі де қиын, тікенді болды. Ол патшалық Ресей империясының қазіргі Қазақстан территориясының қойнауына ену жағдайында жүрді. Патшалық Ресей империясының үстемдігі жағдайында Орталық Азия халықтарының ұлттық-рухани өзіндік санасының өсуі басылған кезде аса бай тарихи-мәдени мұраны зерттеуге жеткіліксіз көңіл бөлінгенін атап өткен жөн. Өз кезегінде, Түркістан өлкесінің аумағын патшалық өкіметі жаулап алғаннан кейін революцияға дейінгі прогресшіл орыс зерттеушілерінің қазақ халқының тарихын, мәдениетін, тұрмысын жан-жақты зерттеудегі зерттеушілік қызметі күшейе түсті. Орыс зерттеушілердің зерттеу объектілері мен нысанасы қазақ халқының этникалық аумағы, тайпалық құрамы, рулары мен тайпалары, қоныстану аймағы, материалдық және рухани мәдениеті болды. Ресейдің бірқатар озық ойлы зерттеушілерінің еңбектерінің, және олардың Түркістан ғылымының дамуына қосқан үлесін ерекше атап өткім келеді.

Кілт сөздер: шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, дәстүр, революцияға дейінгі зерттеулер. салт, этнография.

Abstract: In this collective publication of the authors, an attempt was made to scientifically rethink, from the point of view of modern data, the creative heritage of famous pre-revolutionary Russian researchers of the second half of the 19th century, N.A. Severtsov and Ya.Ya. Pospelov. The life path of the two researchers was complex, difficult and thorny. It proceeded in the conditions of the penetration of the tsarist Russian Empire into the depths of the territory of modern Kazakhstan. It should be noted that under the conditions of the domination of the tsarist Russian Empire, when the growth of national and

spiritual self-consciousness of the peoples of Central Asia was suppressed, insufficient attention was paid to the study of the richest historical and cultural heritage of the Turkic peoples by the officials of the colonial apparatus. In turn, after the conquest of the territory of the Turkestan region by tsarism, the research activities of progressive pre-revolutionary Russian researchers intensified in a comprehensive and comprehensive study of the history, culture and life of the Kazakh people. The objects of the study were the ethnic territory, tribal composition, the area of settlement of Kazakh clans and tribes, material and spiritual culture. I would like to especially note the merit of a number of progressive Russian researchers and their contribution to the development of Turkestan science.

Keywords: economy, way of life, culture, customs, pre-revolutionary studies, customs, ethnography.

Введение

На нынешнем этапе общественного развития в условиях значительного развития модернизационных процессов в Казахстане резко повысился глубокий интерес к изучению научного наследия ряда известных дореволюционных российских исследователей второй половины XIX века.

В числе российских исследователей, внесших весомый вклад в исследовании ключевых и важных аспектов казахской этнографии можно отнести В.В.Радлова, Н.Пантусова, В.В.Бартольда, Н.И.Веселовского, Г.Н.Потанина, А.Е.Алекторова, А.И.Левшина и многих других.

К их числу можно отнести труды Н.А.Северцова и Я.Я.Полферова, оставивших ценные сведения и факты, сообщения, касающиеся истории и этнографии казахского народа. Следует отметить, что оба автора при анализе и рассмотрении тех или иных актуальных проблем Отечественной истории и этнографии казахского народа, придерживались демократических принципов и методов исследования. Подавляющая часть дореволюционной российской интеллигенции освещали историю и этнографию казахского народа с правдивых и объективных позиций, долгое время проживали вместе с казахами, и в конечном итоге, сделали на наш взгляд, совершенно верные выводы и заключения. Оба автора наблюдая за жизнью, культурой и бытом казахов, пришли к верному знаменателю, что их духовный мир весьма своеобразен, богат и специфичен.

Автор статьи предпринял попытку анализа, обобщения научно-исследовательского наследия Н.А.Северцова и Я.Я.Полферова и их вклада в развитие истории и этнографии казахского народа. Известная российская исследовательница М.А.Лялина посвятившая всю свою жизнь изучению научного наследия Н.А.Северцова по результатам своего путешествия в Туркестан опубликовала свой труд, вышедший в свет под названием: «Научные экспедиции Н.А.Северцова в Туркестанском крае. СПб, 1894., где она освещает жизненный путь и научные путешествия Н.А.Северцова в Туркестанский край.

Помимо географических сведений, автор сумела на наш взгляд, осветить некоторые важные аспекты казахской этнографии, в частности особенности традиционного уклада жизни, быта и культуры, занятий, хозяйства, верований, а также особенностей менталитета, нравственных и духовных ценностей кочевников.

В 1873 году известный дореволюционный российский исследователь Н.А.Северцов в «Туркестанском сборнике» в 49 томе опубликовал свой труд «Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня // Туркестанский сборник Том 49. СПб, 1873, где он приводит ряд интересных и содержательных сведений, касающиеся флоры, фауны, климата, растительного и животного мира Туркестана, а также описывает особое гостеприимство кочевников, и их трудолюбие, их любовь к бескрайним степям и Родине, веротерпимость. Немало ценных историко-этнографических сведений о казахах содержатся в ряде трудов другого не менее известного дореволюционного российского исследователя Я.Я.Полферова.

В 1903 году Я.Я.Полферов опубликовал свой труд «Среди инородцев. Былины и предания киргизской степи СПб, 1903., где он проанализировал особенности и этническое

своеобразие устного народного творчества казахского народа, в частности ее жанры былины, эпосы, сказания, предания изучаемого народа. В другой работе « Охота в Тургайской области», изданной в Оренбурге, 1896, Я.Я.Полферов описывает особенности и методы охоты кочевых казахов на хищных животных на волков, лисиц, барсуков. Но все - таки необходимо отметить тот факт, что описание преобладало над исследованием. [1].

В процессе изучения данной проблематики, были поставлены следующие задачи:

-особенности социально-экономической и хозяйственной деятельности кочевых казахов периода второй XIX века,

- ценные раритетные первоисточники Н.А.Северцева и Я.Я.Полферова.в которых содержатся уникальные и ценные историко-этнографические и географические сведения и факты, касающиеся казахского народа, дать оценку, роли и места Н.А.Северцева и Я.Я.Полферова в Отечественной исторической науке Казахстана.

- методику и технологию облавной охоты кочевых казахов на хищных животных.

-особенности и разновидности устного народно-поэтического творчества казахского народа и их роли и месте в истории.

Дать историографический обзор по исследуемой теме и на ее основе попытаться отразить реальную историческую панораму прошлого того периода, указать достижения и недостатки исследователей в изучении истории и этнографии казахского народа царского колониального периода.

В условиях господства колониальной и советской тоталитарной системы, историческое сознание тюркских народов в значительной степени подверглось деформации и деградации.

Следует отметить, что глубокий познавательный интерес к богатому научному наследию дореволюционных российских исследователей второй половины XIX века возрос только в условиях провозглашения Независимости Республики Казахстан. Из ряда архивохранилищ и библиотек был выявлен ряд интересных и содержательных документов и материалов, где освещаются многогранные стороны жизни, быта и культуры казахского народа. Интерес к изучению научного наследия дореволюционных российских исследователей в нынешних условиях современности весьма очевиден и закономерен со стороны представителей молодого поколения казахстанских исследователей.

Цель исследования данной темы: заключается в выявлении, систематизации и обобщения ключевых аспектов этнографии казахского народа, в частности особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры, занятия, духовно-нравственных ценностей казахского народа. Данные ключевые проблемы и вопросы нашли свое отражение в публикациях известных дореволюционных российских исследователей колониального периода Н.А.Северцева и Я.Я.Полферова.

Материалы и методы исследования: Методологической базой исследования послужили заметки, наблюдения и сообщения авторов колониального периода. Невзирая на идеологический прессинг и давление со стороны военных и административных чиновников колониального аппарата, оба автора с огромным интересом и вниманием изучали историю и этнографию казахского народа, их богатейшие культурно-бытовые особенности, характер, нравы и обычаи. Многие выводы и заключения авторов, безусловно, заслуживают серьезного внимания. При подготовке данной публикации авторы широко использовали следующие методы: историзма, системный, метод сравнительного анализа первичных источников, метод индукции и дедукции. Все выше перечисленные методы широко востребованы научным и мировым сообществом, и весьма пригодны при анализе и обобщении ряда важных ключевых проблем истории и этнографии казахского народа колониального периода.

Историографический обзор. Теоретическая часть

В историографии проблем изучения этнографии казахского народа весьма

значительной была научно-исследовательская деятельность дореволюционных российских исследователей второй половины XIX века, работы которых были широко востребованы научным сообществом. До и после вхождения территории современного Казахстана в состав царской Российской империи началось издание многочисленных очерков, донесений, отчетов российских и гражданских военных чиновников, офицеров Русского генерального штаба. В своих исследованиях они выступали в роли выразителей и защитников претворяемой в жизнь царскими колонизаторами имперской политики, в связи с этим в их публикациях часто встречаются тенденциозные, субъективные суждения, которые не совсем точно отражают реальные исторические события и процессы прошлого. Но вместе с тем, в данных публикациях прогрессивных дореволюционных российских исследователей колониального периода содержатся ряд ценных и интересных сведений, в которых раскрывается реальная историческая картина, особенности традиционного уклада жизни, быт и культура казахского народа.

Во второй половине XIX века в Туркестанском крае с научной миссией побывал известный дореволюционный российский исследователь Н.А.Северцов, который ряд интересных и содержательных сведений и фактов, касающейся многогранной жизни, быта и культуры казахского народа. Как отмечает автор статьи: «Встречающиеся в Туркестане киргизы делятся киргиз-кайсаков (так в тексте А.Д.) жителей степей, лежащих в более северной части страны, и каракиргизов), кочующих вблизи горных хребтов Тянь-Шаня. Прежде всего, киргиз типичный кочевник, большую часть года он проводит, кочуя от одного места на другое. В скоте же все благосостояние киргиза хлебопашеству он только начинает учиться. В горах на высоких альпийских лугах, на джайляу, скот за лето поправляется, да и сам киргиз отдохнет и запасется на зиму припасами» [2, с. 49].

Видимо автор описал тех кочевников – казахов, которые занимались исключительно кочевым и полукочевым скотоводством. Хотя общеизвестно, что в данный период времени хозяйство казахов носило комплексный характер. Следует отметить, что только одна часть казахского этноса занималась скотоводством, другая часть земледелием, охотой, садоводством и огородничеством.

Характеризуя особенности кочевого образа жизни, быт и характер кочевых казахов, автор замечает: «Долго оставаться на одном месте киргизу нельзя, огромные табуны и стада быстро поедают траву кругом и волей – неволей приходится двигаться вперед от таких постоянных периодических передвижений, любовь к подвижной кочевой жизни вошла в плоть и кровь киргиза. К передвижению приспособлено и главное жилище кочевника, и весь его домашний обиход. Легкая и вместе с тем устойчивая юрта требует всего лишь одного – двух верблюдов для перемещения, быстро разбирается и так же быстро собирается. Вся юрта состоит из тонких деревянных жердей и решеток, обтягиваемых толстым войлоком, поэтому в ней тепло и уютно в холодные дни. Подвижная жизнь, чистый горный и степной воздух, климат, закаляющий здоровье, все это влияет, в свою очередь, на характер киргиза. Бодрый и подвижный, он всегда готов повеселиться. Вообще киргизы производят впечатление свежей и полной сил народности, симпатичной по своему характеру и интересной для каждого, кто любит наблюдать и вдумываться в смысле того, что видит» [3, с. 50].

На наш взгляд, данный вывод автора вполне правдив и объективен, что характеризует автора труда как замечательного знатока культуры и быта казахского народа. Безусловно, в условиях господства кочевой цивилизации, где главным достоянием выступал скот, кочевники не могли долго оставаться на одном и том же месте. Для прокормления своих многочисленных стад, кочевники передвигались в поисках богатых пастбищ и лугов. Основное жилище кочевников была приспособлена к их образу жизни и отвечала их насущным потребностям. Она была удобной и практичной, легко собиралась и устанавливалась. Казахи как правильно подчеркивает автор смелый, отважный, миролюбивый и гостеприимный народ, находясь в своих бескрайних степях, питаюсь

свежим мясом, кумысом, кочевники достигают глубокой старости.

Н.А.Северцов подчеркивает особое гостеприимство кочевников. Как пишет автор статьи: «Войдя в кибитку, Н.А.Северцов увидел горевший посередине костер, ярко освещавший решетчатый остов кибитки, обтянутый снаружи толстым серым войлоком. По стенам были развешаны посуда, разного рода домашняя утварь, а также седла, уздечки, сабля и ружье. У костра сидели две молодые девушки, дочери хозяина кибитки. По всему было видно, что хозяин не из бедных. При входе путешественника, они по знаку отца, подошли к нему, и каждая, поочередно, взяв его руку, приложила ее к сердцу, скромно опустив глаза. Таким образом, киргизки приветствуют своих родственников и гостей, которые по правилам восточного гостеприимства для них священны. Вскоре поспело азиатское блюдо – пилав после угощения, Н.А.Северцов попросил вскипятить молоко. Когда оно вскипело, он накрошил туда сухарей и предложил хозяевам попробовать. Они пришли в восторг от такого кушанья» [4, с. 51].

На наш взгляд, автор, безусловно, прав в своей взвешенной научно-аргументированной оценке, так как в условиях кочевого образа жизни, всякий приезжий в степь чужестранец и путник пользовался особым почетом и уважением казахов. Кочевники с большим нетерпением и радостью ждали гостей и оказывали им теплый прием и радушие.

Весьма интересные заметки и сообщения автор приводит относительно городов, расположенных на территории Великого Шелкового пути. По свидетельству автора статьи: «Город Туркестан предстал в глазах путешественника в виде темно-зеленой полосы, увенчанной огромным куполом мечети Азрета – султана. Туркестан находился в XVI веке под властью киргиз – кайсаков в 1723 году его заняли джунгары. Позднее этот город входил в состав Бухарского ханства, а с 1814 по 1863 года то есть до занятия его русскими, он находился под властью кокандского хана. Город Туркестан, также как и вся местность, занятая кокандским ханством, населен кроме заезжающих порою из степи киргизов узбеками и таджиками. Местность от Аулие – Ата до Чимкента населена очень густо. Здесь когда – то процветал многолюдный город Сайрам, лежащий ныне в 60 – тиверстах от Чимкента и от которого теперь остался только один кишлак. А некогда Чимкент составлял только предместье Сайрама» [5, с. 58].

Таким образом, приведенные сведения автора, касающиеся истории древнейших городов и поселений, входивших некогда в состав Казахского ханства, соответствуют исторической действительности и реальности того времени.

В другой статье «Путешествие по Туркестанскому краю и исследованию горной страны Тянь-Шаня» Н.А.Северцов с большой теплотой описывает особое гостеприимство казахов. Как отмечает автор: « к закату солнца я догнал свой транспорт на Джанышке, тут мы заночевали в ауле зажиточного и уважаемого старшины Атамкула (Большой орды), который нас принял со всем киргизским гостеприимством, выставил кибитку белого войлока и подарил на угощение двух баранов и большой турсук (мешок – автор) кумыса, который нам пришелся по вкусу, в свою очередь Н.А.Северцов подарил ему ситец, плис для изготовления казахских штанов, и кусочек сахара. На другой день Атамкул передал им еще один турсук кумыса» [6, с. 132 - 133].

Таким образом, Н.А.Северцов и его спутники во время путешествия по Туркестанскому краю, были желанными гостями кочевников, и всегда получали в качестве ценного подарка вещи на память от хозяина юрт. В свою очередь, чтобы выразить им признательность за теплый прием и уют, путешественники в свою очередь щедро вознаграждали хозяев. В вышеуказанной публикации Н.А.Северцова приводятся ряд ценных и содержательных историко-этнографических и географических сведений о народах Туркестанского края, автор с глубоким восхищением описывает трудолюбие казахских земледельцев, их методы и приемы орошения полей, технологию, орудия труда, используемые в сельском хозяйстве.

В целом, в данном труде в познавательной форме дается красочное описание климата, почв, рек и озер, флоры и фауны, растительного и животного мира Туркестана, помимо этого, в книге приводятся ценные сведения, касающиеся истории заселения этого края местными жителями, быта и культуры тюркских народов.

Этнографические сведения о казахах содержатся в трудах и другого не менее известного дореволюционного российского исследователя Я.Я.Полферова действительного научного сотрудника Императорского Русского Географического общества по отделению этнографии.

Так, например, в статье «Былины и предания киргизской степи» Я.Я.Полферов характеризуя особенности и важнейшие элементы песенно-поэтического творчества кочевых казахов, подчеркивает, что: «Предания о далеких исторических событиях передаются из уст в уста из рода в род, профессиональными певцами – акынами, классом крайне поэтичным и созидующим целые поэмы. Поет киргиз про могучих ханов, славных батыров, про их походы и дела. Киргизский эпос – состоит из массы разнообразных песен об отдельных батырах. Лучшим другом батыра в таких походах является конь, который подобно самому батыру обладает способностями бега, зрения, силы. Он быстр, как вихрь, чуток как волк и зорок как сокол. Конь переносит батыра через объятую пламенем степь, переплывает моря, перескакивает через горы и леса» [7, с. 40].

На наш взгляд, автор, верно, охарактеризовал особенности и разновидности устного народного творчества казахов, он прав в том, что верными спутниками и товарищем в степи являются их лошади, которые пользуются огромным почетом в традиционном быту номадов. Во многих казахских поэмах и былинах воспеваются и возвеличиваются подвиги и мужество казахских батыров в борьбе против иноземных захватчиков, причем в некоторых случаях героем фольклора выступает конь кочевников, который преодолевает немало преград и пропастей. Казахские лошади отличались выносливостью, сметливостью, без больших усилий совершали огромные переходы и своевременно достигали пункта назначения.

Как пишет автор: «Для киргиза пение и слушание былин составляет высшее эстетическое наслаждение. Звуки домбры дороги и милы сердцу киргиза. В это время он переживает радость и горе, нередко можно увидеть, как по смуглому лицу кочевника скатываются слезинки, когда умирает батыр, и наоборот можно увидеть радостное выражение лица при победах и торжествах. Вот поэтому песенник – акын всюду желанный гость в казахских аулах, для него устанавливают лучшую кибитку, подают огромный кусок баранины, большую чашу кумыса, его окружают лаской и почетом» [8, с. 53].

В целом автор в достаточной степени освещает роль и место профессиональных казахских певцов – импровизаторов в традиционной жизни и быте кочевых казахов. Особо подчеркивает их мастерство и умение исполнять разнообразные мелодии и кюи, которые в глубине души раскрывают величие и их уникальность, этническое и культурное своеобразие и колорит Великой степи.

Другая статья Я.Я.Полферова посвящена описанию методов и приемов охоты с борзыми собаками, соколами, беркутами на хищных зверей.

Например в работе «Охота в Тургайской области» вышедшей в свет в Оренбурге в 1896 году автор приводит описание охоты кочевников с помощью беркутов. Как отмечает автор: «Охотятся с беркутом на лисицу, корсака, зайца и горностая. Охота с беркутом никогда не бывает одиночной, а собирается целая кавалькада охотников с егерями и загонщиками. Оценив небольшое ущелье, или долину, в которой замечено присутствие лисиц, или корсаков, охотники занимают более удобные для наблюдения места, а загонщики рассыпаются по долине. Не долго приходится ждать встревоженные звери выбегают на открытое место. В это время охотник спускает с руки беркута и сам бросается вслед за ним. Улучшив удобный момент, стрелой вонзается беркут на зверя,

вонзает свои острые когти в глаз, в бок и начинает наносить страшные удары по голове и шее. Завязывается отчаянная борьба, но удачная хватка беркута не позволяет зверю сбросить его, а подоспевший охотник ударом толстой нагайки на смерть забивает зверя» [9, с. 12].

Также автор приводит описание охоты с борзыми собаками. «В настоящее время наиболее распространенным способом охоты у киргизов является охота с борзыми собаками. Объяснить это только и возможно тем изменением экономического быта и внешних условий, которые мы наблюдаем за последнее время в жизни кочевника. Охота, как страсть, не может уже иметь места там, где царствует вечная забота о насущном хлебе, где приходится единственную лошадь беречь для самых необходимых хозяйственных целей, а не употреблять для забавы. Кочевник в основу своих охотничьих экскурсий, в основу современного охотничьего культа в степи кладет не приятное развлечение, не милую забаву, заповеданную ему традициями и заветами предков, а средство улучшить свое материальное положение или пополнением скудного бюджета продуктами охоты или ограждением своего скота от страшных врагов - хищных зверей. Отсюда вполне естественна и смена орудий и способов охоты - стрелу заменило ружье, ногойка, ловчую птицу - собака, а быстрого аргамака - обыкновенная киргизская лошадь» [10, с. 14].

Кроме того, в данной работе Я.Я. Полферов описывает казахские собаки, ее повадки, привычки, характер. «Киргизская борзая собака высокого роста - 80-85 см в плече, с длинной тонкою мордой, большими, навывкате, умными глазами, сильно худошава; живот подтянут, грудь широкая с резко выдающимся нижним краем и сильно развитым соколом. Ноги длинные, тонкие, с рельефно очерченными мускулами; хвост тонкий, прямой. Цвет шерсти палевый или черный с желтыми подпалинами. Киргизские борзые делятся на степных и горных, которые произошли, конечно, от одной и той же породы, но род охоты и физические свойства местностей охоты не могли не отразиться на породе и тем самым положили начало разнице между борзыми степной и горной полосы. Степная борзая выше ростом, с более резко очерченными на груди мускулами, сильно, быстро и свободно одна берет волка, почему киргизы и называют ее « волкодавом». Горная борзая меньше ростом, слабосильнее, более худошава, одна на волка не идет, но зато с одинаково прекрасным гоном и в горах, и на открытой равнине, между тем, степная борзая совсем не годится в скалистых местностях, так как скоро устает и часто подвергается ушибам.

Ссылаясь на г. М.Богданова, автор приводит следующие данные: «Борзые Арало-Каспийских степей (У М.Богданова «пустынь» прим автора сайта) распадаются на две породы, на которых, как и на лошадях этой страны, резко отразился характер и культ их хозяев. У киргиза, обладателя огромных стад лошадей, овец, коз др. домашних животных, борзая собака отличается грубостью форм и недостатком породистости. Очертить физиономию киргизской борзой очень трудно, потому что на пространстве обширных равнин, занимаемых киргизами, собаки их представляют множество местных разновидностей, смешанных и перепутанных между собой. Между борзыми киргиз ценит и бережет собак более резвых, поимистых, сильных; но подбором производителей и строгим скрещиванием лучших экземпляров киргизские спортсмены не грешат. Потому между киргизскими борзыми встречается немало выборзков, с явными следами примеси дворовых собак, и очень, очень редки собаки более или менее чистой крови» [11, с. 20].

Борзая собака для киргиза (казаха - авторы) как пишет Я.Я.Полферов: «является лучшим и незаменимым другом, как и быстрого араба для бедуина. Пословица, о которой упоминает А.Брэм, а именно: «Хороший сокол, быстрая собака, благородный конь более ценны, чем двадцать жён», вполне применима здесь для выражения той дружбы, которая существует у киргиза-охотника с его собакой. Последняя не только помогает ему в промысле, делит его тяжелую, полную долгих лишений кочевую жизнь, но и доставляют удовольствие в своем красивом гоне за зверем, пробуждает в нем забытую страсть предков

и вместе с богатою добычей, он получает сильное и приятное впечатление. Поэтому воспитание борзой вызывает со стороны киргиза массу самых нежных забот, беспрестанных хлопот. Воспитать хорошую борзую - это гордость киргиза и он «ревниво оберегает ее от всех неблагоприятных условий, так или иначе могущих отозваться на воспитании собаки. Когда последняя достигает 5-6 месяцев, киргиз выпускает ее в поле на пробу вместе со старой борзой и исключительно на мелких зверьков - тушканчика, хорька, мышей. С первого же поля борзая приучается к сворке, к команде. По достижении 7-8 месяцев борзая выпускается в поле за зайцами, охота на которых уже значительно труднее и служит самым важным определителем достоинства собаки, как борзой. Здесь далеко недостаточно одной быстроты, а необходимо еще уметь зорко следить за всеми маневрами русака, не так-то простоватого, как думают, многие охотники и это собственно составляет одно из ценных достоинств гона и вполне обеспечивает успех последнего. Борзая, не натасканная подобным образом, никогда не возьмет старого зверя и при первом его крутом повороте - проскочит мимо, хотя бы с места и взяла хорошо. Натаскивается борзая на русаков до году, а после уже пускается на лисицу, волка и других крупных зверей. В степной полосе киргизы охотятся с борзыми только внаездку. Намеченное поле объезжается охотниками во всех направлениях, тщательно высматриваются все препятствия для гона и места, наиболее благоприятные для прорыва зверя. Собаки держатся на сворке. Лишь только зверь поднят, лишь только его испуганная фигура замелькает в поле, собаки спускаются со своры, а всадники вскачь несутся наперерез убегающему зверю. Случается, что иногда собаки первое время не спускаются со сворки, а скачут вместе с охотником и освобождаются со сворки только тогда, когда расстояние между охотником и зверем несколько сокращается. Этот способ мотивируется охотниками тем обстоятельством, что борзые, только спущенные со своры, первые минуты берут поле лениво, точно расправляя свои затекшие органы, а там, где дороги секунды, необходимо сразу брать. Поэтому, мчась на лошади, киргиз-охотник убежден, что он быстрее нагоняет зверя, чем, если бы, спустив собак напоследнего, сам пошел наперерез. Но здесь встречается одно крайне нежелательное неудобство, а именно собаки настолько привыкают к бегу вместе с лошадей и охотником, что в случае необходимости последнему взять наперерез или изменить направление гона, они бросают преследование зверя по пятам и устремляются за охотником и таким образом получается полная неудача» [12, с. 23].

Как отмечает автор: «В гористой части степи охота с борзыми производится также, как и у сибирских киргиз, тройко: в наездку, с загоном-конно и с загоном-пеше. при охоте в наездку собаки держатся уже не на своре, а по одной помещаются сзади седла на особо устроенном специально для этой цели круг из кошмы. Взбирается ли охотник на крутые возвышенности, спускается ли по опасной и чуть не отвесной тропинке, змейкой вьющейся по уступам скалистых обрывов, несется ли по ровной долине - сидит собака покойно и ничем не выдает своего присутствия. Но лишь только вывернется откуда-нибудь зверь, борзая моментально бросается с седла и поле взято».

По окончании травли собака вскакивает на свое прежнее место и, усевшись попокойнее, снова трясется на лошади за спиной хозяина. В большинстве случаев этот способ в наездку практикуется при одиночных охотах. Охота с загоном на лошадях носит характер обыкновенной облавы. Обкладывается известное место, разбираются номера шагов на 200-300 друг от друга, причем, номера эти расположены по тому направлению, по которому, по соображениям охотников, должен пробежать зверь: по краю тропинки, по отлогому склону, по ущелью и т.д. Конные загонщики рассыпаются по занятому полю и шумом, стуком, криком стараются поднять зверя и направить его на охотников. Этот способ самый удачный, так как весьма часто зверь прямо насккивает на борзых, которые ловят их в этих случаях без всякого угона, даже и тогда, когда зверь, вовремя заметив опасность, вздумал бы повернуть немного в сторону» [13, с. 25].

Автор работы Я.Я.Полферов приводит описание сцены охоты на хищных волков. «Самым распространенным хищником в области, а вместе с тем и самым страшным врагом табунов, стад и отар кочевника является волк. Обитает он в северной степной полосе, скрываясь летом в чащах леса, в зарослях камыша, тальника, в бурьяне, кустарниках, а зимой открыто бродит по всей степи, ища добычи. В гористой местности волк прячется по ущельям, по скалам, под большими камнями, заходит также в перелески, которыми покрыты склоны гор, но лишь только заходит солнце и жизнь в степи засыпает, хищник смело идет в долину и совершает здесь всю трапезу. Зимой волки собираются в стаи, выходят из скрытых мест. Чуть забрезжит свет, аул весело просыпается, и идут спешные приготовления к охоте. Говор охотников, визг собак, крик детей наполняют аул веселою шумною жизнью, точно в годовой праздник. Кавалькаду охотников выезжают провожать подростки верхом на неоседланных лошадях, которые долго с звонким гиканьем джигитуют по степи, точно саваном покрытой пушистым снегом. Собаки, на длинной сворке, рвутся вперед, усердно обнюхивают снег, втягивая в свои широкие ноздри струю влажного воздуха, а сами всадники пристально всматриваются вдаль.

Охотники всегда направляются сначала к оврагу или зарослям камыша, кустарника, к чаще леса, в которых до снега держался волк и таким образом, раз он покинул засаду, там будут следы, по которым можно сообразить направление хищника. Вот напали и на след. Заметались собаки, нервно махая хвостами. Руки охотников судорожно сжимают толстые ногойки, в концы которых вплетают обыкновенно по доброму куску свинца, натягивают поводья и тихо идут по следу. Скоро к этому одиночному следу притекают с разных сторон другие и главный след теряет уже отпечатки отдельных волчих следов, а становится сплошной узкой тропой. Движения собак делаются порывистее, нервнее и, раз зверь близко, доходят до пределов неистовства. Но вместе с тем умные борзые не нарушают тишины выражениями своих чувств, а если какая из молодых издает глухой звук радости, то охранник дергает сворку и остальные собаки злобно рычат на нескромницу и последняя виновато поджимает хвост и умеряет свой пыл. Как только, по расчету охотников, стая недалеко, вся кавалькада останавливается, и некоторое мгновение застывает в своих позах, чутко прислушиваясь к безмолвной тишине степи. Послышался едва уловимый вой... Точно электрическая искра пронизывает существо охотников, собак и лошадей, и все крупной рысью направляются в сторону воя. Скоро зоркие глаза киргиза различают вдали стаю хищников, заметили ее и собаки, свора спущена... Залились борзые, понеслись всадники, оставляя за собой целый столб снежной пыли. Стая хищников, ошеломленная неожиданным нападением, бросается в сторону, надеясь скрыться где-нибудь в бору, камышах или ущелье, всадники быстро берут наперерез, а умные собаки по пятам насаждают на стаю. Сколько ловкости и грации в тощих фигурах этих киргизских собак - точно молния несется они по глубокому снегу и зорко следят за убегающим зверем. А всадники-киргизы, низко пригнувшись к луке, с гиком и свистом летят по степи: овраги, ямы, бугры теперь не существуют для них. Затравить волка - вот чем полна голова киргиза-охотника и он ради достижения цели не жалеет ни лошади, ни собственной головы. Волки, настигаемые борзыми, делают крутой поворот и бросаются с боку на несущихся собак, но последние, зная этот маневр, в свою очередь мгновенно обращаются к хищникам с готовыми зубами и пошла потасовка. Злобно рычит стая хищников, отчаянно щелкает зубами, но собаки храбро вступают в бой и лишь шерсть клочьями летит от волков и снег окрашивается струйками крови. При приближении охотников волки стараются вырваться от собак и уйти врассыпную. Последняя не отрастает от волка, хватает его за бок, виснет на нем и совершенно не дает ходу, а в это время подоспевает охотник и не проходит и минуты, как над разинутою пастью хищника взвизгивает тяжелая ногойка и смертельный удар по голове поражает его» [14, с. 26].

Автор также приводит описание охоты на лисиц, обитавших в степях Тургая в значительном количестве. Охота на лисиц как замечает автор: «Начинается глубокой

осенью, когда хищник сбрасывает летнюю шерсть и одевается в зимний пушистый и прочный мех. Летом охотятся только за молодыми лисицами, причем ловят их живыми, выращивают до глубокой осени, а потом забивают. Осторожно выходит зверь и усмотрев загонщиков, старается незамеченным уйти в поле, но наталкивается на киргизского охотника. Лисица моментально шарахается в сторону, и катит по открытому полю, но борзая собака быстро догоняет ее. Вскоре расстояние между борзой собакой и лисицей сокращается, уставший зверь пытается обмануть своими причудливыми зигзагами борзую собаку и охотника, но все напрасно - он становится легкой добычей киргиза». [15, с. 27]. Автор работы отмечает, что в степях Тургая существуют и другие приемы ловли хищных зверей, методом установки капканов, вблизи их нор, а также с помощью охотничьих ружей.

В целом в данной работе Я.Я.Полферова в познавательной форме описываются методы, и приемы охоты на хищных зверей, птиц, зайцев, корсаков, горностаев, барсуков, гусей, дроф, куропаток, куниц. Следует отметить тот факт, что охота в казахских степях служила для наших предков, скорее всего развлечением и забавой, и играла незначительную роль в их традиционном быту.

К богатейшему научному наследию Н.А.Северева обратили пристальное внимание и ряд других известных советских писателей и историков, такие как А.Березин и Р.Л.Золотницкая, которые также высоко отзывались о его многогранной деятельности во благо науки.

Так, например, писатель и историк А.Березин писал: «Имя выдающегося ученого мирового уровня, зоолога, этнографа, геолога, климатолога, ботаника и путешественника Николая Алексеевича Северцова (1822-1885) можно смело поставить в один ряд с такими исследователями Азии, как Н. Пржевальский, П. Козлов, П. Семенов-Тянь-Шанский, Н.Миклухо-Маклай, В.Арсеньев. Десять полных лет он посвятил исследованию Туркестанского края, большая часть территории которого была совершенно неизвестна науке и европейцам. Многолетнее путешествие по Туркестану (1857-1878 гг.), Тянь-Шаню и Памиру принесло ему мировую славу в исследовании Средней Азии» [16, с.5].

На наш взгляд, комментарии тут излишне, оценки А.Березина вполне правдивы, объективны и обоснованы с точки зрения современных данных.

По свидетельству Золотницкой Р.Л.: «Н.А. Северцов - один из крупнейших русских путешественников-исследователей - принадлежит к числу тех замечательных представителей научной мысли, которыми по праву может гордиться наша родина. Выдающийся зоолог, основоположник русской зоогеографии и один из основателей экологии, он с полным правом может быть причислен также и к плеяде крупнейших географов и геологов России второй половины XIX века. Этот энциклопедически образованный русский естествоиспытатель был одновременно превосходным топографом и препаратором, охотником и рисовальщиком; с равным успехом он собирал гербарии, производил метеорологические и гидрологические наблюдения и талантливо обобщал свои многолетние исследования. Характерными чертами научных трудов Северцова были их разносторонность, отражение идеи развития как живой, так и неживой природы. У Н.А. Северцова учились энтомологи и ботаники, ихтиологи и орнитологи. Даже историки, этнографы и экономисты находят интересный материал в его трудах» [17, с. 294].

Но, несмотря на серию статей, очерков, брошюр, посвященных жизни и деятельности Н.А.Северцова, все же следует отметить тот немаловажный факт, что вплоть до настоящего времени отсутствуют фундаментальные и широко востребованные обществом обобщающие труды посвященные многогранной научной деятельности Н.А.Северцова и Я.Я.Полферова.

Выводы и заключение. Таким образом, следует отметить, что оба автора попытались представить реальную историко-этнографическую картину прошлого, показать величие и уникальность природы и души казахов, их открытость и щедрость, а

также раскрыть специфическое своеобразие и национальный колорит богатство кочевой цивилизации. В своих многочисленных трудах Н.А.Северцов и Я.Я.Полферов приводят интересные и содержательные сведения о казахах, касающиеся их ареала расселения и обитания, национальной пище, одежде, верованиях, занятии. На наш взгляд, многие факты и сведения, а также выдвинутые гипотезы и аксиомы обоих авторов содержащиеся в их публикациях на наш взгляд, нуждаются в глубоком переосмыслении и обобщении с точки зрения современных данных. Несмотря на некоторые упущения, неточности и ошибки, следует признать, что вышеуказанные исследователи все же сумели внести свой определенный вклад в развитие изучения этнографии казахского народа, и показать, насколько широки национальные горизонты исследований ключевых и актуальных проблем истории и этнографии казахского народа.

Исходя из вышеуказанных сведений, касающиеся многогранной научно-исследовательской деятельности Н.А.Северцова и Я.Я.Полферова, вытекает следующий вывод, что оба автора с глубоким интересом изучали этническую историю, культуру и быт народов Туркестанского края. Безусловно, в трудах обоих авторов встречаются некоторые неточности и ошибки, связанные с незнанием языка, психологии, менталитета изучаемого народа. Невзирая на эти недостатки, следует отметить, что их оставленные заметки, сообщения и наблюдения за жизнью, культурой и бытом народов Центральной Азии, представляют собой ценный историко-этнографический источник, который бы позволил нам бы глубоко проникнуть в духовный мир кочевых казахов, раскрыть их широту души, открытость национального характера, нравов и обычаев.

Следует на наш взгляд, собрать и систематизировать многочисленные труды обоих авторов, провести тщательный их анализ и привести в общую и единую систему. Несмотря на вышедшие в свет труды, заметки, очерки, касающиеся некоторых аспектов казахской этнографии, все же следует признать тот факт, что, к сожалению, вплоть до настоящего времени отсутствуют капитальные научные труды, монографии, касающиеся жизни и научной деятельности обоих авторов, мы глубоко надеемся, что будущее молодое поколение приложат немало усилий и труда для восстановления реальных портретов и деятельности этих видных дореволюционных российских исследователей, которые на протяжении всей своей сознательной жизни изучали историю и этнографию народов Туркестанского края.

Список литературы

1. Лялина М.А. Научные экспедиции Н.А.Северцова в Туркестанском крае. СПб, 1894. Н.А.Северцов Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня // Туркестанский сборник Том 49. СПб, 1873. Я.Я.Полферов «Среди инородцев. Былины и предания киргизской степи СПб, 1903., Я.Я. Полферов Охота в Тургайской области», Оренбург, 1896.
2. Лялина М.А. Научные экспедиции Н.А.Северцова в Туркестанском крае. СПб, 1894. С. 49.
3. Там же. С.50.
4. Там же. С.51.
5. Там же. С.58.
6. Н.А.Северцов. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня // Туркестанский сборник Том 49. СПб, 1873. С. 132 - 133.
7. Я.Я.Полферов. Среди инородцев. Былины и предания киргизской степи СПб, 1903. С. 40.
8. Там же. С.53.
9. Я.Я. Полферов. Охота в Тургайской области. Оренбург, 1896. С. 12.
10. Там же. С. 14.
11. Там же. С.20.

12. Там же. С. 23.
13. Там же. С. 25.
14. Там же. С. 26.
15. Там же. С. 27.
16. А. Березин. Ради будущего и науки. //Республиканская общественно-медицинская газета Здоровье. 19 февраля 2016. С.5.
17. Р.Л. Золотницкая, Н.А. Северцов. Отечественные физико-географы и путешественники. Москва, 1959. С. 294.

References list:

1. M.A. Lyalina. Scientific expeditions of N.A. Severtsov in the Turkestan region. St. Petersburg, 1894. N.A. Severtsov Traveling around the Turkestan region and exploring the mountainous country of the Tien Shan // Turkestan collection Volume 49. St. Petersburg, 1873. Ya.Ya. Polferov “Among foreigners. Epics and legends of the Kirghiz steppe St. Petersburg, 1903., Ya.Ya. Polferov Hunting in the Turgai region, Orenburg, 1896.
2. M.A. Lyalina. Scientific expeditions of N.A. Severtsov in the Turkestan region. St. Petersburg, 1894. S. 49.
3. Ibid. P.50.
4. Ibid. P.51.
5. Ibid. P.58.
6. N.A. Severtsov. Journey through the Turkestan region and the study of the mountainous country of the Tien Shan // Turkestan collection Volume 49. St. Petersburg, 1873. P. 132 - 133.
7. Ya.Ya. Polferov. Among foreigners. Epics and legends of the Kirghiz steppe, St. Petersburg, 1903, p. 40.
8. Ibid. P.53.
9. Ya.Ya. Polferov. Hunting in the Turgai region. Orenburg, 1896. S. 12.
10. Ibid. S. 14.
11. Ibid. P.20.
12. Ibid. S. 23.
13. Ibid. S. 25.
14. Ibid. S. 26.
15. Ibid. S. 27.
16. A. Berezin. For the sake of the future and science. //Republican social and medical newspaper Zdorovye. February 19, 2016. P.5.
17. Zolotnitskaya R.L, Severtsov N.A. Domestic physical geographers and travelers. Moscow, 1959. S. 294.

Сведения об авторе, ответственном за переписку [место работы, номер телефона, электронная почта]

Джалилов Асан Махмедович

магистр истории, преподаватель кафедры «История Казахстана», ЮКУ им. М.Ауэзова.
Шымкент. телефон: 8-701-647-15-14; torgautova82@mail.ru

**САЯСАТТАНУ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE**

ҒТАХР: 03.20

<https://orcid.org/0000-0002-0538-8302>

***Изтаева В.А.**

саяси ғ.к., доцент Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӨТ университеті, Алматы, Қазақстан

**ХУІІІ ҒАСЫР АБЫЛАЙ ХАН БИЛГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ
ДАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ПРОЦЕСТЕР ЖӘНЕ САЯСИ ҚАҚТЫҒЫСТАР**

***Автор - корреспондент: iztaeva.venera@mail.ru**

Түйін: Мақалада Абылай ханның қоғамдық-саяси ойлары мен қызметі, ХУІІІ ғасырдың саяси-әлеуметтік дамуы талданады. Абылай ханның бүкілқазақ ханы болуына себеп болған ХУІІІ ғасырдағы саяси процестер мен саяси шиеліністің пайда болу себептері, оны шешудегі саяси талпыныстардың мәні және сол мәселелерді шешудегі саяси әрекеттер талқыланады. Қазақ жерінің тұтастығын сақтауда Абылай ханның дипломатиялық шеберлігі арқасында Тарбағатай, Ертіс, Іле маңындағы жерлер қайтарылып, Ресей және Қытай елдерімен қарым-қатыныс нығая түсті. Абылай хан бейнесі қазақ халқының жадында тәуелсіздік символы ретінде айғақталып, саяси құндылық болып табылады. Абылайдың болжамдары мен саяси қағидаларынан Қазақстан Республикасындағы саяси реформаларды атқаруда рухани негіздерді іздеуге болады. Абылай ханның ХУІІІ ғасырда көтерген саяси мәселелері тәуелсіз мемлекетімізде бүгінгі таңда да әлі де маңыздылығын жойған жоқ.

Кілт сөздер: ХУІІІ ғасырдың саяси әлеуметтік дамуы, тәуелсіздік символ, дипломатиялық шеберлік, саяси шиелініс, геосаясат, саяси қағидалар, қақтығыстар, көшпенді-отырықшы қоғамның саяси-әлеуметтік қарым-қатынасы, дау-дамайды әділ шешу.

Аннотация: В статье анализируются общественно-политические мысли и деятельность Абылай-хана, политическое и общественное развитие XVIII века. Обсуждаются политические процессы в XVIII веке и причины политической напряженности, значение политических усилий по их разрешению и политических действий по решению этих проблем. Благодаря дипломатическому искусству Абылай-хана в сохранении целостности казахской земли были возвращены земли близ Тарбагатай, Иртыс и Иле, укреплены отношения с Россией и Китаем. Образ Абылай-хана является символом независимости в памяти казахского народа и имеет политическое значение. В политических принципах Абылая можно искать духовные основы проведения политических реформ в Республике Казахстан. Политические вопросы, поднятые Абылай-ханом в XVIII веке, не утратили своего значения и сегодня в нашем независимом государстве.

Ключевые слова: Политическое и общественное развитие XVIII века, независимость как символ, дипломатическое мастерство, политическая напряженность, геополитика, политические принципы, конфликты, политико-социальные отношения кочевого-оседлого общества, справедливое разрешение споров

Abstract: The article analyzes the social and political thoughts and activities of Abylai Khan, the political and social development of the 18th century. Political processes in the 18th century and the causes of political tensions, the meaning of political efforts to solve them, and political actions to solve those problems are discussed. Thanks to Abylai Khan's diplomatic skill in maintaining the integrity of the Kazakh land, the lands near Tarbagatai, Irtysh, and Ile were returned, and relations with Russia and China were strengthened. The image of Abylai Khan is a symbol of independence in the memory of the Kazakh people and is a political value. From Abylai's predictions and political principles, one can look for spiritual foundations in carrying out political reforms in the Republic of Kazakhstan. The political issues

raised by Abylai Khan in the 18th century have not lost their importance even today in our independent state.

Keywords: Political and social development of the 18th century, independence as a symbol, diplomatic skills, political tension, geopolitics, political principles, conflicts, political-social relations of nomadic-sedentary society, fair resolution of disputes.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы егемендігін алуының аясында, еліміздің барлық саласы түгелімен өзгеріп, рухани-әлеуметтік және саяси-экономикалық жүйесі қайта құрылып жатыр. Қоғамдық-саяси құрылыстың мәнін терең түсінуде, халқымыздың төл-тарихын, саяси-әлеуметтік жағдайын жете тану, ынтымақтыққа, бірлік пен елдікке бастайтын, еліміздің тәуелсіздігі үшін күрескен қайраткерлердің саяси бағытын зерттеп, алға қойған мәселелерін, оның түйінді шешімдерін, халықтың саяси көзқарасын қалыптастырудағы мәнін ашу, оны қазіргі таңдағы қол жеткен егемендікке тигізген әсерін талдауға мүмкіндік береді. Ұлттық мемлекетіміздің қалыптасу тарихында орын алатын, ұлттың тәуелсіздігін қорғаған тұлғалардың есімін халықта, тарихта ұмытпайды Елдің санасында сақталған орасан саяси оқиғаларды, халқының қамын ойлаған ірі саяси көсемдердің өмірі мен қызметі, тарихта қалдырған іздері әлі күнге дейін бүгінгі ұрпақ жадында десе болады. Ғасырлар бойы ел азаттығы үшін күрескен саяси тұлғаларды зерделеу, ғылыми тұрғыдан талдау және оның нәтижесін бүгінгі заманымыздың талабына сай сараптау арқылы, анықталған құндылықтарды насихаттауға мемлекет тарапынан көп көңіл бөлініп отыр.

Қазақтың құлан жортса тұяғы тозатын, қыран ұшса қанаты талатын ұлан ғайыр даласын қорғау, сақтап қалу, оны келешек ұрпаққа аманат ету әсіресе, Тәуке ханнан кейін ыдыраған Орданы қайта тұрғызу, құлаған туды қайта көтеру елдің бірлігі арқылы жүзеге асытындығы белгілі. Мемлекет болашағына, ұлттың тағдырына қатысты саяси мәселелерді шешуде ердің ерінің қолынан ғана келеді. Бетегелі жерде берекелі елдің болуын, көршілес мемлекеттермен тереземіздің теңесуін, құтты жеріміздің тұтастығын сақтауға атсалысқан, соны көксеген Абылай ханның саясатын салыстырмалы ғылыми тұрғыда зерттеу қазіргі ұрпақтың жұмысы. Абылай ханның қазақ қоғамына қосқан саяси-әлеуметтік қызметін ғылыми тұрғыдан зерттеу, олардың тұлғалық қасиетін ашып, кейінгі ұрпаққа үлгі етіп тарту, халық арасында насихаттау, идеялық пікірлерін сараптауды зерттеу көзіне айналдыру- бүгінгі күн талабы. Абылай ханның азаттық пен тәуелсіздік жолындағы саяси қызметін, оның қазақ халқын саяси-әлеуметтік үрдіске бағыттаған әрекеттерін зерттеу арқылы, қоғамдық үрдістің саяси даму жолын түсінуге болады.

Тәуелсіздіктің символына айналған Абылай ханды терең зерттеу, қазақ халқының ұлттық санасын оятудың негізгі факторы, болашақ ұрпақты Отанына деген ықыласын арттырып, патриотизм рухында тәрбиелеуде маңызды құбылыс болып табылады. Қазақ халқының табиғи болмысындағы бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздікке деген ұмтылыстары қордаланған. ХУІІІ ғасырда қазақ хандығының тұтастығын сақтап қалуға ұмтылған Абылайдың саяси іс-әрекеттері, негізінде жоңғар, ресей, қоқан бектерімен күресі осы тәуелсіздік пен дербестікке ұмтылудың бір көрінісі еді. Сонымен қатар келешек ұрпақты Отанына деген елжандылық рухында тәрбиелеу, қоғам дамуындағы жеңістерімізді ұрпаққа жеткізу мақсаты да туындайды. Абылай ханның қоғамдық саяси қызметін шынайылық тұрғыдан келер ұрпаққа жеткізу мақсатында, терең зерттеу объективті қажеттіліктен туындап отыр.

Теориялық талдау. Қазақ халқының қоғамдасуына, оның біртіндеп дами отырып, тұтас мемлекет құруында талай хандар мен билердің үлесі күшті болды. Осылардың ішінде тұлға ретінде, ел басшысы ретінде де, ақылгөй-данышпан тұрғысынан да Абылай хан тұлғасы жан-жақты зерттеуді, саралауды қажет етеді. Абылай хан туралы зерттеген авторлар және ол туралы жарық көрген еңбектер бар. Бірақ осылардың барлығы тарихи

құжаттар, архив материалдарына сүйене отырып жазылған тарихи еңбектер. Халық аузында қалған, ел арасына тараған фольклорлық ауыз әдебиеті тұрғысынан орын алған еңбектерде де, Абылай хан бейнесі талданған. Екіншіден Абылай ханның саяси қызметін зерттеп, оған түбегейлі саяси мән беріп, қазақ халқының бірлігін сақтай отырып, қоғам құруындағы рөлін саясаттану ғылыми тұрғысынан саралау дәрежесіне жетпеген. Сонымен қатар жоғары оқу орындарына арналған саяси оқу құралдары мен оқулықтарда Тәуелсіз Қазақстанның егеменділігіне алғаш қол жеткізген саяси лидерге саяси тұрғыдан берілген материалдар жан-жақты талданбаған. Осы Тәуелсіздікті ұранға айналдырып, бүгінгі Қазақстанды ХХІ ғасыр құшағына бейбітшілік, ынтымықтастық, бірлік, татулыққа бағыттаған, қоғам дамуын бір идеялық арнаға топтастыруға талпынған қызметін ғылыми тұрғыдан салыстырмалы зерттеу және сараптауға басты назар аударылды. Әр қоғамның ерекшелігін түсінуде, онда болған саяси процестер мен қақтығыстардың алғышарттарын тауып шешуде саяси лидерлердің рөлі зор. Олардың қолданған саяси амалдары, саяси шешімдері арқылы қоғамға саяси талдау жасаймыз

Тәуелсіз Қазақстанның саяси ғылымындағы бүгінге дейін жүйелі танылмаған зерттелмеген мәселелердің бірі, қазақ хандарының лидерлік феноменін, қоғамдық саяси қызметінің саяси маңыздылығы, олардың саяси көзқарастары мен қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуына ықпалдылығы, саяси ойлардың себептіліктері деуге негіз бар. Абылай ханға саяси тұрғыда, баға беру үшін алдымен оның өмір жолдарын, қызметін, өмір сүрген қоғамының ерекшелігін білу қажет.

Ғылыми жұмысымызда Абылай хан жөнінде жазылған ғылыми деректерге, мұрағат қорларына зерттеулік сараптамалар жасауға ден қойдық. Олардың қатарына Қазақстан Республикасы ҰҒА архиві; Қазақстан Республикасы Мелекеттік Орталық архиві; Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты; Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты; Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ веках (сборник документов и материалов) А. 1961.; Қазақстан тарихы. Оқулық 2000-2005 жж.; Ш.Уәлиханов. Шығ жинағы. 5 томдық. 1985. 4-ші том.; Материалы по истории казахских ханств в ХУ-ХУІІІ в. А. 1900.; 100 құжат (Қазақ хандығы мен Чин империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар); Е.Б.Бекмахановтың Присоединение Казахстана к России. 1967.; М.Вяткиннің Казахское общество в середине ХУІІІ века //Известия Каз. Филиала АН СССР. Сер. Ист. 1940. Вып. 1.; В.Я.Басиннің Россия и казахские ханства в ХУІ-ХУІІІ вв. А-Ата 1971.; С.З.Зимановтың Ощественный строй казахов первой половины ХІХ в. А. 1968.; А.И.Левшиннің Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацских орд истепей. Спб., 1832. 1-3ч; К.Ш.Хафизованың О некоторых методах цинской дипломатии в ХУІІІ в., УІ науч. Конф. Общество и государство в Китае: тезисы и доклады. М., 1975 ч 1.; Д.Б.Сапарғалиев Из истории киргизко-казахских взаимоотношения (ІІ пол. ХУІІІв) //Совет. Киргиз. Истор. И соврем. Фрунзе 1984; Р.Б.Сүлейменов пен В.А.Моисеевтің Абылай хан: внешняя и внутренняя политика.; Қ.Данияровтың История казаского государства. 2001.; З.Тайшыбайдың Абылай хан. Өмірі мен қызметіне байланысты құжаттар мен материалдар жинағы. Астана 2005.; Қ.Есмағамбетов Қазақтар шетел әдебиетінде Атамұра. Алм. 1994; Н.Мұхаметханұлының Тарихи зерттеулер. А. 1994.; К.Мамырұлы Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. Өскемен. 1994.; Ж.Қасымбаев Государственные деятели казахского ханств ХУІІ-ХУІІІ вв.; Абылай хан және қазақ халқының ХУІІІ ғасырдағы ұлт-азаттық күресі атты ғылыми конференция материалдары; Ж.Абдильдин, Ч.Абуталипов, Ө.Жәнібеков, М.Қозыбаев, С.Өзбеков, Ж.Артықбаев, Г.Сапарғалиев, Ө.Сұлтанғазин, Ш.Ы.Уәлихан қазақ зиялыларының ғылыми мақалалары талқыланды.

Тәжірибелік бөлім

Абылай хан қазақ халқының саяси өмірінде жарқ еткен ірі саяси тұлға. Ұлтты ұлылығы арқылы ұлықтайды. Абылай хан туралы зерттеулерге, құжаттар мен әдебиеттерге саяси тұрғыдан сұрыптаулар, тұжырымдар жасау арқылы, оның саясатының

бүгінгі күнмен тарихи және саяси сабақтастығын саралау өмір қажеттілігі. Монография осы мәселелерге арналған.

Мақаламыздың негізгі мақсаты қазақ халқын тәуелсіздік пен дербестікке топтастырудағы Абылай ханның геосаяси рөлін көрсету. Абылай ханның геосаяси рөлін саяси қызметін талдау барысында қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымының, дамуының ерекшелігін ғылыми салыстырмалы тұрғыдан зерттеу. Бұл мақсатты жүзеге асыруға қазақ хандығы саяси процесі мен саяси жүйесінің даму ерекшелігін, объективті алғы шарттарын ашу міндетін қояды. ХУІІІ ғасырдағы қазақ хандығының саяси-әлеуметтік құрылымы мен даму ерекшелігін, ішкі және сыртқы дағдарысының себептерін анықтау, Абылай хан қазақ халқын топтастырудағы саяси қызметтері арқылы саяси лидерлік феноменін талдау болып табылады. ХУІІІ ғасырдың екінші жартысындағы Еуразия аумағында қазақтардың этникалық топтасуын, Ресей, Қытай елдерімен қарым-қатынасын дамытудағы қазақ мемлекеттілігін құруда Абылай ханның рөлін көрсету. Хандық институт құрылымын, Абылай саяси тұрақтылық пен тыныштықты сақтаудағы стратегиясы мен тактикаларының саяси құндылығын, көршілес мемлекеттер мен әлем жұртшылығының көзқарастары мен сынды пікірлерін салыстырмалы талдап сараптау болды. ХУІІІ ғасырдың саяси кеңістігін саяси құбылыс, саяси процесс, саяси режим, саяси идеология, саяси дағдарыс, саяси элита, Билер кеңесі, елшілік саясат, этнополитогенез, саяси мәдениет, саяси билік, саяси лидер, “жеті ата ұстанымы”, руаралық байланыс, төленгіттер институты, ақсақалдар беделі, ұлттық бірігу, тұтастану, жасақтану, жүздік қауым сияқты категорияларды қолдана отырып, талдау міндеті қойылады.

Зерттеу әдістері

Бұл жұмыста автор саяси ілім тарихындағы еңбектерге сүйене отырып, жұмыстың деректі негізін Қазақстан, Ресей, Қытай архивтеріндегі сақталған қолжазбалар мен ғалымдардың теориялық және методологиялық негіздерін арнау етеді. Қоғамның даму ерекшелігі мен құрылымын, саяси лидердің рөлін зерттеуде құрылымдық-методологиялық әдісін, саяси лидер құбылысын әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан анықтауда әлеуметтік-психологиялық көзқарастар, саяси лидер қызметін жан-жақты комплексті тұрғыда талдауда жүйелік анализ принципі, сыни рационализм әдістерін, саяси лидердің бүгінгі таңда ықпалдық әрекетін талдауда ең маңызды, қолданбалы контент-анализ әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Саясаттану ғылымында саяси процесі саяси оқиғаның қаз-қатарлығы, саяси жүйе дамуының түрі, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының, саясат субъектілерінің өзара қимылы, түпкілікті нақты нәтижеге жеткен белгілі бір көлемдегі процесс деп анықтама беріледі.[99] Саяси процесс ұғымын екі мағынада қолданады. Қоғамның саяси жүйесінің уақыт пен кеңістікте дамуы мен қызметі саяси процесс түсінігін кең мағынада, ал нақты нәтижеге қол жеткізілген көлемдегі процесс- тар мағынада қолданылатынын түсіндіреді. Саяси процестегі өзгерістер-билікті бөлу, қайта бөлу, адамдарды шешім қабылдауға, халықтың саяси белсенділігін арттыруға байланысты. Саяси процестің негізгі міндеттеріне:әр түрлі топтардың ортақ мүдделерін біріктіру;бір саяси шешім қабылдау; саяси шешімді іске асыру жатады. Саяси процесте ортақ мұратты анықтап, қалыптастырып, саяси шешім қабылдап оны іске асырушы мемлекет, билік институттары болып табылады. Саяси процесі ұйымдастырушы элементтерге: ой, идея, ниет жатады. Саяси процестің тұғырын субъект жасайды. Саяси процесс өте күрделі құбылыс.

ХУІІІ ғасырдағы қазақ хандығындағы саяси процестердің ерекшелігі мен саяси қақтығыстардың басты себептерін талдамас бұрын жалпы қазақ хандығына тоқталып өтелік. Қазақ хандығының қалыптасу уақытын дәл айту мәселесіне келгенде әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Қазақ халқының сан ғасырлық саяси шежіресіндегі ең маңызды мәселе Қазақ хандығының құрылуы болды. Қазақстанның ресми кеңестік тарихында Жәнібек ханды қазақтың алғашқы ханы деп есептейді. Әз Жәнібек пен Керей хан әдет

ғұрпы, өмір салты жағынан бір-біріне жақын Оңтүстік және Орталық Қазақстанның, Жетісу маңындағы рулық топтардың мүдделерін ескеріп, өздерінің саяси қызметі арқылы этностық процестің құрылуына, түрік тайпаларының бірігуіне ұлттық мемлекеттің қалыптасуы мен оның нығаюына ықпал етті. ХУ ғасырдың соңында ХУІ ғасырдың басында қазақтардың мемлекеттік құрылымы негізінен саяси бірлестік болып қалыптасты. Қазақ хандығы мен қазақ халқы бір ұғымды білдіреді, ал халық бұрыннан рулар мен тайпаларға бөлініп келген түрік тілді ұрпақтардың басын қосты.[1,56] Бас қосқан тайпалардың саны өсті, әлеуметтік тұрғыдан тайпаларды ұйымдастыра отырып, біріктіру процесі бірге жүріп отырды. ХУ ғасырдың аяғынан қазақтардың жеке династиялық мемлекеттілігінің дәуірі басталды. Ол Орталық Азия аумағында болып жатқан саяси, этноәлеуметтік процестердің көпғасырлық өзара қайшылықты әсері мен араласуының нәтижесінде қалыптасып, 1470 жылы құрылған қазақ хандығынан басталады. [2]

Жалайыр, қыпшақ, найман, алшын және т.б көне тайпалар қазақ халқын құрастырушы этникалық құрамдары болды. Ерікті, бостандықты аңсайтын көшпенділер тобы «қазақ этносаяси мәнге ие болды. Қазақ атауын ерте дегенде ХУ-ХУІ ғғ пайдалана бастады. Қазақ сөзінің тегін түсіндіруде бірнеше болжамдар бар.[3,41-42] Қазақ сөзінің этнонимдік шығу тегіне өзінің көзқарасын М.Қозыбаев терең түсіндіреді.[4,79-80] Осы тақырыпты Б.Аяғанов “Государство Казахстана: эволюция общественных систем” деп аталатын монографиясында ғылыми тұрғыдан талдау жасайды. Орыс ханның билігінің қол астында топтасқан, біріккен түрік тілдес тайпалар субъективтік өзгерістерге ұшырап отырып, қазақ деген атқа ие болды. Қазақ хандығы тарихта болғанымен кеңес әдебиет түсінігінде мемлекет ретінде танылмады. Қазақ халқының орталықтанған этносаяси бірігуі Тәуке ханға дейін 300 жылдық мерзімнен өтті. Оның дәлелі ретінде Қасым хандығында (1511-1523) 1 млн. астам қазақ болғанын атауға болады. Алғашқы заң Қасым ханның “қасқа жолы” деп аталды. «Орыс-қазақ ресми қатынастары ХУІғ. 90-шы жылдарында басталғанға ұқсайды-деп айтқан В.Я.Басиннің пікірінен осы кезеңде этнополитогенездің қазақ мемлекетінің сыртқы саясатының құқықты сипаты болғанын болжауға болады. [5,78]

Хандық билік неге құқылы болды?әсері қәуіпсіздікті ұйымдастыруға;жайлау мен көші-қон жолдарын көздерін бөлуге;жалпыға бірдей жарғы шығаруға; өлім жазасын беруге, кешірім жасауға.

Хан соғыс пен бейбітшілікті жариялап өзге мемлекеттермен бітімге келіп отырды. Бұл этносаяси бірігуіндегі қазақтың орталықтанған хандық билігінің функциясын көрсетеді. «ХУІ-ХУІІ ғғ. қазақ хандығы монархия мен аристократиялық республиканың элементтерінен тұратын, далалық мемлекеттің дәстүрін бойына жинаған иерархиялық саяси-әлеуметтік құрылым болғанын, жыл сайын ханмен бірге жалпы мемлекеттік мәселелерді шешу үшін ру ақсақалдары мен билері, старшындары қатысатын Құрылтай шақырылып отырғанын, беделді, ру басылары хан жанынан билер алқасын құрылғанын, ал ру билері соттың және әкімшілік биліктің міндеттерін қатар атқарып отырғанын, академик С.З.Зиманов талдап көрсетті. [6,186]

Қазақ мемлекетінің құрылысы мен оның әдет-ғұрыптары, заңдары жөнінде жазба түрінде сақталған ескерткіштер жоқтың қасы. Әр дәуірде Қазақстан территориясында өмір сүрген тайпалық одақтар мен түрлі хандық мемлекеттер бұл мәселеге айрықша көңіл бөлді. Мысалы Тәуке ханның “Жеті жарғысын” атауға болады. ХУІІ ғасырдың аяғы мен ХУІІІ ғасырдың бас кезінде Тәуке хан ру, жүз араларындағы қарым-қатынасты бірлікке, ынтымақтыққа, ауызбіршілікке ұмтылдырып, қазақ хандығын нығайтуды, қазақ мемлекетінің біртұтастығын негізгі мәселе деп санады. Әр жүз, әрбір ру, көлемінде бытыраңқы қауымдардың ішкі өмірлеріне сәйкес құрылған қағидаларды жинақтап, жалпы аса маңызды ортақ нормаларды іріктеп, “Жеті Жарғы” деп аталатын заңдар мен нормалар жиынтығын қалыптастырды. Жеті Жарғының ережелері ауызша жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа таратуға ынғайлы құрастырылып жасалды. Жеті Жарғыда:Мүлік заңы (жер дауы,

мал, мүлік); қылмыс заңы (ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу); әскери заң (аламан міндеті, қосын жасау, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат); елшілік жоралары (майталмандық, шешендік, халықаралық қатынастағы сыпайылық, әдептілік); жұртшылық заңы (шүлен тарату, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуыл, тұтқауыл, бақауылдардың міндеттері) және т.б., саяси-құқықтық ережелер қарастырылды.

Конституциямызда "Қазақстан Республикасы демократиялық, зиялы және біртұтас мемлекет" /1-бап/ "Қазақстан Республикасының жері біртұтас, ол бөлінбейді және оған қол сұғуға болмайды"-деп аталынған. /2-бап/ Бұл заңның идеялық мәні тереңде жатыр деп айтуға болады. Дербес, тәуелсіз мемлекеттің маңызды шарттарының бірі біртұтастығы, оның тұрақтылығы. Біртұтас болу мемлекеттің дербестігі ғана емес, ұлт бірлестігінің маңызды белгілері болып табылады. Қазақ халқы бөлшектенудің, соның ішінде территориялық бөлшектенуді басынан өткізген халық. Сондықтан қазақ халқының арманы ұлт, территория біртұтастығы болды. Қазақ жерінде бірнеше ру тайпалар одақтарының өмір сүргенін, олардың өзара ішкі талас-тартыстарын тарих айғақтайды. Қазақ жеріне қол сұғуға болмайды деп Конституцияда көрсетілгеннің өзі тарихи тәжірибеден алынған. Ғасырлар бойы қазақ халқы сыртқы шапқыншылықтарға қарсы күресіп келді. Ал тек орыс патшасының озбырлығына қарсы 200-ден аса күрес болған. Қазақ жерінің тұтастығына қол сұғушылығына қарсы күресте ерлік танытқан батырлар мен билер, хандар мен сұлтандарды айту, оларды ілтипаттау заман талабы. Монғол шапқыншылығына қарсы алты ай бойы, Отырар қаласын қорғаған Қайырхан, Сығанақты қорғауда ерлік көрсеткен Гүлжаһан, жоңғарларға қарсы соғыста өздерінің тірі кезінде-ақ аттары аңызға айналған әскери қолбасшы батырлар: Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, елдің бірлігіне данышпандығын, әділдігін, шешендігін, салған Төле, Қазыбек, Әйтеке билер, саяси кеңесші бола білген, орақ тілді Бұқар жырау сол кездің элитасы болды. Қазақ халқына ауызбіршілік пен қазақ жеріне тұтастық керек екенін түсіне білген, тұтастықты қалыптастыруға өзінің бар өмірін арнаған Абылай хан еді. Қазақ халқы Абылайды үш жүздің басын қосып, қазақ жерінің тұтастығын орнатудағы қызметі үшін құрмет тұтады. Өзінің батырлығын, қаталдығын саясаттағы дипломатиялық өнерін, ақыл-парасатын, қазақ елін, жерін, халқын топтастыруда, тұтастығын қалыптастыруға арнады.

Қазақ хандығының пайда болуы мен оның саяси құрылымын аша отырып, ХУІІІ ғасырдағы саяси процестің ерекшеліктері осыларға ойысады. Қазақ халқының бірлігі жоңғар шапқыншылығының тұсында дағдарысқа ұшырады. Бұл кезеңді «ақтабан шұбырындыдан соңғы аласапыранның тұсы, атадан -ұл, анадан қыз айырылып, исі қазақ күйзелген дәуір"-деп атайды. [7,12] Жоңғар шапқыншылығынан қазақ халқының жеңілуінің бірнеше саяси себептері болғанын атасақ оларға: бір орталықтан басқарылған мықты жоңғар мемлекетінің болуы /әскери қару жарағы;/ Жоңғар мемлекетінің ішкі саясатының берік болуы; әскери стратегиясы мен тактикасының мықты болуы; сыртқы саясатының жүйелі саяси бағдарының болуы; Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін, ел ішінде бірліктің болмауы, хандық үшін таластың өршуі; бір орталықтың басқарылатын қазақ әскерінің болмауы; қорғаныс қабілетінің нашар болуы; 1723 жылғы жоңғар шапқыншылығына саяси болжамның болмауы (Тәуке хан тұсындағыдай бірде жеңіс, бірде жеңіліс сияқты болады деп қарауы) жатады.

Жоңғар шапқыншылығының Қазақ жеріне енуі қантөгіс қақтығыстарға, қазақтардың өздерінің ата-мекендерінен батысқа қарай босуына соқтырды. «ХУІІІ ғасырдың бас кезі Азия мұсылмандары үшін саяси-экономикалық, мәдениет салаларында құлдырау жылдары болып табылады - деп академик Бартольд көрсетті. [8,163-164] ХУІІІ ғасырдың 20-шы жылдары жоңғар әскерлері әскери жорықтарының табысқа жетуінің себебі зеңбіректерінің көп болуы. Жоңғарларға Ресей 40- тан астам әртүрлі зеңбіректер жасап бергені жөнінде деректер бар. [9, 24-26] Әскер жасағының аздығы, сұлтандар арасындағы алауыздық жауға арқа берді. Үш жүздің хандары мен билері бірлікті бұзғандығы үшін

Қайыптан хан тағынан кетуді талап етті.[10, 11] Жоңғарлар Еділ бойының қалмақтары, Жайық орыстары қазақ ұлыстарын талқандап, малын айдап, халқын тұтқындады. Рақымсыз қырған ауыр күйзеліс аштық пен ашаршылық қазақ халқына қатер төндірді. [11,12]

XVIII ғасыр қазақ даласы, қазақ елі, мемлекеті мен тәуелсіздігі қатал сынға түскен уақыт болды. Қазақ қоғамының саяси құрылымы мен этноқауымдық бірлестігі саяси дағдарысқа ұшырағанын, көрші жатқан ірі саяси державалар Ресей мен Қытайдың қазақ жеріне аса қызығушылықпен көз салғанын тарих растайды. Жоңғар елі тарапынан болған соғыстарды есепке алмағанда, Ресей мен Қытай империялары тарапынан да қазақ халқына деген қарсылықтың болғанын XVIII ғасырдың жырауы Абылай ханның саяси кеңесшісі болған Бұқар өлеңдері айғақтайды.

Бұқар жырау өз жырларында сол кездегі елдің әлеуметтік жағдайын ғана емес, қазақ даласына тамсана қараған елдердің басқыншылық, саяси тәсіл тактикаларын баса айтып өтеді. Осындай қиыншылық жағдайға қарамастан қазақ өзінің саяси құрылымы мен даму үрдісін тоқтатпады.

Бірақ қазақ елі о кезде біртұтас мемлекет бола алмады. Ол үш этносаяси бөлікке бөлінді, ол тарихта жүз деп атады, Ұлы Жүз, Орта Жүз және Кіші Жүз. [12,15-16] барлық халық үш ордаға бөлінді: Ұлы, Орта және Кіші Жүз. Әр орда бөлімшелерге бөлген: Ұлы Ордада-18 ру, Орта-37 ру, Кіші Жүзде –35 ру. Әрбір жүз бірнеше бөліктерге бөлінді деп көрсетеді. Ұлы Жүз Жетісу өңірінде және Оңтүстік Қазақстан территориясында, Орта Жүз- Ертіс пен Торғай, Есілдің маңында, Кіші Жүз-Батыс Қазақстан Ырғыз, Ембі, Жайық өңірінде мекендеді. Әрбір Жүздің басында сұлтандар мен хандар тұрды. Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік шаруашылық құрылымының негізі ру болып табылды. Қоғамның әлеуметтік жағдайындағы шаруашылықтарда біртұтас механизмнің жоқтығы қазақ қоғамын әлсіретті. 1718 жылы Тәуке хан өлгеннен кейін, XVIII ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап жоңғар шапқыншылығының соққысынан қазақ елінің саяси тұтастығының шайқалды. Қазақ хандығының үш жүзге бөлінуінің бірнеше себептері бар:Тәуке ханның кенеттен қайтыс болуы, яғни өзінің соңынан ханның кім болуы керектігін айтпай кетуі;Тәуке хан ұлдарының арасында хандық билікке таласуы үш жүздің саяси бытыраңқылығына алып келді. Отандық ғалымдардың айтуынша Тәуке ханның өзі билікке Есім хан өлгеннен кейін заң жүзінде оның үлкен ағасы Уәли-бақы хан болу керек еді, сол Уәли-бақидан билікті Тәуке хан тартып алған. Сонымен Тәуке ханның өзі заңды түрде таққа отыру жолын бұзған, Тәуке хан өлгеннен кейін де оның ұлдары сол жолды қайталап, біртұтас мықты мемлекетті бөлікке бөлінуіне себеп болған.[13, 66]

Қазақ қоғамының саяси өмірінде екі саяси ағым пайда болды. Бірінші ағым-Төле би, Абылай, Жәнібек, Бұқар жырау және т.б адамдар ұстанған топтың бағдары. Бұл саяси бағытты ұстанған топтың мақсаты-сыртқы жаудан елді қорғап үш жүздің бірлігін, ұлттық тәуелсіздікті сақтап біртұтас саяси орталықтың болуын көздеу болатын. Әбілқайыр, Сәмеке сұлтандар бастаған екінші топ, әрбір жүздің өз алдына дербестігі болу керек деген қағиданы бетке ұстап, бір-біріне тәуелсіз қазақ хандарын құруды аңсады. 1718 жылдан бастап Қазақ хандығында саяси ішкі саяси дағдарыс басталды, ол 1745 жылға Абылай ханның біртұтас қазақ мемлекетін біріктіруіне дейін созылды. Сұлтандардың ішіндегі билікке деген тартыс-жанжалдар басталды, соның ішінде мысалы, Кіші жүздегі Қайып, Әбілқайыр және Батырдың арасында болған тартыстар болды. Биліктің басына Әбілқайыр келіп, ол Батырмен, Орта жүз ханы болған Барақпен тіл табыса алмай, олардың арасындағы келіспеушілік Әбілқайырдың өлімімен бітеді. Ал Барақ болса сұлтандардың арасында қолдаушылық таппай, тіпті жоңғар территориясынан асып кетіп қалды.

“Таным тапқан ел көрмей, шығын тапқан ел көріп қабырғам қайысып барады. Бұлақ кердей бұлықсыған еліңнің бүгінгі шерін тыңдар құлақ бар ма? Шаңырағың күйреп, аңырауық жиілеп бара жатқан мынау күнде еліңнің бірлігін, шындар шырақ бар ма? Таксыр! Батқан күнге, туған айға бата ғып өткен халқың бауырын жаралап, жанын

қаралап алдына тізіліп келіп отыр. Тынышын алған ойраттан намысын қайталар күнді күтеді. Тынысын үзген жаудан туысын, танысын қайтарар шақты күтеді. Зар тілегіміз-бірлік. Соған құлай ұйысаң, бейіл болсаң жақыным, барым, бауырым, деп құлшынған ықыласыңды түгел бер. Ортаға үлкен сыбаға түсіп тұр. Бөліп алып, таласып, жұлмалап әкетпе. Жұмыла кірісіп, кеңесіп, шешіп, шын иесіне құс қылып қондыр. Бірғасып кіріспейік, жалғасып келісейік. Ол-бас сардарды тағайындау. Үш жүздің қолын басқарар бір білекті бетке ұстау, қауым боп қауқылдасып, іріленіп шоктық көтеру. Келелі тобыңа кеңесімді салдым, кірісіндер де келісіндер ағайын” [14]-деп айтылған ұран сол кездің саяси-әлеуметтік дағдарысын, біріктіруші күштің қашан келетінін аңсаған халықтың мұңы көрініс табады.

XVIII ғасырдың 30-шы жылдыры қазақ қоғамының саяси процесінде аса ауыр, қиын оқиғаларға толы кезеңдер болды. Жоңғар шапқыншылығынан халықтың әбден азып, жат өлкеге ысырылып, қиын өмір кешкен кезі еді. Қазақ елі бейбітшілік пен тыныштықты, күйзелген шаруашылығын қайтадан дұрыстап, орнықтыруды аңсады. Қазақ жерінің бір бөлшегі жоңғар шапқыншылығының қолында тұрғанда, бұл арман жәй қиял ғана болатын. Оның үстіне қазақ хандары, сұлтандарының өздерінің арасында саяси қақтығыстар бұл жағдайды одан әрі шиеленістіре түсті. Қазақ хандығының осындай бөлінуінің салдарын пайдаланып жоңғарлар 1723 жылы Кіші және Орта жүз территориясына шапқыншылық жасап, екі жыл бойы меркіт, уақ және наймандар орналасқан Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс аймақтарын басып алды. Қазақ батырлары бастаған жасақ жоңғарларға тойтарыс беріп отырды. Бірақ 80-мыңдай әскері бар жоңғарларға төтеп бере алмады. Үш жүзге бөлінген өз алдына дербес мемлекет құруға талпынған мемлекетте бірорталықтан басқарылған әскердің жоқтығы, күшті биліктің болмауы осындай жеңілістерге алып келіп отырды. Қазақ хандығының үш жүзге бөлініп құлдырауы билер мен хандардың арасындағы өзара тартыстар халықтың жағдайын нашарлатты.

Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы тек үш жүзге бөлінумен тоқтап қана қоймай, оның ішінде жүзді билеу үшін билер мен хандардың арасында саяси ұрыстар болып отырды. Осындай ішкі саяси тұрақсыздық пен бырыраңқылықты пайдаланып қазақ жеріне бірнеше сыртқы шапқыншылықтар болып отырды. Қазақ хандығының берекесі кетті. Қазақ хандығының бірлігін нығайту мен қатар оны бірорталықтандыру міндеті тұрды. Бұл мақсаты іске асыру өте күрделі процесс еді, себебі қазақ қоғамының ескі қарым-қатынастардың рулық сипаты, сұлтандардың өзара бытыраңқы әрекеттері ортақ мәселені шешуге қиындықтар әкелді. Қазақтың сыртқы жаулардан өзін-өзі қорғауы жеткіліксіз болғанын Әбілқайыр хан көріп, қорғану үшін көршілес жатқан Ресей мемлекетінен іздеді. Ресейменен жақындасу қазақ елінің батыс бөлігіне тыныштық орнату еді. “Ғасырлар бойы қазақ өз жерін өзі қорғап келді. Бірақ XVIII ғасырдың 30-шы жылдары қазақ мемлекетіне одақ керек болды”. [15,23] Жоңғар шапқыншылығынан кейін қазақтар батысқа қарай көшті, бірақ Жайық пен Еділге Кіші жүз қазақтарын Жайық казактары жібермей отырды. Сондықтанда қазақ хандары орыс елімен достық орнатып, өзен бойындағы жерлерде мал жаюды көздеді. Ресей елімен достасудың басты көзі сауда болды. Қазақ жерлері арқылы көршілес жатқан Орта Азия елдерімен сауда жасау орыс саудагерлерінің тауарларын сататын сауда орны қажет болды. Кіші жүз ханы Әбілқайыр кезінде саяси жағдай осылай дамып отырды. [16,24-26]

Ұлы жүз Жоңғариямен Қаратал өзенінен бастап, бүгінгі Қырғызстанмен шекараласты. Ұлы жүз территориясының шекарасы бірнеше мың километрге созылды. “Ақтабан шұбырынды алқа көл сұлама” жылдарындағы басты ауыртпалық Ұлы жүзге түсті. Кенеттен соққан жоңғар шапқыншылығынан мал-мүлік, дүниесінен айырылып қалып отырды. Таулы мекендердегі малшылар Қазақ хандығының солтүстік аудандарына, ал жартысы тіпті Мойынқұм асып кеткен жағдайлары болды. Қазақ хандығының солтүстік аудандарына көшіп кеткен Ұлы жүз қазақтары күш жинап Наурызбай, Райымбек, Қарасай

батырлар астына жиналған жасақ құрады. Осы жөніндегі деректерді А.И Левшиннің еңбектерінен көруге болады. [17,171-172] Мысалы Сарысу өзенінің бойына Шу, Талас, Мерке, Ынталы өзенінің бойында тұрған жалайыр және дулат пен қаңлы руларының басқа өкілдері Қаратау тауын асып, Созақтан өтіп Ырғыз өзенінің бойына кетеді. Қазақ халқына танымал “Елімай” өлеңінің мән-мағынасы да осы Ұлы жүз қазақтарының саяси-әлеуметтік жағдайы бейнеленеді.

Жоңғарларға қарсы халық арасынан жасақтар құрылды, бұл жасақ “жеті ата” принципі негізінде құрылды. Жасақтарды батырлар басқарды, мысалы жасақтың құрылу схемасын Қ.Данияров атап көрсеткен. Бұл жасақтар қазақ даласында емін еркін жүрген жоңғар жасақтарын қуып отырды, бұл қазақ халқының өмірін уақытша сәл жеңілдетсе де, біртұтас, орталықтандырылған жоңғарларға әскери төтеп бере алмады. Себебі, Қалдан Церен бастаған бір орталықтан басқарылған армияға қарсы келуге қазақ жасағының мүмкіндігі болмады. Бірақ, қазақ жасағы жергілікті орынды жақсы біле отырып, жоңғарларға түнде тойтарыс беріп отырды. Бұл сол кездегі қазақ жасағының негізгі тактикасы болатын. Қыс айларында жоңғарлар оңтүстік аудандарына көшті. Қазақ батырлары бастаған жасақтар жоңғарларға әлсін-әлсін соққы беріп отырды, жүз рулары солтүстік, батыс аудандарына көшіп жүргенде қазақ батырлары Наурызбай, Қойгелді, Райымбектің құрған жасақтар өзара біріге бастады. Қазақ батырларына қазақ халқының туған жеріне деген сағыныш, халқының ашаршылық пен қайыршылықтан шеккен зардаптары, өзіндік санасына қатты әсер етті. Жүздің билері мен хандарына деген ризашылықтары жоғалып, мықты қазақ хандығын құруды аңсады. Қазақтың осындай мұңын түсінген қазақ жыраулары ауыл-ауыл аралап қазақтың бірігуіне үн тастады.

Орта жүз географиялық орналасуының ерекшелігінің арқасында Ұлы жүзге қарағанда жоңғар шапқыншылығынан сәл азап шекті. Орта жүздің Ыртыш өзенінің сол жағалауы Қаратал өзенінің шығысындағы уақ, керей, найман, меркіт рулары шапқыншылыққа ұшырап отырды. Бағаналы мен Балталының наймандары, Сары Арқаның арғындары мен қыпшақтары, Түркістан маңындағы қоңыраттар өздерін жоңғар шапқыншылығынан барынша сақтап қалуға тырысты. Орта жүз территориясына Ұлы жүзден көшіп келген рулар қоныстанды. Орта жүзде негізінен 5 ру шоғырланды, олар; - арғындар, наймандар, керейлер, қоңыраттар, қыпшақтар.

1742 жылы Орта жүзде Әбілмәбет пен Барақтың хан болғандығын Левшин өз еңбегінде атайды.[18,205] Ресей Барақ сұлтанға деген ықыласын білдіріп отырды, себебі Ресейге қосылуды жақтап отырды. Барақ сұлтанның Ресейге қосылуға берген анты туралы [19,209] мәліметтер Қалдан Церенге де жетіп отырды. 1743 жылы Абылай жоңғар тұтқынан босап шығады, Барақ сұлтан Орта жүз ханы болып тағайындалуын көздеп тіпті өзінің ұлын жоңғарларға берді.[20,209] Бұл кезде Орта жүз ханы Әбілмәбет өзінің ұлы Әбілфейізбен бірге хан тағын тастап жоңғар территориясын асып кетеді, бұл жөнінде Левшин өз еңбегінде [21,209] көрсетеді. Бұл Орта жүзде бірорталықтан басқарылатын биліктің жоқтығын білдіреді. Хан тұғырына өз билігін жүргізуге сенімді екі сұлтан ғана болды: олар Ресей жақтап отырған Барақ сұлтан мен Абылай болатын. Халықтың жағдайының күйзелуі, жоңғарларды қазақ жерінен түпкілікті қуып шығу арманы, батырлардың өз күштеріне деген сенімі, тек Орта жүз ханын сайлау ғана емес, бүкіл қазақ хандығын тұтастырып, ортақ қазақ ханын тағайындау болды.

Өз ауылдарын жоңғар шапқыншылығынан қорғау мақсатында батырлар жинаған жасақтар құрылды. 1723 жылы наймандардың қаракерей руынан Қабанбай батыр шықты. Азан шақырып қойған аты Ерасыл, Қабанбай деп еңгезердей денесіне шабуылға шыққандағы ерлігіне қарап халық атады. Қабанбай сонымен бірге шынғысхандық және алтынорда әскери қол басшыларының әскери тактикасын игере білді. Әскери жасағының саны елу мыңға дейін жетті. Абылайдың қасындағы батырлар туралы құнды мәліметтер Бұқар жырау жырларында кездеседі.

Орта Жүз руларының бірі арғындар болды. Алтайдан Ұлытауға дейінгі ұлы территорияны алып жатқан оларға жоңғарлардың соққысы өте қатты тие қоймасада, бірақ Балқаш маңайында Шыңғыс тауының солтүстік шығыс жағындағы арғындарға жоңғар жасақтары әлсін-әлсін соққы беріп отырды. Жалпы қазақ басына түскен осындай саяси дағдарыста арғын руы өз жерлеріне Ұлы жүзден қашып көшіп келген қазақ жанұяларын қабылдай отырып, бірігіп жоңғарларға қарсы күш ұйымдастырды. Арғын руынан бірнеше батырлар шықты, соның ішінде қазақ халқына танымал Бөгенбай батыр. Әскери тактика мен стратегияны өте жақсы меңгерген Қабанбай өз ерлігімен, әскери шеберлігімен қазақ батырларын рухтандырып отырды. Кейінірек Бөгенбай бастаған жасақ Абылай әскерінің оң қолын құрды. Алтай өңірінің оңтүстігіндегі абақ-керейлерде өз күштерін бір ортаға салды. Ұлы жүз рулары немесе Орта жүз рулары болсын, сол кездегі оларды толғантқан бір мақсат, бір идеялық бірлік- бір орталықтан басқарылатын билік, біртұтас Қазақ Хандығын құру еді, бұл тұтастану, қазақтың “бір жеңнен-қол, бір жағадан-бас” шығаратын саяси алғы шарттың піскен кезеңі еді. Орта жүз ханы Әбілмәмбеттің бәсекелесі Барақты да халық қаламады. Сол кезде Әбілмәмбетке қарағанда Абылайды халықтың қалағанын бірнеше еңбектерден байқаймыз. [23,200] Халық сол кездегі саяси биліктің жоқтығынан, анархиядан рухани күйзеліске түсті. Керей, арғын, найман батырлары бастаған әскерлер Абылайдың қол астына жиналды. Қоңыраттар, меркіт жасақтары Қабанбай батырға қосылып, уақ жасағын Абылай, Жәнібек, Баян батыр бастаған жасаққа қосты.

Кіші жүздегі саяси жағдай өте күрделі болды. Ресейге қосылғаннан кейін жүз ішінде Абылхайыр ханның беделі күрт төмендеді. 1730 жылы 8 қыркүйекте Ресей патшасы Анна Иоанновна Ресейге бодан болу туралы хатын елшілер Сейітқұл мен Құтлымбет арқылы жағдайды “Қарауымдағы Ұлы жүзбен Кіші жүздің сіздің алдыңызға бас иеміз сіздің қанатыңыздың астына болып тату-тәтті өмір сүрмекпіз”-деп көрсетеді.[24,17]

1731 жылы 19 ақпанда Ресей патшасы Аннадан Әбілқайырға жолдаған грамотасы келеді. Содан кейін Әбілқайырдан ант алуға жіберілген елшілік топтың жетекшісі М Тевкелевке Ресей сыртқы істер алқасы нұсқау береді. Нұсқауда: қазақ халқының Ресейге не үшін қосылғысы келгенін, қазақтарға қандай қауіп төніп тұрғанын Әбілқайыр оны өзі шешті ме, әлде басқа да билеушілермен келіскен бе екендігін, мұқият біліп келуі туралы жазылады.[25,71] Ресей патшасынан келген хатты халыққа жеткізген Тевкелевті өлтіреміз дегенде, Әбілқайырдың қолынан ештеңе келмей, көмекке Бөгенбай батырды шақыруы халық алдында Әбілқайырдың беделінің жоқтығы байқалады. [26,29-73]

Осындай күрделі тарихи даму процесінде қазақ халқының тағдырына қиыншылық туғанда халық сезімін түсіне білген, халық мүддесін қолдай білген қазақ мемлекетінің саяси тұлғасы Абылай хан болды. Академик Ә.Нысанбаевтың пікірінше, “кез келген қоғамның өсуі немесе өшуі сол қоғамдағы адамдардың парасаты мен іс-әрекетіне тікелей байланысты”-деуінің саяси мәні бар. Абылай ханның алдында тұрған негізгі саяси идея: ел тәуелсіздігін нығайту, елдің рухын, жеріне еліне деген отаншылдық сезімді нығайту, дербестікке жету, тәуелсіздік орнату қазақ халқына керек бақыт екенін түсінді. Тәуелсіз ел қалыптастыру, көршілес жатқан Ресей мен Қытай елдеріне ел дербестігін мойындату, бүгінгі тілмен айтқанда әлемдік қауымдастыққа қосылу өте күрделі екенін Абылай хан тереңнен түсінді.

Қорытындылар

XVIII-ші ғасырда қазақ халқы үшін Абылайдың орны ерекше болды. Абылайға дейін болсын, Абылайдан кейінгі уақытта болсын қазақ халқының арманы өз алдына ел болып, өзін-өзі меңгеру, бейбіт өмір сүріп экономикасын дұрыстау, бірауызды ел болу дербестігін сақтау болды. Абылай өзінің дипломатиялық ақылдылығының арқасында төңірегіндегі көршілес елдермен, қарым-қатынасын жөндеу, халықтың ауызбірлігін, ынтымағын нығайтуда көптеген жұмыстар жасады. Ол мемлекет басшысы және көршілес елдермен қарым-қатынасты мемлекеттік тұрғыдан жүргізді. Абылайдың жүргізген іс-әрекеті елдің

тәуелсіздік жолындағы жағдайды ескере отырған. Абылай өз заманының озық ойлы саясаткері болды. Қазақ елінің бірлігі, біртұтастығы саяси аренадағы тұрақтылығы, тәуелсіздігі қуатты болу үшін осы мақсаттарды жол сала біріктіріп, бір тудың астына жинап, тұтастықтың ұйытқысы ретінде тәуелсіздіктің символы болып көрінді. Мемлекеттілік пен этностың топтасуының біртұтастығын қамтамасыз етті. Біз Абылай ханды қазақ этносын топтастыруға бар өмірін арнады деп толық айта аламыз.

Қазақ мемлекеті бірнеше аумалы-төкпелі қиыншылық кезінде де, дамудың жоғарғы сатысынан көріне білген шағында да мықты тұлғаларымыз көршілес мемлекеттерді өз саясаттарымен санастырып отырды. Ал мемлекет басына келген әлсіз, еріксіз ел билеушілер мемлекет пен халқын тұғырыққа тіреп, шапқыншылыққа ұшыратқанын тарих біледі. Қазақ өмір бойы еркіндікті аңсаған, тәуелсіздікті, дербестікті, бостандықты ұран қылған, өзінің мәдени мұрасы үшін күрескен, адамгершілік пен келісімділікті, ұлттық намысты сақтай білген халық. Сондықтан да, әсіресе бүгінгі таңда, мемлекетімізге жаңа ұлттық идеология қажет уақытында, саяси жаңашалану тұсында, Қазақстанның жаңаруына, рухтануына ұлттық лидерлер барлық күшін жұмылдыруы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. Атамұра. Қазақстан. А. 1994. 56б.
2. Нұрпейісов Е.К Котов А.К. Қазақстан мемлекеті: хандық биліктен президенттік билікке дейін. А. Жеті Жарғы. 1996.
3. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. А. Жазушы. 1990. 41-42 бб., М.Тынышбаев. Материалы истории киргиз-казахского народа. Ташкент. 1925. 31-41 стр.
4. Қозыбаев М. Откуда есть и пошла казахская земля.//Мысль. 1994. №1. 79-80стр.
5. Басин Б.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв. А. Наука. 1971. 78стр.
6. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. А. Наука. 1958. 186стр.
7. Қуанғанов Ш. Бұқар жырау. Алма-Ата. 1992. 12б.
8. Бартольд В.В. История культурной жизни Казахстана. Москва. 1963. Т.2, ч.1, 163-164бб.
9. ҚРОМА. 478 қор, 2-тізбе, 1-іс, 2б., Ж.Қ.Қасымбаев. Жоңғар қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер.//Қазақ тарихы. 1993.2. 24-26бб. И.Я.Златкин. История Джунгарского ханства. Москва. 1983. 236-240бб.
10. Галиев В.З. Внешняя политика казахского ханства в конце ХУШв и первой половине ХУІІІ веков. Акмола. 1991. 11стр., Казахско-русские отношения в ХУІ-ХУІІІ вв. Алм. 1961. 18стр.
11. Каримова М.Г. Мазхар әл-ахван. Мухаммед Амина как источник по истории Бухарии. ХУШв. Ташкент. 1979. 12 стр.
12. Румянцев Г.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб. 1910. 15-16 стр.
13. Данияров Қ. История казахского государства. Эдельвейс. А. 2001. 66стр.
14. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы. Атамұра. 1999.
15. Машимбаев С.М. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекет басқарудағы мекемелер тарихы. ХУІІІғасыр-30 жыл. Тарих ғылымының докторы дәрежесін алу үшін автореф. 23 б.
16. -сонда, 24-26 бб
17. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 171-172 стр.
18. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 205б
19. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 205б
20. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 209 стр.
21. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 209 стр
22. Левшин А.И. Указ. Сочинение. 200стр.

23. Тайшыбай З. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. Астана. 2005. 17 б., Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (сборник документов и материалов). А. 1961. Док 25. С35. Төлнұсқасы АВПР, Ф 122/1. 1730-1731. Д. Б/н, Л45 оп.

24. Тайшыбай З. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. Астана. 2005. -17 б., Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (сборник документов и материалов). А. 1961. Док 25. С35. Төлнұсқасы АВПР, Ф 122/1. 1730-1731. Д. Б/н, Л45. 71 б.

25. Тайшыбай З. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. Астана. 2005. 17 б., Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (сборник документов и материалов). А. 1961. Док 25. С35. Төлнұсқасы АВПР, Ф 122/1. 1730-1731. Д. Б/н, Л45 -29-73 бб.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Изтаева Венера Амангелдиевна

саяси ғылымдарының кандидаты, доцент Абылай хан атындағы

Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері университеті. Алматы, Қазақстан

телефон: 87011672370; iztaeva.venera@mail.ru

**МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES**

FTAXP: 14.25.09

<https://orcid.org/0009-0002-8837-1377>

<https://orcid.org/0009-0003-6301-4565>

<https://orcid.org/0000-0001-7976-8036>

¹Мухамедин М. М., ¹Төлеуов Е.С., ²Абдрашева Б.Ж.

¹педагогика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²әлеуметтану ғ.к., доцент, Е.Бөкетов атындағы Қар.У. Қарағанды, Қазақстан

**БАЛА ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҚАЗАҚ ОТБАСЫЛЫҚ
ДӘСТҮРЛЕР МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ**

Автор-корреспондент: tvorchestvo-77@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада бала тәрбиесіне қатысты қазақ отбасылық дәстүрлермен әдет-ғұрыптардың педагогикалық мүмкіндіктері мен мәні, ерекшеліктері мен түрлері қарастырылған.

Себебі, отбасылық дәстүрлер мінез-құлық нормалары, үлгілері ретінде көрінеді де, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, беріліп отырады. Отбасылық дәстүрлер дегеніміз, бұл ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қалыпты отбасылық нормалар, мінез-құлық, әдет-ғұрыптар мен көзқарастар жиындығы. Отбасының әрбір мүшесінің қамқорлықты сезінуі мен ортақ жетістіктерге жетулері үшін еңбек ету, қоғамдық істер барысында, естіп көрген маңызды оқиғалар туралы алған әсерлерін жайлы үнемі пікір алмасу маңызды болып саналады. Кез - келген отбасының өмірінде отбасылық -тұрмыстық мереке ретінде атап өтуге арқау болатын оқиғалар бар: «Құрсақ шашу» тойы, шілде- хана, бесікке салу, қырқынан шығару, тұсау кесу тойы, тұлым тұту, айдар тағу, атқа отырғызу, сүндеттеу, тоқымқағар тойы, оң босағаға шығару тойы, Қыз ұзату тойы т. Үйлену тойыт.с.с.

Отбасы өзінің жаңа мүшелерін, оларға тілді, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді, өмір сүріп жатқан қоғамдағы міндетті дәстүрлі мінез-құлықтың негізгі үлгілерін үйрете отырып қоғамға таныстырады, адамды қоғамның рухани дәстүрлі құндылықтары әлеміне енгізеді.

Кілт сөздер: бала, отбасы, дәстүр, әдет-ғұрып, тәрбие, әрекет, құндылық, рухани, мінез-құлық

Аннотация. В данной статье рассмотрены сущность и педагогический потенциал, особенности и виды семейных традиций и обычаев казахов в процессе формирования личности ребенка. Семейные традиции выступают в качестве норм, образцов поведения. Семейные традиции - это обычные принятые в семье нормы, манеры поведения, обычаи и взгляды, которые передаются из поколения в поколение.

Хорошей семейной традицией для поддержания всеобщей заинтересованности в заботах и успехах каждого члена семьи является постоянный обмен мнениями о делах трудовых, общественных, впечатлениями об увиденном, услышанном, о важных событиях. В жизни любой семьи есть события, которые отмечают по традиции как семейно - бытовые праздники: «Құрсақ шашу» тойы, шілдехана, бесікке салу, қырқынан шығару, тұсау кесу тойы, тұлым тұту, айдар тағу, атқа отырғызу, сүндеттеу, тоқымқағар тойы, оң босағаға шығару тойы, Қыз ұзату тойы т. Үйлену тойыт.с.с. Семья вводит в общество его новых членов, передавая им язык, нравы и обычаи, основные образцы традиционного поведения, обязательные в данном обществе, вводит человека в мир духовных традиционных ценностей общества, контролирует поведение своих членов.

Ключевые слова: ребенок, семья, традиции, обычаи, воспитание, действие, ценность, духовность, поведение

Abstract. This article discusses the essence and pedagogical potential, features and types of family

traditions and customs of the Kazakhs in the process of forming the child's personality. Family traditions act as norms, patterns of behavior. Family traditions are the usual family norms, behaviors, customs and attitudes that are passed down from generation to generation.

A good family tradition to maintain a general interest in the cares and successes of each family member is a constant exchange of views on labor and social affairs, impressions of what they saw, heard, and important events. In the life of any family there are events that are traditionally celebrated as family and household holidays: Kazakh wedding «Kursak shashu», shildekhana, cradle, removal from the fold, presentation wedding, tulim TUU, Aidar wearing, horse riding, circumcision, tokymkakar wedding, right threshold wedding, Kyz uzatu wedding, etc.

The family introduces its new members into society, passing them the language, customs and customs, the main patterns of traditional behavior that are mandatory in this society, introduces a person into the world of spiritual traditional values of society, controls the behavior of its members.

Keywords: child, family, traditions, customs, upbringing, action, value, spiritual, behavior

Кіріспе. Қазақы салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар тұтастай мәдениетті және рухани өмірдің барлық салаларын жаңғыртуда, кейінгі ұрпақтардың өмірін байытуда, оны мағыналы етуде, ғасырлар бойғы жинақталған өмірлік тәжірибелерді жүзеге асыруда, жаңа мен ескінің сабақтастығын қамтамасыз етуде, қоғам мен тұлғаның үйлесімді дамуында маңызды роль атқарады. Олар қоғамдық өмірдің барлық салаларын: еңбек ету, әлеуметтік - саяси, отбасылық - тұрмыстық, әлеуметтік - мәдени және т. б. қамтиды. Әрбір жеке адамның өмірінде отбасының алатын орны ерекше. Отбасы жеке тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуын, баланың физикалық, моральдық және психикалық денсаулығын сақтау мен арттыруды қамтамасыз ететін адами қарым-қатынас институты болып есептеледі. Отбасы бала тұлғасының интеллектуалдық және эмоционалдық негіздерін қалыптастырады, қоғамдық өмір жайлы алғашқы түсініктермен таныстырады.

Теориялық талдау. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеуде қазақ отбасылық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарының алатын орны ерекше, себебі ұлттық дәстүрге негізделген «халықтық педагогика элементтерін тәрбие беру ісінде пайдаланудың басты мақсаты - рухани дүниеге, адамгершіліктік көзқарастарға, эстетикалық талғамды қалыптастыруға, дүниені түйсінуді мәдениетті дамытуға тиімді әсер ету»-деп жазды белгілі педагог ғалым А. Калыбекова [1,6].

С.С.Фроловтың пікірінше, «барлық зерттеушілер мойындағандай, осы отбасы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалатын мәдени үлгілердің негізгі тасымалдаушысы болып саналады, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтенуінің қажетті шарты болып та есептеледі. Отбасында адам әлеуметтік рөлдерді меңгереді, тәрбие негіздерін, мінез-құлық дағдыларын игереді» [2,182].

Отбасылық дәстүрлер мінез-құлық нормалары, үлгілері ретінде көрінеді. Отбасылық дәстүрлер дегеніміз, бұл ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қалыпты отбасылық нормалар, мінез-құлық, әдет-ғұрыптар мен көзқарастар жиындығы. Қазақ отбасылық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, бір жағынан, салауатты немесе толыққанды түсініктегі отбасының басты белгілерінің бірі болып саналады. Ал, екінші жағынан, қазақ отбасылық дәстүрлердің болуы отбасындағы өзара қарым-қатынастардың заңдылықтарын, яғни тұрмыстық өмірдің барлық салаларындағы рөлдерді, міндеттерді бөлу, тектілік қасиеттерді сақтау, отбасылық кикілжіңдермен әртүрлі мәселелерді шешуді қамтитын отбасылық қарым-қатынас ережелерін, бір отбасының тектілігін өзіннен кейінгі ұрпақтарына берудің маңызды тетіктерінің бірі болып табылады. Отбасылық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар әлеуметтік, мәдени, діни және тарихи дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделгенімен, шығармашылық тұрғыда түрленіп, өздігінше толықтырылып отырады, сондықтан да олар әр отбасы үшін ерекше тәрбиелік мәнге ие болады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау [3,45] және тәрбиелік қызмет тәжірибесі, қазақ отбасылық дәстүрлер негізінде жас отбасылардың ұлттық құндылық бағдарларын қалыптастыру мәселе- сін шешуге қатысты, белгілі-бір ғылыми және тәжірибелік

алғышарттар бар екендігін көрсетеді. Бірақ қазақ отбасылық өмір салтының объективті құндылықтары мен жастардың, осы неке құндылықтары жайлы түсініктері арасында, содай-ақ жастарды отбасылық өмірге дайындаудағы қоғамдық өмірдегі үнемі өсіп келе жатқан сұраныстары мен мұндай тәжірибелерді қамтитын дәстүрлі білім беру тәжірибесі арасында қарама-қайшылықтар кездесуде. Осыған байланысты жастарды отбасылық өмірге, бала тәрбиесіне дайындау мәселесі әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңінде өзекті болып отыр және осы бағытта жас отбасылармен жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететін мамандандырылған бағдарламалар мен жобаларды құруды талап етуде [4,78].

Қазақ отбасылық дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптары-берік қалыптасқан, алдыңғы ұрпақтан мирас болып қалған, қоғамдық пікірлерден қолдау тапқан, сондай-ақ ұлттық мәдениеттің даму қағидаларына негізделген, адамдардың мінез-құлық формалары мен олардың қарым-қатынастарына қамтиды. Ұлттық дәстүр - өмірдің тепе-теңдігін сақтайтын нәрсе, дәстүрді ұстану дегеніміз, бұл бір жағынан қорғанушылық қызмет болып та есептеледі. Мәдениеттің әрбір түрі, адамдар арасындағы қарым-қатынастың өзіндік түрін жасайды. Дәстүрлер мәдениеттің жалпы әлеуетіне кіретін немесе жалпылама әлеуеттен пайда болатын мотивациялық қасиеттер мен қабілеттердің, құндылық бағдарлардың, жалпы идеялардың, сезімдердің, көңіл-күйлердің, әдеттердің жиынтығын қамтиды.

Дәстүрлер әрі консервативті, әрі динамикалық тұрғыда құбылмалы болып үнемі дамып, жаңа ұрпақ тәжірибесімен байып жетіледі, сондай ақ олар кейде жоғалып, қайта пайда болып та отырады. Дәстүр - бұл бұқаралық әдеттің, дәстүрдің және қоғамдық пікірдің күшімен бейресми түрде «заңдастырылған» жалпылама қабылданған мінез-құлық нормасы, содай-ақ жекелеген адамдардың іс-әрекеттері арқылы баяу өзгеріске ұшырайтын құбылыс, тәрбиенің тиімді құралы ретінде, ол барлық адам мойындаған, әрі барлығына қол жетімді дәстүрлі тәжірибелер мен әдет-ғұрыптарды сақтауда терең мәнге ие халық шығармашылығы [5,6].

Әдетте, әдет-ғұрыптаранағұрлым дәстүрлі болып есептеледі, оларға күнделікті әрекеттерді қайталайтын қатысушылардың стереотиптік мінез-құлқымен, жалпы қабылданған тәртіппен, әлеуметтік мінез-құлықтың дәстүрлі қалыптасқан ережелерімен сипатталуы тән. Әдет-әдеттегідей қалыпты нәрсе болғанымен, ерекше үлгіде болады. Философиялық әдебиеттерде әдет-ғұрыптарды «белгілі бір жағдайларда адамдардың өзін-өзі ұстауының қайталанатын, үйреншікті тәсілдері» деп түсіндіріледі.

Қазақ қоғамы ұлттық дәстүрлердің болуымен сипатталады, бірақ отбасы үшін олардың маңызы ерекше. Біріншіден, олар отбасында жалпы қабылданған шартты сезімдерді қалыптастыруға көмектеседі, олармен танысуға, олардың әрқайсысына жанұялық, ұжымдық құндылықтар әлеміне қатыстылық сезімдерін білдірулеріне мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл отбасының салт-дәстүрінде, тарихында және отбасы төңірегінде қалыптасқан қоғамдық пікірлерде байқалатындай, олардың бір-біріне ұқсауы, әрі бірегейлігінің өзі осы отбасының әрбір мүшесінің бойында байқалады.

Қазақ халқында «Тәрбие отбасынан басталады» деп, бала тәрбиесін күнделікті тұрмыстық жағдайларда мінез-құлық, еңбектену дағдыларын, сонымен көпшілік орталарда тәрбиелеуге ерекше мән бере отырып, бала бойындағы әлеуметтену үрдісіне қатысты өзгерістер ерекше атап өтілген [7,133]. Бірден атап кетуіміз керек қазақ халқында туылған күн тойланбаған, халқымызда отбасылық тойлау тәжірибесінде жеке тұлғаның әлеуметтік статуска ие болғанда ғана, яғни балалық шақтан жастық шаққа, ақыл тоқтатудан орта жасқа, немере сүю мен қарттықтың басы келген кезеңдерді ғана, яғни мүшел жасты атап өтетін болған.

Тәжірибелік бөлім. Кейбір отбасылық және тұрмыстық дәстүрлердің көрінісінде адамдардың отбасы бақыты, қолайлы отбасылық жағдаймен жалпы адамның әл-ауқатын алдын ала анықтайтын адами қасиеттердің ұлттық идеалы, әлеуметтік өзгерістерге ұшырағанына қарамастан, айтарлықтай дәрежеде көрінеді. Мысал ретінде, қазіргі эстетикалық және еңбек мәдениетінің құрамдас бөлігі-кейбір халықтық мерекелердің

әлеуметтік-мәдени қызметте [8,103-110] қайта жаңғыруын айтуымызға болады: Наурыз мерекесі, Шопандар тойы мен сабантой, Шашыратқы салты, Уызқағанақ салты, Ботаны қырқынан шығару салты, Тулақ шашу салты т.с.с.

Қазақ отбасында әрбір мүшесінің қамқорлықты сезінуі мен ортақ жетістіктерге жетулері үшін еңбек ету, қоғамдық істер барысында, естіп көрген маңызды оқиғалар туралы алған әсерлерін жайлы үнемі пікір алмасу маңызды болып саналады. Кез келген отбасының өмірінде отбасылық-тұрмыстық мереке ретінде атап өтуге арқау болатын оқиғалар бар: «Құрсақ шашу» тойы, шілдехана, бесікке салу, қырқынан шығару, тұсау кесу тойы, тұлым түту, айдар тағу, атқа отырғызу, сүндеттеу, тоқымқағар тойы, оң босағаға шығару тойы, Қыз ұзату тойы т. Үйлену тойы т.с.с.

Зерттеу әдістері. Белгілі педагогика және этно-мәдени саласы ғалымдары еңбектерін саралауға талдау, салыстыру, біріктіру және тәрбиелік қызмет тәжірибесінде бақылау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақ отбасы өмірін бақылау мен деректерді талдау көрсеткендей, толыққанды отбасы бала тұлғасын қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады, қоғам өміріндегі бала тәрбиесінде үлкен роль атқарады. Бір жағынан, қазақ отбасы өзінің жаңа мүшелерін, оларға тілді, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді, ұлттық өнер түрлерін, өмір сүріп жатқан қоғамдағы міндетті, дәстүрлі мінез-құлықтың негізгі үлгілерін үйрете отырып қоғамға таныстырады, баланы қоғамның рухани дәстүрлі құндылықтары әлеміне енгізеді. Екінші жағынан, отбасы отбасылық өмірде өзінің барлық мүшелерінің жеке басының дамуына жағдай жасайды.

Балалардың туылуы тек өз әулетінің жалғасуына қатысты қуаныш сезімін тудырып қана қоймайды, сонымен қатар әулет тектілігін сақтауға, болашаққа деген сенімділікті артуына мүмкіндік береді. Адамның некелік өмірінде сүйіспеншілік пен өзара түсіністік, мойындау, құрметтеу және қауіпсіздік сезімі барынша айқын көрінеді. Балаұлттық руханиятты игеріп, тұлға болған кезде ғана қоғам үшін құндылыққа ие болады, сондықтан оның қалыптасуын мақсатты, жүйелі түрде іске асыру қажет. Қазақ дәстүрлі отбасы ғана, өзінің тұрақты табиғи сипатымен, баланың мінез-құлқын, қасиеттерін, сенімін, көзқарасын, дүниетанымын қалыптастыра алады. Сондықтан отбасының тәрбиелік функциясы ерекше әлеуметтік мәнге ие.

Отбасын әрбір мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының қалыптасуына әсер ететін негізгі фактор ретінде қарастыра отырып, оның психологиялық мәнін де атап өткен жөн, өйткені қоғамға лайықты тұлғалық қасиеттердің барлығы отбасында қалыптасады. Дәстүрлі қазақ отбасы әрбір баланы күйзелістік көңіл-күй мен төтенше жағдайлардан қорғайды, ақыл-кеңес береді, баланың дамуына мүдделілік танытады, жауапкершілігін айқындап, тұрмыс-тіршілікке бейімдейді. Көп балалы үйдегі жайлылық пен жылулық, баланың сенімді және эмоционалды қарым-қатынасқа деген қажеттілігін сезінуі, жаңашырлықты, эмпатия, қолдау - осының барлығы балаға қазіргі күйбең тіршіліктік жағдайларыға төзімді болуына мүмкіндік береді.

Отбасылық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар қазақ отбасында жалпы қабылданған шарттылықты сезінуіне көмектеседі, отбасы мүшелерінің оларды игеруі, олардың бойында отбасындағы дәстүрлі құндылықтар әлеміне қатыстылық сезімін тудырып, тұрақтылық пен сенімділік береді. Сонымен қатар, белгілі-бір отбасындағы дәстүрлері мен әдет-ғұрыптардың, екінші аймақтағы бір отбасында ұқсауы, оның бірегейлігінің, дәстүр тұтастығының дәлелі болып табылады.

Қорытындылар. Халықтың педагогикалық мәдениетін көтеруде және балаларды адамгершілікке тәрбиелеуде, ата-аналар мен балалардың ұлттық дәстүрлерге байланысты қоғамдық-мәдени іс-шараларға қатысуының ықпалы зор. Әлеуметтік-мәдени қызмет ерікті негізде ұйымдастырылады және әртүрлі жастағы балалар мен ересектердің қамтитын адамгершілік санасын, іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын, сезімдері мен әрекеттерін реттеудің тиімді әдісі болып саналады. Қазақтың ұлттық дәстүрлері негізіндегі әлеуметтік-

мәдени қызмет балалардың адамгершілік-этикалық қасиеттерінің қалыптасуына әсер етуге қажетті алуан түрлі формалар мен әдістерге ие. Соңымен, дәстүр - қоғамдық өмірдің кез келген саласында болатын әлеуметтік-мәдени құбылыс. Қазақ халқы өзінің салт-дәстүрін берік ұстануы арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық ерекшеліктерін сақтайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Калыбекова А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики казахов. Алматы, БАУР, 2005. 200 с.
2. Фролов С.С. Основы социологии. Москва, 1997. 344 с.
3. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. Алматы. Қайнар, 1996.
4. Традиции: стабильность и преемственность в жизни общества: Учебное пособие / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. 2-е изд., стер. Москва. Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж. Издательство НПО «ОДЭК», 2007. 280 с.
5. Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы. Білім. 1995. 232б.
6. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы. Санат, 1997. 464.
7. Мухамедин М.М., Төлеуов Е.С. Қазақ халқының бала тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрлік әрекеттері // «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал. 4(8)12/2020. Шымкент, 2020. 132
8. Камалова Н. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы. Монография. Алматы, 2017. 220

Referens list:

1. Kalybekova A. Teoreticheskiye i prikladnyye osnovy narodnoy pedagogiki kazakhov. Almaty, BAUR, 2005. 200 s.
2. Frolov S.S. Osnovy sotsiologii. Moskva, 1997. 344 s.
3. Arġinbaev X. Qazaq otbası. Almatı. Kaynar, 1996.
4. Traditsii: stabil'nost' i preyemstvennost' v zhizni obshchestva: Ucheb. posobiye / S.K. Bondyreva, D.V. Kolesov. 2-ye izd., ster. Moskva. Izdatel'stvo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «ODEK», 2007. 280 s.
5. Uzaqbaeva S.A. Tamırı teren tarbie: Zhogarı oku orındarı studentterine arналған oku kuralı. Almatı. Bilim. 1995. 232b.
6. Seydimbek A. Kazaq әlemi. Etnomadeni payımdau. Oku kuralı. Almatı. Sanat, 1997. 464.
7. Muhamedin M.M., Toleuov E.S. Kazak halkının bala tarbiesine katıstı salt-dasturlik areketteri // «QAZAQTANÝ» respublikalıq ғылыми zhurnal. 4(8)12/2020. Shımkent, 2020. 132
8. Kamalova N. Kazaqtın manin zhoymas kundılıgı. Monografiya. Almatı, 2017. 220

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Мухамедин Марат Мухамединович - педагогика ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан, тел.: 8 701 689 0154; email.: tvorchestvo-77@mail.ru

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ
ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

ҒТАХР: 03.01.11

<https://orcid.org/0000-0002-2500-3967>

***Сәбденов Х.Б.**

«Этносаясаттану» мамандығының магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан
**РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ
ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ РӨЛІ**

***Автор - корреспондент:** windows-33@mail.ru

Түйін: Мақала әрбір мемлекет үшін ең маңызды болған, әлемдік картада тұтас ұлт болып қалуды тарихи міндет санайтын, «ұлтқұрылысы» мәселесін зерттеп және бұл істе республикалық этномәдени бірлестіктердің рөлін бағамдайды. Зерттеу әдісі ретінде кабинетті зерттеу әдіснамасы қолданылды. «Ұлт», «ұлт құрылысы» ұғымдарына тоқталып, түрлі теориялық көзқарастарды қарастырады. Республикалық этномәдени бірлестіктерге және олардың әлеуметтік желі, Интернетсайттары мен жалпы жобаларына қатысты жалпылама талдау жасалды. Қазақстан Республикасының полиэтникалық құрамды халқының мемлекеттік-ұлттық саясатын іске асыруда, қоғамдық саяси тұрақтылығына негізгі септігін тигізген Қазақстан Халқы Ассамблеясының республикалық этномәдени бірлестіктерінің «ұлт құрылысы» үдерісіндегі теориялық негіз ретінде таңдалып алынған этносимволизм моделін жүзеге асырудағы рөлі кең және терең зерттеледі.

Кілт сөздер: этнос, ұлт, ұлт құрылысы, тарихнама, этномәдени бірлестік, азаматтық қоғам, ұжымдық мәдениет

Аннотация: В статье рассматривается проблема «нациестроительства», которая является самой важной для каждого государства, исторической задачей оставаться на карте мира целостной нацией и дана оценка роли республиканских этнокультурных объединений. В качестве метода исследования использовалась методология кабинетного исследования.

Приведены различные теоретические подходы к понятиям «нация», «национальное развитие». Проведен обобщенный анализ и их социальных сетей, Интернет-сайтов и проектов республиканских этнокультурных объединений.

Подробно исследуется роль республиканских этнокультурных объединений Ассамблеи народа Казахстана в реализации государственной национальной политики полиэтнического населения Республики Казахстан, практической реализации, выбранной в качестве теоретической основы, модели этносимволизма в процессе «нациестроительство», которая оказала основное влияние на общественно-политическую стабильность.

Ключевые слова: этнос, нация, нациестроительство, историография, этнокультурное объединение, гражданское общество, коллективная культура.

Abstract: In the article, the author explores the problem of "nation-building", which is the most important for each state, considers it a historical task to remain an integral nation on the world map and assesses the role of republican ethno-cultural associations in this matter. The methodology of desk research was used as a research method. Touching upon the concepts of "nation", "nation building", considers various theoretical approaches. A generalized analysis of republican ethno-cultural associations and their social networks, Internet sites and projects in general is carried out. The role of the republican ethno-cultural associations of the Assembly of People of Kazakhstan in the implementation of the state

national policy of the multiethnic population of the Republic of Kazakhstan, the practical implementation of the model of ethnosymbolism chosen as a theoretical basis in the process of "nation-building", which had a major impact on socio-political stability, is widely and deeply studied.

Keywords: ethnos, nation, nation-building, historiography, ethno-cultural association, civil society, collective culture.

Кіріспе

Жаһандану заманында ұлттық болмысты жоғалтып алмау - бүгінгі күн тәртібіндегі тұрған ең үлкен мәселе. Ұлттың негізгі сипатының ерекшелігі - дара халықтың жаратылысындағы айырықша антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шаруашылық, мәдени негіздеріне дейін толық қамти алуында.

Әр елдің өзіндік ұлт құрылысы ерекшелігі болады. КСРО құрамында болған посткеңестік елдер үшін шегараларын заңдастыру, халықаралық аренада мемлекеттілігін дәлелдеу, кеңестік символдардың орнына мемлекет құраушы этностың символдарын қалыптастыру, тіл саясатын жаңғырту, тарихын қайта жазу, бірегей азаматтықтың инклюзивті моделін қалыптастыру, маңызды болды.

Тәуелсіздік алғаннан бастап ең басты сұрақ болып ұлт құру ісінде қандай бағытты таңдау мәселесі болды. Жалпы алғанда негізгі екі бағыт болды. Қазақстан мемлекетіндегі эралуан этностардың келісімі және үйлесімі немесе бірегей азаматтық ұлт модельдерін қалыптастыру негізіндегі бағыт. Басты бағыт болып бірінші модель таңдалып, көп жылдар бойы Қазақстанның саяси тұрақтылығы мен дамуының негізі болып келді. Сонымен қатар ұлт құрылысы ісінде азаматтық қоғамның рөлі орасан екенін білеміз. Біздің енді алдағы ұлт құрылысы ісінде әлемнің жаһандануы мен мәдениеттердің жаңа деңгейде даму тенденциясын ескере отырып өзіндік Қазақстандық даму моделін әрімен қарай жаңғырту-осы аталған негізгі бағыттарды байланыстыру арқылы «бірлік-эралуандылықта» қағидасының бірегей азаматтық ұлт сипатына қарай трансформациялануы.

Ұлттық бірегейлік, ұлт құрылысы, азаматтық қоғам, этносаралық келісім, мәселелері зерттеу жүргізіп келе жатқан отандық ғалымдар Р.Қ. Қадыржанов, Р.С. Арын, М.Ж. Сеңгірбаев, Н.И. Айтымбетов, Ә.Н. Нысанбаев, В.Ю. Дунаев, С.Ш. Мұсатаев, Д. Құдайбергенова, А. Садвокасова т.б. еңбектерінде осы ұлт құрылысын зерттеуде ерекше үлес қосты. Ұлт құрылысы ісін талдауға арналған санаулы зерттеулердің біріне қазақстандық ғалымдардың жарияланымдарының қатарына Д.С. Калиев («Ұлт құрылысы процесі: тарихи маңызы мен мысалдары»), «Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қазақстанда ұлт құрылысы»), С.К. Жетпысбаев («ЭКО в РК и их роль в консолидации гражданского общества»), А.Садвокасова («ЭКО как мосты народной дипломатии и сотрудничества») жатқыза аламыз.

Жоғарыда аталған әдебиеттердің бар болуына қарамастан, ұлт құрылысындағы Республикалық этномәдени бірлестіктердің рөліне қатысты мәселелер жеткілікті дәрежеде зерттелмеген.

Бұл мақаланың мақсаты - бірегей азаматтық ұлт құрылысы ісіне Қазақстанның азаматтық қоғам институтының негізгі өкілдерінің бірі ретінде танылған, этносаралық қарым-қатынасқа үйлесім беріп тұрған республикалық этномәдени бірлестіктердің рөлін зерттеу.

Зерттеу нысаны ретінде қазіргі таңдағы 2022 жылдағы Республикалық этномәдени бірлестіктердің жұмыстары талданады (ҚХА сайтында көрсетілген деректер бойынша).

Гипотеза: Автор Республикалық этномәдени бірлестіктердің жұмыстарына талдау жүргізу арқылы оның бірегей азаматтық ұлт құрылысы ісіндегі рөліне әлеуетке ие деп болжайды.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада ақпараттарды жинаудағы ашық және әдеби дереккөздерге негізделген

кабинетті зерттеу әдісі қолданылды. Отандық және шетелдік әдебиетті талдау, құжаттарға, интернет-сайттарға талдау жасалды.

Зерттеу нәтежилері

Ұлттану және қазіргі әлеуметтік ғылымдар.

XX ғасыр «алтын ғасырға» ұлттар мен ұлтшылдық құбылыстарын зерттеуде. Бұған тарихшылар, әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар арасындағы құбылыстар олардың теориялық зерттеу назарының қарқынды өсуі тұжырымдама және ұлтшылдықтың тұжырымдамалық шеңберін айтарлықтай итермеледі. Ұлттар мен ұлтшылдық құбылыстарын қазіргі зерттеушілерге, іс жүзінде сіз үнемі бетпе бет келуіңіз керек, теориялар мен ұғымдардың көбейтілетін коллекторы [1, Б. 9; 2, б. 62-63]. Бұл жағдайда бөлек және назар аударарлық ізденістер зерттеу нысанына айналуға қолданыстағы типологияға да және жаңадан пайда болған ұлттар мен ұлтшылдық теориялары. Батыстың бұл мәселені шешу үшін мүдде ретінде отандық зерттеу дәстүрлері осындай теориялардың типологияларын жіктеу мен құрастырудың әртүрлі қағидалары мен негіздері ұсынылды.

1. Примордиализм vs. Модернизм vs. Этносимволизм. Стандартты зерттеу дәстүрі батыстық зерттеу дәстүрінде ұлттар мен ұлтшылдық теорияларын үш негізгі теориямен байланыстыратын үш мүшелі классификация тұжырымдамалық платформалар-примордиализм, модернизм және этносимволизм кеңінен қолданылды

Примордиализмнің негізгі зерттеу назарында «примордиальды сипаттамалар» деп аталатын адамзат қауымдастықтары, оның көмегімен әр түрлі әлеуметтік маңызы бар «терең тамырланған тиесілілік» формаларын суреттеуге болады [3, б. 17].

Примордиализмді жақтаушылардың пікірінше, ұлттар мен ұлтшылдық құбылыстарын түсіну шығу тегі қауымдастық ұғымына негізделуі керек [4, р. 1642], оның ішінде өте кеңантропологиялық, тілдік, аумақтық немесе мәдени маркерлер кешені. Ұқсас қауымдастық кез-келген жеке адамға бір «қатаң» (бекітілген) этникалық немесе ұлттық сәйкестілік берілуі мүмкін және берілуі керек деп болжайды.

Бұл мағынада ұлттар мен ұлтшылдықтардың примордиалистік теорияларына Эдвард Шилздің [5,6], Ван ден Берге [3], Клиффорд Гирц [7], классикалық тұжырымдамаларын жатқызу қабылданды.

Модернизм, примордиализмге қарсы, ұлттар таза заманауи «өнертабыстар» және модерн әлемінің саяси «құрылымдары» деген көзқарасты қолдайды [8, Б.8;9, Б.13]. Ұлттар мен ұлтшылдықтың модернистік теориялары этникалық және ұлттық қауымдастықтар ішінде таралатын болжамдар сәйкестілік түрлері іс жүзінде саяси жағдайларға және әлеуметтік жағдайларға тәуелді «жұмсақ» (fluid) болып шығады деген негізді қабылдауға болады деп болжайды.

Қауымдастықтар, сондай-ақ жеке адамдар, әдетте, қоғамдастық немесе жеке тұлға үшін маңызды олардың тікелей қызығушылық аймақтарымен ынталандыруларға байланысты олардың иелігінде жеткілікті дәрежеде кең ситуациялық өзгеріске жауап ретінде сараланған түрде қолданылатын сәйкестіктердің кең жиынтығы бар.

Этносимволизм, салыстырмалы түрде жақында қалыптасқан және біртіндеп танымал бола бастаған зерттеу дәстүрі ұлт ретінде тарихи қалыптасқан құбылысты анықтайды. Көптеген адептерден айырмашылығы модернизм, этносимволизмді жақтаушылар-Энтони Смит [10,13], Джон Хатчинсон [14,15], Джон Армстронг [16], Монсеррат губерниялық [17] - өздерінен бұрынғы этникалық құрылымдардың арасынан қазіргі ұлттың қайнар көздерін табуға, қазіргі заманғы ұжымдық мәдени бірегейлікті жетекші форма ретінде қарастыруға тырысады [мысалы, қараңыз: 18, б. 22].

Этносимволизм өзінің ізденісінде, ең алдымен, рөлді зерттеуге бағытталған мифтер, рәміздер және ұжымдық жады ойнайды, әр түрлі топтық сәйкестіктерді қалыптастыру, сақтау және өзгерту процестерінде шоғырландырады. [19, б. 348; онымен бірге: 18, б. 21; 21, Б. 74; 22, р. 125-126].

Өйткені, этносимволистердің примордиализмді қолдаушылардан айырмашылығы,

ұлттарды «табиғи» кеңейтілген құрылымдардың транспозиция процестері негізінде пайда болған құбылыстармен бейнелемейді, этносимволистері үшін ұлттар, ең алдымен, символдық туыстықта [12, 18 б], мысалы, топтық коммеморациялық ортақ құндылықтар және ортақ тарихи жады. Басқаша айтқанда, этникалық — табиғи емес, тарихи *longue durée* феномендері, байланыстырушы принциптің кеңейтілген туыстық құрылымдар рөлі ойнамайды, ең алдымен символдық құрылымдарда бекітілген тарихи жады ойнайды. Ұлттар-бұл жалпы коммеморативті мифтер мен ұжымдық мәдени ерекшеліктер жеткілікті дамыған қоғамдық мәдениетін және қосымша, әдетте этностарда жоқ өзіне аумақтық, құқықтық және қоғамдық компоненттерді қосатын символдық тұрғыдан мазмұндырақ құбылыстар.

Талданған үш ұлт және ұлтшылдық теорияларының соңғысы, яғни этносимволизм моделі (бірегей ұжымдық мәдениет, символдық тұрғыдан мазмұндырақ құбылыс) Қазақстандық бірегей азаматтық ұлт құрылымы ісінің мақсаты мен мүддесіне негіз бола алатынын айқындап берді.

Республикалық этномәдени бірлестіктер

Бүгінде Ассамблея этносаралық келісімді, қоғамдағы толеранттылықты және халық бірлігін одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдай жасауға септігін тигізеді. Сонымен қатар ҚХА мемлекеттік органдарға экстремизм мен радикализм көріністеріне қарсы әрекет етуге, азаматтардың демократия нормаларына негізделген саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыруға көмек көрсетеді. Ассамблея этномәдени бірлестіктердің күш біріктіруін қамтамасыз етеді, этно мәдени орталықтардың, Қазақстан халқының ұлттық мәдениеттері, тілдері мен дәстүрлерінің өркендеуін, сақталуын, және дамуын қамтамасыз етеді. [20]

Ассамблеяның этномәдени бірлестіктері туралы заңның 14-1 бабына сәйкес:

1. Ассамблеяның этномәдени бірлестіктері-Ассамблеяның мақсаты мен міндеттерін бөлісетін, осы Заңның және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінің негізінде әрекет ететін коммерциялық емес ұйымдар. Ассамблеяның этномәдени бірлестіктері қызметінің мақсаты азаматтардың белсенділігі мен әуесқойлығын дамыту, дәстүрлерді, тілдер мен мәдениетті сақтау және дамыту саласындағы олардың мүдделерін қанағаттандыру болып табылады. [ЗаңҚР 27.04.18 № 149-VI Заңы бойынша 14-1-бабымен толықтырылған].

Қазақстан халқы Ассамблеясы сайтында көрсетілген ақпараттар негізінде Республикалық этномәдени бірлестіктердің жұмыстарына жалпылама талдау жасалды

Кесте-1. Республикалық этномәдени бірлестіктер

№	Республикалық этномәдени бірлестік атауы	Facebook	Instagram
	Қазақстан республикасының «Наири» армян мәдени орталықтарының қауымдастығы	Жоқ	жоқ
2	Қазақстан беларусь қауымдастығы	жоқ	жоқ
3	«Филия» қазақстанның грек қоғамдарының қауымдастығы	жоқ	жоқ
4	Қазақстан «Мицва» еврейлердің ұлттық ұйымдарының қауымдастығы	138 қатысушы	жоқ
5	Қазақстан корейлерінің қауымдастығы	жоқ	1163 қатысушы
6	«Барбанг» күрдтер қауымдастығы	1000 қатысушы	1098 қатысушы
7	«Ренессанс» немістер бірлестігі қоғамдық қоры	4752 қатысушы	4695 қатысушы

8	Қазақстан ұйымдарыныңорыс, славян және казак қауымдастығы	81 қатысушы	405 қатысушы
9	Татарлар мен башқұрттардың қазақстандық конгресі	182 қатысушы	жоқ
11	«Вайнах» Қазақстанның шешендері мен ингуштарының қауымдастығы	жоқ	жоқ
12	Қазақстан республикасының «Дустлик» өзбектердің этномәдени бірлестіктерінің қауымдастығы	983 қатысушы	жоқ
13	Венгрия мәдени орталығы	жоқ	жоқ
14	Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы	4886 қатысушы	жоқ
15	«Дүнген қазақстандық қоғамы» қоғамдық бірлестігі	3328 қатысушы	жоқ
16	Әзірбайжандардың «Тұран» конгресі	жоқ	жоқ
17	Орыстардың, казактардың үйлестіру кеңесіжәне қазақстанның славян ұйымдары	жоқ	жоқ
18	«СУОМИ» ұлттық мәдени орталығы	жоқ	жоқ
19	РАДА қазақстан украиндері	жоқ	жоқ
20	Республикалық дүнген мәдени орталығы	3328 қатысушы	237 қатысушы
21	«Қамқорлық орталығы - Хасэд Полина» республикалық еврей қайырымдылық қоғамдық бірлестігі,	жоқ	жоқ
22	Карачайлік және балкарлік «Бірлік» республикалық қоғамдық бірлестігі	жоқ	жоқ
23	Қазақстан ұйғырларының республикалық этномәдени орталығы	2100 қатысушы	6333 қатысушы
24	Қазақстанның әзірбайжан мәдени орталықтарының одағы	38 қатысушы	145 қатысушы
25	Қазақстан поляктар одағы	512 қатысушы	997 қатысушы
26	Тәжік этномәдени орталығы	64 қатысушы	222 қатысушы
27	«Ахыска» түрік этномәдени орталығы, түрікмен этномәдени бірлестігі	жоқ	жоқ

Кесте 1-де 27 Республикалық этномәдени бірлестіктердің Facebook және Instagramәлеуметтік желілерінде тіркелгеніне байланысты шолу нәтижелері көрсетілген.

Жалпы алғанда, еліміздегі барлық республикалық этномәдени бірлестіктердің ортақ мақсаты: Елдегі этносаралық келісімді нығайту, Қазақстан халқының мәдениеттерін жан-жақты өзара байыту, рухани бірлік негізінде Қазақстанда тұратын сәйкесінше этностарды біріктіру, ана тілін, мәдениеті мен әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, этникалық санасын сақтау, жас ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу.

Ортақ негізгі бағыттары:

- Халықтың жан-жақты мәдени байланыстары дамытуды қоса алғанда, мемлекетаралық деңгейдегі дипломатиялық қарым-қатынас орнату;

- Сәйкесінше өзіндік этностық ерекшеліктеріне байланысты тарихын, тілдің дамуы мен сақталуын, мәдениет пен салт-дәстүрлерінің ағартушылық сипат алуын қамтамасыз етуге қатысу;

- Қайырымдылық;

- Мемлекеттік тілді меңгеру.

Ресурстық базаларының ортақ тұстары:

- Мәдени орталықтарда, жексенбілік мектептерде: сәйкесінше этностың тіл, әдебиет, мәдениет, тарих, әдет-ғұрып және салт-дәстүрі оқытылады, би және музыкалық ансамбльдер жұмыс істейді;

- Газет, кітапхана, театр, журнал, әдеби-шығармашылық ұйымдар жұмыс істейді;

- Әр түрлі жас топтарына арналған клубтар жұмыс істейді.

Негізгі жобаларының ортақ тұстары:

- Қазақстан халқы Ассамблеясы өткізетін барлық іс-шараларға қатысу; ҚХА-ның жыл сайынғы сессияларына, ғылыми-сараптамалық топтың жұмысына қатысу, этникалық тақырып бойынша жарияланымдарды жүзеге асыру, радио және теледидар бағдарламаларында сөз сөйлеу;

- Республикалық, облыстық және өңірлік мәдениет фестивальдері ұйымдастырылады;

- Сәйкесінше этностың ежелгі және қазіргі заманғы тарихын, дәстүрлерін, әдеби мұрасын тануға ықпал ететін мәдени іс-шаралар өткізу;

- ҚХА жанынан мемлекеттік тілді оқыту бойынша курстар;

- Қайырымдылыққа арналған концерттер;

- Жастар бірлестігінің жобалары;

- Қазақстанның айтулы күндеріне орайластырылған халық шығармашылығы ұжымдарының қатысуымен өтетін танымал мерекелік іс-шаралар[21].

Отандық ғылыми дискуссия

2022 жылғы 16 ақпанда Қолданбалы этносаяси зерттеулер институтының (бұдан әрі – Институт) этносаяси дискурс алаңында онлайн форматта "Қазақстанда ұлт құрылысын қалыптастырудың негізгі аспектілері" тақырыбында сараптамалық кездесу өтті.

Этносаяси дискурстың негізгі сұрақтарына: "Қазақстандағы ұлт құрылысының негізгі факторлары мен үрдістері туралы не айтуға болады?", "Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан ұлт құрылысы саясаты бүгінгі күні бірыңғай азаматтық қоғамдастықты қалыптастыру тұрғысынан тиімді деп айтуға бола ма?", "Қазіргі кезеңде қазақтар үшін қандай ұлттық идея өзекті?" және т. б.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Жамбыл Артықбаев ұлттың құрылысына емес, оны қайта форматтауға назар аудару қажет деп санайды. Оның айтуынша, бүгінгі таңда ұлтшылдықтан "мемлекетшілдікке" көшуге ерекше назар аудару қажет. Ұлтшылдық кезеңі әр ұлттан өтуі керек, тек осы кезеңнен өткеннен кейін ұлт мемлекет бола алады. Бірақ, ұлтшылдықтан фашизмге дейін бір қадам бар екенін ескеру керек, сондықтан мемлекетшілдікпен көп жұмыс істеу керек екендігін айтты.

Өз кезегінде ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Қанат Нұров барлық күш — жігерді тарихи ғылымды, ұлттық идеяны, азаматтық бірегейлікті дамытуға, мемлекеттік тілді жаңғыртуға және басты факторлардың бірі-көпшілікке түсінікті және қолжетімді сапалы этнотерминологияны кеңейтуге бағыттау қажеттігі туралы өз пікірін білдірді.

Қорытындылай келе, қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары Айгүл Сәдуақасова талқылауға ұсынылған тақырып іс жүзінде орасан зор, көп қабатты, сондықтан да оны бір сараптамалық талқылау аясында ашу екіталай екенін атап өтті. Осыған қарамастан, осы бағыттағы кез-келген әрекет өз алдына құнды және осы бағыттағы жұмыс жалғасады[22].

Қорытынды

Қазақстандық ұлт құрылысы мәселесі тәуелсіздік алған жылдардан бастап түрлі форма, модельдегі этаптардан өтті. Жаһандану үдерісінің қарқын алуы мен Қазақстан халқының соңғы жылдардағы мәдени-саяси трансформациялануы, сәйкесінше тиімді ұлт құрылысы моделін қалыптастыру қажеттігін міндеттейді.

Жоғарыда талдау жасалған түрлі теориялар мен тұжырымдар, фактілер мен отандық сарапшылардың пікірлері, біздің қазіргі Қазақстандық бірегей азаматтық ұлт құру ісінде,

талдау барысында таңдалған символдық тұрғыдағы мазмұнды және ұжымдық мәдениет пен моральдық принциптерді дамытуды басымдық санайтын этносимволизм моделін, табиғи түрдегі негіз ретінде қарастыруға болатынын көрсетті.

Республикалық этномәдени бірлестіктердің ұлт құрылысы контекстіндегі ұжымдық мәдениетті қалыптастырудағы рөлінің жоғары екендігін және оның белгілі бір уақыт аралығындағы атқарылып жатқан жұмыстарды жариялап отыратын жеке сайттарының жоқ болуы, әлі де болса ұлт құрылысы ісіндегі потенциалын толық қолданбағандықтарын көрсетеді.

Ресми интернет-сайттардың, әлеуметтік желілердің бар болуы ашықтық пен атқарылған жұмыстардың қоғам арасында тез және тиімді таралуына жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хобсбаум, Э. Нации и национализм после 1780 года. Э. Хобсбаум. СПб.: Алетея, 1998. 306 с.
2. Брубейкер, Р. Мифы и заблуждения в изучении национализма. Р. Брубейкер // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. Под ред. И. Герасимова, М. Могильнер, А. Семенова. Москва. Новое изд-во, 2010. С. 62–109.
3. Van den Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon / P. L. Van den Berghe. New York. Praeger, 1987. 301 p.
4. Bayar, M. Reconsidering primordialism: an alternative approach to the study of ethnicity / M. Bayar // Ethnic and Racial Studies. 2009. Vol. 32. № 9. P. 1639-1657. DOI: 10.1080/01419870902763878.
5. Shils, E. Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observation on the Relationships of Sociological Research and Theory / E. Shils // The British Journal of Sociology. 1957. Vol. 8. № 2. P. 130-145. DOI: 10.2307/587365.
6. Shils, E. Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society / E. Shils // Nations and Nationalism. 1995. Vol.1. №1. P. 93-118. DOI: 10.1111/j.1354-5078.1995.00093.x.
7. Гирц, К. Интерпретация культур / К. Гирц. Мсква. РОССПЭН, 2004. 560 с.
8. Brass, P. Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison / P. Brass. London. SAGE, 1991. 360 p.
9. Hobsbawm, E. Introduction: Inventing Traditions / E. Hobsbawm // The Invention of Tradition / Ed. E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. P. 1-14.
10. Smith, A.D. The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern? / A. D. Smith // Ethnic and Racial Studies. 1994. Vol.17. №3. P. 375-399. DOI: 10.1080/01419870.1994.9993832.
11. Smith, A.D. When is a Nation / A. D. Smith // Geopolitics. 2002. Vol.7. № 2. P. 5-32. DOI: 10.1080/714000928
12. Smith, A.D. The Poverty of Anti-Nationalist Modernism / A. D. Smith // Nations and Nationalism. 2003. Vol. 9. № 3. P. 357-370. DOI: 10.1111/1469-8219.00101.
13. Smith, A. D. The Genealogy of Nations: An EthnoSymbolic Approach / A. D. Smith // When Is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism / Ed. A. Ichijo, G. Uzelac. London : Routledge, 2005. P. 94-112.
14. Hutchinson, J. Modern Nationalism / J. Hutchinson. – London : Fontana Press, 1994. 223 p.
15. Hutchinson, J. Ethnicity and Modern Nations / J. Hutchinson // Ethnic and Racial Studies. 2000. Vol. 23. № 4. P. 651-669. DOI: 10.1080/01419870050033667.
16. Armstrong, J. A. Nations Before Nationalism / J. A. Armstrong. Chapel Hill NC: University of North Carolina Press, 1982. 447 p.
17. Guibernau, M. Nationalisms: The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century / M. Guibernau. Oxford : Polity Press, 1996. 184 p.

18. Conversi, D. Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach / D. Conversi // Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations / Ed. A. S. Leoussi, S. Grosby. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. P. 15-30.

19. Özkırımlı, U. The Nation As an Artichoke? A Critique of Ethnosymbolist Interpretations of Nationalism / U. Özkırımlı // Nations and Nationalism. 2003. Vol. 9. № 3. P. 339– 355. DOI: 10.1111/1469-8219.00100.

20. <https://assembly.kz/ank/obshchaya-informatsiya/deyatelnost/>.

21. <https://assembly.kz/ru/prochee/respublikanskije-eko/>

22. <https://iaer.kz/ru/item/133-osnovnye-aspekty-naciestroitelstva-v-kazahstane>

Reference list:

1. Hobsbawm, E. Nations and Nationalism after 1780 / E. Hobsbawm. St. Petersburg. Aleteya, 1998. 306 p

2. Brubaker, R. Myths and misconceptions in the study of nationalism / R. Brubaker // Myths and misconceptions in the study of empire and nationalism / edited by I. Gerasimov, M. Mogilner, A. Semenova. M.: New Publishing House, 2010. pp. 62-109.

3. Van den Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon / P. L. Van den Berghe. New York. Praeger, 1987. 301 p.

4. Bayar, M. Reconsidering primordialism: an alternative approach to the study of ethnicity / M. Bayar // Ethnic and Racial Studies. 2009. Vol.32. № 9. P. 1639-1657. DOI: 10.1080/01419870902763878.

5. Shils, E. Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observation on the Relationships of Sociological Research and Theory / E. Shils // The British Journal of Sociology. 1957. Vol. 8. № 2. P. 130-145. DOI: 10.2307/587365.

6. Shils, E. Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society / E. Shils // Nations and Nationalism. 1995. Vol. 1. No.1. P. 93-118. DOI: 10.1111/j.1354-5078.1995.00093.x.

7. Girts, K. Interpretation of Cultures / K. Girts. M.ROSSPAN, 2004. 560 p

8. Brass, P. Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison / P. Brass. London. SAGE, 1991. 360 p.

9. Hobsbawm, E. Introduction: Inventing Traditions / E. Hobsbawm // The Invention of Tradition / Ed. E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 1-14.

10. Smith, A. D. The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern? / A. D. Smith // Ethnic and Racial Studies. 1994. Vol.17. №3. P. 375-399. DOI: 10.1080/01419870.1994.9993832.

11. Smith, A. D. When is a Nation / A. D. Smith // Geopolitics. 2002. Vol.7. № 2. P. 5-32. DOI: 10.1080/714000928

12. Smith, A. D. The Poverty of Anti-Nationalist Modernism / A. D. Smith // Nations and Nationalism. 2003. Vol. 9. № 3. P. 357-370. DOI: 10.1111/1469-8219.00101.

13. Smith, A. D. The Genealogy of Nations: An EthnoSymbolic Approach / A. D. Smith // When Is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism / Ed. A. Ichijo, G. Uzelac. London. Routledge, 2005. P. 94-112.

14. Hutchinson, J. Modern Nationalism / J. Hutchinson. – London : Fontana Press, 1994. 223 p.

15. Hutchinson, J. Ethnicity and Modern Nations / J. Hutchinson // Ethnic and Racial Studies. 2000. Vol. 23. № 4. P. 651-669. DOI: 10.1080/01419870050033667.

16. Armstrong, J. A. Nations Before Nationalism / J. A. Armstrong. Chapel Hill NC: University of North Carolina Press, 1982. 447 p.

17. Guibernau, M. Nationalisms: The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century / M. Guibernau. Oxford : Polity Press, 1996. 184 p.

18. Conversi, D. Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach / D. Conversi // Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations / Ed. A. S. Leoussi, S. Grosby. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. P. 15-30.

19. Özkırmılı, U. The Nation As an Artichoke? A Critique of Ethnosymbolist Interpretations of Nationalism / U. Özkırmılı // Nations and Nationalism. 2003. Vol. 9. № 3. P. 339-355. DOI: 10.1111/1469-8219.00100.

20. <https://assembly.kz/ank/obshchaya-informatsiya/deyatelnost/>.

21. <https://assembly.kz/ru/prochee/respublikanskije-eko/>

22. <https://iaer.kz/ru/item/133-osnovnye-aspekty-naciestroitelstva-v-kazahstane>

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Сәбденов Хамит Берікұлы - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
«Этносаясаттану» мамандығының магистранты. Астана, Қазақстан
телефон: 87079141673; windows-33@mail.ru

ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY

МРНТИ 61.15.13

<https://orcid.org/0000-0003-3323-8245>

<https://orcid.org/0000-0003-1859-5551>

<https://orcid.org/0000-0001-9045-0838>

Надилов К.С., Бимбетова Г.Ж.* , Надирова Ж.К.
д.хим.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
**ПЕРСПЕКТИВЫ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
РЕАГЕНТА ДЛЯ ПОДГОТОВКИ НЕФТИ,
РАЗРАБОТАННОГО УЧЕНЫМИ ЮКУ ИМ. МАУЭЗОВА**

*Автор - корреспондент: gulmnaz@mail.ru

Аннотация: В статье приведены результаты проведенных исследований по финансируемому проекту по теме «Переработка хлопкового гудрона с получением коммерческих реагентов для нефтегазовой отрасли» (ИРН - AP08857586). Проект выполнялся в рамках грантового финансирования по приоритетному направлению «Рациональное использование природных ресурсов, в том числе водных ресурсов, геология, переработка, новые материалы и технологии, безопасные изделия и конструкции» и специализированного научного направления «Новые материалы многоцелевого назначения на основе природного сырья и техногенных отходов, прикладные исследования». Сделан анализ по оценке современного состояния научно-технической проблемы. Подчеркивается, что используемые в настоящее время методы нефтедобычи привели к тому, что вместе с нефтью добывается до 90% воды, образующей с ней стойкие водонефтяные эмульсии, стабилизированные природными поверхностно-активными веществами и гудронами. Полученные результаты прошли испытания на месторождениях Кызылординской области (Ащысай) и могут быть рекомендованы к практическому применению для подготовки и транспортировки парафинистой нефти.

Ключевые слова: парафин, нефть, реагент, деэмульгатор, обезвоживание, гудроны, вода, эмульсия, разделение.

Түйін: Мақалада «Мұнайгаз саласы үшін коммерциялық реагенттерді ала отырып, мақта шайырын қайта өңдеу» (ИРН-AP08857586) тақырыбы бойынша қаржыландырылған жоба бойынша жүргізілген зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Жоба «Табиғи ресурстарды, оның ішінде су ресурстарын ұтымды пайдалану, геология, қайта өңдеу, жаңа материалдар мен технологиялар, қауіпсіз бұйымдар мен конструкциялар» басым бағыты және «Табиғи шикізат пен техногендік қалдықтар негізінде көп мақсатты мақсаттағы жаңа материалдар, қолданбалы зерттеулер» мамандандырылған ғылыми бағыты бойынша гранттық қаржыландыру шеңберінде орындалды. Ғылыми-техникалық мәселенің қазіргі жай-күйін бағалау бойынша талдау жасалды. Қазіргі уақытта қолданылатын мұнай өндіру әдістері мұнаймен бірге судың 90%-на дейін өндірілуіне әкеліп соқтырды, оны табиғи беттік-активті заттармен және гудронмен тұрақтандырылған тұрақты су-мұнай эмульсияларын құрады. Алынған нәтижелер Қызылорда облысының (Ащысай) кен орындарында сынақтан өтті және парафинді мұнайды дайындау және тасымалдау үшін практикалық қолдануға ұсынылуы мүмкін.

Кілт сөздер: парафин, мұнай, реагент, эмульгатор, дегидратация, гудрондар, су, эмульсия, бөлу.

Abstract:The article presents the results of research conducted on a funded project on the topic

«Processing of cotton tar with the production of commercial reagents for the oil and gas industry» (IRN - AR08857586). The project was carried out within the framework of grant funding in the priority direction «Rational use of natural resources, including water resources, geology, processing, new materials and technologies, safe products and structures» and the specialized scientific direction «New multipurpose materials based on natural raw materials and man-made waste, applied research». An analysis is made to assess the current state of the scientific and technical problem. It is emphasized that the currently used methods of oil production have led to the fact that up to 90% of water is extracted together with oil, forming with it resistant water-oil emulsions stabilized by natural surfactants and tar. The obtained results have been tested at the fields of the Kyzylorda region (Aschysai) and can be recommended for practical use for the preparation and transportation of paraffin oil.

Keywords: paraffin, oil, reagent, demulsifier, dehydration, tar, water, emulsion, separation.

Введение. В НАО «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова» под руководством профессора Надирова К.С. завершена научно-исследовательская работа по теме: «Переработка хлопкового гудрона с получением коммерческих реагентов для нефтегазовой отрасли» (ИРН - AR08857586). Проект выполнялся в рамках грантового финансирования по приоритетному направлению «Рациональное использование природных ресурсов, в том числе водных ресурсов, геология, переработка, новые материалы и технологии, безопасные изделия и конструкции» и специализированного научного направления «Новые материалы многоцелевого назначения на основе природного сырья и техногенных отходов, прикладные исследования».

Теоретический анализ. Оценка современного состояния научно-технической проблемы. Используемые в настоящее время методы нефтедобычи привели к тому, что вместе с нефтью добывается до 90% воды, образующей с ней стойкие водонефтяные эмульсии, стабилизированные природными ПАВ и гудронами [1,2].

Так, в настоящее время обводненность нефтей месторождения Южно-Торгайского прогиба (Республика Казахстан) составляет более 80 % [3].

С точки зрения логистики и экономики, а также, учитывая требования потребителей, очень важно отделять водную фазу из добываемой нефти как можно раньше. При этом на всех месторождениях для промысловой подготовки нефти преимущественно используются дорогие деэмульгаторы западного производства. Известно много факторов, позволяющих стимулировать отделение воды от нефти, но на практике ни один из них не позволяет провести достаточно глубокое обезвоживание без применения деэмульгатора. По мере выработки месторождения процесс «старения» эмульсии изменяется, повышается степень обводненности нефти, меняется соотношение поверхности раздела фаз и количества природных стабилизаторов [4].

В этих условиях требуется подбор нового деэмульгатора. Круг химических соединений, используемых в качестве компонентов композиций деэмульгаторов, достаточно широк. Зарубежные производители имеют в своем арсенале до нескольких десятков каждого класса соединений, различающихся молекулярной массой, показателем относительной растворимости и др. В России промышленность на 90% базируется только на блоксополимерах оксидов этилена и пропилена, а в Казахстане отсутствуют даже эти производства. При подготовке нефти на промыслах к деэмульгаторам предъявляются следующие основные требования: они должны обладать максимально высокой деэмульгирующей активностью, быть биологически легко разлагаемы (если водорастворимые), нетоксичными, дешевыми, доступными; не должны обладать бактерицидной активностью и не подвергать коррозии трубопроводы [5,6].

Более глубокого обезвоживания нефти при пониженном расходе реагентов можно добиться при использовании композиционных деэмульгаторов из нескольких химических соединений при условии, что между этими соединениями проявляется синергетический эффект [5,6]. Однако научные основы этого способа повышения эффективности деэмульгаторов до сих пор не разработаны. Одним из эффективных направлений в

создании деэмульгаторов комплексного действия является компаундирование поверхностно-активных веществ различного строения, позволяющее при наличии определенного набора исходных компонентов получить составы с различными свойствами.

Методы исследования. При выполнении экспериментальной части были использованы следующие методы исследования исходных и полученных соединений: ИК-спектроскопия; УФ-спектроскопия; газожидкостная хроматография; элементный анализ, тонкослойная хроматография, полярография.

Экспериментальная часть. Сущность выполненной работы заключается в том, что побочный продукт переработки хлопкового масла (а именно, гудрон дистилляции жирных кислот) используется для получения коммерческих реагентов – деэмульгаторов с целью разрушения водонефтяных эмульсий при промышленной подготовке сырой нефти. Указанный реагент будет иметь значительный спрос со стороны нефтедобывающих компаний и меньшую стоимость в сравнение с коммерческими аналогами вследствие использования дешевого сырья.

Результаты и их обсуждение. Полученный реагент ЭЖК прошел испытания в лабораторных и производственных условиях (рисунок 1).

Рисунок - 1. Испытания реагента ЭЖК для подготовки нефти

Промысловые испытания реагента ЭЖК были проведены в 2022 году на предприятии АО НК КОР, которая добывает парафинистую нефть на месторождении Ащысай (Кызылординская область). Задачей испытания было определение эффективности действия разработанного композиционного деэмульгатора в процессах обезвоживания и обессоливания сырой нефти месторождения Ащысай. Для оценки качества предложенного состава деэмульгатора для обезвоживания и обессоливания нефти исследовалась: дозировка деэмульгатора, г/т; массовое содержание воды в обработанной нефти, %; концентрация хлористых солей, мг/л.

При эксплуатации поступающая из нефтяных и газовых скважин продукция не представляет собой соответственно, нефть и газ в чистом виде. Из скважин вместе с нефтью поступают пластовая вода, попутный (нефтяной) газ, твердые частицы механических примесей. Основной задачей для транспортировки и переработки нефти является обезвоживание сырой нефти с доведением ее до соответствующих требований: воды по ГОСТ 2474-65; солей (по NaCl) по ГОСТ 21534-76.

Испытанный в опытно-промышленных условиях композиционный состав является реагентом деэмульгирующего действия, который обеспечивает следующую степень обезвоживания и обессоливания нефти: содержание остаточной воды в нефти снижается до 0,07 - 0,09 %; содержание солей снижается до 6 - 8 мг/л при нормах расхода реагента 30-35 г на тонну сырой нефти. Композиционный деэмульгатор на основе «ОЭЖК» может быть рекомендован для использования в условиях промышленной подготовки

(обезвоживания) парафинистой нефти.

Состав композиционного деэмульгатора на основе этерифицированных полиэтиленгликолем жирных кислот (ЭЖК) готовили смешением компонентов при температуре 120°C: этерифицированные жирные кислоты; силикагель мелкопористый (ГОСТ395676); сульфанол; синтанол - АЛМ» и растворитель уайт-спирит (УС).

Свойства деэмульгатора на основе ЭЖК: внешний вид - вязкая прозрачная жидкость светло-коричневого цвета; плотность, г/см³ при 20°C - 0,89-0,90; температура застывания, °C минус 28-30; вязкость, мПа·с, соответственно при +20°C и -20°C составляет 22-28 и 410-440; значение рН в пределах 8,4-8,6; массовая доля воды не более 0,25; температура помутнения 1%-ного водного раствора в пределах 74-76°C.

Полученный состав реагента эфиров жирных кислот гудрона (ЭЖК) при различных составах композиции был использован для деэмульсации нефти, поступающей на установку комплексной подготовки нефти по вышеописанной методике.

Предлагаемый состав привлекателен и с экономической стороны, так как его основной компонент – этерифицированные жирные кислоты получены из побочного продукта переработки масла хлопчатника – гудрона дистилляции жирных кислот.

При подсчете экономической эффективности исходными данными для осуществления расчета явились цены на сырье (гудрон, оксиэтилен, полиэтиленгликоль), вспомогательные материалы, энергетические средства, заработная плата. Калькуляция себестоимости по всем статьям расходов и доля внепроизводственных расходов, отнесенная на себестоимость, рассчитывалась самостоятельно и по оценкам завода изготовителя. Суммарная калькуляция себестоимости производства деэмульгаторов «ЭЖК» рассчитывалась исходя из оптимального технологического режима. Для переработки 1450 тонн в год гудрона требуется организация непрерывного производства в 3 смены.

Для расчета экономического эффекта производства деэмульгаторов при утилизации гудрона было применена стандартная номенклатура основных статей калькуляции: сырье и материалы; топливо и энергия на технологические цели; заработная плата производственных рабочих; начисления на заработную плату производственных рабочих; общепроизводственные расходы; общехозяйственные расходы; прочие производственные расходы; коммерческие расходы [7].

Себестоимость продукции складывается из заводской себестоимости и внепроизводственных расходов. Полная себестоимость представляет собой производственную себестоимость плюс производственные и внепроизводственные расходы. В статье «Сырье и материалы» рассчитывалась стоимость сырья и материалов (покупных и собственных), составляющих основу выпускаемых деэмульгаторов плюс транспортные расходы (5%), а также затраты на дополнительные материалы. По статье «Топливо и заработная плата» и «отчисления на социальные нужды» рассчитывались расходы, предусмотренные действующими законодательствами. Заработная плата подсчитывалась из расчета операторам, механикам и машинистам. В статье «Расходы по содержанию и эксплуатации оборудования» учитывались затраты на амортизацию, текущий ремонт оборудования, перемещение грузов на территории предприятия. Цеховые, общезаводские, внепроизводственные расходы также включали затраты на содержание персонала, доставку продукции и сырья [8,9].

Себестоимость промышленного производства реагента составила 298 084,5 тенге за тонну продукции. Далее определили уровень цены изготовителя за одну тонну деэмульгатора и размер прибыли от реализации одной тонны, если приемлемая для изготовителя рентабельность составляет 20%.

Цена изготовителя за 1 тонну равна $298\ 084,5 \cdot 1,2 = 357700$ тенге. Прибыль от реализации одной тонны составляет $298\ 084,5 \cdot 0,2 = 59617$ тенге.

Выводы. Таким образом, с учетом вполне конкурентной цены за 1 тонну – 357700

тенге, завод-изготовитель обеспечивает себе с реализации 1000 тонн продукции прибыль в размере 59 617 000 тенге. Эффект потребителя от приобретения отечественной продукции выражается не только в прямой экономии средств от разности оптовых цен с зарубежным аналогом. Проведенный анализ полученных результатов показывают, что производство и потребление отечественного деэмульгатора «ЭЖК», не уступающего по своим свойствам зарубежным аналогам, обеспечивает не только прямой экономический эффект заводу-изготовителю и потребителю, но и значительный экологический эффект от утилизации гудрона. Основные результаты проведенных исследований по данной тематике опубликованы в следующих работах [10-16].

Испытанный в опытно-промышленных условиях композиционный состав является реагентом деэмульгирующего действия, который обеспечивает следующую степень обезвоживания и обессоливания нефти: содержание остаточной воды в нефти снижается до 0,08 - 0,9 %; содержание солей снижается до 9 - 10 мг/л при нормах расхода реагента 35-40 г на тонну сырой нефти. Композиционный деэмульгатор на основе «ЭЖК» может быть рекомендован для использования в условиях промышленной подготовки (обезвоживания) парафинистой нефти.

Проведенный авторами анализ состояния проблемы показывает, что значительная часть нефти, добываемой на Казахских месторождениях, включая Южно-Торгайскую впадину, является эмульсионной, обводненность ряда нефтей, добываемых в Кызылординской области составляет 90%. Предложены пути решения проблемы обеспечения сырья, а также технологии получения реагентов для подготовки сырой нефти к транспортировке и переработке.

Проведенные технико-экономические расчеты позволяют в перспективе осуществить запуск малотоннажного производства реагентов для подготовки парафинистой нефти. Производство позволит в определенной степени снять зависимость компаний по подготовке сырой нефти к транспортировке от импорта необходимых реагентов.

Результаты завершенной работы по проекту №304-1, а также перспективы коммерциализаций с целью внедрения их в производство на месторождениях Ащысай и Акшабулак были представлены Министру науки и высшего образования РК С.Нурбек при визите 28.01.2023 года в Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова.

Список литературы:

1. Османов Ж.Д., Климов П.В., Махмотов Е.С., Саяхов Б.К. Состояние и перспективы развития транспорта нефти и газа Казахстана // Нефть и газ.2019.№ 3. С.86-101.
2. Дейк Л.П. Основы разработки нефтяных и газовых месторождений. Москва. Премииум Инжиниринг, 2009. 576с.
3. Оринбасаров К.О. Повышение эффективности деэмульсации высокопарафинистых нефтей месторождений Южно-Торгайского прогиба. Автореферат..... канд. техн. наук. Москва, 2005. 24 с.
4. Шипигузов Л.М. Опыт применения композиционных деэмульгаторов// НЕФТЕГАЗ INTERNATIONAL. 2008. №2. С.43-46.
5. Куудинов В. Основы нефтегазопромышленного дела. Москва. Институт компьютерных исследований. 2011. 734 с.
6. Патент № 2 301253. РФ. Способ выявления синергизма в композиционных деэмульгаторах по низкочастотным диэлектрическим измерениям. Опубл. 2007.
7. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь, Москва. Инфра. 2006. 567с.
8. Козлова Е.П., Патрушин Н.В., Бабченко Т.Н. Бухгалтерский учет в промышленности. Москва. Финансы и статистика, 1993. 432с.
9. Бочкарева И.И., Левина Г.Г. Бухгалтерский финансовый учет: учебник

- /И.И. Бочкарева, Г.Г. Левина; под ред. проф. Я.В. Соколова. Москва. Магистр, 2008. 413с.
10. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь, Москва. Инфра. М, 2006. 567с.
 11. Козлова Е.П., Патрушин Н.В., Бабченко Т.Н. Бухгалтерский учет в промышленности. Москва. Финансы и статистика, 1993. 432с.
 12. Бочкарева И. И., Левина Г.Г. Бухгалтерский финансовый учет: учебник. Москва.: Магистр, 2008. 413с.
 13. Nadirov K.S., Zhantasov, M.K., Marenov, B.T., Bimbetova, G.Zh., Orynbasarov, A.K., Shukhanova, Z.K., Otarbayev, N.Sh., Nadirova Zh.K., Iztleuov G.M. Zhantasova, D.M. Obtaining high paraffin-content oil depressants // Chemical Engineering & Technology, 2021, Vol. 44, No. 2, pp. 310-317.
 14. Nadirova Zh.K., Ivakhnenko O.P., Zhantasov M.K., Bimbetova G.Zh., Nadirov K.S., Nadirov K.S. Ultrasound-assisted separation of water from crude oil of Kumkol South oilfield // Вестник КазНУ. Серия химическая. 2021. №2.С.4-10.
 15. Nadirov K., Ivakhnenko O., Otarbayev N. Selection of Technological Factors for the Process Saponification of Fatty Acids of Tar // Industrial Technology and Engineering. 2020, 4 (37): 25-32.
 16. Ивахненко А.П., Надиров К.С., Жантасов М.К., Бимбетова Г.Ж., Надиров Р.К., Кусынбек С.К. Оценка и получение состава реагента для деэмульсации парафинистой нефти // Вестник КБТУ, Том 18, Выпуск 1, 2021. С.11-20.
 17. Надирова Ж. К., Отарбаев Н.Ш., Бимбетова Г.Ж., Надиров К.С., Жантасов М.К. Новые реагенты для промысловой подготовки нефти // Нефть и газ, Алматы. № 3. 2021. С.100-112.
 18. Надиров К.С., Бимбетова Г.Ж., Надирова Ж. К. Жантасов М.К., Отарбаев Н.Ш. Композиционные реагенты для деэмульсации парафинистой нефти // Нефть и газ, Алматы. № 1. 2022. С.70-86.
 19. Надиров К.С., Бимбетова Г.Ж., Жантасов М.К., Надиров Р.К., Отарбаев Н.Ш., Надирова Ж.К., Джусенов А.У., Батыр Г.Ж. Патент на полезную модель №6977 «Состав для обезвоживания парафинистой нефти». Бюлл. №13-01.04.2022.

Referens liste:

1. Osmanov ZH.D., Klimov P.V., Mahmotov E.S., Sayahov B.K. Sostoyanie i perspektivy razvitiya transporta nefiti i gaza Kazahstana // Neft' i gaz. 2019. № 3. S.86-101.
2. Dejk L.P. Osnovy razrabotki neftyanyh i gazovyh mestorozhdenij. Moskva.: Premium Inzhiniring, 2009. 576s.
3. Orinbasarov K. O. Povyshenie effektivnosti deemul'sacii vysokoparafinistyh neftej mestorozhdenij YUzhno-Torgajskogo progiba. Avtoreferat..... kand. tekhn. nauk. Moskva, 2005. 24 s.
4. SHipiguzov L.M. Opyt primeneniya kompozicionnyh deemul'gatorov // NEFTEGAZ INTERNATIONAL. 2008. №2. S.43-46.
5. Kudinov V. Osnovy neftegazopromyslovogo dela. Moskva. Institut komp'yuternyh issledovanij. 2011. 734 s.
6. Patent № 2 301253. RF .Sposob vyyavleniya sinergizma v kompozicionnyh deemul'gatorah po nizkochastotnym dielektricheskim izmereniyam. Opubl. 2007.
7. Rajzberg B. A., Lozovskij L. SH., Starodubceva E. B. Sovremennyj ekonomicheskij slovar', Moskva.: Infra - M, 2006. 567s.
8. Kozlova E. P., Patrushin N. V., Babchenko T. N. Buhgalterskij uchet v promyshlennosti. Moskva.: Finansy i statistika, 1993. 432s.
9. Bochkareva I.I., Levina G.G. Buhgalterskij finansovyy uchet: uchebnik /I. I. Bochkareva, G. G. Levina; pod red. prof. YA. V. Sokolova. Moskva. Magistr, 2008. 413s.
10. Rajzberg B.A., Lozovskij L.SH., Starodubceva E. B. Sovremennyj ekonomicheskij

slovar', Moskva. Infra. 2006. 567s.

11. Kozlova E. P., Patrushin N. V., Babchenko T. N. Buhgalterskij uchet v promyshlennosti. Moskva.: Finansy i statistika, 1993. - 432s.

12. Bochkareva I. I., Levina G. G. Buhgalterskij finansovij uchet: uchebnik. Moskva. Magistr, 2008. 413s.

13. Nadirov K.S., Zhantasov, M.K., Marenov, B.T., Bimbetova, G.Zh., Orynbasarov, A.K., Shukhanova, Z.K., Otarbayev, N.Sh., Nadirova Zh.K., Iztleuov G.M. Zhantasova, D.M. Obtaining high paraffin-content oil depressants // Chemical Engineering & Technology, 2021, Vol. 44, No. 2, pp. 310-317.

14. Nadirova Zh.K., Ivakhnenko O.P., Zhantasov M.K., Bimbetova G.Zh., Nadirov K.S., Nadirov K.S. Ultrasound-assisted separation of water from crude oil of Kumkol South oilfield // Vestnik KazNU. Seriya himicheskaya. 2021. №2.S.4-10.

15. Nadirov K., Ivakhnenko O., Otarbayev N. Selection of Technological Factors for the Process Saponification of Fatty Acids of Tar // Industrial Technology and Engineering. 2020, 4 (37): 25-32.

16. Ivakhnenko A.P., Nadirov K.S., Zhantasov M.K., Bimbetova G.ZH., Nadirov R.K., Kusynbek S.K. Ocenka i poluchenie sostava reagenta dlya deemul'sacii parafinistoj nefti // Vestnik KBTU, Tom 18, Vypusk 1, 2021. S.11-20.

17. Nadirova ZH. K., Otarbaev N.SH., Bimbetova G.ZH., Nadirov K.S., Zhantasov M.K. Novye reagenty dlya promyslovoj podgotovki nefti // Neft' i gaz, Almaty. № 3. 2021. S.100-112.

18. Nadirov K.S., Bimbetova G.ZH., Nadirova ZH. K. Zhantasov M.K., Otarbaev N.SH. Kompozicionnye reagenty dlya deemul'sacii parafinistoj nefti // Neft' i gaz, Almaty. № 1. 2022. S.70-86.

19. Nadirov K.S., Bimbetova G.ZH., Zhantasov M.K., Nadirov R.K., Otarbaev N.SH., Nadirova ZH.K., Dzhusenov A.U., Batyr G.ZH. Patent na poleznuyu model' №6977 «Sostav dlya obezvozhivaniya parafinistoj nefti». Byull. №13-01.04.2022.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта)

Бимбетова Гульмира Жанкабыловна - кандидат технических наук, профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, 87029199495, gulmnaz@mail.ru

МРНТИ: 76.31.31

<https://orcid.org/0000-0002-2456-0497>

<https://doi.org/10.1063/5.0109831>

Есимова А.М.*, Айткулова Р.Э.

химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕ ӨСЕТІН «ARTEMISIA» ЖУСАН ӨСІМДІГІНІҢ МЕДИЦИНА САЛАСЫНА ТИІМДІЛІГІ

***Автор-корреспондент: anar_esimova@mail.ru.**

Түйін: Мақалада Түркістан облысының аумағында өсетін *Artemisia* жусан өсімдігінің емдік қасиеттерімен оның кең спекторлы биологиялық әсері бар дәрілік өсімдік ретінде қолданылуы қарастырылған. *Artemisia* жусан өсімдігі «*киелі шөп*», ретінде кеңінен пайдаланылды, оны ата-бабаларымыз қазақта «дәрімене» деп атаған. *Artemisia* жусанының емдік қасиетіне ие, осы өсімдіктен дәрі-дәрмектің 40% дайындалады, ол бояғыш заттар, сонымен қатар тағамдық құндылығы жоғары эфир майлы өсімдік. Жануарларға арналған мал азығы ретінде қолданылады.

Дәрілік өсімдік жусанының көптеген тиімді қасиеттері бар, сонымен қатар адам баласының денсаулығына оң әсер етуі мүмкін. Сондықтан *Artemisia* тұқымдас жаңа тиімді отандық өсімдіктерді іздестіруге және олардың биологиялық әсерлері кең спекторлы дәрілік препараттар ретінде пайдалануға үлкен көңіл бөлінеді.

Қазіргі таңда еліміздің Оңтүстік өңірі Түркістан облысында өсетін жергілікті дәрілік өсімдіктердің медицина саласына тиімді екені қарастырылған.

Кілт сөздер: Жусан, дәрілік өсімдік, дермене, дәрі дәрмек, фармацевтика, Оңтүстік Қазақстан өңірі, емдік қасиет, препарат, денсаулық

Аннотация: В статье рассмотрены лечебные свойства полыни полыннолистной *Artemisi*, произрастающей на территории Туркестанской области, и его использование в качестве лекарственного растения, обладающего широким спектром биологического действия. Растение полынь полыннолистная *Artemisia* широко использовалось как «святая трава», наши предки по-казахски называли его «дармино».

Полынь полыннолистная *Artemisia*, обладает лечебными свойствами, из этого растений готовят 40% лекарственных средств, является красителем, а также эфиромасличным растением с высокой пищевой ценностью. Используется в качестве корма для животных. Лекарственное растение полынь полынная обладает многими эффективными свойствами, и может оказывать положительное влияние на здоровье человека. Поэтому большое внимание уделяется поиску новых эффективных отечественных растений рода *Artemisia*, и использование их в качестве лекарственных препаратов, обладающих широким спектром биологического действия.

Ключевые слова: Полынь горькая, лекарственное растение, дермена, лекарство, фармацевтика, Туркестанская область, лечебные свойства, препарат, здоровье.

Abstract: The article deals with the medicinal properties of wormwood *Artemisia*, which grows in the territory of the Turkestan region, and its use as a medicinal plant with a wide spectrum of biological activity. The wormwood plant *Artemisia* was widely used as a «holy herb», our ancestors called it «darmino» in Kazakh. *Artemisia* wormwood has healing properties, 40% of medicines are prepared from this plant, it is a dye, and also an essential oil plant with high food value. It is used as animal feed. The medicinal plant wormwood has many effective properties and can have a positive effect on human health. Therefore, great attention is paid to the search for new effective domestic plants of the genus *Artemisia*, and their use as medicinal preparations with a wide spectrum of biological action.

Key words: bitter wormwood, medicinal plant, dermena, medicine, pharmaceuticals, Turkestan region, medicinal properties, drug, health.

Кіріспе. Еліміздің фармацевтика саласын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы бойынша жаңа, тиімді отандық дәрілік заттарды іздестіру және оларды синтездеудің жаңа технологияларын жасауға ауқымды көңіл бөлінуде.

Біздің халқымыз ерте заманнан бері дәрілік өсімдіктердің құпиясын біліп дәрі жасаған, оларды ауруларды емдеуге шебер қолданып келген. Шипалы өсімдіктерден дәрі жасау әдістері ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, бұл дәстүр атадан атаға жалғасқан.

Дәрілік өсімдіктер лат. (*Plantae medicinalis*) шипалы өсімдіктер - медицина саласында және аурулардың алдын алу мақсатында кеңінен қолданылған. Халық медицинасының дамуына әсіресе (*Plantae medicinalis*) шипалы өсімдіктермен дәрілік өсімдіктерді емдік ретінде пайдалануға үлкен көңіл бөлінген. Қазіргі таңда дәрілік өсімдіктермен емделу фитотерапиясында кеңінен қолдануға мүмкіндік жасалған.

Дәрілік шөптер әлемі әлі де болса толық зерттелмеген, осы жағынан алғанда Қазақстан құпиясы мол «шипалы қойма» тәрізді болған. Дәрілік өсімдіктердің емдік қасиеті олардың құрамында алколоид, витаминдер, эфир майы мен тұтқыр заттар сияқты түрлі химиялық қосылыстардың болуына байланысты, өсімдіктердің бұл тобынан емдік қасиеті бар дәрі - дәрімек алумен құрамында құнды заттардың болуына байланысты халқымыз кеңінен қолданған.

Қазақстанда кеңінен таралған және медицинаға қажетті өсімдіктердің бірі жусан (*Artemisia*) өсімдігі болып саналады. *Artemisia* өсімдігінің табиғи қауымдастығын сақтау және қалпына келтіру шаралары өзектілігімен ерекшеленеді. Өсімдіктердің құрамында биологиялық белсенді қосылыстар құрайтын заттардан дәрі дәрілер алу қазіргі заманауи жағдайда өзекте мәселе.

Еліміздің саяси және экономикалық жетістіктерінің бірі, табиғи қосылыстарды, соның ішінде жусан өсімдігінің құрамындағы флавоноидтардың тиімділігімен фармакологиялық әсер ететін препараттар және биологиялық табиғи заттар алынған. Ерте заманнан белгілі көшпелі қазақ халқы мал бағумен айналысқан, жалпы өсімдіктердің емдік қасиеттерін де ертеден білген.

Қазақстан аумағының табиғи жағдайлары әр түрлі орманды, далалы, таулы болған. Республика аймағында бірнеше мыңға жуық өсімдік түрлері кездеседі. Соның ішінде алты жүзден астам түрлерінен дәрілік заттар алынған. Дәрілік өсімдіктерді зерттеу және оларды танып білудің маңызы өте зор және дәрілердің 40 % өсімдіктерден дайындалған.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде өсетін *Artemisia* өсімдігінің медицина саласында қолданылу тиімділігі қарастырылды. *Artemisia* өсімдігі Қазақстанның Оңтүстік бөлігіндегі Арыс, Отырар аудандарында өсетін шөптесін өсімдік. Жусан өсімдігінің дәрілік қасиеті 3000 жыл бұрын белгілі болған.

Ғылыми жаңалығы: Сәулелік ауру мен ісіктерді, сондай-ақ асқазан мен он екі елі ішектің ойық жарасын емдеуде флавоноидтардың оң әсері атап өтілді. Флавоноидтар антиоксиданттар ретінде әртүрлі патологиялық жағдайларда бауырдың құрылымы мен функцияларын бұзудың алдын алуда маңызды рөл атқарады. Флавоноидты қосылыстар гепатоқорғаушылық, қан тамырларының тарылуымен қабынуына қарсы және басқа да препараттар ретінде кеңінен қолданылады. Әртүрлі биологиялық әсер етуге ие болатын флавоноидтар іс жүзінде улы емес.

Artemisia жусан өсімдігінен алынған препарат радиациялық ластану салдарының алдын алу және емдеуге пайдалану туралы, - автор Айтқұлова Райхан Алтайбекқызы «*Артемизия флавоноидтарының анодты тотығуы және амин туындыларының синтезі*» атты кандидаттық диссертациясы қорғалған.

Ерте заманда арабтар жусан *Artemisia* өсімдігін «*киелі шөп*» деп атаған, ата бабаларымыз қазақшалап «*дәрі мене*» деп атаған. Жусанның алғашқы отаны болып Мысыр елі саналған. Дәрмене, *Artemisia* жусан өсімдігі медицина саласына үлкен үлес қосқан.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде орналасқан Шымкент қаласындағы 1885 жылы

салынған ең ескі кәсіпорын «Химфарм» зауытының маңызы ерекше. Оңтүстік Қазақстан өңірінде дәрілік өсімдіктер көп болғандықтан, *Artemisia* өсімдігінің шипалық қасиеттерінің бар екендігімен неміс кәсіпкері 1884 жылы Шымкент қаласында «Химфарм» зауытын ашқан, содан кейін «Сантонина» дәрісі ішек құрттың түсуіне қолданылатын препарат шығарылған.

Еліміз дәрілік өсімдікке бай болғандықтан *Alhagi Pseudalhagi* жантақ өсімдігімен айналысып алынған препаратты қатерлі ісік ауруларын емдеуге қарсы пайдалану туралы, - автор Есимова Анар Маденқызы «*Alhagi Pseud flavonoидтарды электорхимиялық экстракциялаумен бөліп алу, флавоноидтардың димеризациялануы және анодтық қилысуы*» атты кандидаттық диссертациясы қорғалған.

«Химфарм» зауыты соғыс кезінде тоқтамай жұмыс жасап майданға дәрі - дәрмектер колейн, морфин, анабозин, сапонин жіберіліп отырған. Соғыс жылдары «Химфарм» зауыты дәрі – дәрмектің 24 түрлерін өндірген.

Теориялық талдау. *Artemisia* астралылар тұқымдасына жататын күрделі гүлдердің тұқымдасына жататын көп жылдық, кейде бір немесе екі жылдық шөптес тегіне жататын шала бұта өсімдігі. Жусан өсімдігінің туысының 200, 400 түрі бар екендігі анық белгілі болған [1].

Еліміздің барлық жерінде – шөлді және шөлейтті жерлерінде, таулы жерлерінде өсетін сексен бірге жуық түрлері бар екендігі анықталған. *Artemisia* өсімдігінің биіктігі 10 – 60 см, кейде 1,5 – 2 м жақын болып келеді. *Artemisia* өсімдігінің сабағы тіке немесе жерге жайылып өсетін болған. Жапырағының пішіні қауырсын тәрізді, кезек – кезек өсетін шет жақтары бүтіндей немесе тілім – тілім болып орналасқан. Гүлі ұсақ майда қос жынысты, түсі сарылау, себеттері көп, толық пісіп жетілгенде шашыраңқы иіліп тұратын гүл шоғырын құрайтын, далалы жерде өсетін өсімдік сыпырғы ретінде қолданылған. Жаз айының шілде айынан қыркүйек айына дейін гүлдейді, жеміс ұрығы тәрізді тұқымша болып келген [2].

Artemisia өсімдігінің он жеті түрі жиі емес өте сирек кездесетін *эндемик* түріне жатады. Елімізде өсетін *Artemisia* өсімдігінің түрінің бірі *дәрмененің* дәрілік қасиеті өте маңызды ерекше болған. Шырғалжың жусан өсімдігінің жапырағы мен сабағын азық емдік ретінде жеуге де болады, құм тәрізді *Artemisia* өсімдігі құм тоқтатуға қолданылған. *Artemisia* өсімдігінің арасында зиянды улы түрі таврий жусаны деген қауыпты түрі де кездеседі, оны жануарлар да малда жемейді, қоректенбейді. *Artemisia* өсімдігінің мал азығы үшін құнарлы, дәрілік өсімдік және бояу жасалатын сонымен қатар тағамдық дәрумендік құндылығы жоғары, эфир майлы өсімдік болып келген. Жусан өсімдігі жер бетіндегі дәмі өте ащысы болып саналған [3].

Еліміздің оңтүстік шөлді аймағының Арыс, Отырар, Шардара аудандарының алқабында *Artemisia* өсімдігі өскен. Құм жиегінде *Artemisia turanica*, Сырдария өңірінің маңында топырағы сортаңдау жерлерде *Artemisia salsoloides*, топырағы сарылау жерлерде дермене тәрізді *Artemisia cina*, ең басты өсімдік *Artemisia diffusa*, таулы аумақтардың бөктерінде өсетін ойпат жерлерде *Artemisia tenuisecta* өсімдігі болған. *Artemisia* өсімдігінің биологиялық ерекшелігі, жусан өсімдігінің биіктігі бір жарым метрдей, көп жылдық шөп тектес өсімдік болып саналған, 1-суретте жусан өсімдігінің көрнісі келтірілген.

Сурет - 1. Жусан өсімдігі

Artemisia өсімдігінің сабақтары қырлы - қырлы түзулеу, бұтақтары көптеу болып келген. Жусан өсімдігінің жапырақтарының сабақтары ұзындау, қауырсын тәрізді екі – үштен тілімделген болып келген. Жусан өсімдігінің барлық бөлігі сұр түсті жібек тәрізді қалың болып түк тәрізді қапталған [4].

Artemisia өсімдігінің тиімді пайдалысы латын тілінен аударғанда *артемизия* деп аталатын түрі саналған. Жусанның *Artemisia* құрамы флавоноидтардың едәуір мөлшеріне, сондай-ақ эфир майларына, лактондарға, кумариндер мен басқа да табиғи заттарға бай өсімдік болған.

Artemisia өсімдігін ата - бабалардың кең түрде қолданылуын түсініп, жусан өсімдігінен дәрі - дәрмек жасаған. Ата бабаларымыз ерте заманнан *Artemisia* өсімдігінің пайдалы қасиетін білген, шет елдерге сауда жасаумен керуендерімен мол мөлшерде жіберіп отырған [5].

Адам баласы демігіп ауырғанда жусан өсімдігінің сабағымен жапырағының түтінін иіскелеткен, белі аурған адамға құяң ауруына қарсы күнжіт майымен керасинге дермене тұнбасын қосып емдегені туралы жазушы Серік Байхоновтың еңбектерінен кездестіруге болады. Демек, қазақ халқы үшін жусан өсімдігінің ең керемет қадірлі екенін «жусаннан қасиетті өсімдік жоқ»,- деп орынды жазған.

Artemisia өсімдігінің қолданылуы, жусан өсімдігінен жасалған емдік дәрілер асқазан асты бездерінің жұмыстарын күшейтеді және тамақтың тәбетін ашатын қасиеті бар болған. *Artemisia* өсімдігі теңіз саяхатшыларының түрлі теңіз ауруларынан сақтаған [6].

Artemisia өсімдігі асқазан сөлінің бөлінуінен асқазанның қыжылдағанын азайтатын, ауыз қуысынан, мұрын саңылауынан шыққан жағымсыз иістерді кетіретін және іштің желденіп кеуіп кетуін бәсеңдететін қасиеті болған, сонымен қатар іш өтуін тоқтата алған, бауыр, өт қалтасы ауруына қолданған. Түнде тыныш ұйықтауға да жусанның иісі себепші болған [7].

Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі дәрілік өсімдіктердің көптеген түрлері өскен, Одақ кезінде дәрі - дәрмектер дайындауға шикізат ретінде қазіргі Түркістан облысында өсетін дәрілік көптеген өсімдіктер қолданылған шер елдерге тасымалданған.

Дәрілерді дайындау үшін шикізат ретінде пайдаланылатын дәрілік өсімдіктер жеке-жеке бөлек іріктелген, дәріні көбінесе, жабайы өсімдіктерден алынады, дәрілік шөптермен, сондай-ақ жасанды медициналық препараттармен емдеу дәрігерлердің бақылауымен жүргізілген.

Еліміздің Қарағанды қаласында «*Арглабин*» дәрісі жергілікті жусан өсімдігінен жасалған, оны қатерлі ісік ауруына емдік ретінде қолданған, бірақ асыра пайдаланғанда зияны болуы мүмкін болған, токсикологиялық әсері төмен болғанмен жусанға деген адам баласының ағзасында аллергиялық реакциясын қоздырған.

Фитохимия институтының маманы Науан Жаңғабыловтың Қазақстанда сынақтан өткен кезде шөптен жасалған «Арглабин» дәрісінің адам баласының ағзасына зиян келтірмейтіні туралы айтылған [8].

Мен өзіміздің өңірде өсетін *Artemisia* бір түрі дермене өсімдігінің пайдалы жақтарына тоқталсам: еліміздің кез келген азаматы дәрілік өсімдіктерді соның ішіндегі *Artemisia* өсімдігіне ерекше көңіл бөлінген. Арыс ауданында туылғанмын бала кезімнен ата - анам еңбек етуді үйреткен болатын, мал шаруашылығымен және туған жерімде өсетін дәрілік өсімдіктер дермене, анабаз өсетін, жазғы демалыс кезінде осы дәрілік өсімдіктерді жинауды әдетке айналдырғанбыз.

Еліміздің оңтүстігі Арыс, Отырар аудандарында өсетін *Artemisia* өсімдігі жайлы жақсы білемін десем артық емес деп ойлаймын. Ауылда бала кезімнен таныс жағымды иісімен жусанды сыпыртқы ретінде пайдаланғанбыз, сонымен қатар дермене өсімдігінің дәнін жинап қораптарға салып, буып түйіп дәрілік препарат ретінде қабылдау қоймасына өткізгенбіз, әрмен қарай «Химфарм» зауытына өткізілетін.

Оңтүстік Қазақстан өңірінің байтақ даласында жиі кездесетін кең даланың сәні өлеңмен әннің жолдарында кездесетін *Artemisia* өсімдігінің иісін аңсағаны туралы тарихымызға белгілі болған.

Еліміздің Оңтүстік Қазақстанның әр түрлі аймақтарында өсетін *Artemisia* өсімдігі дәрілік, мал азықтық мақсатта қолданылған. Еліміздің табиғи жайлымдарының көп бөлігі өсімдіктердің жамылғысының басты құраушысыларының бірі болып жусан өсімдігі саналған. Жусан мен дермене өсімдігімен қоректенген жануарлардың етінің өзінде дәмді болған.

Тәжірибелік бөлім. Табиғи биологиялық құрамның бір бөлігі болып табылатын өсімдіктер ресурсы экологиялық және антропогендік факторлардың әсерінен қазір күрделі, тіпті орны толмас өзгерістерге ұшырауда. Осының нәтижесінде бүтіндей өсімдіктер кешені, қоғамдастығы толығымен жойылуда. Экожүйенің құлдырауы – өсімдіктер құрылысының анайыланумен, алуан түрлі биологиялық түрлердің жоғалуымен, олардың маңызды функционалды және ресурстық өнімдерінің азаюымен байқалады.

Зерттеу жұмыстың мақсаты: Дәрігерлердің көпшілігі дәрі - дәрмектермен ғана емдейді, дәрінің ағзаға тигізер пайдасы да күмәнді болып келеді, сондықтан, дәрісіз емдеу үшін Түркістан облысында өсетін дәрілік өсімдіктердің түрлеріне зерттеу жасалды. Еліміздің шөлді - шөлейт жерлерінде өсетін Оңтүстік Қазақстан өңірінің Арыс, Қызылқұм аудандарында өсетін *Artemisia* өсімдігі туралы зерттеу жұмыстар жүргізілген.

Artemisia өсімдігінің тұқым себу мерзімі желтоқсан – ақпан айлары, себу тереңдігі 0,0-0,5 см. мың дәнінің салмағы 0,3-0,5 г. *Artemisia* дәнінің өнуі біркелкі, жалпы өскіндердің көрінуі наурыз айының ортасынан басталды. Алайда, қыс айларында байқалған жылы күндер кезінде оның дәндерінің өскін беріп, содан соң суыққа ұрынатыны байқалған. Мұндай жағдай қыс қатты суық болған кезде көрініс тапты. Наурыз айында күн жылынып жусанның барлығы өскін берді.

Біздің тәжірибеден байқауымызда көрсетілгендей, әр жылдың қалыптасқан ауа райына байланысты өскіндердің жиілігімен сиреуі біркелкі емес. Жауын-шашын мөлшері өте аз болған жағдайда аудандарда жусан өсімдіктері сиреп, соңғы жылдары Оңтүстік Қазақстан аумағында азайған. Ауа райының қолайлы болуымен соңғы жылдары сиреген жусан өсімдігінің көбеюімен жиілеуі байқалды. Демек, экологиялық ортаның қолайлы болуымен Арыс, Отырар аудандарында жусан өсімдігінің жақсы өніп өсуі қалыптасты.

Нәтижелер және оларды талдау. Біздің көпжылдық тәжірибемізден Оңтүстік Қазақстан аумағының шөлді аймақтарында жусан өсімдігі соңғы жылдарға дейін тіршілік ететіні байқалды.

Оңтүстік Қазақстан аумағының жусан өсімдігінің тіршілігінің бірінші жылында гүлдеу кезеңіне түсе бермейтіні байқалды. Жауын-шашынды болған соңғы екі жылда тұқым байлады. Ауарайы қалыпты жылдары екінші жылдан бастап тұқым бере бастады.

Жусан өсімдігінің гүлдеуі маусым айының соңында байқалды. *Artemisia* өсімдігінің тұқымның толық пісуі тамыз айына тура келді. *Artemisia* өсімдігінің бойлап өсуі жақсы екендігі байқалды. Бірінші жылы жусан өсімдігінің бойы әр жылдың қалыптасқан ауарайына байланысты түрліше болды. Жауын-шашыны аз болған 2021 жылы бар жоғы 5,8 – 7,3 см болса, жауын-шашынды 2022 жылы 41,0 – 55,9 см аралығында болды. Бір ерекшелігі, ауарайының қолайлы болғанына қарамастан жусан өсімдіктері 5-6 жапырақ күйінде, бойы 11,6 см аспады, ені 14 x 10 см құрады. *Artemisia* өсімдіктерінің биіктігі 55,9, 41 x 35 см болды.

Бірнеше жылдық тәжірибе нәтижесінде жусан өсімдіктерінің тіршілік етуі екінші жылдан бастап өсу көрсеткіштерінің айырмашылығы шамалы ғана екендігін көрсетті. Біздің бақылауымызда көрсетілгендей *Artemisia* өсімдігінің қарқындап өсіп-дамуы соңғы жылдары байқалды. Демек, зерттеу жұмысының талдау нәтижесінде Оңтүстік Қазақстан аумағының *Artemisia* өсімдігінің сәуір-мамыр айларының бірінші жартысында қарқынды өсетіні байқалды.

Еліміздің Оңтүстік Қазақстанның шөлді аймағы Арыс, Отырар аудандарының жусан өсімдіктерінің бойы 2022 жылдың сәуір айының басында 8,0 сантиметрден болса, мамыр айының бірінші он күндігінде 55,8 және 45,4 см жетті.

Мұндай жағдай 2022 жылғы тәжірибеден де байқалды, олай болса Оңтүстік Қазақстанның шөлді аймақтары Арыс, Отырар аудандарында өсетін *Artemisia* өсімдіктерінің өсу ерекшеліктері байқалды.

Оңтүстік Қазақстанның шөлді аймақтары Арыс, Отырар ауданының өсетін *Artemisia* өсімдіктерінің өсуі барысында өзіндік ерекшелігін атап өтуге болады. Егер 2021 жылы *Artemisia* өсімдіктерінің өсіп-дамуы бақыланып келсе, 2022 жылы қарқынды өсуі мамыр айынан басталды, маусым айында биіктігі 56,1 см жеткен. Демек, осылайша бір айдың ішінде 51 см өскен. Жалпы *Artemisia* өсімдігінің түрлерінің өсу ерекшеліктерін талқылау барысында биологиялық көрсеткіші топырақтағы ылғал қорының өзгеруіне де байланысты деп қортынды жасауға болады. Өйткені, ауарайына байланысты күз-көктем айлары жауын-шашынды болуынан, сондықтан топырақтың қабатында ылғалдың қоры көктем кезінде жоғары болатыны байқалды. Мамырдың екінші жартысынан бастап топырақтың жоғарғы қабатындағы ылғал мөлшері төмендей бастайды. Жылдың маусым-шілде айларында 0-80 см, кей жылдары топырақтың оданда төмен қабаттарында ылғал мүлдем, ал күз айларына қарай топырақтың жоғары қабатында конденсациялық ылғал азайтыны белгілі. Арыс, Отырар аудандарының топырақтағы ылғалдың өзгеруінің әсерін өсімдіктің тамыр жүйесімен негізгі мүшелерінің бірі ретінде тікелей қабылдайды, оған сәйкес жер бетіндегі өсімдіктің мүшелерінің өсіп-дамуын қамтамасыз етеді. *Artemisia* өсімдігінің түрлерінің екінші - үшінші жылы өсіп дамуы анықталды. *Artemisia* өсімдігінің күре тамыры анық және аздап қана ирелеңдеп барып 125-140 см тереңдікке жеткен, ал жанама тамырларға тармақталуы топырақтың 3-8 см және 35-50 см қабатында таралғаны байқалады. *Artemisia* өсімдігінің жанама тамырларының негізгі шоғырланған қабаты 3-50 см. болғаны анықталды. Олардың одан да төмен қабаттарда тармақталуы өте нашар болғаны байқалды. Осылайша, тәжірибелік зерттеу барысында *Artemisia* өсімдігінің тамыр жүйесі топырақтың жоғарғы қабатындағы ылғал мен қоректік заттарды барынша тиімді пайдалануға бейімделген. Демек, жусан өсімдігінің сәуір-мамыр айларында қарқынды өсуі, жаз айларында өсуі дұрысталып, гүлдеуі топырақтағы ылғалға байланысты екендігі байқалды.

Қорытынды. Жаһанданған заманның ғылыми жетістіктерінің арқасында дәрілік өсімдіктерді адам баласы пайдалануды қарқындату, олардың жаңа түрлерін құру табиғатына қарай он және жүз есеге дейін өнімділігін жоғарылату қолға алынды.

Artemisia дәрілік өсімдігінің тиімді қасиеті көп, денсаулыққа оң әсер ететіні сөзсіз екені анық және жоғары дәрежеде бағалау қажет, өйткені атына заты сай адам баласына қажетті тиімді өте қымбат *Artemisia* өсімдігі деп санаймын.

Қазіргі кезде еліміздің Оңтүстік Қазақстанның Түркістан өлкесінде өсетін жергілікті дәрілік өсімдіктерінің өнімінің мол болуын, медицина саласына тиімді екені қарастырылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Artemisia // Ботанический словарь / сост. Н. И. Анненков. СПб.: Тип. Имп. АН, 1878. XXI. 645 с.
2. Артемизия, растение из семейства сложноцветных // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.
3. Итоги деятельности органов и организаций здравоохранения в 2002 году и задачи на 2003 год // Фармация Казахстана. 2003. № 3. С. 3-6.
4. Artemisia // Ботанический словарь / сост. Н. И. Анненков. СПб.: Тип. Имп. АН, 1878. XXI. 645 с.
5. Красноборов И. М. 46. Artemisia L. Полынь // Флора Сибири = Flora Sibiriae: в 14 т. / под ред. Л. И. Малышева. Новосибирск : Наука; Сиб. предприятие РАН, 1997. Т. 13 : Asteraceae (Compositae) / под ред. И. М. Красноборова. С. 90-141. 472 с. 1000 экз. ISBN 5-02-031178-2.
6. Полынь / Чернева О. В. // Полупроводники - Пустыня [Электронный ресурс]. 2015. С. 19-20. (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004,2017, т. 27). ISBN 978-5-85270-364-4.
7. Мамыкова Р.У., Абдраимов С.А. Биологические особенности лекарственных растений в предгорной зоне Юга Казахстана // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, 2004. №9. С. 16-17.
8. Адекенов С.М. Современное состояние и перспективы производства отечественных фитопрепаратов и биотехнологической продукции для медицины // Фармация Казахстана. 2003. №2. С.21-22.

Referens list:

1. Artemisia // Botanicheskiy slovar' / sost. N. I. Annenkov. SPb.: Tip. Imp. AN, 1878. XXI. 645 s.
2. Artemiziya, rasteniye iz semeystva slozhnotsvetnykh // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona: v 86 t. (82 t. i 4 dop.). SPb., 1890-1907.
3. Itogi deyatelnosti organov i organizatsiy zdavoookhraneniya v 2002 godu i zadachi na 2003 god // Farmatsiya Kazakhstana. 2003. № 3. S. 3-6.
4. Artemisia // Botanicheskiy slovar' / sost. N. I. Annenkov. SPb.: Tip. Imp. AN, 1878. XXI. 645 s.
5. Krasnoborov I. M. 46. Artemisia L. Polyn' // Flora Sibiri = Flora Sibiriae: v 14 t. / pod red. L. I. Malysheva. Novosibirsk : Nauka; Sib. predpriyatiye RAN, 1997. T. 13 : Asteraceae (Compositae) / pod red. I. M. Krasnoborova. S. 90-141. 472 s. 1000 ekz. ISBN 5-02-031178-2.
6. Polyn' / Cherneva O. V. // Poluprovodniki - Pustynya [Elektronnyy resurs]. 2015. S. 19-20. (Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya : [v 35 t.] / gl. red. YU. S. Osipov; 2004,2017, t. 27). ISBN 978-5-85270-364-4.
7. Mamukova R.U., Abdraimov S.A. Biologicheskiye osobennosti lekarstvennykh rasteniy v predgornoy zone Yuga Kazakhstana // Vestnik sel'skokhozyaystvennoy nauki Kazakhstana, 2004. №9. S. 16-17.
8. Adekenov S.M. Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy proizvodstva otechestvennykh fitopreparatov i biotekhnologicheskoy produktsii dlya meditsiny // Farmatsiya Kazakhstana. 2003. №2. S.21-22.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Есимова Анар Маденовна - химия ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
Телефон: 87757961866; anar_esimova@mail.ru

МРНТИ: 76.31.31

<https://orcid.org/0000-0003-2057-8101>

***Қадірбаева А.А.**

техника.ғ.к., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИНЕРАЛДЫ ТҰЗДЫКЕН ОРЫНДАР:

ТАСТЫ ТҰЗЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор - корреспондент: diac_2003@mail.ru

Түйін. Мақалада натрий, калий тұздарының кенорындары туралы ақпараттар келтірілген. Белгілі болғандай, соңғы онжылдықта тұз кен орындарының геологиясы, тұздардың геохимиясы саласында жаңа нақты деректер алынды, бұл оларды теориялық жалпылауды және геологиялық барлау тәжірибесінде пайдалануды талап етеді. Тұз кенорындарын игеру ерекшелігі олардың физикалық-химиялық қасиеттерімен және әртүрлі тұтынушылардың өнім сапасына қойылатын талаптарымен ғана емес, сонымен қатар кен орнының барлық пайдалану мерзіміне тұрақтылығының қажеттілігімен де анықталады. Бұл жұмыста Қазақстан бойынша әртүрлі тұздардың кен орындарында сипаттама беріліп, олардың физика-химиялық қасиеттері сараланып, өнеркәсіптерде пайдалану туралы мағұлматтар анықталды.

Сонымен бірге Түркістан облысы, Созақ ауданындағы, Тасты ауыл округінің жанында орналасқан натрий хлоридінің кен орыны туралы ақпарат берілген. Қазіргі таңда бұл тұзды Созақ өңірінің халқы көптеп пайдаланады. Зерттеу нәтижесі бойынша тұзды пайдалануға болады, өйткені ондағы натрий хлоридінің мөлшері стандартқа сәйкес келеді.

Кілт сөздер: минералды тұздар, галит, сильвин, кенорындар, карналит, индер, натрий, калий, бор тұздары.

Аннотация: В статье приведены сведения о месторождениях солей натрия и калия. Как известно, в последнее десятилетие получены новые реальные данные в области геологии соляных месторождений, геохимии солей, что требует их теоретического обобщения и использования в практике геологоразведки. Своеобразие разработки месторождений солей определяется не только их физико-химическими свойствами и требованиями к качеству продукции различных потребителей, но и необходимостью стабильности месторождения на весь период использования. В этой работе описаны различные месторождения солей Казахстана, дифференцированы их физико-химические свойства, определены сведения об их использовании в промышленности.

В то же время приводится информация о месторождении хлорида натрия, расположенном вблизи поселка Тасты Созацкого района Туркестанской области. В настоящее время эту соль широко используют жители Созацкого района. По результатам исследований соль можно использовать, так как количество хлорида натрия в ней соответствует норме.

Ключевые слова: минеральные соли, галит, сильвин, месторождения соли, карналит, Индер, натриевые, калиевые, борные соли.

Abstract: The article contains information about sodium and potassium salt deposits. As you know, in the last decade, new real data were obtained in the field of geology of salt deposits, geochemistry of salts, which requires their theoretical generalization and use in the practice of geological exploration. The nature of field development is determined not only by their physico-chemical properties and quality requirements for the production of various consumers, but also by the need for the stability of the field during the entire period of use. In this work, various deposits of salt in Kazakhstan are described, their physical and chemical properties are differentiated, and information about their use in industry is determined.

At the same time, information is provided about the sodium chloride deposit located near the village of Tasti, Sozak District, Turkestan Region. Currently, this salt is widely used by residents of the Sozak district. According to the results of the research, salt can be used, since the amount of sodium chloride in it corresponds to the norm.

Key words: mineral salts, halite, sylvin, deposits of salts, carnalite, Inder, sodium, potassium, boron salts.

Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстандықтардың алдында тұрған міндеттердің бірі пайдалы қазбалардың қорларын дайындау сапасын арттыру және экономикалық тұрғыдан тиімділігін қарастыру болып табылады. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін іздестіру және геологиялық барлау бойынша қолданыстағы әдістемелік ұсыныстар мен нұсқаулар ғылыми-техникалық прогрестің негізінде қайта қаралып, тиісті түрде түзетілуі керек. Себебі, тұздардың мол қоры жеткілікті, оларды өңдеу зауыттарының жоқтың қасы. Бұл әсіресе минералды тұздарға қатысты, сондықтан Қазақстан бойынша тұзды кенорындарды білу және оны өңдеу өзекті болып табылады.

Жұмыстың жаңашылдығы дүние жүзіндегі ең ірі калий, натрий тұздарының кен орындарын игеру жағдайларын талдау негізінде әсер ету кезінде белсенді су алмасу аймағында тұщы жер асты суларының құрамындағы техногендік өзгерістердің ерекшеліктерін анықтайтын калий, натрий тұздарын өндірудің әртүрлі объектілері анықталды.

Минералдық тұздарға сілті және сілтіжер металдардың суда еритін хлорид, сульфат пен карбонаттары, сондай-ақ аралас құрамды қосылыстар жатады. Ең маңызды практикалық рөлді мына минералдар атқарады: галит $NaCl$, сильвин KCl , бишофит $MgCl_2 \cdot 6H_2O$, карналлит $KClMgCl_2 \cdot 6H_2O$, каинит $KClMgSO_4 \cdot 3H_2O$, эпсомит $MgSO_4 \cdot H_2O$, тенардит Na_2SO_4 , мирабилит $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$, лангбейнит $K_2SO_4 \cdot 2MgSO_4$, табиғи сода $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$, т.б.[1, 87бет]

Табиғатта минералдық тұздар тұзды таужыныстар жасайды. Олардың аты құрамындағы басты минералға (ол 60%-дан асуы керек) байланысты болады және тұздық (рапа) түзеді. Барлық тұзды таужыныстарда әр түрлі мөлшерде галит, гипс, ангидрит, карбонаттар мен саз минералдары кездеседі. Практикалық мәнге ие болатындар - астұз, сильвинит, карналлит, лангбейнитті және каинитті таужыныстар болып табылады[2, 329 бет].

Жұмыста ас тұзын бассейндік (өздігінен отырғызу), жер асты (шахталық немесе ұңғымалық) әдістермен алу ерекшеліктері, сондай-ақ ТМД елдерінде қолданылатын оны өңдеу технологиялары қарастырылған. Тағамдық тұзды өндіру және өңдеу бойынша өндірістік қызметтің қоршаған ортаның құрамдас бөліктеріне әсер етуінің негізгі түрлері зерттелді[4, 17-26бет].

Қазақстанда қазба (тас) тұздар мен тұзды көлдердің көптеген кенорындары анықталған. Тастұздың мол қоры Каспий маңы тұз күмбездерінің ядролары мен Шу-Сарысу ойпаңы күмбез құрылымдарында орналасқан. Қазақстандағы Тастұздың ең ірі кенорны Индер (Белая Ростощь) борлып табылады. Ол Индер ауданының тұз күмбезінің дөңесіне орналасқан.

Қазақстанда тұз қоры өте мол. Әсіресе тұзға Каспий маңы ойпаты бай. Кей жерлерде тұз қабатының қалыңдығы екі километрден асады. Кейбір қабаттарда ас тұзына қоса калий және т.б. сияқты тұздар кездеседі. Сонымен бірге Каспий маңы ойпаты мен Батыс Сібір жазығында және Қазақстан республиканың басқа да аудандарында көптеген тұзды көлдерде тұнба тұздар жиналған.

Қазақстанда калий тұздарының негізгі барланған қоры мен болжамдық ресурсы Солтүстік Каспий маңында (негізінен хлорлы калий тұздары) және Ақтөбедегі Орал тауы маңында (негізінен калий сульфатының тұздары) орналасқан. Солтүстік Каспий маңында баланса алынғаны калий қостотығының 8 млн. тоннасы ғана, болжамдық ресурсы (P₄-P₃) 500 млн. т шамасында (Индер, Шалқар, Сатымола, т.б.). Ақтөбедегі Орал тауы маңындағы баланстық қордың жиынтық көлемі (C₂ категориямысен қоса алынғанда) 100 млн. тонна шамасында (Жылан кенорны). Бұл кенорынның кені сульфат-калий тыңайтқыштарын алуға жарамды. Калий тұзы кенорындарының болжамдық ресурсы 300 млн. тонна. 1980-жылдары калий тұздарының болжамдық ресурсы Батыс Қазақстан бойынша 1 млрд.

тоннаны құрады, соның ішінде сульфат (полигалит) типті тұз үлесіне 217 млн. тонна келеді[2, 331бет].

Калий тұздары тыңайтқыш (өндірілген көлемінің 95%-ын), хлорлы, сульфат және каустикалық калий, поташ және басқа химиялық препараттар өндірісінде қолданылады. Өнеркәсіпте құрамында хлорлы калийдің мөлшері 20-35% шамасынан асатын калий кені өнделеді. Құрамында хлорлы магний мен карбонат-саз тау жыныстар бар кенді флотациялаудан немесе химиялық өңдеуден өткізеді. Магний тұзы металл магний мен оның химиялық қосылыстарын алу үшін пайдаланылады. Натрий сульфаты, химия, шыны, целлюлоза-қағаз және текстиль өнеркәсібінде, фотоматериалдарды өңдеуге қолданылады[5, 47-50].

Табиғи натрий сульфатының шикізат базасы Жақсы Қылыш көлінен басқа көмілген тұздық, түптік мирабилит, кейде тенардит түзілімдерімен толығады. Олардың 10 көлдік кенорындары өнеркәсіптік категориялар бойынша барланған. Сульфат-натрий тұздарының қазба жатындары Оңтүстік Қазақстанның тауарлық және таубөктерлік ойпаңдарында (Шөладыр, Ащыкөл, Ұзынсу, т.б.), Шығыс Каспий маңының платформалық депрессияларында және Арал маңында белгілі. Шөладыр кенорнының болжамдық ресурсы мынадай, млрд. тонна: тастұз - 2,5; сульфат тұздары - 1,5; гипс - 0,43. Ол іздеу-бағалау жұмыстары сатысында барланған[2,332бет].

Ермолов В.А. және т.б. авторлардың еңбектерінде пайдалы қазбалардың кен орындары мен олардың таралу аймақтары туралы жалпы мағлұматтар беріліп, пайдалы қазбалардың заттық құрамы, морфологиясы және пайда болу шарттары туралы мәліметтер жинақталған[3, 312бет].

Зерттеу әдісі: Теориялық, ақпаратты жинау, әдебиеттердегі мәліметтерді талдау.

Теориялық бөлім

Қазақстанда натрий, калий тұздарының кенорындары туралы ақпараттар келтіріліп, сипаттама берілді. Соның ішінде бірнешеуіне тоқталайық.

Құлан тұзды кен орны- Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауылдық округі аумағында. Отырар ауылынан солтүстікке қарай Шошқа көлдің батысына қарай 16 км жерде орналасқан.

Қолданысы. Құлан тұзды кен орны шипалық емі зор. Облыстың емдеу орындары осы кен орнының тұзды батпағын әр түрлі емге қолданады[1, 89 бет].

Индер ас тұзы кен орны – Атырау облысының Индер ауданындағы Индер көлі ойпатында орналасқан. Көл солтүстігінен тауымен қоршалған, оңтүстік жағалауы жазық (1,2-сурет).

Ойпаттың геологиялық құрылымы күрделі. Кеннің бүкіл беті түгелдей дерлік жаңа шөгіндімен жабылған. Ескі шөгінді сары, ұсақ кристалды. Сусымалы мөлдір, ашық сары, ұсақ кристалды, бос, кейбір жерлері қатаймаған, сазды материалдармен ластанбаған, қырлы тұз - жоғарыда аталған тұздардан жақсы қалыптасқан мөлдір, ашық сұрғылт, кейбір жерлерде қызғылттау ірі галит кристалдарымен ерекшеленеді. Тұз қабатының қалыңдығы солтүстіктен оңтүстікке қарай 56 м-ден 8м-ге дейін азаяды. Тұз негізінен ақ, шыныдай мөлдір. Терригендік материалдардың қоспалары оған қызғылт және сұрғылт өң береді.

Сурет - 1. Индер кенорны

Сурет - 2. Индер кенорнының географиялық орны

Мұндағы натрий хлордың барланған қоры 709 млн. тонна, оның ішінде өнеркәсіптік категориялар бойынша барланғаны 40 млн. тонна шамасында. Кенорын игеруге даярланған. Барланған Тоғай- баймешіт кенорнындағы таспен астыңғы қоры 70,5 млн. тонна. Индер ауданында ірі көлдік Индер кенорны орналасқан, тұз тұнба-тамақтық астыңғы қоры 1,5 млрд. тонна шамасында, оның өнеркәсіптік категориялар бойынша барланғаны - 647 млн. тонна. Кенорын 1993 жылдан пайдаланылуға берілген. Каспий маңындағы басқа көлдік астыңғы кенорындары - Кішкенетұз, Балғасынұз, Оймашатұз, Қорғантұз, сондай-ақ масштабы бойынша ұсақ консервацияланған кенорындар бар. Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанда тұзтұнба астыңғы барланған кенорындардағы қоры, млн. тонна: Үлкен Қалқаман - 14,8; Маралды - 29,3; Жақсы Қылыш - астыңғы 70 және сульфат тұзы 80 млн. тонна[1, 90бет].

Жақсықылыш тұз кен орны – ас тұзы мен натрий сульфаты өндірілетін тұзды көлдер тобы. «Аралтұз» бұл кеннен 1940 жылдан ас тұзын өндіріп келеді (3-сурет)[1, 90 бет].

Географиялық орны. Қызылорда облысы Арал ауданы жерінде.

Жатыс сипаты. Қыс пен көктемнің басында көлде беткі, ал басқа уақыттарда түпкі тұздық ерітінді болады. Түпкі шөгінділерде галиттің жаңа тұнбасы (2,5-14 см), саз бен құм аралас гранатқа (23-48 см), таза гранатқа (9-110 см), тығыз гранатқа (28-83 см), астраханит (93-140 см), эпсомит (8,5-14 см), ал бұлардан төмен ми батпақ бар. Өндірістік категориялардағы ас тұзының қоры 38928 мың т, ал сульфат тұздары 8071 мың т.[1, 90 бет]

Сурет - 3. Жақсықылыш кен орны

Шалқар калий тұзы кен орны -Орал қаласынан оңтүстікке қарай 100 км жерде,Шалқар көлінің жағасында орналасқан (4-сурет)[1,89 бет].

Шалқар құрылымы тұзбен кептелген алып тұз күмбезі болып табылады. Оның пішіні эллипс тәрізді, меридиан бағытында 35 км-ге, ендік бағытта 25 км-ге созылған.

Сурет - 4. Шалқар көлі

Жатыс сипаты.Кен орны бірішама жазық, оңтүстікке еңістеліп, солтүстікте күрт үзіледі. Қат-қабат 270-350 м тереңдікте ангидрит-гипс тау жыныстарымен көмкерілген. Тұз үсті қат-қабатында үш шоғыр ерекшеленеді: төменгі гипс (75-140 м), орталығы ангидрит (20-90 м), жоғарғы гипс (20-60 м). Шалқар калий тұзы кен орнының қимасы екі қабаттан тұрады: төменгі галит белдемі (1000 м шамасында) және калийлі (өнімді) белдем (200 м). Мұнда жоғары сапалы смльвинит (30-70%), карналит, кизерит пен бишофит бар. Қоры 1 млрд т шамасындағы кешенді кен орны юлып табылады.

Жыланды калий тұздың орналасқан жері - Ақтөбе облысыАқтөбе қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 9 км жерде орналасқан (5-сурет) [7,60-63бет].

Табиғатта тұз мекенжайы тектоникас әсерінен пайда болып, бойлық бағытта созылған екінші реттегі антиклиналь қатпарларда шоғырланған. Осы антиклинальдың ядросын құрайтын төменгі пермьнің, күнгір ярусының құнарлы тұзды қабаты

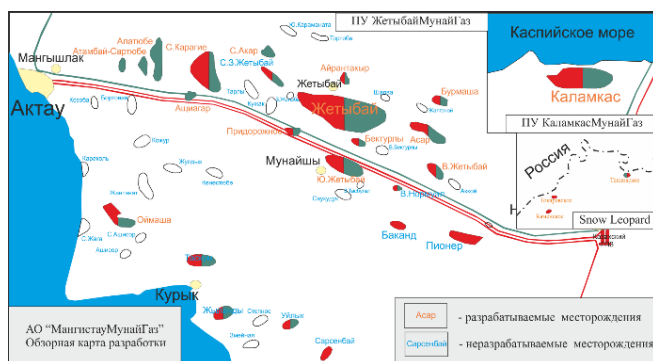
калийполигалитті тұздарынан қатар,сильвинит пен сильвинит-карналлиттен тұрады.

Жатыс сипаты.полигалиттік калий тұздарының қабаты 10-18 км-ге дейін созылған. Жалпы тереңдік 235-700 м, батыс пен шығысқа қарай 30-60° бұрышпен құлайтын, ені 250-1000 м-дей созылып жатыр. Жалпы қалыңдығы 15 м-ден 200 м-ге дейін жететін бір-бірінен тас тұзы қабатшалары арқылы бөлінген калий полигалитті тұздары үш бөлікке бөлінеді. Қабаттардың тереңдігі жоғарғы қабаты -35 м, ортаңғы қабаты -23 м, төменгі қабаты-25 м. Кен денелері линза пішіндес болып келеді.

Кен құрайтын полигалитті жыныстар көбіне полигалит (65%) пен галиттен (27%), сильвинитті жыныстары галит (61%), сильвиннен (31%) тұрады. Қоспалары ангидрит, карналлит, кизерит. Кен орнының тау-кен геологиялық жағдайы өте күрделі болғандықтан, тек жер асты әдісімен өндіруге болады. Кен орны уақытша пайдаланылмайды[7, 60-63бет].

Сатымоланың калий-бор кен орны. Ол осы аттас тұзды күмбезбен шектелген. М.Диаровтың жетекшілігімен кен орны 1962 жылы сейсмикалық жұмыстар кезінде ашылған. Тұзды қабаттың жыныстарының пайда болу тереңдігі 340-350 м.Өнімді қабаттың төменгі субзонасында сильвин-полигалит, полигалит-галит, сильвинит және карналлит құрамды жыныстар зерттелген. Жоғарғы субзонада полигалит, полигалит-галит жыныстарының үш горизонты, сирек сильвиниттер кездеседі. Калий шөгінділерінің ұзындығы 5 км-ге дейін, жеке ұңғымалардың қалыңдығы 200 м-ге жетеді.

Кен орнының борлы минералдануы тұзды жыныстардың гипс қалпақшасымен байланысты. Бораттар - пермь бор-калий тұздарының шаймалану аймағындағы элювиальды түзілімдер. Негізгі кен түзетін минералдар – гидроборатит пен улексит(6-сурет)[6, 8бет].

Сурет - 5. Жыланды кенорны

Борацит

Полигалит

Калиборит

Улексит

Сурет - 6. Сатимола кенорының минералдары

Тәжірибелік бөлім

Бұл бөлімде натрий тұзының Түркістан облысы, Созақ ауданы Тасты ауылында орналасқан «Тасты тұз» кенорыны қарастырылады. Бұл кен орын Тасты ауылының күн шығыс бөлігінде ауылдан 10 км жерде орналасқан. Тұз кенорындарын игерудің ерекшелігі олардың физикалық-химиялық қасиеттерімен және әртүрлі тұтынушылардың өнім сапасына қойылатын талаптарымен ғана емес, сонымен қатар кен орнының барлық пайдалану мерзіміне тұрақтылығының қажеттілігімен де байланысты. Бұл жұмыс әртүрлі тұздардың қазіргі және ежелгі кен орындарын іздеу және барлау саласындағы жинақталған тәжірибенің қысқаша мазмұны болып табылады.

Тазалық дәрежесі жоғары натрий хлоридін әдетте медицина саласында физиологиялық ерітінділер алуға, сонымен қатар әртүрлі дәрілік заттар дайындауда көмекші қоспа ретінде кеңінен қолданылады.

Техникалық натрий хлоридінің құрамында әдетте K^+ , Ca^{+2} , Mg^{+2} , CO_3^{+2} , SO_4^{-2} және т.б. иондар кездеседі.

Қазіргі таңда ас тұзын химиялық, тағамдық және фармацевтикалық өндірістерде қолдану үшін оларды тазарту әдістерін жасақтауға көп көңіл бөлінуде.

«Тасты тұз» кен орнынан алынған натрий тұзының химиялық құрамына химиялық талдау жүргізілді. Химиялық талдау нәтижесі бойынша Na-37,04%, Cl-57,26%, Al_2O_3 - 0,85%, SiO_2 -0,75%, $MgCl_2$ -0,75%, $CaCl_2$ -0,75%, $CaSO_4$ -0,63% құрайды. Бұл натрий тұзы кенорының ерекшелігі құрамында қоспалар аз, оларды тазалау қарапайым дәстүрлі әдіспен жүргізіледі. Сонымен қатар одан медицинада пайдаланатын физиологиялық ерітінділер дайындауға болады.

Нәтижелер мен талқылау

Табиғаттан өндірілген тастұзының 65%-ға жуығы астұзы, консервант ретінде және химия өнеркәсібінде каустикалық пен қақталған сода, хлор, тұз қышқылын, мүсәтір, хлорлы аммоний және т.б. алуға пайдаланылады. Натрий хлордың (NaCl) сапасына қойылатын жалпыға ортақ талаптар жоқ. Әр кенорын үшін қорды есептеуге дербес кондициялық көрсеткіштер тағайындалады. Астұзы үшін хлорлы натрийдің мөлшері 97% (II сорт), техникалық тұзда - 97,5-98 %, ал жемдік тұзда - 90-95 %-дан кем болмауы қажет. Өндірістің қоятын талаптардыңшектеуі кальций, магний, калий, сульфаттар мен ерімейтін қалдық сияқты зиянды қоспалардың мөлшерінде.

Зерттеуге алынған «Тастытұз» кен орыны барланбаған, әлі ашылмаған кен орнының жер үсті және жер асты ас тұзының құрамын толығымен зерттелінді, және тағамдық ас тұзы ретінде қолдануға жарамдылығы анықталынды.

Қорытынды

Жалпы алғанда Қазақстанда астұз бен натрий сульфатының ірі қоры бар. Республикада табиғи соданың кенорындары мен кенбілімдері нашар зерттелген.

Қақталған және каустикалық сода алу үшін сода шикізатының (астұз, бор, әктас, бақалшақтас) мол қоры Батыс Қазақстанда орналасқан. Табиғи сода кенорындарын іздеуге Предуралье мен Каспий маңы перспективалы болып қалуда. Ал натрий тұздары қазіргі экономикадағы маңызды және жоғары сұранысқа ие ресурс болып табылады. Натрий тұздарын өндеудің негізгі өнімі ас тұзы. Өнеркәсіптердің қарқынды дамуына байланысты тұзға деген сұраныс жылдан жылға артып келе жатыр. Өндірісте ол бастапқы немесе қосымша зат ретінде қолданады. Техникалық тұзда 93% NaCl болуы керек. NaCl 1500 астам өндірістерде қолданылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қадірбаева А.А. Қазақстанның минералды шикізаттары. Шымкент. М. Әуезов атындағы ОҚМУ, 2017, 112 б.
2. Байбатша А.Б. Инженерная геология месторождений полезных ископаемых с основами геоинформатики. Алматы. Ғылым, 2003, 496б.
3. Ермолов В.А., Попова Г.Б., Мосейкин В.В., Ларичев Месторождения полезных ископаемых. Москва. МГГУ, 2004, 570с.
4. Капитонец Е.Ю., Басалай И.А. Технологические и экологические особенности добычи и производства поваренной пищевой соли// Горная механика и машиностроение, №3, 2018, 17-26с
5. Белкин П.А. Характеристика комплекса природных условий, способствующих экологически безопасной разработке месторождений солей // Вестник молодых ученых ПГНИУ. Перм. гос. нац. иссл. ун-т., Пермь, 2012., Т.1., С. 46-51.
6. М.Д.Диаров, К.К.Камашев, Т.И.Касенов Горно-химическое сырье месторождения Сатимолы. Бораты. Калийные соли, Атырауский институт нефти и газа, Алматы, 2012, 358с.
7. Х.Б. Рахматов, М.А. Самадий, А.Н. Ахмедов Технология получения технического хлористого натрия из галитовых хвостов // Молодой ученый. 2015, № 19 (99), С. 60-63

Referens list:

1. Kadirbaeva A.A. Mineral raw materials of Kazakhstan. Shymkent. M. OKSU named after Auezov, 2017, p. 112.
2. Baibatsha A.B. Engineering geology of mineral deposits with basic geoinformatics. Almaty. Science, 2003, 496 p.
3. Yermolov V.A., Popova G.B., Moseikin V.V., Larichev Mestrozhdeniya poreznykh iskopaemyh. Moscow. MGGU, 2004, 570p.
4. Kapitonets E.Yu., Basalai I.A. Technological and ecological features of the production and production of cooking salt// Mountain engineering and machine building, No. 3, 2018, 17-26
5. Belkin PA. Characteristics of the complex of natural conditions that contribute to the ecologically safe development of salt deposits // Bulletin of young scientists of PGNIU. Perm. Mr. nat. issl. Univ., Perm, 2012., T.1., p. 46-51.
6. M. D. Diarov, K. K. Kamashev, T. I. Kasenov Mining and chemical raw materials deposit of Satimola. Borat. Potassium salts, Atyrau Oil and Gas Institute, Almaty, 2012, 358 p.
7. H.B. Rakhmatov, M.A. Samadiy, A.N. Akhmedov Technology of production of technical sodium chloride from halite tailings // Young student. 2015, No. 19 (99), p. 60-63

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы):

Қадірбаева Алмагүл Ақкөпейқызы - «Химия и фармацевтикалық инженерия» кафедрасы. М.Әуезов атындағы ОҚУ; 87713850578, diac_2003@mail.ru

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

ӨОЖ: 331.56/.57:574.5=512.123

<https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

<https://orcid.org/0000-0001-6586-529X>

¹Бекназаров Б.Д. *, ²Ыдырыс С.С. ¹Садыбек Е.Қ.

¹PhD докторант аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²экономика ғ.д., профессор Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан

¹аға оқытушы, магистр М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУДА ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУ
ЖӘНЕ ЖҰМЫС КҮШІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ**

Автор-корреспондент: bakyt.8080@mail.ru

Түйін: Экономикалық әлеуеттілік, демографиялық және ресурстық, табиғи-климаттық ахуал және халықтың дәстүрлі айырмашылықтары реңбек ресурстарын молайтудың және еңбек нарықтарын қалыптастырудың өңірлік ерекшеліктерін жыл өте айқындай түсуде. Демек, тұтастай алғанда, еңбекпен қамту және экономиканы реттеу мемлекеттік саясаты өзінің мәні бойынша Қазақстан Республикасының жекелеген өңірлерінің жағдайларына бейімдеуі тиіс. Дей тұрғанмен, бұл жағдай Қазақстан Республикасы мен оның өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамаларын құрастыру және жұмыспен қамту саясатын қалыптастыруда әрдайым назарға алынбайды. Мұның өзі еңбек нарығын және қоғамның әлеуметтік дамуын реттеудегі мемлекеттің рөлін едәуір арттыруды талап етеді. Қызметкерлердің біліктілігін арттыруды жаңалап жаңғырту туралы ұсыныстар беру нәтижесінде халықты жұмыспен қамтудың орталықтарының жұмыс істеу тиімділігін арттыруға, жұмыспен қамту орталықтары қызметкерлерінің сыртқы және ішкі ынталандыру құралдарын әртараптандыруға, еңбек нарығы конъюнктурасын болжамдаудың анықтығын арттыруға ықпал ететін іс-шаралар ұсыну. Жұмыспен қамтылмаған халықпен жұмыс істеу технологияларын жетілдіру туралы ұсыныстар жұмыс күші артық өңірлердегі еңбек нарығы субъектілерінің көп деңгейлі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік тудыру зерттеудің басты өзегіне айналды.

Кілт сөздер: Еңбек нарығы, жұмыс күші, Мемлекеттік бағдарламалар, жұмыссыздық, жұмыс орындары, мемлекеттік саясат, бәсекеге қабілеттілік

Аннотация: Экономический потенциал, демографические и ресурсные, природно-климатические климатические условия и традиционные различия населения с каждым годом все больше раскрывают региональные особенности воспроизводства трудовых ресурсов и формирования рынков труда. Следовательно, в целом государственная политика занятости и регулирования экономики должна по своей сути адаптироваться к условиям отдельных регионов Республики Казахстан. Тем не менее, эта ситуация не всегда принимается во внимание при составлении концепций социально-экономического развития Республики Казахстан и ее регионов и формировании политики занятости. Это требует значительного повышения роли государства в регулировании рынка труда и социального развития общества. Предоставление мероприятий, способствующих повышению эффективности функционирования центров занятости населения, диверсификации инструментов внешнего и внутреннего стимулирования работников центров занятости, повышению достоверности прогнозирования конъюнктуры рынка труда в результате предоставления предложений о модернизации повышения квалификации работников. Предложения по совершенствованию технологий работы с незанятым населением призваны создать возможность повышения многоуровневой конкурентоспособности субъектов рынка труда в регионах с избытком рабочей силы.

Ключевые слова: рынок труда, рабочая сила, государственные программы, безработица, рабочие места, государственная политика, конкурентоспособность

Abstract: Economic potential, demographic and resource, natural and climatic situation and traditional differences of the population over the years, regional features of reproduction of resources and formation of labor markets are becoming increasingly clear. Therefore, in general, the state policy of employment and economic regulation should, in its essence, adapt to the conditions of individual regions of the Republic of Kazakhstan. However, this situation is not always taken into account when drawing up concepts of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan and its regions and forming employment policies. This requires a significant increase in the role of the state in regulating the labor market and social development of society. To propose measures to improve the efficiency of employment centers, diversify the means of external and internal incentives for employees of employment centers, and improve the clarity of forecasting labor market conditions as a result of making proposals on updating the professional development of employees. Proposals to improve technologies for working with the unemployed population to create an opportunity to increase the multi-level competitiveness of labor market entities in labor-surplus regions have become the main focus of the study.

Key words: labor market, labor force, government programs, unemployment, jobs, government policy, competitiveness

Кіріспе. Қазақстанның экономикалық даму жөніндегі стратегиялық міндеттеріне қол жеткізуде және тұтастай алғанда, елдің, әлемнің бәсекеге барынша қабілетті отыз елінің қатарына кіруі жөніндегі мемлекеттік саясат шараларын іске асыруда халықтың экономикалық белсенділігі ерекше рөл атқарады. Еңбек нарығын дамытудың негізгі көрсеткіштерінің бірі халықты жұмыспен қамту болып табылады. «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес ол «Жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырумен байланысты, Қазақстан Республикасының заңнамасына қайшы келмейтін, табыс немесе табыс әкелетін еңбек қызметі» ретінде айқындалады [1].

Заңда халықтың қай бөлігі жұмыспен қамтылған деп есептелетіні белгіленген: бұл жалдамалы жұмысшылар, жеке кәсіпкерлер, жеке практикамен айналысатын адамдар. Сондай-ақ жұмыспен қамтылғандар қатарына азаматтық-құқықтық сипаттағы шарт бойынша қызметті жүзеге асыратын жеке тұлғалар, сондай-ақ шаруашылық серіктестіктердің құрылтайшылары (қатысушылары) және акционерлік қоғамдардың құрылтайшылары, акционерлері (қатысушылары), сондай-ақ өндірістік кооперативтердің мүшелері болып табылатын жеке тұлғалар; Қарулы Күштерде, басқа да әскерлер мен әскери құралымдарда, құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдарда қызмет өткеретін тәуелсіз қызметкерлер мен адамдар жатады. Ресми статистикалық деректерге сүйенсек, 2022 жылы Қазақстанда жұмыспен қамтылған халықтың саны 8,8 млн адамды немесе көрсетілген жылы барлық халықтың 47 %-ын құраған [2].

Халықаралық еңбекті ұйымдастыру әдіснамасы бойынша жұмыспен қамту деңгейі немесе Жұмыспен қамту коэффициенті экономикалық белсенді халық құрылымындағы жұмыссыздардың үлесі ретінде айқындалады. Бұл ретте осы индикатордың жоғары мәні ел халқының едәуір бөлігінің жұмыс істейтінін, ал төменгісі – халықтың едәуір бөлігінің экономикалық белсенді болып табылмайтындығын көрсетеді. Сарапшылардың айтуынша, жұмыспен қамтылғандар мен халық санының арақатынасын пайдалану қандай да бір ел халқының қай бөлігі тауарлар мен қызметтер өндіруге қатысатынын анықтауға көмектеседі [3,100].

Сондай-ақ, жұмыспен қамтылғандар мен халық санының арақатынасы жұмыссыздық деңгейіне қарағанда көбірек ақпарат бере алатындығын атап өткен жөн, өйткені ол экономиканың жұмыс орындарын құру қабілетін де көрсетеді. Осылайша, халықты жұмыспен қамту еңбек нарығын дамытудың негізгі индикаторларының бірі болып табылады. Бұл ретте жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және халықтың экономикалық белсенділігін ынталандыру жөніндегі мемлекеттік саясат тәсілдерін жетілдіру үшін елдің

жұмыспен қамтылған халқының құрылымын, сипаттамалары мен үрдістерін зерттеу ерекше маңыздылық пен өзектілік болып табылады.

Теориялық талдау. Қазақстандық авторлардың бірқатар еңбектері Қазақстандағы еңбек нарығы мәселелерін зерттеуге арналған. Сонымен, еңбек нарығының ағымдағы жай-күйін талдаудың әртүрлі аспектілері Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан Стратегиялық Зерттеулер Институтының З.К.Шәукенова редакциясымен дайындалған авторлар ұжымының жұмысы [4], А.Генклер, Р.Сеймен, А.Ақбас [5, 638-647], Дүниежүзілік банк сарапшылары В.Строкова, А.Эльзир, Д.Марголиз [6,10-17] жұмыстары арналған.

2021 жылы ЭЫДҰ сарапшылары зерттеу жүргізіп, Қазақстан үкіметіне COVID-19 пандемиясы жағдайында еңбек нарығындағы жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар әзірледі [7]. «Еңбек ресурстарын дамыту орталығы» АҚ авторлар тобының 2021 жылы дайындаған баяндамасы жаңа шындықтағы еңбек нарығын жан-жақты зерттеуге арналған [8].

Кейбір зерттеулер халықтың белгілі бір бөлігінің жұмыспен қамтылуын нақты қарастыруға арналған. Мысалы, кейбір жұмыстар жастарды жұмыспен қамту мәселелеріне бағытталған (Ж. Әбжан, Е., Әмірбекұлы Д. Ешпанова [9], А. Алшанская [10], Г.И. Нұржанова, С.У. Ниязбекова, А.А. Нұрпейісова, З.А. Иманғожина, Д.Е. Сатенова [11]). Кейбір зерттеулер жұмыспен қамту мәселелерінің гендерлік аспектісіне арналған (М. Клаверен, К. Тижденс, М. Хьюги-Уильямс, Н.Р. Мартин [12, 14-17], Ж. Хамзина, Е. Бөрібаев, Б. Тайторина, Г. Байсалова [13]). Бірқатар диссертациялар Қазақстандағы еңбек нарығын мемлекеттік реттеуді жетілдіруге қажетті шараларды зерттеуге арналған (Г.С. Қармыс [14], А.С. Төлейбаева [15, 114-121]). А.Қ. Бекхожаеваның диссертациялық жұмысы Қазақстандағы еңбек нарығының жай-күйі мен дамуын статистикалық бағалау әдістемесіне арналған [16].

Тәжірибелік бөлім. Еңбек нарығын реттеу әдістерін анықтауға арналған зерттеу жұмыстарының молдығына қарамастан, бұл саладағы көптеген мәселелер әлі толық шешілмеген. Сондықтан болар, бұл мәселе егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Десекте, отандық экономикалық әдебиеттерде жұмыс елдің жалпылама көрсеткіштеріне қарағанда еңбек күші көп аймақтарда еңбек нарығын, оның даму факторлары мен перспективаларын зерттеулерге арналған мамандандырылған еңбектердің аздығын байқатады. Зерттеулердің көбісінде өңірлердегі жұмыссыздықтың жай-күйі әдіснамалық тұрғыдан қарастырылмаған. Тек жұмыссыздықтың жоғары деңгейлігі еңбек нарығы индикаторларының мәнін ашып көрсетулермен шектеліп қалған. Әрі, негізінен, экономика жай-күйінің депрессиясы контекстіндегі жұмыс күшінің артық болу жағдайы көрсетілгенде қойған. Аймақтық еңбек нарығы ұлттық жұмыс күші жоқ нарықтың субвенциялық сегменті ретінде қарастырылған.

Зерттеу әдістері. Ғылыми зерттеудің теориялық және әдіснамалық базасы ретінде Экономикалық теория, Еңбек экономикасы және мемлекеттік басқару саласындағы іргелі теориялық және қолданбалы зерттеулер алынды. Бұл еңбектерде аймақтық еңбек әлеуетін қалыптастыру, пайдалану және дамыту ерекшеліктері анықталған. Еңбек нарықтарын аумақтық ұйымдастырудың мәні, тетіктері мен факторлары айқындалған. Зерттеудің ақпараттық базасы ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми әзірлемелері, ғылыми мерзімді басылымдардың материалдары, ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары, Қазақстан Республикасының еңбек нарығы бойынша Ұлттық статистика бюросының деректері, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамалық және нормативтік құқықтық актілері алынған.

Зерттеу танымның диалектикалық әдісіне, ғылыми жалпылау және жіктеу әдістеріне, жүйелік және салыстырмалы талдау әдісіне негізделген. Жалпы ғылыми әдістермен қатар баланстық және индекстік әдістер, болжау және жоспарлау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеу нәтижелері жұмыспен қамтылған халық құрылымының жас аспектісінде, тұрғылықты жері, білім деңгейі мен лауазымы арқылы анықтауға мүмкіндік берді. Жұмыспен қамтылған халықты тұрғылықты жері арқылы қараған кезде, қалалық тұрғындар арасында әйелдер аз, ал ауылда ер адамдар әлдеқайда көп екендігі анықталды. Бұл тұрғыда ауыл әйелдерінің жұмыспен қамтылуына ерекше назар аудару қажет деген сараптамалық пікірлерді атап өткен жөн, өйткені халықтың бұл санатында экономикалық белсенділік үшін жеткілікті ресурстар мен мүмкіндіктер жоқ. Жұмыспен қамтылған халық арасында ең көп жалдамалы жұмысшылар бар. Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлғалар 4,5 есе аз. Сонымен қатар, шағын және орта бизнес экономиканы дамытуда маңызды рөл атқарады, сондықтан халықтың әртүрлі санаттары үшін шағын және орта бизнесті қолдау шараларын күшейту маңызды. Осылайша, халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу саласындағы мемлекеттік саясаттың мынадай шараларын қабылдау ерекше орындылық болып табылады.

Бірінші. Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылған халық құрылымының кезең-кезеңімен өзгеруі. Экономиканың, ең алдымен, «өнеркәсіп», «ауыл шаруашылығы», «білім беру», «кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет» сияқты секторларында халықты жұмыспен қамту санын ұлғайту қажет. Өз кезегінде, экономиканың осы секторларында еңбек өнімділігін арттыру және жалақыны арттыру қажет.

Екінші. Халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды іске асыруда атаулы тәсілді қолдану. Мәселен, экономикалық белсенділікке тарту бойынша ауыл әйелдерін мемлекеттік қолдаудың арнайы шараларын енгізу қажет. Осындай қолдау тетіктерінің бірі кәсіпкерлік бастамаларға ауыл әйелдерін гранттық қаржыландыру болуы мүмкін. Сондай-ақ, ауыл әйелдерінің қаржылық сауаттылығын арттыру жөніндегі жобаларды көздеу, сондай-ақ оларды өз ісін жүргізу үшін қажетті құзыреттіліктерге оқыту қажет.

Үшінші. Жұмыспен қамтылған халықты шағын және орта бизнеске тартуға жәрдемдесу. Кәсіпкерлерді жаңа жұмыс орындарын құруға ынталандыруға, сондай-ақ, жалпы алғанда, кәсіпкерлер үшін бизнес жүргізу жағдайларын жақсартуға ықпал ететін шаралар жүйесін іске асыру қажет. Осылайша, экономикалық өсу халықтың жұмыспен қамтылуының өсуіне жағдай жасайды, алайда жұмыспен қамтылудың өзі құрылымы мен ерекшеліктері бойынша еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал етуі тиіс. Мұндай жағдайда орнықты экономикалық өсу және елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру қамтамасыз етілетін болады.

Кесте - 1. Қарастырылған зерттеудің қазіргі деңгейі төмендегіше жылжуда. 09.09. 2022 ж.

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	4.9 %	қыр. айы. 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	3.8 %	3 кв./2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	8.825 млн.	3 кв./2022
Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі	2.4 %	3 кв./2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	450 мың. адам	қыр. айы. 2022
Ескерту: https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/kazakhstan [17]		

Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі өзгеріссіз қалды және 2022 жылдың қыркүйегінде 4.9% құрады. Максималды деңгей 13.7 %, ал ең төменгі деңгей 4.8% жетті.

Жастар арасындағы жұмыссыздықта деңгейі өзгеріссіз қалды және 2022 жылдың үшінші тоқсанында 3.8% құрады. Ең жоғарғы деңгей 19.41 %, ал ең төменгі деңгей 3.6% жетті.

Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі өзгеріссіз қалды және 2022 жылдың үшінші тоқсанында 2.4% құрады. Максималды деңгей 9.2% - ға, ал ең төменгі деңгей 1.9% - ға жетті. 2022 жылдың қыркүйегінде Қазақстанда жұмыссыздар саны 450 мың адамға (0.45 млн.адам) дейін төмендеді. Ең жоғарғы деңгей 950 мың адамға, ал ең төменгі деңгей 439 мың адамға жетті.

Кесте - 2. Қазақстанда ең төменгі жалақы мөлшері

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Ең төменгі жалақы	60000 KZT/месяц 130.214 USD/мес	2022
Жалақы	313003 KZT/месяц 679.291 USD/мес	ноя. 2022
Жоғары білікті жұмысшылардың жалақысы	137400 KZT/мес. 339.421 USD/мес.	2018
Өңдеу өнеркәсібіндегі жалақы	346192 KZT/мес. 751.32 USD/мес.	3 кв./22
Біліктілігі төмен жұмысшылардың жалақысы	73200 KZT/мес. 180.827 USD/мес.	2018
Ескерту: https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/kazakhstan [17]		

Қазақстанда ең төменгі жалақы мөлшері 2022 жылы айына 60000 KZT (айына 130.214 USD) дейін өсті. Ең төменгі жалақы мөлшері айына 42500 KZT, ал ең төменгі жалақы айына 2680 KZT болды

Орташа жалақы мөлшері 2022 жылғы қарашада айына 313003 KZT (айына 679.291 USD) дейін өсті. Орташа жалақының ең жоғары мөлшері айына 232347 KZT, ал ең төменгі мөлшері айына 12890 KZT болды.

Өңдеу өнеркәсібіндегі орташа жалақы мөлшері айына 346192 KZT дейін өсті. (Айына 751.32 USD.). Максималды мөлшері 261410 KZT/ай болды., ал минимум-айына 124348 KZT.

Біліктілігі төмен қызметкерлердің орташа жалақысы айына 73200 KZT дейін өсті. (Айына 180.827 USD.). Максималды мөлшері 73200 KZT / ай болды., ал минимум-айына 59300 KZT.

Кесте - 3. Қазақстандағы бәсекеге қабілеттілік деңгейі

Көрсеткіш	Мағынасы	кезендер
Бәсекеге қабілеттілік индексі	62.94 инд. п.	2019
Бәсекеге қабілеттілік дәрежесі	55	2019
Ескерту: https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/kazakhstan [17]		

Қазақстанда бәсекеге қабілеттілік индексі 2019 жылы 62.94 инд. п. дейін өсті. Ең жоғарғы деңгей 62.94 инд. п., ал ең төменгі 4.07 инд. п. жетті..

Кесте - 4. Қазақстан халқының күн көріс көрсеткіші

Тұрмыс деңгейі статистикасы	2019	2020	2021 ²²⁾
Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары			
теңге	3 020	5 539	6 352
АҚШ доллары	38,6	46,3	44,7
атаулы ақшалай табыстар индексі, өткен жылға пайызбен	106,0	183,4	114,7
атаулы ақшалай табыстар индексі, 1995 жылға пайызбен	175,5	321,8	369,1
Нақты ақшалай табыстар индексі, өткен жылға пайызбен	99,0	104,2	101,3
Табысы күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасынан төмен халықтың үлесі ¹⁹⁾ , пайызбен	39,0	34,5	31,8
Күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасы			
теңге	3 716	3 394	4 007
АҚШ доллары	47,46	28,40	28,19
Ескерту: https://stat.gov.kz/for_users/dynamic [17]			

2022 жылда Қазақстан халқының күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасы өзгеріссіз қалуда. Алайда халықтың табысы күнкөріс деңгейінен төмен болғандықтан төлем қабілеттілік көрсеткіштері ауытқу сатысында.

Қорытындылар. Халықты жұмыспен қамту мәселелері ұзақ мерзімді перспективада тұрақты экономикалық өсу үшін стратегиялық маңыздылықты білдіреді. Халықаралық рейтингтерге сәйкес Қазақстан Халықты жұмыспен қамту деңгейі бойынша салыстырмалы түрде жоғары көрсеткіштерге ие, алайда деректер бұл индикатор елдің өнімді жұмыспен қамтуды өсіру қабілетінің көрсеткіші болып табылмайтындығын көрсетеді. Кейбір сарапшылардың пікірінше, «Экономикалық өсу міндетті түрде жұмыс орындарының саны мен сапасының артуын білдірмейді, әсіресе халықтың аз қамтылған, қорғалмаған санаттары үшін, бұл өнімді жұмыспен қамтудың өсуінің алдын-ала шарты, еңбек өнімділігін арттырудың және жұмыспен қамтуды арттырудың бірлескен нәтижесі

болып табылады» [19].

Бұл тұрғыда «Экономикалық өсудің өнімді жұмыспен қамтуға әсері оның қарқынына ғана емес, сонымен бірге оның өнімді жұмыс орындарын құруға қаншалықты тиімді айналатынына» байланысты екенін атап өткен жөн. Бұл бірқатар факторларға байланысты, олардың ішінде өсудің салалық құрылымы және жеке секторлардағы өсудің капиталды қажет етуі (жұмыс қарқындылығы). Сарапшылардың пікірінше, әдетте жұмыс орындарының санын көбейту ғана емес, сонымен қатар еңбек өнімділігін, сондай-ақ жұмыспен қамтудан түсетін табыс деңгейін арттыру қажет. Бұл ретте бүкіл Орталық Азия өңірінде сарапшылар жалақы мен еңбек өнімділігінің төмен деңгейін атап өтеді [20]. Осыған байланысты жұмыспен қамтылған халық құрылымында экономика секторлары бойынша бөлудің ерекше маңызы бар. Сараптамалық пікірлерді зерттеу Жұмыспен қамту деңгейінің елдегі экономика секторларының дамуымен тікелей байланысы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 482-V ЗРК О занятости населения. [Электрон. ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000482> (қаралған күні: 10.12.2021).
2. Статистика труда и занятости. БНС АСПиР РК. [Электрон. ресурс]. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/6> (қаралған күні: 10.12.2021).
3. Рейтинг стран мира по уровню занятости. Гуманитарный портал. [Электрон. ресурс]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/employment-ranking> (қаралған күні: 10.12.2021).
4. Современное состояние рынка труда в Казахстане: брошюра. Под ред. З.К.Шаукеновой. Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2017. 100 б. [Электрон. ресурс]. URL: <http://www.kisi.kz/images/uploads/33/files/Dxun0PeD.pdf> (қаралған күні: 10.12.2021).
5. Ayhan GENÇLER, Recep SEYMEN, Arif AKBAŞ. A Contemporary Overview Labour Market of Kazakhstan. Asian Journal of Humanities and Social Studies. Volume 02. Issue 05, October 2014. 638-647 б.
6. Victoria Strokova, Angela Elzir and David Margolis. Labor Market Outcomes Kazakhstan. 2016 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington, DC. 10-17 б.
7. OECD Skills Strategy Kazakhstan ASSESSMENT AND RECOMMENDATIONS. REPORT SUMMARY. 2021. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.oecd.org/countries/kazakhstan/OECD-Skills-Strategy-Kazakhstan-Report-Summary.pdf> (қаралған күні: 10.12.2021).
8. Рынок труда Казахстана. Развитие в условиях новой реальности. Центр развития трудовых ресурсов. Сентябрь, 2021. [Электрон. ресурс]. URL: <https://ias.enbek.kz/ru/node/1179> (қаралған күні: 10.12.2021).
9. Youth employment problems in the labor market of Kazakhstan. Revista Espacios. Vol. 40 (Issue 42) Year 2019. Page 30. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.revistaespacios.com/a19v40n42/a19v40n42p30.pdf> ((қаралған күні: 10.12.2021).
10. Альшанская А. Центры занятости населения против молодежной безработицы: заманчивые перспективы или «глухой номер»? Фонд «Сорос». [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.soros.kz/ru/employment-centers-against-youthunemployment/> (қаралған күні: 10.12.2021).
11. Nurzhanova G.I., Niyazbekova S.U., Nurpeisova A.A., Imangozhina Z.A., Satenova D.E. Youth Labor Market Analysis and Assessment of the Republic of Kazakhstan. International Scientific Conference «Far East Con» (ISCFEC 2020). Advances in Economics, Business and Management Research, volume 128 14-17 б.
12. Maarten van Klaveren, Kea Tijdens, Melanie Hughie-Williams, Nuria Ramos Martin.

An Overview of Women's Work and Employment in Kazakhstan. Amsterdam, Netherlands, March 2010. [Электрон. ресурс]. URL: https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/Country_Report_No10-Kazakhstan_EN.pdf (қаралған күні: 10.12.2021).

13. Zhanna Khamzina, Yermek Buribayev, Binur Taitorina & Gulzira Baisalova. Gender Equality in Employment: A View from Kazakhstan. Annals of the Brazilian Academy of Sciences. An Acad Bras Cienc (2021) 93(4). [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.scielo.br/j/aabc/a/TdWKMx4DHBWV8bXhFCF5ykC/?format=pdf&lang=en> (қаралған күні: 10.12.2021).

14. Қармыс Ғ.С. Совершенствование государственного регулирования рынка труда Казахстана в условиях цифровизации. Диссертация на соискание степени доктора по профилю. Академия государственного управления при Президенте РК, 2020. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.twirpx.com/file/3384147> (қаралған күні: 10.12.2021).

15. Тулейбаева А.С. Развитие международного рынка труда в условиях современной технологической трансформации : дис. ... д-ра философии (PhD): 6D051300 – Мировая экономика / А. С. Тулейбаева ; отечеств. науч. конс. М. С. Тулегенова ; зарубеж. науч. конс. Л. Тыл; КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы, 2021. – 123 с. - Библиогр.: с. 114-121.

16. Бекхожаева А.К. Методология статистической оценки состояния и развития рынка труда Республики Казахстан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. Москва, 1998.

17. <https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/kazakhstan/>

18. https://stat.gov.kz/for_users/dynamic

19. Экономический рост, ведущий к увеличению занятости. [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm#19> (қаралған күні: 15.12.2021).

20. ILO. Decent Work Country Diagnostics - Technical Guidelines to draft the Diagnostics Report. Geneva: ILO, 2015.

Referens list:

1. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 6 aprelya 2016 goda № 482-V ZRK O zanyatosti naseleniya [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 482-V ZRK On employment of the population.] [Ehlektron. resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000482> (accessed: 10.12.2021).

2. Statistika truda i zanyatosti. BNS ASPIR RK [Labor and employment statistics. BNS ASPIR RK] [Ehlektron. resurs]. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/6> (accessed: 10.12.2021).

3. Reiting stran mira po urovnyu zanyatosti. Gumanitarnyi portal [Ranking of countries in the world in terms of employment. Humanitarian portal] [Ehlektron. resurs]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/employment-ranking> (accessed: 10.12.2021).

4. Sovremennoe sostoyanie rynka truda v Kazahstane: broshyura / Pod red. Z.K. Shaukenovoi [The Current State of the Labor Market in Kazakhstan: Brochure brochure / Ed. Z.K. Shaukenova]. Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2017-100 с.] [Elektron. resurs]. URL: <http://www.kisi.kz/images/uploads/33/files/Dxun0PeD.pdf> (accessed: 10.12.2021).

5. Ayhan GENÇLER, Recep SEYMEN, Arif AKBAŞ. A Contemporary Overview Labour Market of Kazakhstan. Asian Journal of Humanities and Social Studies. Volume 02. Issue 39 & ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ № 1 (73) 2022 05, October 2014. с 638-647

6. Victoria Stokova, Angela Elzir and David Margolis. Labor Market Outcomes Kazakhstan. 2016 International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington, DC. с 10-17

7. OECD Skills Strategy Kazakhstan ASSESSMENT AND RECOMMENDATIONS.

REPORT SUMMARY. 2021. [Elektron. resurs]. URL: <https://www.oecd.org/countries/kazakhstan/OECD-Skills-Strategy-Kazakhstan-Report-Summary.pdf> (accessed: 10.12.2021).

8. Rynok truda Kazahstana. Razvitiye v usloviyah novoj real'nosti. Centr razvitiya trudovyh resursov. Sentyabr', 2021. [The labor market of Kazakhstan. Development in a new reality. Center for Human Resources Development. September, 2021] [Elektron. resurs]. URL: <https://iac.enbek.kz/ru/node/1179> (accessed: 10.12.2021).

9. Youth employment problems in the labor market of Kazakhstan. Revista Espacios. Vol. 40 (Issue 42) Year 2019. Page 30. [Elektron. resurs]. URL: <https://www.revistaespacios.com/a19v40n42/a19v40n42p30.pdf> (accessed: 10.12.2021).

10. Al'shanskaya A. Centry zanyatosti naseleniya protiv molodezhnoj bezraboticy: zamanchivye perspektivy ili «gluhoy nomer»? Fond «Soros» [Employment centers against youth unemployment: tempting prospects or «deaf number»]. [Elektron. resurs]. URL: <https://www.soros.kz/ru/employment-centers-against-youth-unemployment/> (accessed: 10.12.2021).

11. Nurzhanova G.I., Niyazbekova S.U., Nurpeisova A.A., Imangozhina Z.A., Satenova D.E. Youth Labor Market Analysis and Assessment of the Republic of Kazakhstan. International Scientific Conference «Far East Con» (ISCFEC 2020). Advances in Economics, Business and Management Research, volume 128 c.14-17

12. Maarten van Klaveren, Kea Tijdens, Melanie Hughie-Williams, Nuria Ramos Martin. An Overview of Women's Work and Employment in Kazakhstan. Amsterdam, Netherlands, March 2010. [Elektron. resurs]. URL: https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/Country_Report_No10-Kazakhstan_EN.pdf (accessed: 10.12.2021).

13. Zhanna Khamzina, Yermek Buribayev, Binur Taitorina & Gulzira Baisalova. Gender Equality in Employment: A View from Kazakhstan. Annals of the Brazilian Academy of Sciences. An Acad Bras Cienc (2021) 93(4). [Elektron. resurs]. URL: <https://www.scielo.br/j/aabc/a/TdWKMx4DHBWV8bXhFCF5ykC/?format=pdf&lang=en> (accessed: 10.12.2021).

14. Qarmys G.S. Sovershenstvovanie gosudarstvennogo regulirovaniya rynka truda Kazahstana v usloviyah cifrovizacii. Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora po profilyu. Akademiya gosudarstvennogo upravleniya pri Prezidente RK, 2020. [Improving state regulation of the labor market of Kazakhstan in the context of digitalization. Dissertation for the degree of doctor in the field. Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 2020] [Elektron. resurs]. – URL: <https://www.twirpx.com/file/3384147> (Accessed: 10.12.2021).

15. Tulejbaeva A.S. Razvitiye mezhdunarodnogo rynka truda v usloviyah sovremennoj tekhnologicheskoy transformacii. Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) [Development of the international labor market in the context of modern technological transformation. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Kazakh National University named after Al-Farabi] fatherlands. scientific cons. M. S. Tulegenova; abroad. scientific cons. L. Rear; KazNU them. al-Farabi. – Almaty, 2021. – 123 p. - Bibliography: p. 114-121.

16. Bekkhozhaeva A.K. Metodologiya statisticheskoy ochenki sostoyaniya i razvitiya rynka truda Respubliki Kazahstan. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk [Methodology for statistical assessment of the state and development of the labor market of the Republic of Kazakhstan. Dissertation for the degree of candidate of economic sciences. Moscow State University of Economics, Statistics and Informatics]. – Moskva, 1998.

17. <https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/kazakhstan/>

18. https://stat.gov.kz/for_users/dynamic

19. Ekonomicheskij rost, vedushchij k uvelicheniyu zanyatosti. [Economic growth leading to increased employment] [Elektron. resurs]. – URL: <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/>

themes/employment-rich/lang--ru/index.htm#19 (Accessed: 15.12.2021).

20. ILO. Decent Work Country Diagnostics - Technical Guidelines to draft the Diagnostics Report. Geneva: ILO, 2015.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Бекназаров Бакыт Доктырбаевич - «Экономика» кафедрасының, PhD докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Тәуке хан көшесі 5, Шымкент, Қазақстан. mail: bakytt.8080@mail.ru Тел: 87023377260

ҒТАХР:06.81.12

ӘОЖ 336.2/658.171

<https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

<https://orcid.org/0000-0001-8655-9144>

Пазилов Ғ.А.*, Кальбаева Н.Т.

PhD доктор, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕЛІК
АРТЫҚШЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ**

***Автор-корреспондент:** pgalimjan@mail.ru

Түйін. Мақалада кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыру арқылы олардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету жолдары қарастырылған. Өйткені қазіргі жедел жаһандану кезеңінде, елдер арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың дамуы мен ақпараттың жылдам қолжетімділігі жағдайында кәсіпорындар арасында бәсекелестік жоғары деңгейде орын алып отыр. Сонымен қатар жылдан-жылға тұтынушылардың да талғамы жоғарылап, сапалы әрі қолжетімді ерекше өнімдер мен қызметтерге сұраныс артып келеді. Осындай жағдайда отандық өнеркәсіп кәсіпорындарына нарықта өз орнын сақтап, бәсекелестік артықшылыққа ие болу үшін өндіретін өнімдерінің сапасын жақсартып, ассортиментін көбейтіп, тұтынушылық қасиеттері бар алдыңғы өнімдерінен айтарлықтай ерекшеленетін өнімдерді нарыққа шығару қажеттігі, бұл кәсіпорындарға инновацияларды енгізуді талап етеді. Бүгінгі таңда көптеген елдер экономикалық дамудың инновациялық жолын таңдауда. Өйткені тұтас елдің немесе аймақтың бәсекелестік артықшылығы оның инновациялық белсенділігінде болып отыр. Инновациялық белсенділік тек макро деңгейде ғана емес, микро деңгейде де бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз ететін болады. Сәтті енгізілген инновация кәсіпорынға жоғары табыс әкеледі және өз сегментінде көшбасшы болуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: инновация, кәсіпкерлік, инновациялық белсенділік, патент, стратегия

Аннотация: В статье приведены пути обеспечения конкурентоспособности предприятий за счет повышения их инновационной активности. Потому что в нынешний период быстрой глобализации, развития экономических отношений между странами и быстрой доступности информации, конкуренция между предприятиями проходит на высоком уровне. При этом выбор потребителей год от года повышается, а спрос на качественные и доступные специальные товары и услуги увеличивается. В такой ситуации необходимость сохранения отечественными промышленными предприятиями своих позиций на рынке и получения конкурентных преимуществ за счет повышения качества выпускаемой продукции, расширения ассортимента, вывода на рынок продукции, существенно отличающейся от предшествующей продукции с потребительских свойств, требует внедрения инноваций на этих предприятиях. Сегодня многие страны выбирают инновационный путь экономического развития, потому что конкурентное преимущество целой страны или региона заключается в ее инновационной активности. Инновационная активность обеспечит конкурентное преимущество не только на

макро-уровне, но и на микро-уровне. Удачно внедренная инновация приносит предприятию высокую прибыль и позволяет ему стать лидером в своем сегменте

Ключевые слова: инновации, предпринимательство, инновационная активность, патент, стратегия.

Abstract: The paper presents the ways to ensure the enterprises competitiveness by increasing their innovation activity. The reason is in the current period of rapid globalization, the development of economic relations between countries and the rapid availability of information, competition between enterprises is at a high level. At the same time, the choice of consumers increases from year to year, and the demand for high-quality and affordable special goods and services increases. In this situation, the need for domestic industrial enterprises to maintain their positions in the market and gain competitive advantages by improving the quality of products, expanding the range, bringing to market products that differ significantly from previous products with consumer properties, requires the introduction of innovations at these enterprises. Today, many countries choose an innovative path of economic development, the competitive advantage of an entire country or region lies in its innovative activity. Innovative activity will provide a competitive advantage not only at the macrolevel, but also at the microlevel. Successfully implemented innovation brings a high profit to the enterprise and allows it to become a leader in its segment.

Key words: innovations, entrepreneurship, innovative activity, patent, strategy

Кіріспе.

Нарықтағы бәсекелестікте артықшылықты қамтамасыз етуде клиенттердің жоғары талғамын қанағаттандыру үшін ұйымдар ерекше жаңа өнім түрін шығаруға мүдделі. Бұл инновациялар арқылы іске асырылып, кәсіпорынға қомақты пайда әкеледі және олардың бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз етудің басты құралы болып табылады. Сондықтан кәсіпорындардың табысқа жетуінде инновациялық белсенділік маңызды болып табылады.

XIX ғасырда батыс мәдениеттанушыларының зерттеулерінде «инновация» термині көрініс тапты және бір мәдениеттің элементтерінің екіншісіне енгізілуі деп түсіндіріледі [1,12]. Ал технологиялық инновациялардың заңдылықтары XX ғасырдың басында ғана зерттеле бастады.

Бүгінгі таңда «инновация» термині экономиканың, сонымен қатар менеджменттің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылуда, сондықтан да оның мәнін түсіну үшін әртүрлі авторлардың «инновация» туралы көзқарастарын қарастыру қажет.

1939 жылы Й.Шумпетердің «Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process» еңбегінде «инновация» термині алғаш рет көрініс тапты [2, 85]. Й. Шумпетер жаңа комбинациялар немесе инновация түсінігін «кәсіпкерлік» немесе «кәсіпкер» түсініктерімен толықтырады. Кәсіпкерлік жаңа комбинацияларды құруға бағытталған қызмет ретінде түсініледі, ал кәсіпкер бұл комбинацияларды құратын және іске асыратын шаруашылық субъект [3,124].

Й.Шумпетердің бұл ұстанымы П. Друкер мен Р. Фостер негізге алған кәсіпкерліктің қазіргі заманғы теориясына сәйкес келеді, олар инновациялар мен заманауи стратегиялық менеджменттің негізін өндірісті ұйымдастыру үдерісі деп көрсетті. Бұл жағдайда кәсіпкердің қызметі инновацияның техникалық-экономикалық құраушыларын біріктіру болып табылады [4,38].

П.Друкер инновация кәсіпкерліктің ерекше құралы екенін көрсетіп, инновация үдерісінде жаңа ресурстар құрылады, ал қол жетімді ресурстарды қолданудың жаңа бағыттарын табатынын айтты. Оның пікірінше, «инновациялық қызмет - бұл кәсіпкерге өзгерістерді қолдануға және оларды жаңа мүмкіндіктерге айналдыруға жағдай жасайтын арнайы құрал» [5,74].

Р.Фостер Шумпетерден кейін инновация тұжырымдамасына басқарушылық көзқарасына сүйене отырып, инновация Шумпетердің еңбегінің жемісі екенін, сонымен бірге ол нарықтың игілігі болып табылатынын атап көрсетті. Сондай-ақ, ол жаңа

бәсекелестік артықшылықтар жасайтын инновацияларға назар аударды. Р. Фостердің пікірінше, новаторлар (шабуылдаушылар) мен қорғанушылар (өздерінің қазіргі кірістерін қорғаушылар) арасындағы нарық үшін күрес нәтижесінде новаторлардың жеңісі алдын ала болжанады [6,46].

Инновацияны халықаралық деңгейде зерттеуге арналған айтарлықтай жұмыстар 1980-90 жж. жүргізілді. Нәтижесінде 1992 жылы Норвегияның Осло қаласында Осло нұсқаулығының алғашқы басылымы шығарылды, онда өнеркәсіптік өндірісте технологиялық өнімдік және процестік инновацияларға басты назар аударылды. Бұл Еуропалық Қоғамдастықтың инновациялық зерттеуі сияқты кәсіпкерлік сектордағы инновациялардың табиғаты мен әсерін зерттейтін әртүрлі ауқымды зерттеулердің үлгісіне айналды. Осы зерттеулердің нәтижелері Осло нұсқаулығындағы тұжырымдамалар, анықтамалар мен әдіснамалар бөлігі одан әрі нақтыланып, 1997 жылы жарияланған Осло нұсқаулығының екінші басылымның пайда болуына әкелді, мұнда бақылау саласы қызмет көрсету секторын да қамтыды. Мамандар тарапынан инновацияны зерттеу жалғасып, Осло нұсқаулығының екінші басылымы одан әрі жетілдірілді. Аталаған екінші Осло нұсқаулығында технологиялық инновациялар (өнімдік және процестік) ғана кеңінен қарастырылған, ал енді технологиялық емес, яғни маркетингтік инновация мен ұйымдастыру инновациясы қарастырылмаған болатын. Сондықтан да 2005 жылы ЭЫДҰ мен Еуростат бірлесіп ұсынған Осло нұсқаулығының үшінші басылымында инновация анықтамасына маркетингтік және ұйымдастыру инновациясында қоса отырып, инновация бұл қандай да бір жаңа немесе жетілдірілген өнімді немесе үдерісті, маркетингтің жаңа әдісін немесе іскерлік тәжірибеде жұмыс орындарын ұйымдастыруда немесе сыртқы байланыстарда жаңа ұйымдастыру әдісін пайдалануға енгізу деп толықтырылған [7,102].

Жалпы XX ғасырдағы авторлардың инновация туралы көзқарасы мен халықаралық ұйымдар тарапынан қабылданған құжаттарға сәйкес «инновация» нарықтық экономиканың тұрақты қозғалысы мен өзгеруінің нәтижесі ретінде қарастырылып, түпкі мақсаты кәсіпкерлік пайда алудың негізі ретінде сипатталады.

Осло (2005) нұсқаулығында инновациялық қызмет үздіксіз үдеріс екендігі атап көрсетілген және инновациялық қызмет шын мәнінде инновацияны жүзеге асыруға әкелетін барлық ғылыми, технологиялық, ұйымдастырушылық, қаржылық және коммерциялық қадамдарды қамтитыны туралы көрсетілген [7,81]. Ал Осло (2018) нұсқаулығында инновациялық қызмет фирманы инновацияға әкелетін фирма жүзеге асыратын даму, қаржы және коммерция саласындағы барлық қызметті қамтиды деп көрсетілген [8, 26].

ҚР Кәсіпкерлік Кодексінде «Инновациялық қызмет деп инновацияларды жасауға бағытталған қызмет (ғылыми, ғылыми-техникалық, технологиялық, инфокоммуникациялық, ұйымдастырушылық, қаржылық және/немесе коммерциялық қызметті қоса алғанда) түсініледі» деп көрсетілген [9].

«Инновация» және «инновациялық қызмет» ұғымдары экономикалық категория ретінде XX ғасырда терең зерттелген болса, ал «инновациялық белсенділік» XX ғасырдың соңғы жылдары және XXI ғасырдың басынан бастап зерттеле бастады. Экономикалық әдебиеттерде және ғылыми мақалаларда көптеген зерттеуші-ғалымдар инновациялық белсенділікті дербес ғылыми категория ретінде қарастырады. Дегенмен бүгінгі таңда инновациялық белсенділік аясында ғалымдардың көзқарасы әртүрлі, оның бірыңғай нақты анықтамасы көрсетілмеген [10, 148].

Материалдар мен әдістер

Кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі және оның бәсекелестікті қамтамасыз етудегі ерекшеліктері отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне, ғылыми эзирлемелеріне және ғылыми ұсыныстарына негізделген. Зерттеу барысында түсініктер, әдістемелік және анықтамалық материалдар, кәсіпорындардың инновациялық белсенділігіне арналған мерзімді басылымдардың мақалалары, зерттеушілер тобының

жеке зерттеулері қолданылды. Зерттеу барысында теориялық әдістер, атап айтқанда, талдау, салыстыру, ғылыми зерттеулер нәтижелерін жалпылау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

«Инновациялық белсенділік» ұғымы «инновациялық қызмет» ұғымымен тығыз байланысты. зерттеулер барысында белгілі болғандай зерттеушілердің көпшілігі инновациялық белсенділікті инновациялық қызметпен теңестіреді, бірақ бұл ұғымның әртүрлі мәні бар, өйткені қызмет шұғылдану немесе іс-әрекеттер жиынтығы дегенді білдіреді, өз кезегінде белсенділік іс-әрекетке қатысуды көздейді [11, 412].

Алғаш рет инновациялық белсенділік ұғымының анықтамасы Й.Шумпетердің жазбаларында кездеседі. Ол бұл ұғымды дамуда және түрлендіруде жаңа комбинацияларды енгізу мүмкіндігі арқылы түсінуді ұсынды [3, 211].

Академик Л.И. Абалкиннің пікірі бойынша «инновациялық белсенділік» – инновациялық-белсенді кәсіпорынның коммерциялық пайда мен бәсекелестік артықшылықтар алу мақсатында өндірісте өнімдік, үдерістік, ұйымдастырушылық және басқарушылық жаңалықтарды жасау, игеру және нарыққа шығару бойынша серпінді мақсатты қызметі [12, 96].

Р.А. Фатхутдиновтың пікірінше инновациялық белсенділік өзбетінше категория, оның маңыздылығы инновациялық белсенділік көмегімен инновациялық қызметтің сипаты бағаланатындығында [13, 244]. Бұл жағдайда Р.А. Фатхутдинов «инновациялық белсенділік» белгісі фирманың инновациялық қызметінің келесі ерекшеліктеріне ие болуы қажет деп есептейді. Біріншіден, инновациялық қызмет стратегиялық сипатта болуы керек және белгілі уақыт кезеңінде басқарылатын болуы тиіс (өйткені сыртқы ортаның тұрақсыздығы күрт өсті). Стратегиялық тәсіл жоғары сапалы инновациялық қызметті қамтамасыз етеді. Екіншіден, инновациялық қызмет қазіргі уақытта іс-әрекеттердің реттілігі бойынша да, олардың уақтылығы бойынша да ұтымды болуы керек, бұл жағдай талап ететін инновациялық қызметтің серпінін, қажетті іс-әрекеттер мен өзгерістердің белгілі бір қарқынын қамтамасыз етеді. Олай болмаған жағдайда, инновациялық қызмет жай қажетсіз болып қалады және жағымсыз салдар тудырады (уақыт пен ресурстардың резервтері тиімсіз сарқылады).

А.А. Трифилова инновациялық белсенділікті экономикалық субъектілердің жаңа технологияларды немесе жетілдірілген өнімдерді әзірлеу және шаруашылық айналымға тарту жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру қарқындылығы ретінде қарастырады [14, 85]. Ал И.В. Баранова мен М.В. Черепановалар инновациялық белсенділікті инновациялық әлеуетті жұмылдыру қабілетіне негізделген оның инновациялық қызметінің қарқындылығының кешенді сипаттамасы ретінде анықтайды [15, 164].

А.И. Балашов, Е.М. Рогова, Е.А. Ткаченко кәсіпорынның инновациялық белсенділігі кәсіпорынның техникалық және ұйымдастырушылық жаңашылдыққа сезімталдығын, жаңалықтарды жасау, енгізу және коммерцияландыру бойынша қызметті жүзеге асырудың қарқындылығы мен уақтылығының деңгейін, қажетті ресурстарды жұмылдыра алу қабілетін, қамтитын инновациялық қызметінің кешенді сипаттамасы деп қарастырады [16, 79].

Ағылшын тілінде «инновациялық белсенділік» пен «инновациялық қызмет» ұғымдары бір-бірінен ерекшеленбейді, өйткені «белсенділік» және «қызмет» ағылшын тілінде бір сөзбен – «activity» деп жазылады. Сондықтанда батыста «innovative activity» ұғымыныңшамалы өзгеше анықтамасы жиі кездеседі. Инновациялар шетелдік кәсіпорындар үшін түпкі мақсат емес, олардың түпкілікті мақсаты экономикалық тепе-теңдік болып табылатын трансформациялық өзгерістердің динамикалық үдерістерін іске қосу үшін катализатор ретінде қызмет етеді [17, 231]. Инновациялар, сондай-ақ нарықта бар өнімге қарағанда басқа сапалы ұқсас өнімді ұсына алатын интеллектуалдық қызметтің соңғы нәтижесі ретінде қарастырылады [18, 113].

Ғылыми ізденістер барысында отандық ғалымдардың ғылыми еңбектерінде

кәсіпорынның инновациялық белсенділігі туралы зерттеулер айтарлықтай көп емес екендігі белгілі болды.

Ф.М.Днишев және Ф.Г.Альжановалардың пікірінше отандық ғылым әлі нарық сұранысына сай емес, ол әлсіз инновациялық бағыттылығымен, шаруашылық тәжірибеден алшақтығымен сипатталады. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері тұтастай алғанда экономикада сұранысқа ие емес және іс жүзінде енгізілуі жоқтың қасы деп айтуға болады. Бұған қазақстандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің тым төмен деңгейі дәлел [19, 47]. Шын мәнісінде әлі күнге дейін отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің деңгейі төмен күйінде қалып отыр.

Е.Әмірбекұлы кәсіпорынның жаңа қызмет, жаңа өнім шығарып немесе өндірісте жаңа әдістерді қолдану арқылы жұмыс істеуі оның инновациялық қызметінің қалыптасқанын көрсетеді. Осы инновациялық қызметті жандандыру, жаңалыққа, шаруашылық қызметте жаңа технологияларды пайдалануға ұмтылу кәсіпорынның инновациялық белсенділігін бейнелейді деп пайымдайды [1, 19].

Л.К.Мухамбетова, Г.К. Чимгентбаева және М.Е. Мунасипованың пікірлерінше, инновациялық белсенділікті анықтауда оны жүзеге асыратын уақыттың маңыздылығын ескеру ұсынылады. Инновациялық белсенді кәсіпорын – бұл соңғы үш жыл ішінде инновациялық жаңашылдықты қалыптастыруды жүзеге асыратын, яғни жаңа «жетілдірілген» өнім, қызметтер, әрі қарай тарату технологиясымен коммерцияландыру және инновациялық қызметтің өзге де түрін жүзеге асырған, инновациялық қызметте өзінің зерттеулеріне, қызметкерлерді оқытуға ақша бөлген, инновациялық қызметті жүзеге асыру барысында өзге кәсіпорындармен, ғылыми-зерттеу ұйымдармен әлеуметтік серіктестік құрған кәсіпорын болып табылады [20, 113].

Кейбір зерттеушілер инновацияны енгізу үдерісін жаңадан бастаған кәсіпорындарды да инновациялық белсенді кәсіпорын деп қарастырады. Мұнда кәсіпорынға инновацияларды енгізіп инновациялық өнім шығарған, сонымен қатар иновацияны енгізуді енді қолға алған, бірақ әлі инновациялық өнім шығарып үлгермеген болса да инновациялық белсенді кәсіпорын деп қарастырады [21]. Ал біздің отандық ресми статистикалық құжаттарда соңғы 3 жыл ішінде «Зерттеу кезінде жалғасын табатын және тоқтатқан инновацияны қоса алғанда инновациялық белсенділік көрсеткен кәсіпорын инновациялық-белсенді кәсіпорын болып табылады. Зерттеу жүргізу кезеңінде инновацияларды құрумен байланысты қандай да бір қызметті жүргізген, бұл қызмет инновациялардың нақты пайда болуына әкелген, әкелмегеніне қарамастан кәсіпорын инновациялық-белсенді кәсіпорын болып саналады» деп көрсетілген [22].

Демек, инновация түрлерін іске асырумен байланысты іс-әрекет инновациялық қызмет болып табылады. Өнеркәсіп кәсіпорындарында инновациялық қызмет бұл өнімнің ассортиметін кеңейту және сапасын жоғарылату, технологияны жетілдіру және өндірісті ұйымдастыру мақсатында инновацияларды іске асыруға бағытталған қызмет.

Сонымен қатар осы бұйрыққа сәйкес «Инновациялар саласындағы белсенділік деңгейі» көрсеткіші республика бойынша, астана және республикалық маңызы бар қалалар, облыстар бөлінісінде, сондай-ақ салалар бойынша кәсіпорындардың инновациялық қызметін зерттеу негізінде жылына бір рет қалыптастырылады. Осы көрсеткіш инновациялық тұрғыдан белсенді, яғни инновациялық қызметтің қандай да бір түрімен айналысатын кәсіпорындар санының жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың жалпы санына арақатынасымен және оны 100-ге көбейту арқылы анықталады:

$$\text{Lact} = \frac{\text{Nhi}}{\text{Ntre}} * 100 \quad (1)$$

мұнда:

Lact - инновация саласындағы белсенділік деңгейі;

Nhi - инновациясы бар кәсіпорындар саны;

Ntre - жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың жалпы саны.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы ұсынған «инновациялық белсенділік» анықтамасы едәуір оңтайлатылған: инновациялық белсенділік инновациялық қызметтің кешенді көп критерийлік сипаттамасы емес, қарапайым статистикалық көрсеткіш ретінде қарастырады [22].

Осло нұсқаулығына сәйкес берілген уақыт кезеңінде қандай да бір фирманың инновациялық белсенділігі төмендегі үш түрдің бірін қабылдай алады: бірінші табысты, яғни қандай да бір нәтижемен жаңа инновацияны енгізу, ол жоба тіпті коммерциялық тұрғыдан табысты болу міндетті емес деп қарастырады; екіншіден, жалғасатын, яғни енді ғана үдеріс басталды, бірақ ол жоба бойынша инновация жүзеге асырылмаған болса да; үшіншіден, инновациялық жоба жүзеге асырылғанға дейін тоқтатылған болса да кәсіпорын инновациялық белсенді деп есепке алынады [7, 88].

Нәтижелер мен талқылау

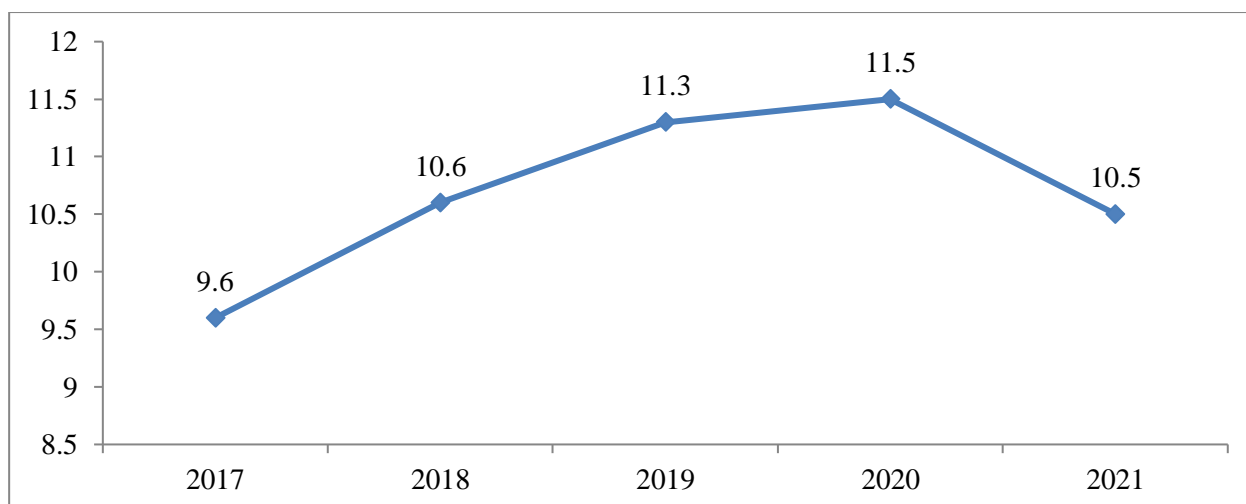
Инновациялық белсенділік бойынша ғалымдардың еңбектерін, халықаралық ұйымдардың нұсқаулықтары мен мемлекеттік деңгейде қабылданған заң актілері мен нормативтік құжаттарды зерттеу барысында, олардың кәсіпорынның «инновациялық белсенділік» ұғымына берген сипаттамалары әртүрлі болғанымен, жалпы алғанда олардың берген анықтамаларында мағынасы жағынан ұқсастықтардың бар екендігін анықтадық:

- бәсекелестік артықшылыққа ие болу жолындағы қызметті жүзеге асырып жатқандығын сипаттауы;
- мүмкіндіктерді пайдалану, ресурстарды дер кезінде жұмылдыра отырып жаңа немесе жетілдірілген өнім өндіру;
- ҒЗТКЖ жүргізу, жаңа технологияларды пайдалану, басқарудың жаңа әдістерін енгізу;
- кәсіпорындағы инновациялық қызметті іске асыру үдерісі нәтижесіз болса да, тіпті тоқтап қалса да жаңа немесе жетілдірілген өнім өндіруге талпынуы, бастапқы қадамдар жасауы, қаражат жұмсауы.

Кәсіпорынның инновациялық белсенділігін сипаттау мақсатында берілген анықтамаларды жан-жақты зерттегеннен кейін авторлық анықтаманы келесідей ұсындық. Біздің ойымызша кәсіпорынның инновациялық белсенділігі деп кәсіпорын барлық (ішкі және сыртқы) мүмкіндіктерді максималды түрде пайдалана отырып инновациялық қызметті қарқынды және экономикалық тұрғыдан тиімді іске асыру нәтижесінде бәсекелік артықшылыққа ие болуын түсінеміз. Себебі кәсіпорынның инновациялық белсенділігінің арқасында инновациялық қызмет қарқынды, әрі экономикалық тұрғыдан тиімді орындалуы қажет. Мұнда қарқындылықтың қажеттілігі, инновациялық қызмет үздіксіз жалғасып, уақыт өткен сайын оны одан әрі күшейте түсуі қажет, себебі уақыт өте келе инновация өзінің құндылығын жоғалтуы мүмкін, сондықтан инновациялық қызметті қарқынды түрде іске асыру қажет деп есептейміз. Сонымен қатар енгізілген инновацияның экономикалық тиімділігіне де мән беру қажет. Кейбір жағдайларда енгізілген инновация түрлі факторларға байланысты экономикалық тиімді болмай қалуы да мүмкін. Осло нұсқаулығына сәйкес фирманың инновациялық белсенділігін қарастырғанда коммерциялық тұрғыдан табысты болу міндетті емес деп көрсетілген. Біздің пайымдауымызша, экономикалық тұрғыдан тиімсіз болатын инновациялық

қызметті іске асыратын кәсіпорынды инновациялық белсенді деп айта алмаймыз. Өйткені, шектен тыс көп шығын жұмсау арқылы инновациялық қызметті көптеген кәсіпорындар іске асыруы мүмкін, нәтижесінде инновациялық өнімнің бағасы өте қымбат болып, ол тұтынушылар қол жетімді болмайды. Бағасы өте қымбат өнім кәсіпорын үшін бәсекелестік артықшылықты да қамтамасыз ете алмайды. Жоғарыда атап өткеніміздей инновацияларды кәсіпорынға енгізу, кәсіпорынның инновациялық тұрғыдан белсенді болуының негізгі мақсатының бірі бұл кәсіпорын үшін бәсекелестік артықшылық қамтамасыз ету болатын. Бүгінгі таңда халықаралық деңгейде кәсіпорындардың бәсекелестік күресте артықшылық ие болуы, олардың инновациялық белсенділігінің арқасында орын алып отыр. Өйткені инновациялық белсенділік бұл кәсіпорынға жан-жақты тиімді және оңтайлы жағдайда қызметін іске асыруды қамтамасыз ету құралы болып табылады. Ресурстардың шектеулілігі жағдайында, өнеркәсіп кәсіпорындары шектен тыс қаражат жұмсау мүмкіндігіне ие емес. Сондықтанда инновацияны енгізуде, алдымен оның экономикалық тиімділігі ескерілуі қажет.

Бүгінгі таңда елімізде отандық кәсіпорындардың инновациялық қызметін қолдау мақсатында көптеген шаралар іске асырылып жатқанымен, олардың инновациялық белсенділігі әліде болса төмен күйінде қалып отыр. 2021 жылдың қорытындысы бойынша отандық кәсіпорындардың инновация саласында белсенділік деңгейі 10,5%-ды құраған (1-сурет). Салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, Еуропалық Одақ елдерінде кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі орташа 48,9%-ды құрайды, ал Германияда – 66,9%, Италияда – 56,1%, Францияда – 53,4%, Ұлыбританияда – 50,3%, Польшада – 23% [23, 125].

Ескертпе – [24] негізінде авторлармен құрастырылды.

Сурет - 1. ҚР-да кәсіпорындардың инновация саласындағы белсенділік деңгейі, %

1-сурет мәліметтерінен белгілі болғандай, елімізде кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейі Еуропалық Одаққа мүше елдердің көрсеткіштерімен салыстырғанда бірнеше есе төмен екендігі белгілі болып отыр. Сонымен қатар отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі 2017 жылы 9,6% болса, 2018-2020 жылдар аралығында 11,5%-ға дейін жоғарылап, 2021 жылы 10,5%-ға дейін төмендеген. Бұл отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі деңгейі өсімінің тұрақты емес екендігін көрсетіп отыр.

Кәсіпорынның инновациялық белсенділігінің деңгейін сипаттайтын негізгі көрсеткіштер ретінде:

- кәсіпорынның жалпы шығындарының ішінде ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТҚЖ) шығындардың үлесі;
- жөнелтілген өнімнің көлемінде инновациялық өнімнің үлесі;
- кәсіпорын персоналдарының құрамында ғылыми-техникалық персоналдардың үлесі;
- кәсіпорындағы патенттер саны;
- зияткерлік меншікті коммерцияландыру коэффициенті;
- басқа ұйымдардың әзірлемелерінен пайдалану шығындар;
- ҒЗТҚЖ жұмсалған шығындардың тиімділігі қарастырылады [16, 121; 25, 11; 26, 112; 27, 135].

Кәсіпорынның халықаралық рейтингін анықтауда және көптеген ғылыми еңбектерде кәсіпорынның инновациялық белсенділігінің негізгі көрсеткіші ретінде ҒЗТҚЖ шығындар қарастырылған. ҒЗТҚЖ бюджеті инновациялық белсенділікті өлшеуге және инновациялық кәсіпорындарды тануға арналған негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде көрсетілген. ҒЗТҚЖ-ға шығындар жаңа білімдермен және әртүрлі ұйымдар, зерттеу институттары мен университеттер арасында желілерді құрумен сипатталады [28, 1491].

ҒЗТҚЖ-ға жұмсалатын шығындар көлемі егер кәсіпорын бұл қаражатты тиімді пайдаланбаса кәсіпорынның инновациялылығының негізгі көрсеткіші болып табылмайды. Бұл кәсіпорынның инновациялық дамуының базалық шарты ретінде инновациялық менеджменттің тиімділігіне назар аудару қажеттігін көрсетеді. Кәсіпорындар менеджментінің инновациялық белсенділік деңгейін жоғарылатуға ұмтылысы әлемдегі ірі компаниялардың да, шағын және орта кәсіпорындардың да зерттеулер мен әзірлемелерге арналған шығындардың тұрақты өсуімен расталады.

Зерттеулер барысында белгілі болғандай кәсіпорынның инновациялық белсенділігін бағалаудың келесі көрсеткіші ретінде кадрлардың біліктілігі және олардың ішінде ҒЗТҚЖ айналысатын персоналдардың үлесі қарастырылған. Өйткені инновацияны жасайтын бұл кадрлар болып есептеледі. Сондықтанда отандық кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыруда білікті кадрларды жұмысқа тартуға көбірек мән беру қажет.

Сонымен қатар халықаралық деңгейде кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің көрсеткіші ретінде оның алған (немесе қолданыстағы) патенттері де қарастырылады. Патенттер өлшеу құралы ретінде жоғары әлеуетті көрсетеді. Алайда патенттік деректерді инновация көрсеткіші ретінде пайдалану кейбір шектеулерге ие. Алдымен патенттер инновацияларды емес, өнертабыстарды қорғайды, екіншіден, барлық инновациялар патенттелмеген [29, 6].

Стратегиялық тұрғыдан патенттер компанияның бәсекелестерімен салыстырғанда белгілі артықшылықтарға ие екендігін көрсетеді. Сондай-ақ патенттер зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын персонал үшін тиімділік көрсеткіші мен ынталандыру рөлін атқарады.

Қорытынды.

Отандық кәсіпорындардың қызметінде осы аталған көрсеткіштердің болуы олардың инновациялық белсенділігін арттыра отырып, келесідей мүмкіндіктер береді:

- жалпы өндіріс көлеміндегі инновациялық өнімнің үлесін арттыруға;
- жаңа өнім өндіруде басқа ұйымдардың қызметінен пайдалануға;
- өзінің жаңалығын, өнертабысын бәсекелестерден патент негізінде қорғау арқылы ұзақ мерзімді пайда алуға;
- өз өнідірісін үнемі заманауи жабдықтармен қамтамасыз етіп отыруға;
- жеткізіп берудің жаңа әдістерін қолдану арқылы бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізуге;
- өндірілген өнімдердің ішкі және сыртқы нарықта кең танылмалдыққа ие болуына;
- кадрлар құрамында білікті мамандардың үлесін арттыруға және т.б.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін

арттыру бұл кәсіпорын үшін де, мемлекет үшін де және тұтынушы халық үшін де пайдалы болып табылады. Өйткені бұл барлық тарап үшін тиімді болып келеді. Сондықтанда мемлекет тарапынан жасалып жатқан қолдау шараларынан тиімді пайдалана отырып отандық кәсіпорындар тұтынушылар үшін бәсекеге қабілетті өнімдер шығаруға, ішкі нарықты отандық сапалы, жаңа немесе жетілдірілген өнімдермен қамтуға, сондай-ақ отандық өнімдердің экспортын арттыруға атсалысуы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әмірбекұлы Е. Инновациялық бизнес. Алматы. Экономика, 2014. 240 б.
2. Joseph A. Schumpeter Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. NewYorkTorontoLondon: McGraw-HillBookCompany, 1939. 461 p.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Й. Шумпетер; Пер. В.С. Автономов, М.С. Любский, А.Ю. Чепуренко. Москва: Прогресс, 1982. 456 с.
4. Румянцева С.Ю., Коростышевская Е.М., Самылов И.О. Этапы становления и развития понятия «инновации» // Инновации. 2018. № 3 (233). С. 36-46.
5. Друкер П. Бизнес и инновации / пер. с англ. Москва: ИД «Вильямс», 2018. 432 с.
6. Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают. – Москва: Прогресс, 1987. 272 с.
7. Руководство Осло. Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. Третье издание.ОЭСР и Развития статистическое бюро европейских сообществ. Перевод на русский язык, Государственное учреждение «Центр исследований и статистики науки». Москва. ЦИСН, 2006. 191 с.
8. Oslo Manual 2018 Guidelines for colltcing, reporting and using data on innovation 4 th edition. OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg, 2018. 256p. <https://doi.org/10.1787/9789264304604-en>.
9. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ бекітілген.
10. Бимендиева Л.А., Пазиров Ғ.А., Сейдахметов М.Қ., Дурру О. Кәсіпорынның инновациялық белсендігін басқару, бәсекеге қабілеттілікті арттыру факторы ретінде // «Өмір сүру сапасын арттыру контекстіндегі инновациялық-кәсіпкерлік білім беру» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Тұран университеті, 2018. Б.147-152.
11. Большой экономический словарь / под ред. А.Б. Борисова. – Москва: Книжный мир, 2000. 895 с.
12. Экономическая энциклопедия / Гл. ред. Л. И. Абалкин и др. Москва: Экономика, 1999. 1054 с.
13. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент / Учебник для вузов. 6-е изд. СПб.: Питер, 2011. 443с.
14. Трифилова А.А. Управление инновационным развитием предприятия. Москва: Финансы и статистика, 2003. - 176 с.
15. Баранова, И. В., Черепанова М. В. Методические подходы к оценке инновационной активности и инновационного потенциала вуза // Сибирская финансовая школа. 2006. №4. С. 163-167.
16. Балашов А.И., Рогова Е.М., Ткаченко Е.А. Инновационная активность российских предприятий: проблемы измерения и условия роста. - Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного политехнического университета, 2010. 207 с.
17. Gooper R.G. Winning at New Products: Creating Value Through Innovation / 4th

edition. New York: Basic Books, 2011. 408 p.

18. Mensch G. Das technologische Patt: Innovationen uberwinden die Depression. Frankfurt: Umschau verlag, 1975. 287 s.

19. Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г. Развитие инноваций и технологий в условиях глобализации: мировой опыт и Казахстан. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2013. 62 с.

20. Мухамбетова Л.К., Чимгентбаева Г.К., Мунасипова М.Е. ҚР экономикасының жаңғырту жағдайында инновациялық белсенділікті микродеңгейде зерттеудің теориялық аспектілері // Вестник КазНУ. Серия экономическая. 2016. - №5 (117). Б. 110-117.

21. Vidmar D., Innovation activity in industry and selected services // Metodological explanation. <http://businessdocbox.com/Marketing/83837035-Methodological-explanation-innovation-activity-in-industry-and-selected-services.html>. 26.04.2018.

22. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті төрағасының «Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар және инновациялар статистикасы көрсеткіштерін қалыптастыру бойынша әдістемені бекіту туралы» 2016 жылғы 6 қазандағы № 232 бұйрығы.

23. Каменских М.А. Инновационная активность стран Евросоюза // Российский внешнеэкономический вестник. 2016. № 11. С. 122-133.

24. «Қазақстанның ғылымы және инновациялық қызметі, 2017-2021 жж.» Статистикалық жинақ, Астана 2022 ж.

25. European Innovation Scoreboard 2019 - Methodology Report. The Netherlands: Maastricht University, 2019. 37 p.

26. Трифилова А.А. Оценка эффективности инновационного развития предприятия. - Москва: Финансы и статистика, 2005. 167 с.

27. Гунин В.Н., Баранчев В.П., Устинов В.А. и др. Модульная программа для менеджеров. Управление инновациями. Модуль 7. Москва: ИНФРА-М, 1999. 328 с.

28. Cavdar S.C., Aydin A.D. An empirical analysis about technological development and innovation indicators // Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2015. vol. 195. P. 1486–1495. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.06.449.

29. Dziallas M., Blind K. Innovation indicators throughout the innovation process: An extensive literature analysis // Technovation. 2019. vol. 80-81. P. 3–29. doi.org/10.1016/j.technovation.2018.05.005.

References liste:

1. Amirbekuly E. Innovaciya lyk biznes [Innovative business]. Almaty. Ekonomika, 2014. 240 b.

2. Joseph A. Schumpeter Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939. 461 p.

3. SHumpeter, J. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya: issledovanie predprinimatel'skoj pribyli, kapitala, kredita, procenta i cikla kon'yunktury [The theory of economic development: the study of entrepreneurial profit, capital, credit, interest and the cycle of conjuncture] / J. SHumpeter; Per. V.S. Avtonomov, M.S. Lyubskij, A.YU. CHepurenko. Moskva: Progress, 1982. 456 s.

4. Romyanceva S.YU., Korostyshevckaya E.M., Samylov I.O. Etapy stanovleniya i razvitiya ponyatiya «innovacii» [Stages of formation and development of the concept of «innovation»] // Innovacii. 2018. № 3 (233). S. 36-46.

5. Druker P. Biznes i innovacii / per. s angl [Business and Innovation / translated from English.]. Moskva: ID «Vil'yams», 2018. 432 s.

6. Foster R. Obnovlenie proizvodstva: atakuyushchie vyigryvayut [Production Update: Attackers Win]. Moskva: Progress, 1987. 272 s.

7. Rukovodstvo Oslo. Rekomendacii po sboru i analizu dannyh po innovaciyam. Tret'eizdanie. OESR i Razvitiya statisticheskoe byuro evropejskikh soobshchestv. Perevod na russkij yazyk [The Oslo Manual. Recommendations for the collection and analysis of innovation data. Third edition. OECD and Development Statistical Office of the European Communities. Translation into Russian], Gosudarstvennoeuchrezhdenie «Centrissledovaniy i statistikinauki». – Moskva. CISN, 2006. 191 s.

8. Oslo Manual 2018 Guidelines for collcting, reporting and using data on innovation 4 th edition. – OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg, 2018. 256p. <https://doi.org/10.1787/9789264304604-en>.

9. Kazakstan Respublikasynyn Kasipkerlik Kodeksi [Business Code Of The Republic Of Kazakhstan]. Kazakstan Respublikasynyn Kodeksi 2015 zhylygy 29 kazandagy № 375-V KRZ bekitilgen.

10. Bimendieva L.A., Pazilov G.A., Sejdahmetov M.K., Durru O. Kasiporynnyn innovaciyalyk belsendigin baskaru, basekege kabilettilikti arttyru factory retinde [Management of innovative activity of the enterprise as a factor in increasing competitiveness] // «Omir suru sapasyn arttyru kontekstindegi innovaciyalyk-kasipkerlik bilim beru» atty Halykaralykgylymi-praktikalyk konferenciyanyn materialdary. Almaty: Turan universiteti, 2018. B.147-152.

11. Bol'shoj ekonomicheskij slovar' [Big Economic Dictionary]/ pod red. A.B. Borisova. – Moskva: Knizhnyj mir, 2000. 895 s.

12. Ekonomicheskaya enciklopediya [Economic Encyclopedia] / Gl. red. L. I. Abalkin i dr. Moskva: Ekonomika, 1999. 1054 s.

13. Fathutdinov R.A. Innovacionnyj menedzhment [Innovation management] / Uchebnik dlya vuzov. 6-e izd. SPb.: Piter, 2011. 443c.

14. Trifilova A.A. Upravlenie innovacionnym razvitiem predpriyatiya [Management of innovative development of the enterprise]. Moskva: Finansy i statistika, 2003. - 176 s.

15. Baranova, I. V., CHerepanova M. V. Metodicheskie podhody k ocenke innovacionnoj aktivnosti i innovacionnogo potenciala vuza [Methodological approaches to the assessment of innovation activity and innovative potential of the university] // Sibirskaya finansovaya shkola. 2006. №4. S. 163-167.

16. Balashov A.I., Rogova E.M., Tkachenko E.A. Innovacionnaya aktivnost' rossijskikh predpriyatij: problemy izmereniya i usloviya rosta [Innovative activity of Russian enterprises: measurement problems and growth conditions]. - Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo politekhnicheskogo universiteta, 2010. 207 s.

17. Gooper R.G. Winning at New Products: Creating Value Through Innovation / 4th edition. – New York: Basic Books, 2011. 408 p.

18. Mensch G. Das technologische Patt: Innovationen uberwinden die Depression. – Frankfurt: Umschau verlag, 1975. 287 s.

19. Dnishev F.M., Al'zhanova F.G. Razvitieinnovacij i tekhnologij v usloviyahglobalizacii: mirovojopyt i Kazahstan [Development of innovations and technologies in the context of globalization: world experience and Kazakhstan]. – Almaty: Institutekonomiki KN MON RK, 2013. 62 s.

20. Muhambetova L.K., CHimgentbaeva G.K., Munasipova M.E. KR ekonomikasynynzhangyrtuzhagdajyndainnovaciyalykbelsendiliktimikrodengeidezertteudinteoriy alykaspektileri [Theoretical aspects of the study of innovative activity at the micro level in the context of modernization of the economy of the Republic of Kazakhstan] // VestnikKazNU. Seriyaekonomicheskaya. 2016. - №5 (117). B. 110-117.

21. Vidmar D., Innovation activity in industry and selected services // Methodological explanation. <http://businessdocbox.com/Marketing/83837035-Methodological-explanation-innovation-activity-in-industry-and-selected-services.html>. 26.04.2018.

22. Kazakstan Respublikasy Ul'ttyk ekonomika ministriginin Statistika komiteti toragasynyn «Gylymi-zertteu zhane tazhiribelik-konstruktorlyk zhymystar zhane innovaciyalar

statistikasy korsetkishterin kalypstastyru bojnsha adistemeni bekitu turaly» 2016 zhylgy 6 kazandagy № 232 bujrygy [Order of the chairman of the Statistics Committee of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan dated October 6, 2016 No. 232 "on approval of the methodology for the formation of indicators of statistics of research and development and innovation"].

23. Kamenskih M.A. Innovacionnaya aktivnost' stran Evrosoyuza [Innovative activity of the EU countries] // Rossijskij vneshneekonomicheskij vestnik. 2016. № 11. S. 122-133.

24. «Kazakstannyngylymy zhane innovaciya lykkyzmeti, 2017-2021 zhzh.» [Science and innovation activity of Kazakhstan, 2017-2021 yy.] Statistikalık zhinak, Astana 2022 zh.

25. European Innovation Scoreboard 2019 - Methodology Report. The Netherlands: Maastricht University, 2019. 37 p.

26. Trifilova A.A. Ocenka effektivnosti innovacionnogo razvitiya predpriyatiya [Evaluation of the effectiveness of innovative development of the enterprise]. - Moskva: Finansy i statistika, 2005. 167 s.

27. Gunin V.N., Baranchev V.P., Ustinov V.A. i dr. Modul'naya programma dlya menedzherov. Upravlenie innovatsiyami. Modul' 7 [Modular program for managers. Innovation management. Module 7]. Moskva: INFRA-M, 1999. 328 s.

28. Cavdar S.C., Aydin A.D. An empirical analysis about technological development and innovation indicators // Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2015. vol. 195. P. 1486–1495. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.06.449.

29. Dziallas M., Blind K. Innovation indicators throughout the innovation process: An extensive literature analysis // Technovation. 2019. vol. 80-81. P. 3–29. doi.org/10.1016/j.technovation.2018.05.005.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы):

Пазилев Ғалымжан Абдирасулович - «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор. М.Әуезов атындағы ОҚУ. ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН e-mail: pgalimjan@mail.ru, 8-707-773-60-96.

ҒТАХР: 06.39.41

<https://orcid.org/0000-0002-7204-1181>

<https://orcid.org/0000-0002-2004-0603>

Бейсебаева А.Е.*, Ниеталина Г.К.

D0072 «Менеджмент және басқару» мамандығының докторанты «Тұран»

университеті. Алматы, Қазақстан

экономика ғ.к., «Тұран» университеті. Алматы, Қазақстан

ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫН ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

***Автор-корреспондент:** aliya-1210@mail.ru

Түйін: Тәуекел экономикалық категория ретінде кез-келген экономикалық қызметке тән. Қазақстанда тәуекел-менеджмент аса күшті инфрақұрылым ретінде дамымаған. Бұл олқылықты жою үшін кәсіпорынды басқарудың осы құралы қандай екендігі туралы көзқарасқа ие болу үшін тәуекелдерді басқарудың негізгі ұғымдарын зерттеу қажет. Тәуекел әрқашан жағымсыз құбылыс емес екенін есте ұстаған жөн: тәуекелге бару арқылы сіз қаражатты жоғалтып, қосымша пайда таба аласыз.

Қазақстанда тәуекел-менеджменттің қалыптасу кезеңдері мен проблемалары ашылды. Тәуекел ұғымын анықтаудың жаңа тәсілдері және тәуекелдерді жіктеуді құрудың жаңа принципі қарастырылды. Қазақстандық кәсіпорындарды басқару жүйесінде тәуекел-менеджмент кіші жүйесін ұйымдастыру бойынша іс-қимыл алгоритмі әзірленді.

Тәуекелдерді басқару ұсынылған мақалада ықтимал шығындар қаупін ескере отырып, максималды кірістілікке қол жеткізу құралы ретінде қарастырылады, сонымен қатар тәуекелдерді басқару шығындарды толығымен болдырмайды.

Кілт сөздер: тәуекелдер, тәуекелдерді басқару жүйесі, басқару, дамыту, алғышарттар.

Аннотация: Риск как экономическая категория присущ любой хозяйственной деятельности. В Казахстане риск-менеджмент не развит как особо сильная инфраструктура. Для того чтобы устранить этот пробел, необходимо изучить основные понятия риск-менеджмента, чтобы иметь видение о том, что из себя представляет данный инструмент управления предприятием. Важно помнить о том, что риск - это явление не всегда отрицательное: рискуя, можно как потерять средства, так и получить дополнительную выгоду.

Раскрыты этапы и проблемы становления риск-менеджмента в Казахстане. Рассмотрены новые подходы к определению понятия риска и новый принцип построения классификации рисков. Разработан алгоритм действий по организации подсистемы риск-менеджмента в системе управления казахстанскими предприятиями.

Управление рисками в предлагаемой статье рассматривается как инструмент достижения максимальной доходности с учетом риска возможных потерь, притом, что управление рисками не позволяет избежать потерь полностью.

Ключевые слова: риски, система риск-менеджмента, управление, развитие, предпосылки.

Abstract: Risk as an economic category is inherent in any economic activity. In Kazakhstan, risk management is not developed as a particularly strong infrastructure. In order to eliminate this gap, it is necessary to study the basic concepts of risk management in order to have a vision of what this enterprise management tool is. It is important to remember that risk is not always a negative phenomenon: taking risks, you can both lose money and get additional benefits.

The stages and problems of the formation of risk management in Kazakhstan are disclosed. New approaches to the definition of the concept of risk and a new principle of risk classification are considered. An algorithm of actions for the organization of the risk management subsystem in the management system of Kazakhstani enterprises has been developed.

Risk management in the proposed article is considered as a tool for achieving maximum

profitability, taking into account the risk of possible losses, despite the fact that risk management does not allow you to avoid losses completely.

Keywords: risks, risk management system, management, development, prerequisites

Кіріспе

Тәуекел субъектінің белгілі бір оқиғалардың пайда болу ықтималдығына қатынасын көрсететін философиялық категория ретінде адамзат дамуының барлық аспектілері мен процестерімен үнемі бірге жүреді. Кез-келген әрекет белгісіздік факторларымен байланысты және олардың ішінен ең жақсысын таңдауға деген табиғи ұмтылысы бар көптеген баламалардың ішінен үздіксіз таңдау процесін қамтиды. Мұндай ұмтылыс нәтиженің теріс нұсқаларын барынша азайтуды, демек тәуекел санатын түсінуге ғылыми көзқарасты ескере отырып, таңдау мен шешім қабылдауды талдаудың ғылыми тәсілдерін, әдістемесі мен тетіктерін қалыптастыруды анықтады.

Жалпы алғанда, тәуекел төрт негізгі сипаттаманың болуымен сипатталады.

Олардың біріншісі-белгісіздік, яғни белгілі бір оқиғаның екі немесе одан да көп ықтимал нәтижелері болған кезде қауіп бар.

Екіншісі-тәуекелдің болуы баламалар бағаланатын жүйеге зиян келтіру мүмкіндігімен анықталады.

Үшіншісі тәуекел дәрежесі бойынша баламаны қабылдайтын және корреляциялайтын рефлексиялық субъектінің болуымен анықталады.

Төртіншіден, тәуекел практикалық тиістілікпен тікелей байланысты және тек тәуекелге ұшыраған субъектінің белгілі бір мүдделеріне байланысты болады [1, 511].

Белгіленген сипаттамалар шеңберінде нәтижелерді іске асырудың белгісіздігі мен ықтималдығын талдауға ғылыми көзқарас техникалық, сондай-ақ әлеуметтік, саяси және, ең алдымен, қаржылық және экономикалық қызметте дамыды.

Қазіргі экономика жағдайында өндірістік кәсіпорындардың жұмыс істеуі, бұл белгісіздік пен әртүрлі тәуекелдерді тудырады, зерттеушілердің қызығушылығын тудырды, олардың әрқайсысы тиісті мәселенің бір немесе басқа аспектісін егжей-тегжейлі талдайды. Оның маңыздылығы мен өзектілігіне байланысты оған бірінші кезекте шетелдік авторлар жүгінді, ал уақыт өте келе қызығушылық отандық ғылыми ортада да туындайды.

Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігімен байланысты проблемалар, соның ішінде әртүрлі тәуекелдерді азайтудың әртүрлі тетіктерін енгізу арқылы әртүрлі зерттеулерде өзектілігін тапты.

Теориялық талдау

Тәуекел-менеджмент-қолайсыз нәтиженің туындау ықтималдығын азайтуға және оны іске асырудан туындаған ықтимал шығындарды азайтуға бағытталған басқару шешімдерін қабылдау және орындау процесі [2].

Оның негізі тәуекел мөлшерін азайту бойынша жұмыстарды іздеу және ұйымдастыру, тұрақсыз жағдайларда кірісті ұлғайту мүмкіндігі болып табылады [3, 120].

Тәуекелдерді басқаруға қызығушылықтың пайда болуын басқару теориясының қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде көруге болады. Генри Гант, Фредерик Тейлор және Гилберттер сияқты ғылыми басқару мектебінің жақтаушылары өндіріс процесінің бұзылуына және сапасыз өнім шығаруға баса назар аударды, яғни олар өндірістік қызмет процесінде тәуекелдерге жүгінді деп айтуға болады. Классикалық менеджмент мектебінің жақтаушылары тәуекелдерді басқару мәселелеріне де қызығушылық танытты. Бұл менеджмент мектебінің негізін қалаушы Анри Файол, қаржылық, әкімшілік сияқты кәсіпорында жүргізілетін операциялардың негізгі алты тобының ішінде сақтандыруды бөліп көрсете бастады, бұл Файольдің сыртқы тәуекелдерге, олардың алдын алуға, пайда болуына және жағымсыз салдарларды азайтуға ерекше назар аударғанын көрсетеді. Ғылыми басқару мектебі өкілдерінің тәуекел-менеджментті дамытуға қосқан үлесін атап өтуге болмайды. Элтон Майо жүргізген Хортон эксперименттері өндірісте қолайлы

әлеуметтік-психологиялық жағдай жасау әртүрлі тәуекелдердің, әсіресе неке мен бұзылулардың пайда болуымен байланысты айтарлықтай төмендеуіне ықпал ететінін көрсетті. Қазіргі уақытта тәуекелдерді басқару мәселелерін О. А. Грунин, И. А. Бланк, В. П. Мак-Мак, Г. Б. Поляки және басқалар зерттейді [4].

Экономикалық категория ретіндегі тәуекел ұғымы экономикалық теорияның дамуымен қатар дамыды - Р. Кантильон, Дж. А. Маршалл, А. С. Пигу, Ф. Найт әзірлеген және И.Шумпетер мен Дж. Кейнс және одан әрі жүйелік тәуекелдерді басқарудың заманауи тәсілдеріне. Тәуекел теориясы мен тәуекелдерді басқару теориясы тек экономикалық теориялардың әсерінен ғана емес, сонымен қатар социологиялық, психологиялық, саяси, математикалық және басқа гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін де қамтыды.

Қазақстанда тәуекел-менеджмент ТМД-ның басқа елдеріндегідей ерекше түрде дамуда. Ол корпоративті құндылықтар иерархиясындағы екінші дәрежелілікпен және қолдануда нақты жүйенің болмауымен сипатталады, сондықтан тиімділігі онша жоғары емес. Негізінен, тәуекелмен күресу үшін қабылданған шаралар кешенді емес, сондықтан оларды тәуекелдерді басқару деп атауға болады. Көбінесе көптеген ұйымдарда сақтандыру кәсіпорындағы тәуекелдерді басқарудың жалғыз әдісі болып табылады, яғни ол іс жүзінде тәуекелдерді басқаруды алмастырады. Сондықтан компанияларда тәуекелдерді басқаруды дамыту осы саладағы мамандардың болуына тікелей пропорционалды [5].

Егер біз шет елдердің тәжірибесін қарастыратын болсақ, онда тәуекелді басқару, мысалы, АҚШ-та 1970 жылдары кең танымал бола бастағанын атап өткен жөн. Бұл Бреттон-Вудс келісімі мен 1973 жылғы мұнай дағдарысының тоқтатылуының салдары болған тұрақсыз экономикалық климатқа байланысты болды. Дәл осы уақытта тәуекелдерді басқару саласындағы алғашқы халықаралық ұйымдар мен федерациялар пайда бола бастайды, мысалы халықаралық тәуекелдерді талдау қоғамы (МОАР) – International Society of Risk Analysis (ISRA) 1981 ж., Халықаралық тәуекелдерді басқару және сақтандыру қауымдастықтарының федерациясы - Халықаралық Риск және қауымдастық әкімшілігінің Сақтандыру Федерациясы (IFRIMA) 1984 ж.

1980 жылдардың аяғында тәуекелдерді басқарудың алғашқы бөлімдері құрылды, ал он жылдан кейін тәуекелдерді басқару функциясы пайда болды, тәуекелдерді басқару бойынша кәсіпқойлар қауымдастығы пайда бола бастады, аудит кең таралды.

Тәуекелдерді басқаруды дамытудағы басты сәт 2001 жылы тәуекелдерді басқару тұжырымдамасының негіздерін әзірлеу бойынша COSO (Тредвей демеушілер ұйымының комитеті) жобасының пайда болуы болды. Кейіннен бірқатар баяндамалар пайда болды, онда тәуекел менеджменті жаңартылып, жаңартылып отырады [6,75].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі әртүрлі салалардағы кәсіпорындардағы тәуекелдерді бағалау, сәйкестендіру және басқару мәселелеріне арналған жетекші ғалымдар мен практиктердің іргелі еңбектері болды. Зерттеудің әдіснамалық негізі жүйелі және кешенді тәсіл болды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Оны жан-жақты зерттеу үшін қажет тәуекел құбылысы туралы тұтас түсінікті қалыптастыру үшін оның жалпы парадигмалық құрылымының өзгеруіне, оның ішінде тәуекелдерді басқару теориясының дамуына ретроспективті талдау жүргізу қажет.

Бастапқыда тәуекелдер табиғатының парадигмалық құрылымы болашақ адамның іс-әрекетінен мүлдем тәуелсіз шама екендігімен сипатталды. Әлемді мифологиялық қабылдау бұл тұжырымдаманың семантикалық мағынасы фаталистік немесе теологиялық тұрғыдан түсіндірілуіне ықпал етті.

Соған қарамастан, қоғамның біртіндеп дамуы және христиандықтың таралуы қоғамдық сананы болашақ оқиғалардың нәтижелерінің түсініксіздігін түсінуге ауыстыра бастады, ал меркантилизмнің дамуы және тауар-ақша қатынастарының күрделенуі бұл

құбылысқа деген қызығушылықты біртіндеп арттыра бастады. Бірақ бұған қарамастан, ұзақ уақыт бойы қауіпті оқиғалардың басталуынан қорғаудың жалғыз жолы сақтандыру болды және тек XVII ғасырда жағдай біртіндеп өзгере бастады. Ғылыми парадигманың өзгеруіне және тәуекел туралы тұтас ғылыми білімнің қалыптасуына Б.Паскаль мен П. де Ферма жасаған ықтималдық теориясының дамуы түрткі болды. Тәуекел туралы гносеологиялық білімнің дамуына швейцариялық математик Я. Бернулли де маңызды үлес қосты. Ол өз еңбектерінде үлкен сандар заңын, статистиканың негізгі процедураларын негіздей алды және портфельдік инвестициялардың қазіргі заманғы теориясы негізінен құрылған тәуекелдің пайдалылығы туралы түсінік қалыптастырды.

Алайда тәуекел теориясының негізгі экономикалық принциптері 18 ғасырдың аяғында ғана қалыптаса бастайды. Бұл, ең алдымен, А.Смиттің шығармаларында көрсетілген классикалық саяси экономиканың пайда болуымен байланысты. Ол өзінің «халықтар байлығының табиғаты мен себептері туралы зерттеу» (1784) кітабында жалдамалы жұмысшыларға жалақы төлеу мысалында кәсіпкерлік тәуекелдер теорияларын қарастырды. «А.Смит алғашқылардың бірі болып кәсіпкерлік тәуекелдің тек экономикалық емес, сонымен қатар психофизикалық сипаты бар екенін көрсетті және тәуекелі жоғары кәсіптер тәуекелі төмен кәсіптерге қарағанда орташа есеппен жоғары жалақыға кепілдік береді деген қорытындыға келді» [7,231]. Бұл тұжырым кейінірек кірістілік пен тәуекел деңгейінің өзара байланысын көрсететін қазіргі заманғы тәуекел теориясының негізі болды.

Жоғарыда айтылғандардан осы кезеңде тәуекел теориясы өзінің ғылыми әдіснамалық аппаратымен және зерттеу әдіснамасымен ғылыми білімнің толыққанды бөлігіне айналды деген қорытынды жасауға болады. Бірақ соған қарамастан, ол әлі де теориялық шама болып қала берді, тәуекел теориясын практикалық қолдану құралдары дамуды қажет етті.

XIX ғасырдың аяғында ғана тәуекелдер теориясынан тәуекелдерді басқаруға ауысу орын алады. Тәуекелдерді басқарудың дамып келе жатқан тұжырымдамаларының парадигмалық құрылымындағы басты айырмашылық осы кезеңде тәуекел ұғымы қоғам үшін бұрыннан таныс болып, анықталмаған жағдайда жүзеге асырылатын кез-келген кәсіпкерлік қызметтің ажырамас бөлігі болып саналады. Нәтижесінде тәуекелдерді басқару саласында жүйеленген тәсілдерді дамыту қажеттілігі туындайды. Тәуекелдерді тиімді басқаруға мүмкіндік беретін күрделі бағалау және болжау жүйелері пайда болады. Сонымен қатар ықтималдық теориясының математикалық аппараты тәуекел мөлшерін сандық өлшеу үшін кеңінен қолданыла бастайды.

1921 жылы Ф. Найттың идеялары тәуекелдің мәні туралы көзқарастарда айтарлықтай өзгеріс болды. «Тәуекел, белгісіздік және пайда» атты еңбегінде ол тәуекелдің белгісіздіктің ажырамас бөлігі екенін бірінші рет көрсетеді. Ф. Найттың пікірінше, барлық тәуекелдер кірістің ықтималды бөліну дәрежесін анықтауға болатын белгілі бір оқиғаның объективті ықтималдығын білдіреді. Мұндай тербелістің ықтималдығы күтілетін тәуекел деңгейіне кері байланысты болатын орташа квадраттық ауытқумен анықталады. Белгісіздік осы оқиға аясында кірістің ықтималды бөліну дәрежесін анықтау мүмкін невожможностигін білдіреді» [8,56]. Ф. Найт мұндай оқиғаларға, мысалы, тұтынушылық сұраныстың ауытқуын жатқызды. Экономикалық қатынастарды одан әрі дамыту процесінде кәсіпкерлік тәуекелдермен байланысты проблемалар барлық жаңа қырларға ие бола бастады. Осылайша, инвестициялық салымдардың, несиелеудің немесе жабдықтың техникалық тозуының тәуекелдерін ескере отырып, экономикалық таңдау теорияларын әзірлеу өзекті болды.

Бірақ, барлық жетістіктерге қарамастан, тәуекелдер туралы ғылым тек XX ғасырдың соңында қалыптасты, ең алдымен техносфера саласындағы қауіпсіздікті және экономикадағы қоғамдық ұдайы өндірістің тұрақтылығын қамтамасыз етудің объективті қажеттілігінің арқасында. Жаһандану, саяси ахуалдың шиеленісуі және дамудың

инновациялық түріне көшу жағдайында экономикалық қатынастардың стохастикалық сипаты күшейіп, басқарушылық шешімдердің көп түрлілігін тудырды. Бұл өз кезегінде белгісіздіктің өсуіне және қауіп тудыратын факторлардың көбеюіне әкелді. Сондықтан тәуекелдерді басқарудың кешенді жүйелеріне негізделген парадигмалық құрылымды құру қажеттілігі туындады, оның шеңберінде компаниялардың қызметіне байланысты тәуекелдердің барлық түрлерін (қаржылық тәуекелдер, бизнес-тәуекелдер, операциялық және т.б.) басқару тұжырымдамалары іске асырылады. Мұндай жүйелердің мысалдары тәуекелдерді басқару алгоритмдері мен ережелерінің тұтас жиынтығы болып табылатын COSO ERM, ISO/IEC және FERMA жүйелері болуы мүмкін.

Осылайша, қазіргі уақытта кәсіпорындар тәуекелді анықтаудың бірнеше тұжырымдамаларын қолданады. Негізінен тәуекел қауіп немесе қауіп ұғымымен байланысты. Бұл тәсіл шеңберінде, ең алдымен, ұйымның мақсаттарына қол жеткізуге елеулі қауіп төндіретін оқиғалар талданады, ал тәуекел деп жағымсыз салдары бар оқиғаның пайда болу ықтималдығы түсініледі. Мұндағы тәуекелдерді басқару қауіпті оқиғалардың немесе оның салдарының пайда болу ықтималдығын азайту жолдарын анықтаудан тұрады. Бұл тәсіл металлургиялық кешеннің техногендік және табиғи қауіпсіздік теориясының негізінде жатыр.

Тәуекелді белгісіздік ретінде анықтау тұжырымдамасы тәуекел оқиғасының нәтижесінің түсініксіздігін білдіреді. Белгісіздік пен әртүрлі баламалар болған кезде тәуекел ең нашар баламаны жүзеге асыру ықтималдығы ретінде әрекет етеді. Осы тәсіл шеңберінде тәуекел қабылданған шешімдердің нақты нәтижелерінің (олардың зияны немесе пайдалылығы тұрғысынан бағаланатын) және олардың жоспарланған шамасының сәйкес келмеуінің өлшемі болып табылады. Бұл әдіс әдетте ойын теориясында немесе портфельдік инвестицияларда қолданылады, ал тәуекелдерді басқару күтілетін нәтижелер мен компания қызметіндегі нақты нәтижелер арасындағы ауытқу мөлшерін азайтуға бағытталған.

Ақырында, тәуекелді мүмкіндік ретінде анықтау тұжырымдамасы тәуекел мен табыс арасындағы байланысқа негізделген. Өзінің семантикалық жүктемесі бойынша ол мүмкіндік ұғымына жақын, ал тәуекел-менеджмент пайданы барынша арттыруға бағытталған. Бұл тәсіл өнеркәсіптік кәсіпорындардың қаржылық және экономикалық тәуекелдерін басқаруда қолданылады. Тәуекелдер мұнда мақсатқа жету жолындағы ықтимал шығындар ретінде анықталады. Пайда табу үшін бизнеске салынған кез-келген инвестиция тәуекел мен әлеуетті кірістің арақатынасына қатысты мәселелерді қарастыруды қамтиды. Инвестициялардың тәуекелі неғұрлым жоғары болса, инвесторға уәде етілген кірістер соғұрлым көп болуы керек. Осы тұжырымдама шеңберінде тәуекелдерді басқару кезінде тәуекелдерді азайту туралы емес, оларды оңтайландыру туралы айту керек. Тәуекелдерді басқарудың мұндай тәсілі ғылыми-техникалық прогресстердің жетістіктерін игеру есебінен өндірістік процеске инновацияларды жаңғырту және енгізу үшін алғышарттар жасайды.

Қазақстандық шындық шеңберінде тәуекел туралы ғылымның толыққанды дамуы кәсіпкерліктегі өндірістік-шаруашылық тәуекелдер туралы заңнамалық актілерді қабылдаудан бастап ХХІ ғасырдың басында ғана қалыптаса бастады.

Монополиясыздандыру мен жекешелендіруді жүргізу кәсіпкерліктің еркін дамуына мүмкіндік берді. Бұл ретте мемлекет тәуекелдің жалғыз тасымалдаушысы болуды тоқтатты және бұл жауапкершілікті шаруашылық жүргізуші субъектілерге жүктеді. Нәтижесінде, осы салада тәжірибелік тәжірибесі жоқ, ұзақ уақыт бойы қазақстандық компаниялардың көпшілігі тәуекел-менеджменттің бір ғана құралын-сақтандыруды пайдаланумен шектелді.

Бұл ретте өндірістік, қаржылық немесе нарықтық тәуекелдерге әрең көңіл бөлінді. Жалпы, барлық қазақстандық кәсіпорындар үшін тәуекелдерді басқару жүйесін қалыптастырудың бірінші кезеңі үш негізгі бағытты қамтитын сақтандыру қорғау

жүйелерін қолдану болды: жеке сақтандыру, мүліктік сақтандыру және жауапкершілікті сақтандыру. Алайда, тәуекелдерді басқару жүйелерін одан әрі енгізуге тырысқанда, кәсіпорындар белгілі бір қиындықтарға тап болды. Мұндай жүйелердің алға жылжуына кедергі келтіретін негізгі факторлардың бірі тәуекелдерді басқарудың, бағалаудың және сәйкестендірудің бірыңғай стандартталған тетіктерінің болмауы болды.

Осылайша, тәуекелдерді басқару тетіктерін енгізу кәсіпорындар қызметінің белгілі бір бағытында күтпеген қаржылық шығындарды азайтуға саналы қажеттілік туындаған кезде жүргізілді. Осындай өзгерістер мен әлемдік тәуекел-менеджмент тәжірибелерін өндірістік процеске белсенді енгізу нәтижесінде отандық ғалымдар ұлттық экономиканың ерекшеліктеріне сәйкес келетін тәуекел-менеджмент тұжырымдамаларын әзірлеумен айналыса бастады.

Соңғы он жылдағы ғылыми жетістіктерді талдауға сүйене отырып, тәуекел туралы ғылым ХХІ ғасырдағы жетекші ғылымдардың біріне айналады деген қорытынды жасауға болады.

Ірі кәсіпорындардың тәжірибесі көрсеткендей, тәуекелдерді азайту міндеттері қаржыгерлер үшін ғана емес, сонымен бірге басқарушылық шешімдер қабылдаумен байланысты адамдар үшін де маңызды болды. Жалпы алғанда, белгісіздік жағдайында басқару шешімдерін қабылдаудың ішкі процестері көбінесе экономикалық субъектілердің қандай белгісіздіктерге тап болуымен анықталады. Шешім қабылдау әдістері де белгісіздік түріне байланысты. Басқарушылық шешімдер қабылдау процесінде белгісіздікті талдау субъектімен тығыз байланысты болуы керек екені анық. Одан абстракциялау мүмкін емес, өйткені кез-келген мәселені шешу мақсаттарды тұжырымдауды және оларға жету жолдарын анықтауды қажет етеді.

Осылайша, кәсіпорынның тәуекелдері жалпы басқару жүйесіне біріктірілген жүйенің ажырамас басқару элементі ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл тәуекелдерді басқару тұжырымдамасын кәсіпорынның ұйымдық құрылымы элементтерінің жиынтығы ретінде нақтылауға мүмкіндік берді, олар тәуекелдерді басқару функцияларымен өзара байланысты және әдістемелік, ақпараттық, техникалық, кадрлық құралдармен тәуекелдерді басқару процедураларын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

И. Т. Балабанов тәуекел ұғымын табиғаттың әртүрлі құбылыстары мен жеке тұлғаның іс-әрекетінің ерекшелігінен туындайтын шығындар ықтималдығы ретінде анықтады. «Сондай-ақ, ол өзінің жазбаларында экономикалық тұрғыдан барлық тәуекелдер экономикалық нәтижелердің үш түріне бөлінеді: теріс (яғни шығындар), нөлдік (пайданың болжамды жоғалуы болмаған кезде) немесе оң (пайда)» [9, 7 б.]. Сонымен қатар, бірде-бір экономикалық субъект тәуекелдерден толықтай арыла алмайтындығын атап өту маңызды, өйткені нақты жағдай әрдайым жоспарланған немесе берілген параметрлерден ерекшеленеді. Осыған сүйене отырып, тәуекелдің мәніне қатысты екі негізгі ұстанымды нақты тұжырымдауға болады. Бірінші ұстаным, профессор Балабановтың пікірінше, тәуекел белгілі бір басқару шешімдерін (материалдық немесе қаржылық шығындар) қабылдаудан болатын ықтимал зиянның мөлшері ретінде сипатталады. Екінші позиция тәуекел сәттілік ретінде қарастырылатындығына, яғни қалыптасқан жағдайда қолайлы нәтиже болған жағдайда нормадан артық пайда алу мүмкіндігіне негізделген.

Зерттеуде Н. В. Легостаева тәуекелдің экономикалық тұжырымдамасын оны белгісіздік пен ықтималдық ретінде бағалау мүмкіндігі тұрғысынан талдайды. Зерттеуші тәуекелді түсінуге қатысты ықтималдылықты тек өлшеу құралы ретінде қарастыру әділетті екенін және белгісіздік тәуекелдің салдары емес, көзі болып табылатынын және тәуекел субъектісін нақтылауды және ол үшін тәуекелдің маңыздылық дәрежесін өлшеуді талап ететінін көрсетті. Жасалған қорытындыларды ескере отырып, зерттеуші экономикалық категория ретінде тәуекелдің мынадай анықтамасын ұсынады: «тәуекел-бұл тәуекелді субъект болған кезде ішкі және сыртқы орта факторларының әсерінен жұмыс

істеу жағдайларының белгісіздігі салдарынан өнімді (қызметтерді) өндіруге және өткізуге, қаржылық және инвестициялық қамтамасыз етуге байланысты компания қызметінің нақты нәтижелерінің (шығындарының, мүмкіндіктерінің) өзгергіштігі және тәуекел оқиғаларының салдарын өлшенетін бағалау мүмкіндіктері»[10,7].

Ұсынылған интерпретациядағы маңызды аспект, біздің ойымызша, «мүмкіндік» ұғымын енгізу болып табылады, осылайша тәуекел тек белгілі бір критерийлер бойынша экономикалық субъектінің жағдайын нашарлататын жағымсыз құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар баламаны ақылға қонымды таңдау және тиімді басқару шешімдерін қабылдау кезінде экономикалық қызмет көрсеткіштерін жақсартуға қабілетті құбылыс ретінде ұсынылады.

Тәуекелдерді басқаруды Н.В. Легостаева ғылыми, басқарушылық, кешенділік, жалпы басқару жүйесімен интеграциялану, үздіксіздік және динамизм қағидаттарына жауап беретін тәуекелдердің рұқсат етілген деңгейін сақтай отырып, пайданы барынша арттыру жөніндегі мақсатты қызмет ретінде қарастырады. Зерттеуші ұсынған тәсіл, біз бұрын қарастырған сияқты, тәуекелдерді басқару кез келген экономикалық субъектіні басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады деп болжайды.

Осылайша, қарастырылып отырған көзқарасқа сәйкес, тәуекелдерді жүзеге асыру кәсіпорынның тәуекел менеджментінің тиімділігіне және қолданылатын тәуекелдерді басқару тетіктеріне байланысты. Бұл ретте тәуекел-менеджмент тетігі «тәуекел факторларының туындау ықтималдығын жеткілікті дәрежеде анықтауға және болжауға, оларды бағалауға, олардың қызмет көрсеткіштері мен нәтижелеріне теріс әсерін азайту немесе толық алдын алу жөнінде тиісті шаралар қабылдауға, даму үшін жаңа мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік беретін ұйымдастыру нысандарының, тәсілдерінің, әдістері мен ресурстарының жиынтығы» ретінде қарастырылады.

Біздің ойымызша, бұл тәсілдің басты айырмашылығы-тәуекелді және оларды басқару тетіктерін кәсіпорынның экономикалық және өндірістік әлеуетін көбірек іске асыруға мүмкіндік беретін құрал ретінде қабылдау.

Қорытынды

Сонымен, қазіргі уақытта тәуекелді бағалаудағы қарама-қайшы жағдай бұл құбылысты білімнің әртүрлі салалары туралы бірыңғай түсініктің болмауымен сипатталады, бұл оны талдау мен анықтау процесін қиындатады. Көбінесе зерттеушілер тәуекелдің жекелеген функцияларына немесе оны жүзеге асыру нәтижелеріне ғана назар аударады, аз дәрежеде тәуекелдің белгісіздікке жату дәрежесіне және жүйенің әртүрлі элементтері арасындағы синергетикалық байланыстар деңгейіне назар аударады.

Тәуекелдерді басқару саласындағы заманауи зерттеулердің тәжірибесін қорытындылауға және осы процесс ең тиімді болатын негізгі шарттарды тұжырымдауға тырысайық.

Біріншіден, тәуекелдерді басқару тек шаруашылық жүргізуші субъект шеңберіндегі жұмыс процестерін модельдеуге ғана емес, сонымен бірге субъектінің моделін сыртқы ортаға біріктіруге, басқа шаруашылық жүргізуші және реттеуші субъектілермен байланыстарды орнатуға, сипаттауға және бағалауға мүмкіндік беретін жүйелілік талабына жауап беруі керек.

Екіншіден, тәуекелдерді басқару басқарушылық шешімдер қабылданатын нақты, сенімді, толық және өзекті ақпарат болған жағдайда ғана тиімді болады. Сондай-ақ, басқарушылық шешімдер қабылдаудағы ақпараттың рөлін талдай отырып, белгісіздікке байланысты проблемалар ақпараттың жетіспеушілігімен ғана емес, сонымен бірге оның көптігімен де пайда болатындығын ескеріңіз. Ақпараттың жетіспеушілігі қазіргі жағдайда жүйе элементтері арасындағы қатынастардың барлық спектрін көруге кедергі келтіруі мүмкін. Ақпараттың көптігі жүйенің әртүрлі элементтері арасындағы көптеген байланыстардың пайда болуына байланысты аналитикалық процестің шамадан тыс жүктелуіне әкеледі. Нәтижесінде, екі жағдайда да пайдалы міндеттер үшін ақпаратты

оңтайландыру бойынша жұмыс қажет, өйткені шешім қабылдау үшін тек тиісті ақпарат қажет.

Үшіншіден, тәуекелді өлшеудің дәл құралдарының болуы. Оқиғаларды іске асыру ықтималдығын сандық бағалау мүмкіндігі тәуекел мен белгісіздік жағдайын түбегейлі ажыратуға мүмкіндік береді. Қауіпті жағдай белгісіздіктің бір түрі ретінде әрекет ететіндіктен, оның шеңберінде экзогендік және эндогендік факторлардың әсерін ескере отырып, басқару шешімдерін жүзеге асыру ықтималдығын анықтауға болады. Тәуекел жағдайларында қабылданған шешімдердің салдарын сандық бағалау қажет, бұл белгісіздік жағдайында жасалмайды. Тәуекелге бел буған кәсіпкер қажетті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін баламаны таңдайды. Тәуекел интегралды шама бола отырып, шешімді жүзеге асыру ықтималдығын да, оның салдарын да біріктіреді. Мұндағы басты міндет-тәуекел деңгейін анықтау, өйткені тәуекел бағаланбайынша оңтайлы шешім қабылдау мүмкін емес.

Төртіншіден, басқа шаруашылық жүргізуші субъектілердің тәуекелдерді басқару тәжірибесін талдау нәтижелерін нақты кәсіпорынның жағдайларына бейімдеу жүйесінің болуы. Бұл кейбір тәуекелдер үшін өлшеудің жалғыз әдісі олардың субъективті бағалау әдісі болып қала беретіндігіне байланысты. Мұндағы дәстүрлі тәсіл компания қызметкерлері үздіксіз келтіретін тәуекелдердің өзін-өзі сәйкестендіруі болып қала береді. Сондықтан жетекші Батыс кәсіпорындары миға шабуыл жасау және ең қауіпті тәуекелдерді анықтау үшін үнемі арнайы жиналыстар өткізеді. Бұл қазіргі уақытта кәсіпкерлердің тәжірибесін талдау тәуекелді анықтау процесінің маңызды элементі болып табылатындығын көрсетеді.

Осылайша, тәуекелдерді басқарудың кешенді тәсілін тек бір шаруашылық жүргізуші субъект шеңберінде ғана емес, сонымен бірге олар құрған экономикалық және өндірістік қызмет секторлары мен салаларының жиынтығында іске асыру қажеттілігі туралы қорытынды жасау әділетті болып көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Балдин К.В., Воробьев С.Н. Управление рисками. М. ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 511 с.
2. Управление рисками в менеджменте. URL: https://studopedia.ru/8_117869_upravlenieriskami-v-menedzhmente.html.
3. Картвелишвили В.М., Свиридова О.А. Риск-менеджмент. Методы оценки риска: учебное пособие. Москва. РЭЦ им. Г.В. Плеханова, 2017. 120 с.
4. История развития риск менеджмента. URL: https://studopedia.ru/21_27947_istoriyarazvitiya-risk-menedzhmenta.html
5. Проблемы и перспективы развития корпоративного менеджмента. URL: <https://moluch.ru/archive/207/50589>
6. Коряков Р.И. Особенности и этапы развития риск-менеджмента в российских коммерческих банках // Экономика и управление. 2012. № 8 (82). С. 75–79.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. / Пер. Клюкин П. Н. Москва. Эксмо, 2016 г. 1056 с.
8. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль. / Пер. с англ. М; Под ред. Л.И. Абалкина, Д.С. Львова, В.Л. Макарова, В.И. Маевского, Б.З. Мильнера. Москва. «Дело», 2003. 359 с.
9. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. Москва. Финансы и статистика, 1996. 192 с.
10. Легостаева Н.В. Управление рисками в транспортно-экспедиторских компаниях: автореф. дисс.канд. эк. наук 08.00.05. СПб, 2011. С.7.

Referens list:

1. Baldin K. V., Vorob'ev S. N. Upravlenie riskami. M. JuNITI-DANA, 2012. 511 s.
2. Upravlenie riskami v menedzhmente. URL:

https://studopedia.ru/8_117869_upravlenieriskami-v-menedzhmente.html.

3. Kartvelishvili V.M., Sviridova O.A. Risk-menedzhment. Metody ocenki riska: uchebnoe posobie. M. RJeShh im. G.V. Plehanova, 2017. 120 s.

4. Istorija razvitija risk menedzhmenta. URL: https://studopedia.ru/21_27947_istoriyarazvitiya-risk-menedzhmenta.html

5. Problemy i perspektivy razvitija korporativnogo menedzhmenta. URL: <https://moluch.ru/archive/207/50589>

6. Korjakov R.I. Osobennosti i jetapy razvitija risk-menedzhmenta v rossijskih kommercheskih bankah // Jekonomika i upravlenie. 2012. № 8 (82). S. 75–79.

7. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov. / Per. Kljukin P. N. M. Jeksno, 2016 g. 1056 s.

8. Najt F.H. Risk, neopredelennost' i pribyl'. / Per. s angl. M; Pod red. L.I. Abalkina, D.S. L'vova, V.L. Makarova, V.I. Maevsckogo, B.Z. Mil'nera. M. «Delo», 2003. 359 s.

9. Balabanov I.T. Risk-menedzhment. M.: Finansy i statistika, 1996. 192 s.

10. Legostaeva N.V. Upravlenie riskami v transportno-jekspeditorskih kompanijah: avtoref. diss.kand. jek. nauk 08.00.05. SPb, 2011. S.7.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

***Бейсебаева Алия Ерлановна** - докторант, «Туран» университеті, Алматы, Қазақстан. тел.: +7 777 5059115; aliya-1210@mail.ru

ҒТАХР: 61.71.07

<https://orcid.org/0000-0002-7058-7690>

<https://orcid.org/0000-0003-4206-0901>

<https://orcid.org/0000-0001-6385-2807>

¹Удэрхан Б., ¹Абдикеримова Г.И. *, ²Нихат Батмаз

¹7M04110 «Экономика» мамандығының магистранты,

Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,

²экономика PhD докторы, профессор Памуккале Университеті. Денизли, Турция.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ӘРТАРАПТАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІН

ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА

ЕТ-ӨНІМ КІШІ КЕШЕНІН ДАМУ ТУРАСЫНДА

*Автор-корреспондент: abdikerimova71@mail.ru

Түйін: Авторлар қазіргі заманғы отандық ет өнімдерінің ішкі кешенін белгілі бір дәрежеде ұйымдастырылған және құрылымдалған көптеген өзара байланысты компоненттерді қамтитын жүйе ретінде қарастырады; екінші жағынан, экзогендік ортаға қатысты біртұтас кешен.

Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстанның АӨК ет өнімдерінің кіші кешеніндегі инновациялық процестерді кешенді зерделеу, олардың ерекшеліктері мен одан әрі даму бағыттарын анықтау болып табылады.

Мақалада саланың инновациялық дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жүргізілді, онда өндірістің өсуіне, импортты алмастыруға, ет және ет өнімдерінің экспортының ұлғаюына тренд байқалады.

Интеграциялық процестерде тік регрессивті интеграцияның және ұйымдық нысанның басым болуы, сондай-ақ ет және ет өнімдерін өндірудегі қазақстандық капиталдың жетекші рөлі туралы қорытынды жасалды.

Қазақстанның АӨК ет өнімдері кіші кешенінің интеграцияланған құрылымдарының қызметі ірі өндіріс пен агроөнеркәсіптік интеграцияның артықшылықтарын іске асыруды толық көлемде көрсетеді, бірақ оның белгілі бір жағымсыз әлеуметтік-экономикалық салдары бар деген қорытындыға келді. Қорытындылай келе, автор мемлекеттің, бизнестің, салалық қауымдастықтардың және ғылыми қоғамдастықтың күш-жігерін шоғырландыруға тиіс инновациялық процестерді одан әрі дамыту бағыттарын ұсынды.

Кілт сөздер: ет саласы, АӨК, ет өнімдері кіші кешені, инновациялар, әдістер мен тәсілдер

Аннотация: Авторы рассматривают современный отечественный мясопродуктовый подкомплекс как систему, включающую многочисленные взаимосвязанные составные элементы, имеющие определенную степень организации и структурированности; с другой – единый комплекс по отношению к экзогенной среде.

Целью данной работы является комплексное изучение инновационных процессов в мясопродуктовом подкомплексе АПК Казахстана, выявление их особенностей и направлений дальнейшего развития.

В статье проведен анализ основных показателей инновационного развития отрасли в котором наблюдается тренд на рост производства, импортозамещение, увеличение экспорта мяса и мясопродуктов.

Сделан вывод о преобладании в интеграционных процессах вертикальной регрессивной интеграции и организационной формы, а также о ведущей роли казахстанского капитала в производстве мяса и мясопродуктов.

А также, что деятельность интегрированных формирований мясопродуктового подкомплекса АПК Казахстана в полной мере демонстрирует реализацию преимуществ крупного производства и агропромышленной интеграции, но имеет и определенные негативные социально-экономические последствия. В заключение авторами предложены направления дальнейшего развития инновационных процессов, на которых должны быть сконцентрированы усилия государства,

бизнеса, отраслевых ассоциаций и научной общественности.

Ключевые слова: мясная отрасль, АПК, мясопродуктовый подкомплекс, инновации, методы и подходы

Abstract: The authors consider the modern domestic meat-product subcomplex as system including numerous interrelated components have certain degree of organization and structuring; on the other hand, single complex in relation to the exogenous environment.

The purpose of research is comprehensive study of innovative processes in the meat subcomplex of the agroindustrial complex of Kazakhstan, identifying their features and directions for further development.

The article analyzes the main indicators of innovative development of the industry in which there is a trend for production growth, import substitution, and an increase in exports of meat and meat products.

The conclusion is made about the predominance of vertical regressive integration and organizational form in the integration processes, as well as about the leading role of Kazakh capital in the production of meat and meat products.

It is concluded that the activity of integrated formations of the meat-product subcomplex of the agroindustrial complex of Kazakhstan fully demonstrates the realization of the advantages of large-scale production and agro-industrial integration, but also has certain negative socio-economic consequences. In conclusion, the author suggests directions for further development of innovative processes, on which the efforts of the state, business, industry associations and the scientific community should be concentrated.

Keywords: meat industry, agro-industrial complex, meat product subcomplex, innovations, methods and approaches

Кіріспе

Әлемдік экономикалық процестерді дамытудың қазіргі тенденциясы ұлттық экономиканың өзгеру сипатын тікелей анықтайды. Бұл процестердің елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей әсер ететін нақты сапалық-сандық параметрлері бар (жаһандану, бәсекелестік деңгейінің өсуі, ірі (монополиялық) бизнес-құрылымдардың үлесінің ұлғаюы, тәуекел мен белгісіздіктің жоғары дәрежесінің болуы). Әлеуметтік-экономикалық басқарудың кез-келген нысаны үшін тұжырымдамалық аспект жоғары бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ету, қауіпсіздікті (азық-түлік, экономикалық, Ұлттық) сақтау және нығайту, әлеуметтік-саяси тұрақтылықтың жоғары деңгейіне қол жеткізу, өмір сүру сапасы мен халықтың әл-ауқатының өсуі болды және болып қала береді. Тиімді ұйымдастырылған және құрылымдық тұрғыдан тексерілген азық-түлік нарығы белгіленген мақсатты қондырғыларға қол жеткізудің маңызды факторы болып табылады. Өз кезегінде, оның жұмыс істеу динамикасы мен даму тенденциялары АӨК-нің жекелеген кіші салалары мен тұтастай алғанда тамақ өнеркәсібі қызметінің көрсеткіштерімен тығыз байланысты. Атап айтқанда, құрылымды қалыптастыру, кешенділік, жүйелілік, тұтастық, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық өсудің тұрақты трендін қамтамасыз ету және халық шаруашылығының жоғарыда аталған салаларын пропорционалды-теңгерімді дамыту тұрғысынан шешуші рөлді отандық ет-өнім кіші кешені атқарады.

Зерттеудің пәндік саласын өзектендіру теориялық әдіснамалық аспектілерді негіздеу, кеңейту және нақтылау, сондай-ақ басқарудағы заманауи әдістер мен кешенді тәсілдерді іске асыру негізінде отандық ет өнімдері кіші кешенінің тұрақты, тиімді және бәсекеге қабілетті дамуын қамтамасыз ету мақсатында қолданбалы шешімдерді әзірлеу қажеттілігімен анықталады деп айтуға болады. Мұның бәрі, сайып келгенде, ғылыми зерттеудің тұжырымдамалық бағытын, ғылыми орындылығын, логикалық құрылымын және презентация құрылымын анықтады.

Ғылыми зерттеудің негізгі ережелері отандық және шетелдік ғалымдардың авторлық зерттеулерінің нәтижелеріне, сондай-ақ автордың зерттеулерінің нәтижелеріне негізделген. Бірінші кезекте, бұл ғылыми қызығушылық салаларына және пәндік саланың бейініне қатысты: Қазақстанның ет-өнім кіші кешенін ұйымдастырудың құрылымы мен жүйесі, инновациялық-эртараптандыру дамуы; шикізат базисі; қайта өңдеу кешені; салалық нарық; өндірістік әлеует; инновация деңгейін, интеграциялық процестердің дамуын және

бизнес-басқару шешімдерінің тиімділігін бағалау; процестік әдістер мен тәсілдер; мемлекеттік басқару; етті мал шаруашылығын жаңғырту.

Теориялық талдау

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстар контекстіндегі қаржылық және саяси тұрақсыздықтың циклдік динамикасы, сондай - ақ микро -, мезо - және макро деңгейлердегі тәуекелдік-дағдарыстық үрдістердің өршуі Қазақстанның АӨК кешенінің жоғары мамандандырылған шаруашылық жүргізуші субъектілерінің осалдығын айқын көрсетеді, олардың көпшілігі осы уақыт кезеңінде өте тұрақсыз қаржылық-экономикалық жағдайға ие. Сараптамалық пікірлерді талдау және бағалау көрсеткендей, бұл теріс үрдіс ет өндіру саласына да тән.

Қазіргі уақытта салалық бизнес-құрылымдар мен бизнес-процестерді ағымдағы кезеңде және перспективалық болжамдарда олардың экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Инновациялық-эртараптандыру қайта құруларын жүргізу қажеттігі өте айқын болып отыр.

Негізгі лингвистикалық топтарды лингвистикалық талдау тұрғысынан эртараптандыру ұғымы жаңа латын емінде өзгеріс, әртүрлілік бар; ал латын тілінде *diversus* - әр түрлі, ал *facere*-жасау [1,17].

Осылайша, ғалымдар процесс ретінде бір нәрсенің өзгеруі, кеңеюі, ұлғаюы, бөлінуі, қайта бөлінуі, өзгеруі деген пікірге ұқсас. Болашақта процестің қолданылуы, яғни қызмет саласын және (немесе) құбылысты анықтау туралы мәселе және көптеген даулар туындады.

Біздің ойымызша, зерттелетін категорияның әртүрлі анықтамалары мен түсіндірмелерінің ішінде А.Смиттің авторлық көзқарасын бөліп көрсету қажет. Осылайша, эртараптандыруды ол «...экономикалық қызметті, өндірілетін өнім номенклатурасын кеңейту», - деп анықтады. «Эртараптандыру аралас өндірістің экономикалық пайдасын, сондай-ақ тез өзгеретін сыртқы орта жағдайында икемді басқару мүмкіндігін анықтайды»[2,24].

Үлкен экономикалық сөздікте, сондай-ақ корпоративтік қатынастар мен бағалы қағаздар бойынша терминдердің түсіндірме сөздігінде негізінен шығарылатын өнімнің тауар номенклатурасын кеңейтуге байланысты эртараптандырудың қысқаша анықтамалары берілген, оны қазіргі ғылыми тенденциялар қабылдай алмайды [3,4].

Біздің ойымызша, И.Ансофф берген жалпы анықтамаға мұқият назар аудару керек, оның ұстанымына сәйкес «Эртараптандыру-бұл кәсіпорын ресурстарын өндірістік-шаруашылық қызметтің басқа салаларына қайта бөлу процесіне қолданылатын термин, олар қол жетімдіден ішінара немесе айтарлықтай ерекшеленеді»[5].

Түсіндірудің қол жетімді нұсқаларын барлық мүмкін аспектілер мен жағдайларды ескере отырып талдау мүмкін емес, өйткені әр жағдайға эртараптандыру тәсілінің әр түрлі аспектілері тән болуы керек. Осыған қарамастан, зерттеу эртараптандыру ұғымының көптеген анықтамалары мен түсіндірмелерін екі тұжырымдама шеңберінде анықтауға болатындығын дәлелдеді – «номенклатуралық (ассортимент)» және «айқын байланыстарсыз», яғни зерттелетін тұжырымдаманы түсіндіру әдісіне және практикадағы нақты жағдайға байланысты әр түрлі мағынаға ие анықтамалар.

Әр түрлі терминологиялық тәсілдерді қорытындылай келе, біз келесі анықтаманың заңдылығы туралы қорытындыға келеміз: қызметті эртараптандыру – бұл экономиканың шаруашылық жүргізуші субъектісінің жұмыс істеуіндегі мақсатты өзгерістер процесі, қолданыстағы жеткізілімдер, тауарларды (қызметтерді) жылжыту және өндіру, сондай-ақ ұлттық және әлемдік экономиканың жаңа өндірістік-шаруашылық салаларына кіру саласындағы шаруашылық қызметті жетілдіру және жаңғырту бағытындағы сапалық-сандық өзгерістер есебінен қызметтің бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыруға бағытталған, күршістерді азайту, бейімделуді арттыру, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету мақсатында

капиталды ұтымды жылжыту және ресурстарды дәстүрлі және (немесе) табысы аз салалардан қызметтің бейіндік саласымен айқын өндірістік-шаруашылық байланысы және функционалдық-технологиялық тәуелділігі жоқ жаңа перспективалы салаларға қайта бөлу есебінен.

Бірақ, біздің ойымызша, өндіріс пен тұтыну саласындағы жалпы әлемдік экономикалық тенденцияларға сүйене отырып, «инновациялық әртараптандыру» деп аталатындар ең көп назар аударуға лайық. Бұл санат инновациялық әдістерді қолдану негізінде жүргізілетін әртараптандыру процесін сипаттайды, бұл біздің ұсынысымызда азық-түлік тәуелсіздігі мен экономикалық қауіпсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізу мақсатында АӨК экономикасын инновациялық форматқа айналдыру тұрғысынан өте үлкен перспективаға ие.

Авторлық жұмыстарды зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15], инновациялық әртараптандыру механизмінің негізі, ең алдымен, белгілі бір шаруашылық жүргізуші субъект үшін экономикалық пайда, атап айтқанда, әсерді азайту арқылы көрінеді деген қорытындыға келеміз жетілмеген бәсекелестіктің өсуі, экономиканың жаһандану тенденциялары, негізгі қызметтің рентабельділік деңгейінің төмендеуі және т. б. сияқты экзогендік және эндогендік сипаттағы жағымсыз факторлар.

Инновациялық әртараптандырылған өндірістік-шаруашылық қызметтің артықшылықтарын барынша пайдаланатын кәсіпорындардың инновациялық әртараптандыруды пайдаланбайтын ұйымдар үшін қолжетімсіз мақсаттарға қол жеткізу мүмкіндігі бар.

Осылайша, инновациялық әртараптандыру өндірістің неғұрлым бәсекеге қабілетті және икемді нысандарын (бағыттарын) дамыту үшін ұйымдастырушылық-экономикалық және басқарушылық сипаттағы алғышарттар жасайды, бизнестің кірістілік деңгейін, сондай-ақ қаржылық-экономикалық тұрақтылықты оңтайландыруға және арттыруға әкеледі деген қорытынды жасауға болады. Инновацияға негізделген әртараптандыру көбею процесін мобильді және икемді етеді, бұл кәсіпорынның сыртқы ортаның өзгеруіне төзімділігін, нарықтың жаңа қажеттіліктерін қабылдауға икемділігін арттыруға, демек, жаңа нарық сегменттерін игеруге бағдарлануға ықпал етеді.

Зерттеу әдістері

Инновациялық-әртараптандыру процестерін зерттеуге жүйелі көзқарас шеңберінде зерттеуді орындау кезінде абстрактілі-логикалық, тарихи, экономикалық-статистикалық, сараптамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Біздің ойымызша, ұлттық деңгейде жүргізіліп жатқан инновациялық-әртараптандыру қайта құруларын қолданудың негізгі бағыттарының бірі ҚР АӨК-нің дамуы болуы тиіс, өйткені бұл үшін экологиялық таза азық-түлік, шикізат және азық-түлік өндірісі саласындағы әлемдік нарықтық кеңістіктің Елеулі игерілмеген әлеуеті мен перспективасы бар. Атап айтқанда, бұл ет-азық-түлік қосалқы кешенінің кәсіпорындарына қатысты, өйткені бүгінгі таңда тамақ өнеркәсібінің бұл саласы ең ірі болып табылады.

Сондай-ақ, жоғарыда айтылғандар контекстінде Қазақстанның ет-өнім кіші кешенінің әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы стратегиясының негізінде инновациялық әзірлемелер мен әртараптандыру құралдары болуға тиіс.

Зерттеу бейіні бойынша ғылыми жарияланымдарды кешенді зерттеу отандық ет өндірісін дамытудың бес стратегиялық инновациялық-әртараптандыру бағытын анықтауға мүмкіндік берді (1-сурет).

Қазіргі заманғы салалық кәсіпорындар үшін, біздің ойымызша, инновациялық өзгерістердің келесі бағыттары ең өзекті болып табылады:

- техникалық-технологиялық (техникалық-технологиялық жүйелерді жаңғырту, ресурс үнемдеу, өндірістік бағдарламаны жетілдіру);
- азық-түлік (ассортиментін кеңейту, сапасын арттыру, ерекше қасиеттері бар өнімдер

шығару (емдеу-профилактикалық, арнайы, сауықтыру және т. б.);

- маркетингтік (өткізу нарықтарын зерделеу, тауарды өткізу арналарын кеңейту, өткізу нарықтарын кеңейту, сату көлемін ұлғайту);

- ұйымдастырушылық (басқару және өндірістік процестерді ұйымдастырудың тиімділігін арттыру, шаруашылық ішіндегі байланыстар мен сыртқы ортамен байланыстардың теңгерімділігі (жеткізушілер, тұтынушылар, бәсекелестер және т. б.);

- экологиялық (қоршаған ортаға әсер ету деңгейінің төмендеуі).

Сурет - 1. Қазақстанда ет өндірісін дамытудың инновациялық-эртараптандыру бағыттары

Зерттеулер кәсіпорындар үшін инновациялардың қолжетімділік көрсеткіштері, енгізу деңгейі және оларды пайдалану тиімділігінің дәрежесі факторлардың айтарлықтай санына байланысты екенін дәлелдеді, олардың негізгілері 1-кестеде келтірілген.

1 кесте - Ет өнімдері кіші кешені кәсіпорындарының инновациялық даму сапасы мен үрдістерін айқындайтын факторлар

Топ	Факторлар
Қаржы-экономикалық	Салық құралдарын қолдану ерекшеліктері; шетелдік инвестицияларды тарту саласындағы үрдістер; ұзақ мерзімді кредиттеу шарттары; инфляциялық процестер; тікелей және жанама шығындар деңгейі; кәсіпорындардың шаруашылық қызметін қаржылық-экономикалық жоспарлау ерекшеліктері
Мемлекеттік реттеу	Саланы мемлекеттік қолдаудың тиімділігі; кәсіпорындардың қызметін мемлекеттік бақылау; мемлекеттік тапсырыстар мен жеткізілімдердің көлемі
Ғылыми-техникалық	Бейінді ғылыми-зерттеу институттарының саны және олардың қызметінің тиімділігі; салалық ғылымды мемлекеттік қолдау деңгейі; бейінді білім беру мекемелерінің саны
Кадрлық	Сала үшін кадрларды даярлау сапасы персоналды ынталандыру тәсілдері; кадр резервін қалыптастыру ерекшеліктері; саладағы және жұмысшылардың жекелеген санаттары бойынша жалақының орташа деңгейі
Өндірістік	Өндірістік және басқару ресурстарының құны; өндірістік қуатты пайдалану коэффициенті; өнім сапасын бақылаудың тиімділігі; өндірушінің өзіндік ғылыми-техникалық базасының болуы

Ет өндірісін инновациялық дамыту саласында маңызды проблемалардың болуы және оның деңгейін анықтайтын көптеген факторлар инновациялық процестің барлық қатысушыларының өзара іс-қимылының тиімді жұмыс істейтін жүйесін қалыптастыру міндетін өзектендіреді.

Инновациялық процестің барлық қатысушыларының өзара іс-қимылының тиімді жұмыс істейтін жүйесін қалыптастыру салалық өндірістік менеджментке инновациялық қызметті ұйымдастыру мен басқарудың әдістері мен тәсілдерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, инновациялық белсенділікті арттыру және инновациялық әлеуеттің резервтерін жандандыру тұрғысынан экономикалық қызметті жоспарлау, бағалау, реттеу және болжау процесін оңтайландыру және арттыру. Мемлекеттік

құрылымдардың маңызды функциясы әртүрлі мотиваторлар (көтермелеу және/немесе мәжбүрлеу) арқылы инновациялық қайта құруларды жүзеге асыру үшін оңтайлы жағдайлар жасау болып табылады, ал салалық субъектілердің басқарушылық менеджменті инновациялық қайта құру мәселелеріне стратегиялық тұрғыдан қарауы керек. бұл барлық қол жетімді ресурстар.

Біздің ойымызша, салалық құрылымдарды мемлекеттік қолдаудың аса өзекті бағыттары, соңғыларының стратегиялық дамуы мен инновациялылығын арттыру аспектісінде іске асырылып жатқан инновациялық жобаларды, үлкен әлеуеті мен елеулі перспективалары бар жобаларды тікелей және жанама қолдау, сондай-ақ салалық кәсіпорындардың, өнеркәсіптік одақтар мен қауымдастықтардың бейінді ғылыми-зерттеу институттарымен және білім беру мекемелерімен өзара тиімді ынтымақтастығына жәрдемдесу болып табылады. Нақты белгіленген мақсаттары, міндеттері, оларға қол жеткізу және іске асыру құралдары мен тетіктері бар нақты салалық инновациялық жүйе құрылуы тиіс.

Салалық құрылымдағы интеграциялық-кооперациялық процестерді жандандыру және оларды өңірлік деңгейде трансформациялау мақсатында Өзін-өзі реттейтін компаниялар форматында ғылыми-өндірістік және ақпараттық-консультациялық орталықтарды ұйымдастыру өте орынды болар еді. Бұл ұйымдар мүдделерді біріктіріп, ірі инвесторлар, шикізат және өнеркәсіп секторының өкілдері, өңірлік және муниципалдық деңгейдегі атқарушы билік органдары, қоғамдық-кәсіптік қауымдастықтар, бейіндік одақтар мен қауымдастықтар, сондай-ақ шағын кәсіпкерлік субъектілері арасында нәтижелі өзара іс-қимылды жолға қоюы тиіс.

Осы типтегі бірлестіктердің негізгі мақсаттарының ішінде мыналарды атап өткен жөн:

- ақпараттық-консультациялық қолдау (ғылыми-техникалық, ұйымдастырушылық-басқарушылық, қаржылық-экономикалық, Нормативтік-құқықтық және т. б.);
- интеграциялық-кооперациялық процестің барлық қатысушылары арасындағы жемісті ынтымақтастықты ұйымдастырушылық қамтамасыз ету;
- инновациялық жобаларды қаржылық қолдаудың пәрменді тетігін әзірлеу және практикалық іске асыруды қамтамасыз ету;
- нысаналы қаржы қаражатының жұмсалуды бақылау және қадағалау функциясын қамтамасыз ету;
- басқарудың тиісті салалық саласында инновациялық белсенділікті ынталандыру бағытында заманауи әдістер мен тәсілдерді әзірлеу және іске асыруға жәрдемдесу [16, 17, 18, 19].

Салалық менеджмент деңгейінде өндірістік және басқару циклінің белгілі бір кезеңіне қатысты инновацияларды әзірлеуді жүзеге асыру, сондай-ақ Бірыңғай функционалдық-технологиялық циклге қатысушылардың өзара байланысының рұқсат етілген деңгейінің дәрежесін анықтау және соңғысының нақты пайдасы мен экономикалық қызығушылығын ескере отырып, интеграциялық-кооперациялық процестерді дамыту өте қисынды болар еді.

Инновациялық процестерді сапалы іске асырудың маңызды құрамдас бөлігі тиімді инновациялық саясаттың болуы болып табылады.

Салалық кәсіпорындарда инновациялық саясатты қалыптастырудың негізгі кезеңдерін толығырақ қарастырайық:

I кезең. Келіп түсетін идеяларды жіктеу және жүйелеу: ет және ет өнімдері нарығындағы өзгерістер туралы, тәжірибелік-конструкторлық зертханалар мен технологиялық қызметтерден, маркетинг, өткізу қызметтерінен, сатушылар мен өкілдерден, түпкілікті тұтынушылардан (талаптар, тілектер, жарнамалар) келіп түсетін инновациялық бағыттар мен әзірлемелер туралы ақпаратты жинау және өңдеу; кәсіпорынның әлеуетті мүмкіндіктерін жоспарда бағалау жаңа өнімді әзірлеу және игеру,

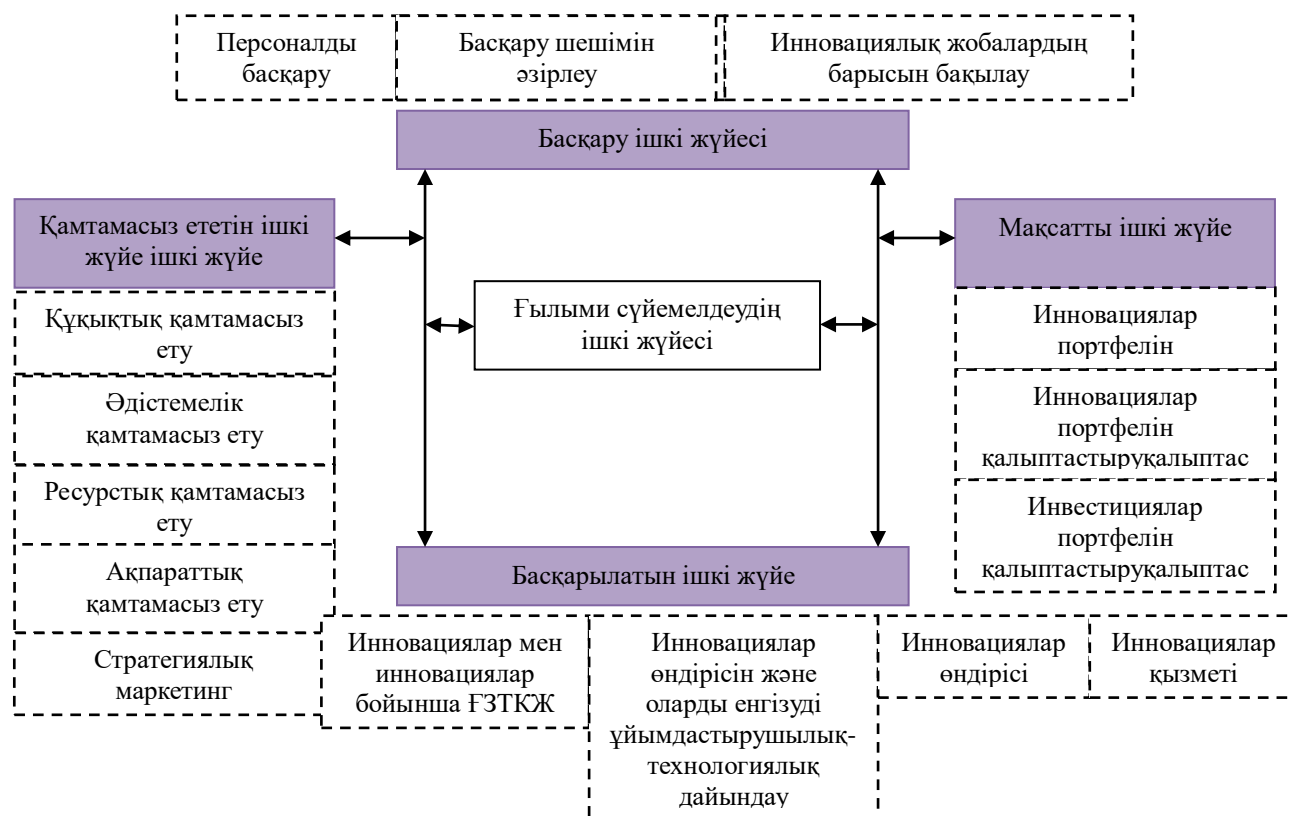
ықтимал тәуекелдерді талдау, олардың дәрежесі мен мөлшерін анықтау; тұтыну нарықтары және олардың ұзақ мерзімді даму тенденциялары туралы ақпаратты жинау, өңдеу және жүйелеу.

II кезең. Әлеуетті іске асырылатын идеяларды іріктеу және инновациялық жобаларды әзірлеу: идеяларды іске асыру практикасының нақты мүмкіндіктерін айқындау; өндірістік-технологиялық қоғамдастық деңгейін және жаңа және дәстүрлі өнімдердің үйлесімділігін айқындау.

III кезең. Инновациялық әзірлемелердің тиімділігіне техникалық-экономикалық талдау: идеяны құрылымдық салыстырылған және логикалық негізделген жобаға айналдыру; техникалық-экономикалық көрсеткіштерді анықтау, олардың сапалық және сандық сипаттамаларын бағалау; шығындар сметасын жасау және қаржыландыру көздерін іздеу, инновацияның өтелу мерзімдерін бағалау; қажетті ресурстарды жоспарлау (қаржы-экономикалық, кадрлық, материалдық-шикізаттық, техникалық-және т. б.); инновацияны практикалық игеру мерзімдері; оң әсерлерді талдау және бағалау.

IV кезең. Құрылымдық-функционалдық бөлімшелер бойынша міндеттерді көрсете отырып, құрылымдық инновациялық картаны әзірлеу; инновацияларды әзірлеу және жеткілікті зертханалық тексерулер жүргізу (қауіпсіздік, экологиялық, үнемділік, тасымалдану және т. б. деңгейіне сынақтар).

V кезең. Мыналарды қамтитын маркетинг бағдарламасының ережелері негізінде өндіріске инновацияны енгізу: инновацияның экономикалық негіздемесі (инновацияның кірістілігі, капиталды қажетсінуі, тұтынушылық сұранысты қанағаттандыру дәрежесі); сату тәсілдері, арналары, әдістері мен құралдары; ұксас тауарларды сатуда практикалық тәжірибенің болуы; кәсіпорынның өндірістік-техникалық мүмкіндіктері (талап етілетін қуаттардың болуы, ресурстармен, қажетті кадрлармен қамтамасыз етілу деңгейі); белгіленген жоспарлау кезеңіндегі қаржылық – экономикалық мүмкіндіктер (нақты және әлеуетті инвестициялар, қаржыландырудың негізгі көздері, бағалау нәтижелері – кірістілік (залалдылық); қабылданған нормалар мен стандарттарға сәйкестік дәрежесі; әзірлемелерді патенттік-лицензиялық қорғауды қамтамасыз ету. Инновациялық қызметті басқару процесін тиімді ұйымдастыру үшін, біздің ойымызша, 2-суретте схемалық түрде ұсынылған салалық кәсіпорынды инновациялық басқару моделінің ұтымды құрылымын құру өте маңызды.

Сурет – 2. Ет өндіретін кәсіпорындарды инновациялық басқару моделі

Қорытынды

.Ет-өнім кіші кешенінің дамуын басқарудың теориялық негіздерін зерттеу: қазіргі ет-өнім кіші кешенінің мәнінің, мазмұны мен құрылымының негізгі аспектілерін зерттеуге; инновациялық бағыт контекстінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің дамуын ғылыми түсіндірудің қазіргі заманғы теориялары мен тұжырымдамаларын зерделеуге; инновациялық-эртараптандыру әдістері мен тәсілдерін қолдану жағдайында ет-өнім кіші кешені субъектілерінің даму ерекшеліктерін белгілеуге мүмкіндік берді.

Осының барлығы салалық кәсіпорындарды дамытудың перспективалық әдістері мен құралдарын пысықтау және талдау үшін сапалы ғылыми-теориялық базаны қалыптастыруға, атап айтқанда, шикізат базасының қазіргі жай-күйі мен даму үрдістеріне және ет-өнім кіші кешенінің қайта өңдеу саласын ресурстық қамтамасыз етуге талдау жасауға; халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру аспектісінде ет нарығына және оны қайта өңдеу өнімдеріне мониторинг жүргізуге; мезо және макро деңгейлердегі тәуекел факторлары мен белгісіздікті ескере отырып, ет өңдеу кәсіпорындарының өндірістік әлеуеті.

Әдебиеттер тізімі

1. Большой экономический словарь. Москва.: Советская энциклопедия. 1991, Т1. 389 с.
2. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / Пер. с англ. Москва.: Политиздат, 1962. 684 с.
3. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна 7-е изд., доп. Москва.: Институт новой экономики, 2007. 1472 с.
4. Толковый словарь терминов по корпоративным отношениям и ценным бумагам. Москва.: Московский общественный комитет по правам акционеров, 1994. 96 с.

5. Ансофф И. Стратегический менеджмент. Классическое издание; пер. с англ. Санкт-Петербург. Питер. 2009. 344 с.
6. Aghion P., Bloom N., Blundell R., Griffith R., Howitt P. Competition and innovation: An inverted-U relationship // Quarterly journal of economics. 2010. Vol. 120. No. 2. P. 701-728
7. Dodgson M. The Management of Technological Innovation. - Oxford: Oxford University Press, 2010. 265 p.
8. Investing in innovation: creating a research and innovation policy that works / edited by Lewis M. Branscomb and James H. Keller Cambridge. Mass.: MIT Press, 2015.
9. Ram S., Sheth J. N. (2018). Consumer Resistance to Innovation: the Marketing Problem and its Solution. The J. of Consumer Marketing. Vol. 6. No.2. P. 5-14.
10. Аверченков В. И., Ваинмаер Е. Е. Инновационный менеджмент: учебное пособие для вузов. Санкт-Петербург.: ФЛИНТА, 2011. 293 с.
11. Дармилова Ж. Д. Инновационный менеджмент: учебное пособие для бакалавров. Издательство «Дашков и К», 2013. 168 с.
12. Касс М. Е., Хавин Д. В. Совершенствование инновационного фактора экономического роста промышленного предприятия в современной экономике России // Финансовые проблемы РФ и пути их решения: теория и практика: сборник статей IX Международной научно-практической конференции. Санкт- Петербург, 2018. 347 с.
13. Макаров В. Л., Варшавский А. Е. Наука, высокотехнологичные отрасли и инновации // Экономика России. Оксфордский сборник. Москва.: Издательство Института Гайдара, 2015. Т.1. С. 815-846
14. Медынский В. Г. Инновационный менеджмент: учебник. Москва.: ИНФРА-М, 2012. 295 с.
15. Поляков В. В. Мониторинг инновационных процессов в научно-технической сфере // Инновации. 2013. №5. 79 с.
16. Baumol W.J. The free-market innovation machine: analyzing the growth miracle of capitalism. Princeton: Princeton University Press, 2012. 318 p.
17. Шумак Ж. Г., Орешникова О. В. Проблемы ресурсосбережения на предприятиях мясоперерабатывающей промышленности в контексте их инновационного развития // Молодой ученый. 2013. №5. С. 427-430. [Электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/archive/52/6783/> (дата обращения: 04.03.2019 г.).
18. Шахназарян Г. Э. Совершенствование финансового механизма государственной поддержки животноводства // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2016. №1. С. 47-60
19. Макаров В. Л., Варшавский А. Е. Наука, высокотехнологичные отрасли и инновации // Экономика России. Оксфордский сборник. Москва.: Издательство Института Гайдара, 2015. Т.1. С. 815-846.

Referens list:

1. Bol'shoy ekonomicheskiy slovar'. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. 1991, T1. 389 str.
2. Smit A. Issledovaniya o prirode i prichinakh bogatstva narodov / Per. ot angl. M.: Politizdat, 1962. 684 s.
3. Bol'shoy ekonomicheskiy slovar' / pod red. A. N. Azrilyana 7-ye izd., dop. Moskva: Institut novoy ekonomiki, 2007. 1472 s.
4. Tolkovyy slovar' terminov po korporativnym otnosheniyam i tsennym bumagam. M.: Moskovskiy obshchestvennyy komitet po pravam aktsionerov, 1994. 96 s.
5. Ansoff I. Strategicheskiy menedzhment. klassicheskoye izdaniye; per. s angliyskogo. Sankt-Peterburg. Piter. 2009. 344 s.
6. Agion P., Blum N., Blandell R., Griffit R., Khovitt P. Konkurentsia i innovatsii: otnosheniye perevernutoy bukvy U // Yezhekvartal'nyy ekonomicheskiy zhurnal. 2010 Tom. 120. № 2. S. 701-728.

7. Dodzhson M. Upravleniye tekhnologicheskimi innovatsiyami. - Oksford: Izdatel'stvo Oksfordskogo universiteta, 2010. 265 str.
8. Investitsii v innovatsii: sozdaniye effektivnoy politiki v oblasti issledovaniy i innovatsiy / pod redaktsiyey L'yuisa M. Branskomba i Dzheymisa KH. Kellera, Kembriidzh. Massa.: MIT Press, 2015.
9. Ram S., Shet Dzh. N. (2018). Soprotivleniye potrebiteley innovatsiyam: problema marketinga i yeye resheniye. Zhurnal potrebitel'skogo marketinga. Tom. 6.№2. R. 5-14.
10. Averchenkov V. I., Vaynmayer E. E. Innovatsionnyy menedzhment: Uchebnik dlya vuzov. SPb.: FLINTA, 2011. 293 s.
11. Darmilova ZH. D. Innovatsionnyy menedzhment: uchebnik dlya bakalavrov. Izdatel'stvo «Dashkov i K», 2013. 168 s.
12. Kass M. Ye., Khavin D. V. Sovershenstvovaniye innovatsionnogo faktora ekonomicheskogo rosta promyshlennogo predpriyatiya v usloviyakh sovremennoy ekonomiki Rossii // Finansovyye problemy Rossiyskoy Federatsii i puti ikh resheniya: teoriya i praktika: sbornik statey IX Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. i prakticheskaya konferentsiya. SPb, 2018. 347 s.
13. Makarov V. L., Varshavskiy A. Ye. Nauka, naukoymkiye proizvodstva i innovatsii // Ekonomika Rossii. Oksfordskaya kolleksiya. Moskva.: Izd-vo Instituta Gaydara, 2015. T.1. str. 815-846
14. Medynskiy V.G. Innovatsionnyy menedzhment: ucheb. Moskva.: INFRA-M, 2012. 295 s.
15. Polyakov V.V. Monitoring innovatsionnykh protsessov v nauchno-tehnicheskoy sfere // Innovatsii. 2013. № 5. 79 s.
16. Baumol V. Dzh. Innovatsionnaya mashina svobodnogo rynka: analiz chuda rosta kapitalizma. Prinston: Izdatel'stvo Prinostonskogo universiteta, 2012. 318 str.
17. Shumak ZH. G., Oreshnikova O. V. Problemy resursosberezheniya na predpriyatiyakh myasopererabatyvayushchey promyshlennosti v kontekste ikh innovatsionnogo razvitiya // Molodoy uchenyy. 2013. № 5. S. 427-430. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://moluch.ru/archive/52/6783/> (data obrashcheniya: 04.03.2019).
18. Shakhnazaryan G. E. Sovershenstvovaniye finansovogo mekhanizma gosudarstvennoy podderzhki zhivotnovodstva // Finansovaya analitika: problemy i resheniya. 2016. № 1. S. 47-60.
19. Makarov V. L., Varshavskiy A. Ye. Nauka, naukoymkiye proizvodstva i innovatsii // Ekonomika Rossii. Oksfordskaya kolleksiya. Moskva.: Izd-vo Instituta Gaydara, 2015. T.1. str. 815-846.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта)

Абдикеримова Гүлжанар Иманбаевна - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан. тел. 8778-090-89-57, e-mail: abdikerimova71@mail.ru

FTAXP: 61.71.07

<https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

<https://orcid.org/0000-0002-5660-9021>

¹Куланова Д.А. *, ¹Атенова А.М., ²Соатова Ш.А.

¹экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,

¹экономика ғ.к., аға оқытушы, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,

²аға оқытушы, Низами атындағы Ташкент МПУ. Ташкент, Өзбекстан

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТ КОНТЕКСТІНДЕ ЕТ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫН ҒЫЛЫМИ ИНТЕРПРИТАЦИЯСЫ

* Автор-корреспондент: k_dana_a@mail.ru

Түйін: Осы мақалада күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйелерді Инновациялық жобалау қағидаттарын пайдалану негізінде қоғамдық даму жолдары туралы шешім қабылдау процесін жетілдіру бағыттары көрсетілген.

Қарастырылып отырған басқару моделін таңдау доктринасы көптеген жүйелік құрылымдарға тән жалпы белгілерді - экономиканы, әлеуметтік саланы, ғылыми және білім беру қызметін Әкімшілік реттеуді, қоршаған ортаны қорғауды және т.б. ұсыну меншектеледі. Реттелетін жүйенің күйін талдаудың және оның оңтайлы жұмыс істеу параметрлерін есептеудің жоғары технологиялық құралдары.

Мақалада ет және ет өнімдері нарығының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары, сыртқы және ішкі ортаның негізгі факторлары қарастырылған. Ет өнер кәсібіндегі инновациялар мен инновациялық қызметке сипаттама берілді, өнімнің сапасын басқару және қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі қарастырылды.

Қарастырылған тәсілде инновациялық технологиялар мен шешім қабылдау практикасы негізінде дамудың ең тиімді бағыттарын іздеу әдістерін қолдана отырып таным процесін біріктіру маңызды.

Кілт сөздер: ет саласы, АӨК, ет өнімдері кіші кешені, инновациялар, әдістер мен тәсілдер

Аннотация: В настоящей статье показаны направления совершенствования процесса принятия решений о путях общественного развития на основе использования принципов инновационного проектирования сложных социально-экономических систем.

Рассматриваемая доктрина выбора модели управления ограничивается представлением общих признаков, свойственных большинству системных образований – экономике, социальной сфере, административному регулированию научной и образовательной деятельности, охране среды и т.д. Учитывая чрезвычайно высокую ответственность управления различного уровня в выборе пути, гарантирующего достижения целей, как в масштабе страны, так и отдельных регионов, отраслей, – необходимо использовать высокотехнологичные инструментарию анализа состояния регулируемой системы и расчета параметров ее оптимального функционирования.

В статье представлены вопросы современного состояния и перспектив развития рынка мяса и мясной продукции, проанализированы основные факторы внешней и внутренней среды. Дана характеристика инновациям и инновационной деятельности в мясной промышленности, рассмотрена система менеджмента качества и обеспечения безопасности продукции.

Важным в рассмотренном подходе является совмещение процесса познания с использованием методов поиска наиболее эффективных направлений развития на основе инновационных технологий и практики принятия решений.

Ключевые слова: мясная отрасль, АПК, мясопродуктовый подкомплекс, инновации, методы и подходы

Abstract: Article shows the directions of improving the decision-making process on the ways of social development based on using the principles of innovative design of complex social and economic systems.

The considered doctrine of choosing management model is limited to presentation of common

features characteristic of most systemic entities –economy, social sphere, and administrative regulation of scientific and educational activities, environmental protection. Given the extremely high responsibility of management at various levels in choosing a path that guarantees the achievement of goals both on a national scale and in individual regions and industries, necessary to use high–tech tools for analyzing the state of regulated system and calculating parameters of its optimal functioning.

The article presents the issues of the current state and prospects for the development of the meat and meat products market, analyzes the main factors of the external and internal environment. The characteristic of innovations and innovative activity in the meat industry is given, the quality management system and product safety are considered.

Important in the considered approach is the combination of the process of cognition with the use of methods of searching for the most effective directions of development based on innovative technologies and decision-making practices.

Keywords: meat industry, agro-industrial complex, meat product subcomplex, innovations, methods and approaches

Kіріспе

Ет саласы-елдің ұлттық экономикасының маңызды секторларының бірі. Қазақстанның ет өнеркәсібі кәсіпорындарының қызметінде ет өңдеу кәсіпорындарының өндірістік қуаттарын толық пайдаланбауға; өз қаражатының жетіспеушілігіне, инвестициялар тартудың күрделілігіне; шикізат базасын дамытудың жеткіліксіз деңгейіне; саланы жаңғыртудың төмен қарқынына және негізгі өндірістік қорларды жаңартуға; өндіріс тізбегінің негізгі көбік түзуші буындары бойынша қалыптасқан қаржылық тұрақсыздыққа, бағалардың диспаритетіне байланысты бірқатар проблемалар бар; нарықтық инфрақұрылымды дамытудың жеткіліксіз деңгейі; білікті кадрлардың тапшылығы; табиғи-экологиялық әлеуетті ұдайы өндірудің төмен қарқыны; АӨК-ні ақпараттық қамтамасыз етудің шектелуі.

Ет өнімдері нарығындағы бәсекелестіктің күшеюі және тұтынушылардың қалауының өзгеруі жағдайында саланың жоғарыда аталған мәселелерін шешу инновациялық менеджменттің заманауи ұйымын қолдана отырып инновациялық процестерді жандандыру негізінде ғана мүмкін болады.

Ет саласын дамытудың перспективалық бағыты ет шикізатын өңдеу тереңдігін ұлғайту, оның ішінде қаннан тамақ, емдеу-профилактикалық, техникалық және жемшөп өнімдерін өндіруді ұлғайту, сондай-ақ халықтың жоғары сұранысына ие ет жартылай фабрикаттарын өндіру болуы мүмкін. Саланың өндірістік базасының жай-күйі өндірісті инновациялық-технологиялық жаңартуға және ет шикізатын қайта өңдеу саласында инвестициялық бағдарламаларды енгізуге бағытталған бірқатар міндеттерді шешуді талап етеді.

Саланы дамытудың мақсаттары мал сою бойынша заманауи кешендер құру базасында қазақстандық тауарлық ет өндіру көлемін ұлғайту есебінен импортты алмастыру, шикізат пен өнімді сақтау мүмкіндіктерін (мерзімдері бойынша) кеңейтуге ықпал ететін инфрақұрылымды және логистикалық қамтамасыз етуді дамыту болып табылады. Ет өнімдерінің қазіргі заманғы әлемдік өндірісі шикізат пен дайын өнімдердің қасиеттерін тиімді реттеу мәселелерінде айтарлықтай ілгерілеуде. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың тәжірибесі шикізатты дайындаудан, дайын өнімдерді алудан және оларды сақтаудан технологиялық процестің барлық кезеңдерінде жаңа перспективалық технологияларды кеңінен қолдану мен қолдануды көрсетеді. Ет өңдеу өндірістерінің дамуы негізінен инновациялық технологияларды енгізудің арқасында жүреді.

Ет саласындағы инновациялық қызмет инновацияларды зерттеу саласынан өндіріс саласына беру арқылы жүзеге асырылады және осы процестің нәтижелері жарнамаға, тәжірибені таратуға, ғылыми және инженерлік ұсыныстарға байланысты сұраныс пен ұсыныс қалыптасатын өз тұтынушысын табады. Ғылыми идея, ғылыми зерттеу, өндіріс, іске асыру және тұтыну ет өнеркәсібінде инновацияларды қолдануды ұйымдастырудағы

инновациялық процесс құрылымының негізгі элементтері болып табылады. Оның әрбір компоненті белгілі бір функцияны орындайды. Зерттеу саласында инновация нарықтың сұраныстарына сәйкес құрылады, өндірісте сыналады және қолданылады, онда ол өндіріске енгізу, бейімдеу, жарнама, тарату, білім беру немесе нарық сегментін толықтыру жүзеге асырылатын сатыға өтеді, содан кейін өндірістік немесе өндірістік емес тұтыну саласына ауысады.

Ет және ет өнімдерін өндіруде инновацияларды белсенді қолдану қазақстандық тауар өндірушілерге технологиялық тәуелсіздікке қол жеткізуге, олардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Ет саласының кәсіпорындары дамудың инновациялық жолына айнала отырып, мемлекеттің экономикалық өсуіне, халықтың өмір сүру сапасын арттыруға және жақсартуға ықпал етеді, бұл адамдарды қажетті ақуыз көздерімен және басқа да маңызды қоректік заттармен толыққанды диетамен қамтамасыз етеді.

Теориялық талдау

Қазіргі уақытта ет өнімдерінің ішкі кешенінің отандық кәсіпорындары жүйелік сипаттағы көптеген мәселелерге тап болып отыр. Проблемалық жағдайлардың негізі олардың статикасы мен динамикасы тұрғысынан салалық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығына нақты тәуекелдер мен ықтимал қауіптер тудырады.

Қазіргі уақытта Әлемдік және отандық экономикаға құбылмалылық, хаотикалық, күрделілік және белгісіздік сияқты қасиеттер тән, бұл көбінесе проблемалық сәттерді синтездеу арқылы анықталған және біртұтас негізге топтастырылған отандық ет өнімдері кіші кешенінің шаруашылық жүргізуші субъектілерінің құрылымын, сипаты мен мазмұнын анықтайды (1-сурет) [1].

Ғылыми еңбектерді көп аспектілі зерттеу және әлеуметтік-экономикалық жүйелердің, оның ішінде тамақ өнеркәсібі саласындағы даму тенденциялары мен көздеріне авторлық талдау[2], қазіргі уақытта ғалымдар инновациялық даму моделіне экономикалық өсу факторлары ретінде назар аударып отырғанын дәлелдеді бүкіл әлем. Сондықтан ғылыми басылымдарда инновациялық әдістер мен тәсілдерді қолдану негізінде проблемаларды, оның ішінде жоғарыда көрсетілгендерді түсінуге және шешуге ерекше және тривиальды емес тәсілдермен жұмыстардың едәуір саны бар.

Жүргізілген зерттеулер дәлелдегендей, бүгінгі таңда нарық жағдайында шаруашылық жүргізуші субъектілерді тұрақты және көп аспектілі дамытудың ең прогрессивті және тиімді құралы инновация болып табылады.

Бірінші жуықтауда «инновация» санатының типологиясын қарастырыңыз. Қазіргі экономикалық әдебиеттерде және салалық басылымдарда бұл тұжырымдаманың көптеген анықтамалары бар. Бірақ қиындық - бұл категорияның нақты жағдайларға және зерттеу салаларына байланысты кең және екіұшты қолдану саласы және интерпретацияның көп өзгергіштігі бар.

Сондықтан оған иррационалдылық пен трансценденттіліктің барлық сәттерін қоспағанда, әрқашан нақты және нақты анықтама беру мүмкін емес. Көбінесе ғалым-практиктер мен теоретиктер бұл терминді бір-бірінен ерекшеленетін құбылыстар мен процестерді білдіреді, сондықтан маңызды сәт-белгілі бір жағдайларға (ғылыми тапсырма, проблема) қатысты тұжырымдамалар мен теорияларға жан-жақты эпистемологиялық талдау жүргізу мүмкіндігі.

Сурет – 1. АӨК отандық ет өнімдері кіші кешенінің мәселелері [3]

Атап айтқанда, қазіргі экономикалық әдебиеттерде «инновацияның» мәні мен мазмұнын түсінудің әртүрлі тәсілдері қалыптасты, нәтижесінде көптеген түсіндірулер пайда болды.

Инновациялық процестерді басқару және стратегиялық даму саласындағы заманауи

зерттеуші ғалымдар мен сала мамандары «инновация» ұғымына әртүрлі түсінік береді.

Сонымен, Т. Толстой, біздің ойымызша, «инновация дегеніміз, ең алдымен, өндірістің тиімділігін арттыруға бағытталған ғылыми жетістіктердің жаңа нәтижелерін, ғылым, білім, мәдениет салаларына және қоғамның кәсіби қызметінің басқа бағыттарына әсер ететін экономикалық, құқықтық және әлеуметтік қатынастардың барлық салаларын тәжірибеде қолдануды білдіреді» деп атап өтті [4].

Й. Шумпетер дәстүрлі түрде инновацияны «жаңа және жетілдірілген өнімдер мен процестер, ұйымдастыру және басқару жүйесінің басқа түрлері, сондай-ақ қолданыстағы технологияларды қызмет салаларының жаңа салаларына практикалық қолдану» деп сипаттайды [5]. Сондай-ақ оларға мынадай анықтама беріледі – «бұл кәсіпкерлік мақсаттар мен міндеттерге негізделген негізгі өндірістік факторлардың озық ғылыми-ұйымдастырушылық үйлесімі» [6, 7].

Мысалы, В. Даль түсіндірме сөздікте бұл санатты «жаңалықты енгізу (енгізу)» деп анықтады [8].

Біздің ойымызша, П. Друкер өз еңбектерінде келтіретін «инновация» санатын түсіндіруге назар аудару қажет, «Инновация – бұл бұрыннан бар жаңа компоненттерді жобалау, әзірлеу және енгізу, оның көмегімен қолда бар компоненттер бизнестің осы саласын дамытуға жаңа серпін береді». П. Друкер әрі қарай түсіндіреді: «Инновация - бұл өнертабыс немесе жаңалық емес. Бұл кейде қажет болуы мүмкін. Бірақ ол ғылыми және қолданбалы білімге емес, нақты әсерге, ал коммерциялық ортада таза экономикалық әсерге назар аударады. Оның мәні техникалық және (немесе) ғылыми емес, тұжырымдамалық сипатта болуы мүмкін [9].

Б. Райзбергтің қазіргі экономикалық сөздігінде «инновация-бұл ғылым мен әлемдік озық тәжірибенің жетістіктерін пайдалануға, сондай-ақ осы жетістіктерді әртүрлі қызмет салаларында пайдалануға негізделген техника, технология, еңбекті ұйымдастыру және басқару саласындағы инновациялар» деп атап өтілгенін атап өтеміз [10].

Өнеркәсіптік саясат саласындағы әлеуметтік аспектілерді санатты түсіндіруге енгізген К.Фриманның ұстанымымен келісейік. Инновация, оның пікірінше, «тұтыну нарығында енгізілген жаңа және (немесе) жетілдірілген өнім немесе практикалық қызметте қолданылатын жаңа процесс түріндегі немесе әлеуметтік қызметтерді ұйымдастыруға және басқаруға жаңа көзқарасқа бағытталған инновациялық қызметтің түпкілікті нәтижесі бар» [11].

Демек, ғылыми ортада зерттеу объектісі мен тақырыбына байланысты инновация процесс ретінде қарастырылады деген қорытынды жасауға болады.

Зерттелген ғылыми ұстанымдардың түбегейлі айырмашылығы-бұл терминді оның мазмұны мен құрылымы тұрғысынан түсіну тәсілдерінің бірлігінің болмауы. Мұның бәрі, бір жағынан, осы құбылыстың ерекше және жан-жақтылығын, сондай-ақ оны одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Алайда, мұның бәрі сөзсіз инновацияның жалпы теориясындағы осы тұжырымдамалық аппараттың белгісіздік деңгейі мен дәрежесіне әсер етеді және нәтижесінде практикада нақты қиындықтардың пайда болуына әкеледі.

Зерттеу әдістері

Ет саласындағы инновацияларды зерттеуге бағытталған әртүрлі практикалық және теориялық зерттеулер оларды қолдану қажеттілігін көрсетеді. Инновация-бұл ет саласы экономикасының жедел дамуының негізі, өндіріс пен кәсіпорынның кез-келген саласында жаңа идеяны жүзеге асыру процесі түрінде, экономикалық нәтиже алу үшін объектіні басқаруды жақсарту мақсатында инновацияны енгізу түрінде түпкілікті нәтижеге қол жеткізді. Ет саласына қатысты инновация-бұл жаңа технологиялар, жануарлар тұқымдары, бірқатар ет өнімдері, жабдықтар, техника, еңбекті ұйымдастырудың және өндірісті несиелендірудің жаңа формалары, сондай-ақ кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың жаңа тәсілдері.

Нәтижелер және оларды талқылау

Айта кетейік, көптеген ғалымдар «жаңалық», «жаңалықты еңгізу», «инновация», «жаңашылыдық» ұғымдарын ажырату қажеттілігі туралы мәлімдейді. Біздің ойымызша, бұл категорияларды нақты анықтау және осылайша олардың жоғары логикалық байланысына байланысты оларды жүйелі түрде ажырату мүмкін емес. Ең бастысы, осы ұғымдарды қолданған кезде олардың нақты авторлық түсіндірмесін беру керек, бірақ ғылыми парадигманы ескере отырып, ғылыми зерттеуге жүйелілік, айқындық, логика және сенімділік қасиеттерін беруге мүмкіндік береді.

Біз сондай-ақ инновацияны процесс, жүйе, өзгеріс және нәтиже деп санаймыз. Мұның бәрі таңдалған тәсілге, жіктеу белгісіне және инновациялық қызмет пен даму сатысына байланысты. Сонымен қатар экзистенциалды түсіну тұрғысынан инновацияның жалпы тұжырымдамалық мәні Шығармашылық қызмет құбылысы ретінде статика мен динамикада өзгеріссіз қалады.

Осылайша, біздің түсінігімізде инновация-бұл жаңа немесе жетілдірілген өнім түрінде іске асырылған қазіргі заманғы ғылыми жетістіктер мен техника, технология, экономика, ұйымдастыру және басқару саласындағы озық тәжірибеге негізделген инновациялық қызметтің нәтижесі және инновациялық процестің құрамдас бөлігі ретінде белгілі бір экономикалық саладағы прогрессивті сапалық-сандық өзгеріс және (немесе) қоғамның нақты қажеттіліктерін қанағаттандыратын және бірқатар оң синергетикалық және мультипликативті әсерлер беретін процесс.

Сондықтан, біздің ұстанымымызға сәйкес, қандай да бір объектіні және (немесе) процесті инновациялық форматқа жатқызу үшін, ең алдымен, ғылыми критерийді, сапалық-сандық өзгерістер дәрежесін және соңғысын практикалық қолдануға енгізуден алынған оң әлеуметтік-экономикалық әсер деңгейін ескеру қажет.

Инновациялар кешені, бір жағынан, кәсіпорынды дамытудың стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін іске асырудың тиімді және прогрессивті құралы, ал екінші жағынан, оның бәсекеге қабілеттілігі мен жекелеген әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін арттыру құралы болып табылады.

Осылайша, инновация жаңа технологияны енгізудің, жаңа және өте перспективалы нарықтарды әзірлеу мен дамытудың, сондай-ақ басқарудың жаңа ұйымдастырушылық формаларын қолданудың нәтижесі болуы мүмкін. Инновация-бұл жеке шешім емес, негізгі оқиғалар спектрінен тұратын дәйекті іс-шаралар тізбегі.

Зерттеу инновациялар мен инновациялық трансформациялардың ең ресми көрсеткіштері іс-шаралардың абсолютті және салыстырмалы жаңалығы, сондай-ақ олардың басымдылығы мен прогрессивтілігі, типологияландыру, біріздендіру және стандарттау деңгейі, өнімнің, тауардың, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ағымдағы шаруашылық жағдайларына бейімделуді арттыру, жаңғырту әлеуетінің өсуі, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер болып табылатынын анықтады тиімділік, экологиялық қауіпсіздік, тәуекелдік орнықтылық және басқалар.

Кәсіпкерлік қызмет тәжірибесіне инновацияларды енгізу процесінде инновациялық процестің барысын жеделдетуге немесе төмендетуге қабілетті факторларға маңызды мән беру қажет. Барлық факторларды бірнеше топқа бөлуге болады: экономикалық-технологиялық; саяси-құқықтық; әлеуметтік-психологиялық және мәдени; ұйымдастырушылық-басқарушылық.

Осы себептердің әрбір тобын инновациялық процеске кедергі келтіретін факторларға және инновациялық процесті жандандыруға және жүргізуге ықпал ететін факторларға бөлу қажет.

Негізгі ерекшелігі-тиісті топтың және/немесе бір фактордың әсерінен қандай әсер басым болады. Егер жағымды жақтар болса, онда осы факторларды қолдану мүмкіндігі туралы айтуға болады, егер теріс болса, онда тәуекелдер мен олардың алдын-алу шаралары туралы айтуға болады.

Бәсекеге қабілеттіліктің өсуінің, сондай-ақ отандық ет-өнім кіші кешенінің орнықты және тиімді дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы салалық шаруашылық жүргізуші субъектілерді материалдық-техникалық қамтамасыз етуді кешенді жаңғырту және өндіріс, басқару, маркетинг, өткізу, жоспарлау және басқа да қызмет түрлері аспектісінде оларды дамытудың инновациялылық деңгейін арттыру болып табылады.

Біріншіден, біз мал шаруашылығы саласына назар аударамыз, өйткені ет өнімдерінің функционалдық-технологиялық тізбегінің бұл буыны бүкіл кіші кешеннің дамуының жалпы трендін анықтайды және дәл осы жерде инновация деңгейін жаңғырту және арттыру қажеттілігі туралы мәселе өте өткір тұр.

Мал шаруашылығы саласы ет – өнім кіші кешенінің ғана емес, бүкіл АӨК – нің тиімді жұмыс істеуінің маңызды құрылымдық құраушы элементі болып табылады, өйткені бұл салада ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің жартысына жуығы өндіріледі: 1990 жылы - 63,4%, 2000 жылы - 45,8%, 2018 жылы-46,8%, 2019 жылы-49,0%, 2020 жылы-46,0%, 2021 жылы - 48,7% және 2022 жылы - 49,8%.

XX ғасырдың 90-жылдарында АӨК саласын реформалау осы салалық сегменттің даму барысы мен бағытына айтарлықтай әсер етті (тұтастық пен құрылымның бұзылуы, салаішілік және салааралық байланыстардың үзілуі мен жоғалуы, заңсыз жекешелендіру, соның салдарынан өндірістің құлдырауы және көптеген кәсіпорындардың банкроттығы).

Ретроспективті талдау көрсеткендей, XX ғасырдың 90-жылдарында АӨК саласының қисынсыз және жүйелі емес реформалануына байланысты. мал шаруашылығы саласы қызметінің тиімділік көрсеткіштерінің күрт төмендеуіне ғана емес, сонымен қатар бүкіл ет-өнім кіші кешенінің теріс өзгеруіне әкелді.

Тек соңғы уақытта (6 - 7 жыл) ауыл шаруашылығы мен азық-түлік нарығын дамыту саласындағы нысаналы бағдарламаларды қабылдау және іске асыру нәтижесінде өндірістің құлдырауын тоқтатуға және отандық мал шаруашылығының үдемелі даму трендін арттыруға; азық-түлік пен азық-түліктің импорттық жеткізілімдерінің көлемін азайтуға; жаңа техникалық-технологиялық және бағдарламалық-ақпараттық қамтамасыз етуді жетілдіру және құру саласындағы зерттеулерді жандандыруға қол жеткізілді, сондай-ақ оң өзгерістер селекциялық-генетикалық салаға және ғылыми-кадрлық қамтамасыз етуге әсер етті; жұмыс істеп тұрған мал шаруашылықтарын қаржыландыру жаңғырту көлемі айтарлықтай өсті.

Оң өзгерістерге қарамастан, жекелеген мал шаруашылықтарына олардың тұрақты және тиімді дамуына кедергі келтіретін өте күрделі проблемалар тән: үлкен тікелей және жанама шығындар; қорлардың жоғары тозуы; кадрлардың тапшылығы(әсіресе жоғары кәсіби); шығарылатын өнім сапасына қатысты проблемалар; энергия мен ресурстарды қажетсінудің жоғары көрсеткіштері; жоғары өзіндік құн; бағалардың диспаритеті; өнімді өткізу арналарының дамымауы; өнімнің сапасы мен қауіпсіздігі менеджменті саласындағы бұзушылықтар; бос ақша қаражаттарының тапшылығы және ірі кредиттік қарыздардың қолжетімділігінің төмендігі; механикаландыру және автоматтандыру жүйелерін енгізудің болмауы; жемшөппен қамтамасыз ету проблемалары, өйткені қолданылатын жемшөп көбінесе толық және теңдестірілген емес, сайып келгенде конверсия көрсеткіштері мен жалпы өнімділікті төмендетеді. Біздің ойымызша, осы кәсіпкерлік ортадағы қалыптасқан жағдайға сүйене отырып, мемлекет инвесторлар мен әлеуетті клиенттер арасындағы жемісті өзара іс-қимыл үшін оңтайлы жағдайлар жасауы, барлық міндеттемелер мен уағдаластықтарды орындаудың модераторы, кепілгері және сақтандырушысы ретінде әрекет етуі тиіс екенін бірден атап өтеміз.

Отандық мал шаруашылықтарын жедел жаңғыртуға бірқатар факторлар кедергі келтіреді, атап айтқанда қаржылық тұрақтылық деңгейінің жеткіліксіздігі, қызметтің төмен кірістілігі, техника мен технологияларға бағаның тұрақты өсуі, мемлекеттік қолдау тетігінің жетілмегендігі [12].

Қазіргі тарихи кезеңде ет мал шаруашылығының қолданыстағы объектілерін кешенді

жаңғыртудың маңызды экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, экологиялық және саяси маңызы бар және оларды жүргізу салалық өндіріс саласында елеулі көрсеткіштерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, жаңғырту қайта құруларын іске асыру [13]:

- өндірістің моральдық және физикалық ескірген құралдарын техниканың инновациялық түрлеріне ауыстыра отырып, материалдық-техникалық базаны (машиналар, жабдықтар, автоматты басқару жүйелері, малды ұстау орындарын жарактандыру) жүйелі түрде жаңарту. Мұның бәрі еңбек өнімділігінің өсуіне, өндірістік және басқару саласының тікелей және жанама шығындарының төмендеуіне ықпал етеді, сондай-ақ өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін арттыру үшін қолайлы жағдайлар мен пәрменді ынталандырулар жасайды;

- ауыл шаруашылығы жануарларын өсіру технологиясының тиімділігін арттыру (ұстау және азықтандыру режимі, ветеринариялық-санитариялық қамтамасыз ету, экологиялық менеджмент және т. б.);

- технологиялық процестерді механикаландыру мен автоматтандырудың заманауи модельдері мен құралдарын сәтті бейімдеу, жануарлардың өнімділігін арттыруға мүмкіндік беретін жобалау және техникалық-жоспарлау шешімдерін жүргізу, сондай-ақ ресурстарды тұтыну процестерін (жем, электр энергиясы, су, жылу, еңбек) ұтымды ету;

- жана учаскелерде жаңа объектілер салумен салыстырғанда жұмыс істеп тұрған мал шаруашылықтарын жаңғыртуға және кеңейтуге инвестициялық салымдардың көлемін азайту;

- өнім өндірісін едәуір ұлғайту және импортты алмастыру саясатының міндеттерін ойдағыдай шешу, бұл тек азық-түлікке ғана емес, ұлттық қауіпсіздікке де тікелей қатысы бар;

- салалық объектілерге іргелес елді мекендерді жұмыс орындарымен қамтамасыз ету, бұл біздің еліміздің аумақтық жоспарлау тұрғысынан дамуының әлеуметтік тұрақтылығы мен пропорционалдылығына ықпал ететін, сондай-ақ ауылдық аумақтарды әлеуметтік-экономикалық дамыту бағдарламасын іске асырудың жеделдетілген қарқынын беретін болады;

- табиғи жемшөп алқаптарын пайдалану тиімділігін арттыру, сондай-ақ экологиялық таза агротехнологияларды қолдану негізінде ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыру.

Қазақстанның мал шаруашылығын жаңғырту процесі жаңа цифрлық технологияларға негізделетін ғылыми-техникалық сүйемелдеудің өзге де ұйымдастырушылық ортасын талап етеді, бұл қолда бар ақпаратпен неғұрлым тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Бірыңғай ақпараттық ресурсты қалыптастыру ҚР АӨК мал шаруашылығы секторын жаңғыртудың маңызды проблемалық сәттерінің бірі болып табылады. Ақпараттық мәліметтер базасы бірыңғай ақпараттық ресурстың негізгі компоненті болып табылады. Конфигурациялардың осы түрін қолдану технологиялық жобалау, қаржылық-экономикалық бағалау, қауіпті жағдайларды талдау, етті мал шаруашылықтарының ғимараттары мен құрылыстарын салу және реконструкциялау жөніндегі жұмыстарды орындау контекстінде жаңғыртуды жүргізуге байланысты жүйелік міндеттердің үлкен спектрін шешуге кешенді түрде жақындауға мүмкіндік береді. Бұл тәсілді іске асыру салалық ақпаратты бірыңғай ақпараттық ресурс негізінде, сондай-ақ басқарудың әртүрлі деңгейлері: жергілікті, аймақтық және мемлекеттік контекстінде жинақтауға, сақтауға, өңдеуге және пайдалануға мүмкіндік береді [12].

Соңғы жылдары шет елдерде және Қазақстанда озық технологияларды қолдану саласында жүргізіліп жатқан зерттеулер сапа менеджментінің әлемдік стандарттарына сәйкес келетін өнім өндіруге қойылатын талаптарды айқындау мақсатын көздейді.

Зерттеулер көрсеткендей, етті мал шаруашылығын жаңғыртудың жоғары тиімділігі

өндіріс пен басқарудың барлық элементтерін-жемшөп базасын, ғимараттар мен құрылыстарды қайта құруды, жаңа объектілерді салуды, машиналар мен жабдықтардың жоғары тиімді кешендерін қолдануды, HR-, PR- және IT-саласындағы ұйымдастыру, жоспарлау және басқару жүйесін жетілдіруді қамтитын кешенді тәсілмен ғана қамтамасыз етілуі мүмкінменеджмент.

Жаңғыртудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл техникалық-технологиялық, нарықтық, қаржылық-экономикалық, басқарушылық, инновациялық, нормативтік-құқықтық құрамдас бөліктерді қамтитын көп аспектілі жүйе. Сонымен қатар, бұл компоненттердің барлығын әртүрлі деңгейлерге жатқызуға болады (республикалық, аймақтық, жергілікті, субъект), бірақ көбінесе проблемалық мәселелерді шешу барлық деңгейлерді жұмысқа қосуды талап етеді.

Жаңғырту іс-шаралары отандық өндірістің де, шетелдік өндірістің де ғылым мен техниканың озық жетістіктерін қолдана отырып жүзеге асырылуы тиіс. Бұл шаралар кешенін басқарудың әртүрлі салаларына қолдануға болады [14]. Бағдарламаның аса маңызды элементі ресурстық қамтамасыз ету болып табылады: инвестициялық қаражат, жеңілдіктер, субсидиялар, несиелер, жұмысшылар, мердігерлік ұйымдар. Осы тұрғыда атқарушы билік органдарына жаңғырту өзгерістерін бастауға айрықша рөл берілетін институционалдық ортаны да атап өткен жөн.

Қорытынды

Осылайша, зерттеу инновациялық қызметтің өнімділігі қойылған міндеттерге кешенді көзқарас пен инновациялық процестің тұрақты жүруін қамтамасыз ететін оңтайлы ұйымдастырушылық-басқарушылық құрылымды құру жағдайында ғана мүмкін болатындығын дәлелдейді.

Инновациялар мен тұжырымдамалардың қалыптасқан экономикалық мәні мен мазмұны осы параграфтың мазмұндық бөлігіндегі заманауи ғылыми теориялар мен тұжырымдамалардағы инновациялық процесс пен қызмет инновациялық-эртараптандыру әдістері мен тәсілдерін қолдану контекстінде ет өнімдері кіші кешені субъектілерінің даму ерекшеліктерін қарастыруға қисынды көшуге мүмкіндік берді.

Сондай-ақ, зерттеу барысында мал шаруашылығы саласындағы инновациялық жаңғырту өзгерістерінің жоғары тиімділігі технологиялық жүйелердің ағынды кешендерін пайдалану негізінде қамтамасыз етілуі мүмкін екендігі анықталды. Бұл жүйелердің бейімделуі олардың тиімділігін бағалаудың негізгі критерийі болып табылады.

Бейімделу принципін сақтау ғана осы жүйелердегі қалыптасқан әлеуетті іске асыруға мүмкіндік береді және қазіргі заманғы мал шаруашылықтары қызметінің жоғары өндірістік-экономикалық көрсеткіштерін қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда болашаққа арналған салалық әзірлемелер бар.

Маңызды міндет-белгілі бір дәрежеде авторлық даму болып табылатын нақты белгіленген ұйымдастырушылық тәсілмен және ресурстық қамтамасыз етумен тиімді модернизация бағдарламасын таңдау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Aigarinova G.T., Akshatayeva Z., Alimzhanova M.G. Ensuring Food Security of the Republic of Kazakhstan as a Fundamental of Modern Agricultural Policy // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 143. P. 884-891.
2. Chisasa J., Makina D. Bank Credit and Agricultural Output In South Africa: Cointegration, Short Run Dynamics and Causality. Source // *Journal of Applied Business Research*. 2015. Vol. 31, Issue 2. P. 489.
3. Chavas J.P. On food security and the economic valuation of food // *Food Policy*. 2017. Vol. 69. P.58-67.
4. Толстых Т.О., Пахомова Н.А. Подходы к формированию инновационной инфраструктуры для промышленных предприятий // *ЭКОНОМИНФО*. 2013. № 20. С. 59-

5. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва.: Прогресс, 1982 – 281 с.
6. Schumpeter J. A. Business cycles: a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist process. Philadelphia, PA: Porcupine Press, 2012. - 461 p. (1.3)
7. Schumpeter J. A. Historian of economics / edited by Laurence S. Moss. London; New York: Routledge, 2017. P. 17.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. Т.1: А-З: Москва.: «Русский язык», 1978. 699 с.
9. Друкер П. Бизнес и инновации. Москва.: Вильямс, 2007. 432 с.
10. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 3-е изд., перераб. и доп. Москва.: ИНФРА-М, 2007. 607 с.
11. Freeman C. The National System of Innovation in Historical Perspective // Cambridge Journal of Economics. 1995. Vol. 19. № 1.
12. Кобырбеков М.Ж. Развитие экспортного потенциала отрасли мясного скотоводства // Материалы Международной научно-практической конференции «Экономические проблемы индустриально-инновационного развития агропромышленного комплекса: состояние и перспективы», посвященная 70летию д.э.н., проф., академика Абуова К.К. Астана, 2016. Ч. 2. С.164-167.
13. Кобырбеков М.Ж. Принципы и направления государственной поддержки аграрного сектора экономики // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. Алматы: ИП Аруна, 2016. №4. С.166-173.
14. Богомолова И.П. Управление инновационными проектами и персоналом: учеб. пособие / И.П. Богомолова, И.Н. Василенко, И.В. Плеканова, Н.М. Шатохина, А.В. Котарев [и др.]; Воронеж. гос. ун-т инж. технол. Воронеж: ВГУИТ, 2019. 175 с.

Referens liste:

1. Aygarinova G.T., Akshatayeva Z., Alimzhanova M.G. Obespecheniyeprodovol'stvennoybezopasnostiRespubliki Kazakhstan kak osnova sovremennoy agrarnoy politiki // Trudy - sotsial'nyeyi povedencheskiye nauki. 2014. Tom. 143. S. 884-891.
2. ChisasaDzh., Makina D. Bankovskiy krediti sel'skokhozyaystvennoye proizvodstvo v YuzhnoyAfrike: kointegratsiya, kratkosrochnayadinamikaiprichinno-sledstvennyasvyaz'. Istochnik // Zhurnal prikladnykh biznes-issledovaniy. 2015. Tom. 31, vyp. 2. R. 489.
3. Chavas ZH.-P. O prodovol'stvennoy bezopasnostii ekonomicheskoy otsenke produktovpitaniya // Prodovol'stvennayapolitika. 2017. Tom. 69. R. 58-67.
4. Tolstykh T.O., Pakhomova N.A. Podkhody k formirovaniyuin novatsionnoyin frastruktury promyshlenny khpredpriyatiy // EKONOMINFO. 2013. № 20. S. 59-62.
5. Shumpeter YU. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya. M.: Progress, 1982. 281 s.
6. Shumpeter YA. A. Delovyyetsikly: teoreticheskiy, istoricheskiy istatisticheskianaliz kapitalisticheskogoprotsessa. - Filadel'fiya, Pensil'vaniya: Porcupine Press, 2012. - 461 s. (1.3)
7. ShumpeterDzh. A. Istorik ekonomiki / Pod redaktsiyey Lourensa S. Mossa. London; N'yu-York: Rutledzh, 2017. S. 17.
8. Dal' V. YA. Tolkovy yslovar' zhivogovelikorusskogoyazyka: V 4 t. T.1: A-YA: Moskva.: "Russkiyyazyk", 1978. 699 s.
9. Druker P. Biznesinnovatsii. Moskva.:Vil'yams, 2007. 432 s.
10. Raysberg B. A., Lozovskiy L. SH., Starodubtseva Ye. B. Sovremennyekonomicheskislovar'. 3-ye izd.,pererab. imyach. Moskva.: INFRA-M, 2007. 607 s.
11. Friman S. Natsional'nayasisistemainnovatsiy v istoricheskoyperspektive // Kembriidzhskiyzhurnalekonomiki. 1995. Tom. 19. №1.
12. Konyrbekov M.ZH. Razvitiyeekspornogopotentsialaotraslimyasnogozhivotnovodstva // MaterialyMezhdunarodnoynauchno-prakticheskoykonferentsii «Ekonomicheskiye problem

industrial'no-innovatsionnogo razvitiya APK: sostoyaniyei perspektivy», posvyashchenoy 70-letiyu doktoranauk. ekon. nauk, prof., akademik Abuova K.K. Astana, 2016. Gl. 2.S.164-167.

13. Konyrbekov M.ZH. Printsipyinapavleniyago sudarstvennoy podderzhki agrarnogo sektora ekonomiki // Vestnik Natsional'noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Almaty: IP Aruna, 2016. № 4. S. 166–173.

14. Bogomolova I.P. Upravleniye innovatsionny miprojektami ipersonalom: ucheb. posobiye / I.P. Bogomolova, I.N. Vasilenko, I.V. Plekanova, N.M. Shatokhina, A.V. Kotarev [i dr.]; Voronezh. Mister. Universitetinzh. tekhn. Voronezh: VGUIT, 2019. – 175 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Куланова Дана Аскарбековна - КЕАҚ, э.ғ.к., «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының профессоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
тел. 8775-564-56-31, e-mail: k_dana_a@mail.ru

FTAXP: 06.71.47

<https://orcid.org/0000-0002-0494-6632>

<https://orcid.org/0000-0002-5829-1782>

***Мақсұт Б.Е., Коптаева Г.П.**

магистрант, Мирас университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан
экономика ғ.к., асс.профессор, Мирас университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕНЕДЖЕРЛЕРДІ ДАЯРЛАУДАҒЫ НЕГІЗГІ ӨЛШЕМШАРТТАРДЫ ТАЛДАУ

Автор-корреспондент: aselya_kz03@mail.ru

Түйін: Бүгінгі таңда денсаулық сақтау ұйымдары өз ресурстарын басқаруда көбірек тәуелсіздік алғанын ескере отырып, денсаулық сақтау менеджерлері мен экономистері сияқты мамандықтарға қатысты кадрлық мәселе қызу талқылануда.

Денсаулық сақтау менеджерлері тиімді, өнімді және сапалы қызмет көрсетуде маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары денсаулық сақтау саласындағы мекемелерде менеджментке қойылатын талаптардың белсенді өсуі байқалады. Осыған байланысты денсаулық сақтау саласындағы жоғары білікті клиникалық кадр – менеджерлерді даярлау және қайта даярлау мәселелері өзекті болып отыр.

Еңбек нарығының қазіргі тенденциялары және әлемдік білім берудің даму деңгейі болашақ денсаулық сақтау маманын даярлауға жоғары талаптар қояды. Отандық денсаулық сақтау жүйесі үшін өзекті проблемалардың бірі саланы қажетті кәсіби құзыреттіліктері бар кадрлармен қамтамасыз ету болып табылады.

Осы мақалада денсаулық сақтау ұйымының мамандарына қойылатын ресми талаптар мен медициналық ұйымдардың күнделікті тәжірибесінің нақты сұраныстары арасындағы қарым-қатынас талданады. Денсаулық сақтау мекемелерінде әкімшілік персоналдың еңбегін тиімді бөлуді қамтамасыз етуге бағытталған мамандарды даярлауды оңтайландырудың ықтимал нысандары ұсынылған.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау саласындағы басқарушы кадрларды оқыту, денсаулық сақтау менеджерлері, басқарушы кадрларды даярлаудың кәсіби стандарттары

Аннотация: На сегодняшний день, остро обсуждается кадровый вопрос в отношении таких специальностей, как менеджеры и экономисты здравоохранения, с учетом того, что организации здравоохранения получили больше самостоятельности в управлении своими ресурсами.

Менеджеры в области здравоохранения играют важную роль в обеспечении эффективного, продуктивного и качественного предоставления услуг. На протяжении последних лет отмечается активный рост требований к менеджменту в учреждениях отрасли здравоохранения. В связи с этим большую актуальность приобретают вопросы подготовки и переподготовки высококвалифицированных клинических кадров – менеджеров в сфере здравоохранения.

Современные тенденции рынка труда, и уровень развития мирового образования, предъявляют все более высокие требования к подготовке будущего специалиста здравоохранения. Одной из актуальных проблем для отечественной системы здравоохранения является обеспечение отрасли кадрами с необходимыми профессиональными компетенциями

В настоящей статье, проанализированы взаимоотношения между формальными требованиями к специалистам организации здравоохранения и реальными запросами повседневной практики медицинских организаций. Представлены возможные формы оптимизации подготовки специалистов, направленные на обеспечение эффективного разделения труда административного персонала в учреждениях здравоохранения.

Ключевые слова: обучение управленческих кадров в здравоохранении, менеджеры здравоохранения, профессиональные стандарты подготовки управленческих кадров.

Abstract: To date, the personnel issue is being keenly discussed in relation to such specialties as managers and health economists, taking into account the fact that health organizations have gained more independence in managing their resources.

Healthcare managers play an important role in ensuring efficient, productive and high-quality service delivery. In recent years, there has been an active increase in management requirements in healthcare institutions. In this regard, the issues of training and retraining of highly qualified clinical personnel – managers in the field of healthcare are becoming more relevant.

The current trends of the labor market and the level of development of world education place ever higher demands on the training of a future healthcare specialist. One of the urgent problems for the domestic healthcare system is to provide the industry with personnel with the necessary professional competencies.

In this article, the relationship between the formal requirements for healthcare professionals and the real demands of the daily practice of medical organizations is analyzed. Possible forms of optimizing the training of specialists aimed at ensuring an effective division of labor of administrative personnel in healthcare institutions are presented.

Keywords: training of managerial personnel in healthcare, healthcare managers, professional standards of training of managerial personnel.

Кіріспе

Денсаулық сақтау ұйымын басқару-бұл ұйымның ішкі мәселелерін де, өзгеретін экономикалық және саяси жағдайды да үнемі ескере отырып, оңтайлы шешімдерді таңдауға негізделген күрделі процесс. Оңтайлы басқару үшін басқарудың мынадай негізгі қағидаттарына сүйену қажет: мақсатқа бағдарлану қағидаты; басқарушылық шешімнің құқықтық қорғалу қағидаты; басқаруды оңтайландыру қағидаты; басқаруды орталықтандыру мен орталықсыздандырудағы жеткіліктілік қағидаты; дара басшылық қағидаты; өкілеттіктерді беру қағидаты.

Денсаулық сақтау жүйесін әкімшілендіру мен басқаруды жақсарту Қазақстан Республикасының денсаулық сақтауды реформалау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының басымдықтарының бірі болып табылады. Денсаулық сақтау жүйесін басқарудағы негізгі өзгерістер әкімшілік-командалық басқару жүйесінен экономикалық ынталандыру жүйесіне көшудің арқасында болды.

Қазіргі медициналық кеңістікте кірістер мен шығыстар арасындағы қажетті тепе-теңдікке қол жеткізуге бағытталған тәуекелдерді басқаруды белсенді пайдаланбай басқару мүмкін емес. Басқарудағы тәуекелдерді алдын-ала анықтау қазіргі жағдайда экономикалық тәуелсіздік құқығындағы медициналық ұйымдар үшін өте маңызды. Тәуекелдерді басқару денсаулық сақтау ұйымындағы менеджерлер арасында функцияларды нақты бөлуді талап етеді. Инвестициялық-инновациялық процестердің тиімділігін арттыру ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Денсаулық сақтау денсаулық сақтау ұйымдарында қауіпсіз, үнемді күтімді қолдау және халықтың денсаулығын жақсарту үшін сенімді ақпаратты сенімді және сенімді пайдалануға болатын болашақты құру үшін ақпаратты басқаруды қажет етеді. Ақпаратты басқару провайдерлер мен пациенттер үшін денсаулық сақтау жүйесін жақсарту үшін қажет жерде және қашан медициналық ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Денсаулық сақтау ұйымдарын құзыретті түрде басқару үшін денсаулық сақтау менеджерлері әртүрлі басқару дағдыларына ие болуы керек.

ДДҰ мәліметтері бойынша, барлық қажетті қызметтерді қамтамасыз ете алатын денсаулық сақтау мамандары болуы үшін стратегиялық менеджменттің жақсы жұмыс істейтін инфрақұрылымы қажет. ДДҰ бұл міндеттерді: денсаулық сақтау саласындағы кадрлық мәселелерді шешу үшін стратегиялық басшылықтың әлеуетін нығайту; жаһандық ақпарат пен дәлелдемелер базасын жетілдіру; саяси шешімдер қабылдауды қолдау үшін тәжірибе, фқпарат және деректер алмасу үшін денсаулық сақтау кадрлары бойынша обсерваториялар мен басқа да ынтымақтастық тетіктерін құруға жәрдемдесу арқылы шешеді.

Медициналық-санитарлық қызмет көрсету мақсатында шешімдердің кадрлық ресурстарының әлеуетін пайдалану үшін жаңа кәсіби біліктілік, дағдылар мен құзыреттілік қажет.

ДДҰ-ның ұсынысы барлық денсаулық сақтау қызметкерлерінің халықтың қажеттіліктері мен жаңа жағдайларға сәйкес келетін дағдылары болуы үшін өмір бойы білім беру мен оқытудың сапасын жақсарту. Жылдам өзгертін технологиялар, әсіресе цифрлық инновациялар денсаулық сақтау қызметтерін өзгертуге мүмкіндік береді. Технологиялық жетістіктерге байланысты 2025 жылға қарай 7 миллионнан астам жұмыс орны қажет болмайды деп болжануда және бұл денсаулық сақтау қызметкерлерінің біліктілігіне қойылатын жаңа талаптарды үнемі қалыптастырады [1, 164 б.].

Медициналық кадрлық ресурстардағы сұраныс пен ұсыныстың сәйкес келмеуі демографиялық, эпидемиологиялық және макроэкономикалық тенденциялармен, соның ішінде оқытудың ескірген үлгілерімен байланысты. Кейбір мамандықтарға резервтеу және басқалары қауіп төндіреді жылдам өсу және дағдылар жиынтығындағы өзгерістер. ЭБДҰ елдерінде денсаулық сақтау және әлеуметтік саладағы жұмыспен қамтудың өсуі 2006 және 2020 жылдар аралығында 48% - ға өсті. Болашақ біліктілік талаптарын болжау және дайындау жаңа тенденциялар бойынша ұсынылған мүмкіндіктерді толығымен пайдалану және жағымсыз әсерлерді азайту үшін маңызды бола түсуде [2].

Тікелей басқарудың рөлі (және менеджерлер саны) уақыт өте келе азаяды. Сонымен бірге технологиялардың күші мен технологияларды заңдастыру мақсатында тексерілген заңнамалық реттеу қажеттілігі артады. стандарт дәлелді ақпарат негізінде басқару шешімдерін қабылдау болады. Медициналық көмек көрсету тізбегінің буыны-ұйымды басқарудан қызметтер кешенін басқаруға көшу болады.

Теориялық талдау

Басқару әдебиеттерінде баяндалған мектептердің, тәсілдердің, теориялар мен тұжырымдамалардың көптігі менеджменттің тарихи дамуының негізгі кезеңдерін нақты жіктеуді қиындатады. Сонымен бірге, көптеген авторлар менеджменттің қазіргі теориясы мен практикасын дамытуға төрт негізгі басқару мектебі айтарлықтай үлес қосқанын атап өтті: ғылыми Басқару мектебі, әкімшілік (классикалық) басқару мектебі, адами қатынастар мен мінез-құлық ғылымдары тұрғысынан басқару мектебі, сандық көзқарас тұрғысынан басқару немесе Басқару ғылымы мектебі.

Ғылыми басқару мектебінің негізін қалаушы-Фредерик Уинслоу Тейлор (1856 – 1915), оның «Ғылыми басқару принциптері» кітабы менеджменттің ғылым және тәуелсіз зерттеу саласы ретінде дамуының бастамасы ретінде танылды [3, 521 б.]. Ф. Тейлор еңбек өнімділігін арттыру, кірісті ұлғайту және жұмысшылардың әл-ауқатының жоғары деңгейіне жету үшін басқарудың ғылыми әдісін қолдану керек, ал қазіргі терминологияда

менеджерлер деп аталатын арнайы дайындалған адамдар кәсіпорындарды басқаруы керек деген маңызды тұжырым жасады.

Ғылыми басқару тұжырымдамасының дамуына Френк пен Лилия Гилберт, Генри Гант да үлес қосты, олар бақылауларды, өлшемдерді, логиканы және талдауды қол еңбегінің жұмысын жақсарту үшін қолданды, оларды тиімдірек орындауға қол жеткізді [4, 210 б.].

Ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың дамуымен әкімшілік ғылыми басқару мектебі пайда болды, оның өкілі Анри Файоль (1841 – 1925). Ол басқаруда әкімшілікке және жоғары басшылыққа баса назар аударды, бүкіл әмбебап басқару процесін ұйымды басқару теориясында әлі де қолданылатын бес негізгі өзара байланысты функцияларға бөлді: жоспарлау, ұйымдастыру, кадрларды іріктеу және орналастыру, мотивация, бақылау [5, 906 - 918 б.].

Осылайша, егер ғылыми менеджмент жеке жұмысшылардың еңбек өнімділігін арттыру мәселелерімен айналысса, онда әкімшілік менеджмент бүкіл ұйымды біртұтас басқаруға назар аударды.

1930 жылдардың басында элеуметтану мен психологияның дамуымен басқару мектебінің пайда болуы адами қатынастар тұрғысынан басталды [6, 309 б.]. Бұл мектептің дамуына үлкен үлес қосты Джордж Элтон Майо (1880 – 1949), ол «Хоторн эффектісі» деп аталатын нәрсені ашты, бұл еңбек өнімділігі мен өнім сапасы еңбек жағдайына емес, элеуметтік және психологиялық факторларға байланысты екенін көрсетеді [7, 495 б.].

Әлемдегі алғашқы өндірістік психологтар мектебін неміс психологы Гуго Мюнстерберг (1863-1916) құрды, ол адамдарды басшылық лауазымдарға іріктеудің негізгі принциптерін тұжырымдады, субъектілердің әртүрлі кәсіптерге бейімділігі мен бейімділігін, жұмысшылардың бір-бірімен үйлесімділігін, шаршау мәселелерін зерттеуге арналған тесттер жасады [8, 199 б.].

Осы бағыттағы тағы бір ғалым Мэри Паркер Фоллет (1868 – 1933) көшбасшылық теориясын жасады, менеджментке «басқа адамдарға әсер ету арқылы кәсіпорын мақсаттарын орындау» деген анықтама берді [9, 473 б.; 10, 46 б.].

Бүкіл әлемде менеджмент элеуметтік функцияға айналды, өйткені ол адамның кез-келген іс-әрекетіне тән, оның барысында әр түрлі білім мен дағдылардың адамдары бір ұйымда біріктіріледі. Мамандардың пікірінше, менеджменттің тарихи дамуы табысты басқарудың келесі маңызды принциптерін анықтады:

– менеджмент адамдармен байланысты және адамдарға бірге жұмыс істеуге мүмкіндік береді;

- менеджмент негізінен мәдениетте көрінеді, сондықтан менеджердің міндеттерінің бірі-менеджменттің құрамдас бөліктері ретінде пайдалануға болатын мәдениеті мен дәстүрлерінің элементтерін анықтау;

– кез-келген кәсіпорын жалпы мақсаттар мен құндылықтарға берілгендікті талап етеді: ұйымның миссиясы, мақсаттары мен міндеттері түсінікті, нақты және расталуы керек;

– менеджмент қажеттіліктер мен мүмкіндіктердің өзгеруіне байланысты кәсіпорынның және оның әрбір мүшесінің дамуына ықпал етуі керек: оқыту мен дамыту үнемі және барлық деңгейде жүргізілуі керек;

- кәсіпорынның барлық қызметкерлері қандай мақсаттарға ұмтылатынын білуі керек;

- жұмыстың нәтижелілігін (нарықтағы жағдай, инновацияларды енгізу, өнімділік, қызметкерлерді дамыту, сапа, қаржылық нәтижелер) үнемі бағалау және үздіксіз арттыру қажет;

- нәтижелер тек кәсіпорыннан тыс бағаланады, кәсіпорын ішінде тек шығындар бар: Бизнесінің нәтижесі-қанағаттанған клиент, аурухананың нәтижесі-емделуші.

Тәжірибе көрсеткендей, белгілі бір басқару жүйесін таза механикалық қолдану жоғары тиімділікке кепілдік бермейді. Ұйым жұмыс істейтін өндірістік-нарықтық

жағдайларды, ішкі және сыртқы экономикалық жағдайларды, психологиялық және элеуметтік-мәдени факторларды ескеру қажет. Алайда, персоналды басқарудың тиімді әдістерін, басқа елдердің тәжірибесін зерттеу, классикалық, соның ішінде жапондық және американдық басқару модельдерін талдау отандық басқару моделін қалыптастыруға кең мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Денсаулық сақтау саласындағы менеджерлерді даярлау мәселелерін зерттеуге бағытталған әртүрлі практикалық және теориялық зерттеулер оларды қолдану қажеттілігін көрсетеді. Сапалы менеджмент-бұл жаңа идеяны іске асыру, экономикалық нәтиже алу үшін объектіні басқаруды жақсарту мақсатында инновацияларды енгізу процесі түрінде түпкілікті нәтижеге қол жеткізген денсаулық сақтау саласын жедел дамытудың негізі.

Жүйелік тәсіл мен диалектикалық принциптерге сәйкескелесі әдістер қолданылады: эмбебап-сипаттамалық, жалпылау; жалпығылыми және нақтығылыми. Экономикалық жүйелердің тұтастығын зерттеу кезінде жүйелердің жалпы теориясының ережелеріне, тұрақсыздықты зерттеуде синергетика принциптеріне ерекше назар аударылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жаңа кәсіптер атласы ұсынатын болашақ еңбек нарығының нұсқасы бөлек талдауға лайық. Материалда осы зерттеу тақырыбына сәйкес келетін болашақтың келесі мамандықтары аталған:

- ИТ-медик-физиологиялық (үлкен) деректер базасын және медициналық техникаға арналған бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу және басқару;

– медициналық маркетинг-денсаулық сақтау мамандығы бар нарықталдаушысы. Дамыған елдерде мамандық бұрыннан бар;

- R&D денсаулық сақтау менеджері - зерттеу орталықтары мен медициналық қызмет көрсетушілер арасындағы байланыс пен ынтымақтастықты қамтамасыз етеді;

- медициналық роботтар операторы;

- биоэтик-медициналық ұйымдар мен зерттеу орталықтары қызметінің нормативтік-құқықтық және этикалық аспектілері бойынша маман (әсіресе трансплантология мен генетикаға қатысты мәселелер бойынша).

Йель университетінде жоғарыда аталған мамандарды даярлау бағдарламалары бар.

Жаңа кәсіптер атласының айтуынша, желі арқылы сату, өндіріс жоспарларын, жабдыққа инвестицияларды және адами капиталды үйлестіретін ұйымдардың иерархиялық емес қауымдастықтарының рөлі артады деп күтілуде [11, 168 б.].

21 ғасырдағы медициналық студенттер үшін технология - бұл олардың кәсіби мансабында үнемі болатын және болатын күш. Болашақ дәрігерлерді заманауи жағдайлар мен мүмкіндіктерге дайындау үшін медициналық білім беру қауымдастығына ерекше назар аудару керек. Білімді таратуға және алуға үлкен әсер еткен білім беру ортасына Жаңа кіру- бұл компьютер немесе жеке цифрлық көмекші (PDA) сияқты қолмен жұмыс істейтін құрылғы түрінде болсын, сандық ақпараттық ресурс. Дәстүрлі студент немесе мұғалім рөлінде болсын, әркімнің қазір көптеген медициналық білімі бар, сөзбе-сөз саусақ ұшында. Технология медициналық ақпараттың ерекше көзі болып табылады, ол тәжірибелі мұғалімнің пікірін немесе пациенттен клиникалық ақпаратты алу, өңдеу және синтездеу қабілетін алмастыра алмайды. Сондықтан білім беру тәсілдері технологияны дәстүрлі оқыту әдістерімен тиімді интеграциялау үшін әзірленуі керек және технологияның құнды білім беру құралы ретіндегі артықшылықтары мен шектерін ескеруі керек [12, 239 б.].

Қазақстандағы инновациялық өзгерістер қызметкерлерге қойылатын талаптарды өзгертті. Заманауи технологиялар бойынша басқарудың жаңа моделін дамыту білімге, дағдыларға, дағдыларға және құзыреттілікке жоғары талаптарды анықтайды. Әрбір лауазым үшін қызметкердің тиісті лауазымға орналасуына қажетті қызметкердің біліміне, іскерлігіне, дағдыларына, сондай-ақ моральдық-іскерлік және өзге де жеке қасиеттеріне

қойылатын негізгі талаптардың жиынтығын анықтаудан тұратын кәсіби құзыреттіліктерді модельдеу [13, 18 б.].

Жаһандық бәсекелестікке ұсынылған шолудан маңызды қорытынды: кәсіби HR менеджментіне және еңбек тиімділігін әзірлеу мен енгізу құзыреттілігіне сұранысты арттыру; технологиялар мен инновациялардың дамуын болжау жөніндегі мамандарға, технологиялар трансферті жөніндегі мамандарға және кадрлық аутсорсингті пайдалануға қажеттілік туындайды; жоғары оқу орындары мен медициналық ұйымдар деңгейінде терең бейілділікпен оқытуға түбегейлі жаңа көзқарас өмірлік қажеттілікке айналады, бұрын-соңды болмаған икемділік пен қарқындылық.

Қазіргі жағдайда денсаулық сақтау басшыларын даярлаудың жоғары деңгейі талап етіледі, оған медициналық ұйым жұмысының сәттілігі байланысты.

Барлық деңгейдегі денсаулық сақтау менеджерлерінің әлеуетін нығайту Қазақстанның денсаулық сақтау саласында жүргізіліп жатқан реформалардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, денсаулық сақтау үшін басқарушыларды даярлау тетіктерін жетілдіру және денсаулық сақтауды басқару және басқару мәселелері бойынша медициналық білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық әлеуетін арттыру қажет. ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің 21.11.2009 ж. №774 бұйрығына сәйкес мамандықтар номенклатурасына «Денсаулық сақтау менеджменті» енгізілді және денсаулық сақтау менеджерлерінің біліктілік сипаттамалары бекітілді (ДСӘДМ 21.11.2009 ж. №791 бұйрығы).

Денсаулық сақтау ұйымы басшының негізгі міндеттеріне келесідей міндеттер кіреді: өндірістік, экономикалық және қаржылық-экономикалық қызмет, ұйымның саясаты мен стратегиясын анықтау. Біліктілікке негізгі қойылатын талаптар: «Денсаулық сақтауды ұйымдастыру» («Қоғамдық денсаулық сақтау», «Денсаулық сақтау менеджменті») мамандығы бойынша бірінші (жоғары) біліктілік санаты бар жоғары медициналық білім немесе «Қоғамдық денсаулық сақтау», «Денсаулық сақтау менеджменті», «Менеджмент» немесе «Медицина» мамандығы бойынша магистратураның болуы және басшылық лауазымдарда жұмыс өтілі кемінде 5 жыл немесе «Қоғамдық денсаулық сақтау», «Денсаулық сақтау менеджменті» мамандығы бойынша магистратурасы бар жоғары экономикалық білім, «Менеджмент» немесе «Медицина» және денсаулық сақтауды мемлекеттік басқару органдарында немесе денсаулық сақтау ұйымдарында басшылық лауазымдарда кемінде 5 жыл жұмыс өтілі.

Қазақстан Республикасында денсаулық сақтауды басқару саласындағы МВА бағдарламасы 2009 жылдан бастап қолданылады, ал 2016 жылдан бастап «Денсаулық сақтауды басқару» термині жоғары және орта білімнен кейінгі білім беру жіктеуішіне енгізілді. Қазақстанда денсаулық сақтау саласында кадрлар даярлау бакалавр дәрежесін, докторантураны (магистратура және докторантура - мамандандырылған және ғылыми-педагогикалық салаларда) және қосымша (немесе үздіксіз) кәсіптік білім беруден (біліктілікті арттыру және қайта даярлау курстары түрінде) тұрады. Қазақстан Республикасында бакалавриат, магистратура және докторантура деңгейлерінде денсаулық сақтауды басқару саласында мамандар даярлауды қамтамасыз етеді.

Осылайша, бүгінгі таңда денсаулық сақтауды реформалау міндеттерін ескере отырып, менеджерлер мен басшыларды кадрлармен қамтамасыз ету қажеттіліктерін есепке алу және оқыту бағдарламаларын модельдеу кезінде басшылардың құзыреттерінің деңгейі мен тізімін анықтау өзекті мәселе болып қала береді.

Медициналық ұйымдардың басшыларының қазіргі заманғы менеджмент саласында білімі мен дағдылары жеткіліксіз, медициналық ұйымдардың менеджментін жетілдіру процесі жоғары білімнің барлық деңгейлерінде менеджерлерді даярлау процесін одан әрі дамытуды және күшейтуді және үздіксіздікті талап етеді. Денсаулық сақтау менеджерлерін оқыту тиімді оқыту технологияларын қолдана отырып, тұрақты негізде жүргізілуі керек және дайындықтың тиімділігін арттыру үшін құзыреттілікке бағытталған тәсіл негізінде

бағдарламалар құру қажет.

Қорытынды

Білім мен дағдылардың көп бөлігі қоғамдық денсаулық сақтау, профилактика, скрининг, денсаулық сақтау, гигиена және салауатты өмір салтын насихаттау, әртүрлі көмек түрлерін, соның ішінде ауыл тұрғындарын, медициналық ақпарат пен талдауды және т. б.

Осылайша, қазіргі заманғы денсаулық сақтау менеджерлерін даярлаудың тиімділігін арттыру үшін «Қоғамдық денсаулық сақтау» мамандығының негізгі бағыттарын және ілеспе кәсіби қызметті қоса алғанда, құзыреттің барлық салалары арасында оңтайлы тепе-теңдікті орнату, маманның қажетті білімі мен дағдыларының шекараларын барабар кеңейту қажет. бас дәрігер және оларды даярлауға және кейінгі кәсіби қызметке қойылатын талаптардың басым шарасы ретінде бір-бірін айқындайтын нормативтік құжаттарды үйлестіру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Reforming health service delivery and organization. Information technology [Медициналық қызметтерді ісінуді мен ұйымдастыруды реформалау. Ақпараттық технология]// Working for health and growth: investing in the health workforce. Report of the High-Level Commission on Health Employment and Economic Growth. WHO, 2021.

2. 2021 global health care outlook. Making progress against persistent challenges [Жаһандық денсаулық сақтаудың 2021 жылға арналған перспективалары. Тұрақты қиындықтарды жеңу депрогреске қол жеткізу]// Deloitte Touche Tohmatsu Limited. https://www2.deloitte.com/za/en/pages/life-sciences-and-healthcare/articles/2021_global_health_care_outlook.html. 05.09.2021

3. Mikhail Grachev, Boris Rakitsky. Historic horizons of Frederick Taylor's scientific management [Фредерик Тейлордың ғылыми менеджментінің тарихи көкжиектері]// Journal of Management History. 2013. Vol. 19. Iss: 4. P. 512 – 527

4. Fariss-Terry Mousa, David J. Lemak. The Gilbreths' quality system stands the test of time [Гилбретс сапа жүйесі уақытсынынан өтеді]// Journal of Management History. 2014. Vol. 15. Iss: 2. P. 198-215.

5. Daniel A. Wren, Arthur G. Bedeian, John D. Breeze. The foundations of Henri Fayol's administrative theory [Анри Файолдың әкімшілік теориясының негіздері]// Management Decision. 2012. Vol. 40. Iss: 9. P. 906 – 918

6. Daniel A. Wren, Arthur G. Bedeian. The Evolution of Management Thought [Басқарушылық ойдың эволюциясы]. 6th ed. John Wiley & Sons, Inc. 2011. P. 283-309.

7. Веснин В. Р. Основы менеджмента: учебник. Москва: Триада, ЛТД, 2011. 495 с.

8. Семенова И.И. История менеджмента. Изд. 2-е, перер. и доп. Москва, 2012. 199 с.

9. Sébastien Damart. How Mary P. Follett's ideas on management have emerged: An analysis based on her practical management experience and her political philosophy [Фоллеттің менеджмент идеялары пайдаланды:

оның практикалық басқару тәжірибесі мен саяси философиясынан негізделген талдау]// Journal of Management History. 2013. Vol. 19. Iss: 4. P. 459 – 473.

10. Кузнецова Н.В. Хороший лидер не имеет подчинённых (Мэри Паркер Фоллетт – теоретик менеджмента) // Менеджмент в России и за рубежом. 2008. №6. С. 38 – 46.

11. Лукша П., Лукша К., Песков Д., Коричин Д. Атлас новых профессий. Москва: Агентство стратегических инициатив, Московская школа управления «Сколково», 2014. 168 с.

12. Weinberger S. The Medical Educator in the 21st Century: A Personal Perspective [21 ғасырдағы медициналық тәрбиеші: жеке перспектива]// Transactions of the American Clinical and Climatological Association. 2009. № 120. P. 239-248.

13. Султанова Г.Т., Мусина Г.А., Кабдуллина М.М., Смаилова А.Н. Современная модель кадровой службы организации здравоохранения и перечень HR-технологий: метод. рек. Астана: Республиканский центр развития здравоохранения, 2015. 18 с.

Referens list:

1. Reforming health service delivery and organization. Information technology [Medicinalyq qyzmetterdi ұsynu men ұjymdastyрудy reformalau. Ақпараттық tehnologija]// Working for health and growth: investing in the health workforce. Report of the High-Level Commission on Health Employment and Economic Growth. WHO, 2021.

2. 2021 global health care outlook. Making progress against persistent challenges [Zhahandyq densaulық saқтаудың 2021 zhылға арналған perspektivalary. Тұрақты қиындықтарды zheңude progreske қол zhetkizu]// Deloitte Touche Tohmatsu Limited. https://www2.deloitte.com/za/en/pages/life-sciences-and-healthcare/articles/2021_global_health_care_outlook.html. 05.09.2021

3. Mikhail Grachev, Boris Rakitsky. Historic horizons of Frederick Taylor's scientific management [Frederik Tejlordyң ғylymi menedzhmentiniң narihi көkzhiекteri]// Journal of Management History. 2013. Vol.19.Iss: 4. P.512 – 527

4. Fariss-Terry Mousa, David J. Lemak. The Gilbreths' quality system stands the test of time [Gilbreths sapa zhұjesi uақыт synynan өtedi]// Journal of Management History. 2014. Vol. 15. Iss: 2. P.198-215.

5. Daniel A. Wren, Arthur G. Bedeian, John D. Breeze. The foundations of Henri Fayol's administrative theory [Anri Fajoldyң әkimshilik teorijasynyң negizderi]// Management Decision. 2012. Vol. 40. Iss:9. P.906 – 918

6. Daniel A.Wren, Arthur G. Bedeian. The Evolution of Management Thought [Baskarushylyq ojdың jevoljucijasy]. 6th ed. John Wiley & Sons, Inc. 2011. P.283-309.

7. Vesnin V. R. Osnovy menedzhmenta: uchebnik. Moskva: Triada, LTD, 2011. 495 s.

8. Semenova I.I. Istorija menedzhmenta. Izd. 2-e, perer. i dop. Moskva, 2012. 199 s.

9. Sébastien Damart. How Mary P. Follett's ideas on management have emerged: An analysis based on her practical management experience and her political philosophy [Follettin menedzhment idejalary pajda boldy: onyң praktikalyq baskaru tazhiribesi men sajasi filosofijasyna negizdelgen taldaу]// Journal of Management History. 2013. Vol. 19. Iss: 4. P.459 – 473.

10. Kuznecova N.V. Horoshij lider ne imeet podchinjonnyh (Mjeri Parker Follett – teoretik menedzhmenta) // Menedzhment v Rossii i za rubezhom. 2008. №6. S. 38 – 46.

11. Luksha P., Luksha K., Peskov D., Korichin D. Atlas novyh professij. Moskva: Agentstvo strategicheskikh iniciativ, Moskovskaja shkola upravlenija «Skolkovo», 2014. 168 s.

12. Weinberger S. The Medical Educator in the 21st Century: A Personal Perspective [21 ғasyrдағы medicinalyқ tәrbieshi: zheke perspektiva]// Transactions of the American Clinical and Climatological Association. 2009. № 120. P. 239-248.

13. Sultanova G.T., Musina G.A., Kabdullina M.M., Smailova A.N. Sovremennaja model' kadrovoj sluzhby organizacii zdravoohranenija i perechen' HR-tehnologij: metod. rek. Астана: Respublikanskij centr razvitija zdravoohranenija, 2015. 18 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Мақсұт Бейбарыс Ертайұлы - Мирас университетінің магистранты, Шымкент қаласы, Қазақстан. телефон: +7 702 654 0709

aselya_kz03@mail.ru

FTAXP: 06.39.41

<https://orcid.org/0000-0002-5496-8354>

Шалбаева А.Р.

Тұран университетінің докторанты, D0072 Менеджмент және басқару бағыты
**АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕННІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН БАСҚАРУ
СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ДЕФИНИЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ**

Автор-корреспондент: akmira777@mail.ru

Түйін: Агроөнеркәсіптік өндірістің қазіргі жағдайы жүйелік дағдарыстан баяу шығумен сипатталады. Тәжірибе көрсеткендей, жоспарланған стратегиялық өзгерістер көбінесе күтілетін нәтиже бермейді. Бұл көбінесе тұрақты даму процесін тиімді ұйымдастырудың теориялық және әдістемелік негіздерінің жеткіліксіз дамуымен байланысты. Аграрлық сектордың өзін де, онымен өзара байланысты ауылдық аумақтарды да дамыту бағыттарының оңтайлы үйлесімін қамтамасыз ететін тәсілдерді әзірлеу қажеттілігімен байланысты проблема зерттелді. Алынған нәтижелер ұсынылған әзірлемелер стратегиялық міндеттерді шешуге, ауылдық аудандар мен АӨК-дегі көбею процестерінің барысына неғұрлым елеулі және ұзақ мерзімді әсер етуге қабілетті кедергілер мен кедергілерді еңсеруге бағытталған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Болашақта бұл тәсілдерді аумақтық-салалық ерекшелікті, сондай-ақ инфрақұрылымды дамытуды ескере отырып, өңір экономикасының нақты аграрлық секторының құрылымына бейімдеу орынды.

Кілт сөздер: басқару, тұрақты даму, агроөнеркәсіптік кешен, стратегия.

Аннотация: Нынешнее состояние агропромышленного производства характеризуется медленным выходом из системного кризиса.

Как свидетельствует практика, запланированные стратегические изменения часто не приносят ожидаемых результатов. Это, во многом, связано с недостаточной разработанностью теоретико-методических основ эффективной организации процесса устойчивого развития.

Изучена проблема, связанная с необходимостью выработки подходов, обеспечивающих оптимальное сочетание направлений развития, как самого аграрного сектора, так и сельских территорий с ним взаимосвязанных.

Полученные результаты позволяют сделать вывод, что предложенные разработки направлены на решение стратегических задач, преодоление препятствий и барьеров, которые способны оказывать наиболее существенное и долгосрочное влияние на ход воспроизводственных процессов в сельских районах и АПК. В перспективе данные подходы целесообразно адаптировать к структуре конкретного аграрного сектора экономики региона, с учетом территориально-отраслевой специфики, а также развития инфраструктуры.

Ключевые слова: управление, устойчивое развитие, агропромышленный комплекс, стратегия.

Abstract: The current state of agro-industrial production is characterized by a slow recovery from the systemic crisis.

As practice shows, planned strategic changes often do not bring the expected results. This is largely due to the insufficient development of theoretical and methodological foundations for the effective organization of the sustainable development process.

The problem associated with the need to develop approaches that ensure an optimal combination of development directions, both the agricultural sector itself and rural areas interconnected with it, is studied.

The results obtained allow us to conclude that the proposed developments are aimed at solving strategic tasks, overcoming obstacles and barriers that can have the most significant and long-term impact on the course of reproduction processes in rural areas and agriculture. In the future, it is advisable to adapt these approaches to the structure of a specific agricultural sector of the region's economy, taking into account territorial and sectoral specifics, as well as infrastructure development.

Keywords: management, sustainable development, agro-industrial complex, strategy.

Кіріспе

Биліктің барлық деңгейлеріндегі – елдегі, Қазақстан Республикасының субъектілеріндегі, мемлекеттік құрылымдар мен ауыл шаруашылығы ұйымдарындағы қазіргі заманғы агроөнеркәсіптік өндірістегі басқарушылық қызметтегі екпіндердің тиісті субъектілердің орнықты дамуының басымдықтары бағытына ауысуы дағдарысқа қарсы және стратегиялық сипаттағы басқару міндеттерінен туындады.

Қазіргі экономика, оның модельдерінің алуан түрлілігімен, белгілі бір ережелер бойынша жұмыс істейтін және басқарылатын қатынастардың күрделі жүйесін білдіреді және кем дегенде бес деңгейдегі басқару объектілерін – жеке ұйымды, салалық одақтарды (қауымдастықтарды), қаржылық капиталды, мемлекетті, ұлтаралық корпорацияларды қамтиды. Кәсіпкерлік қызметті басқару проблемаларының осы алуан түрлілігінде экономиканың аграрлық секторы стратегиялық сипаттағы басқарушылық шешімдерді қабылдау және стратегиялық менеджменттің перспективалық мақсаттарды іске асыруы саласындағы практика аз зерттеген және талап еткен мәселелердің қатарына жатады.

Қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері жұмыс істейтін ортада өнімділікті, тиімділікті, серпінділікті, өндірістің тұтынушылар мен жеткізушілердің әртүрлі талаптарына бейімделуін қамтамасыз ете алатын, саладағы дағдарыстық құбылыстарға және дамудың тұрақсыздығына әкелетін өндірістік қатынастарды басқару жүйесі мен ұйымдастыру мәдениеті нарыққа сәйкес келмейді. АӨК дегі ішінара қанағаттанарлықсыз экономикалық жағдай басшылардың терең экономикалық білімі мен стратегиялық ойлау тәжірибесінің болмауынан туындайды. Демек, кәсіпорынның сыртқы ортаның үнемі өзгеріп отыратын жағдайларына бейімделу қажеттілігі айқын және оны өтпелі экономика жағдайында және кейде рецессивті стратегия жағдайында қалай басқаруға болатындығы толық зерттелмеген, бұл зерттеу тақырыбының осы бағыттағы өзектілігін анықтайды.

Бүгінгі таңда аграрлық экономика негізгі экономикалық буын деңгейінде басқарудың жаңа нысандары мен әдістерін енгізудің объективті қажеттілігін тудырады. Перспективалық жоспарлаудың жинақталған тәжірибесі, өкінішке орай, енді өзекті емес, ал қазіргі қазақстандық шындыққа қатысты дәстүрлі «стратегиялық басқару» ұғымы көбінесе стратегиялық басқарудың жалпы теориялық аспектілеріне ғана қатысы бар шетелдік әзірлемелерді бейімдеп тарату әрекеті ретінде ұсынылады.

АӨК ауыл шаруашылығы және қайта өңдеу кәсіпорындарының жұмыс істеу нәтижелерін талдау олардың дағдарыстық жай-күйінің себептерінің бірі тиімсіз басқару болып табылатынын көрсетеді. Экономикалық субъектілерге әсер етудің барабар механизмінің, әдістері мен құралдарының болмауы экономикалық дамуды едәуір дәрежеде тежейді. Кәсіпорын басшылары басқарушылық шешімдер қабылдау кезінде, ең алдымен, дамудың қысқа және ұзақ мерзімді бағыттары саласында елеулі әдістемелік көмекке мұқтаж. Кәсіпорындарда тез өзгеретін ортаға бейімделудің, қазіргі жағдайда өмір сүрудің объективті қажеттілігі туындайды. Бұл мәселені шешу тұрақты даму процесінің құрамдас бөліктерін сапалы бағалау, оны жобалау және объективті стратегиялық ұсыныстарды енгізу арқылы әртүрлі әсерлерге қарамастан кәсіпорынның дағдарыссыз, тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін стратегиялық басқару тетігін қалыптастырусыз мүмкін емес.

Агроөнеркәсіптік өндірістің тұрақты дамуына қол жеткізудің перспективалық тұжырымдамасы ретінде стратегиялық даму проблемаларының өзектілігі, біздің зерттеуімізді таңдау.

Зерттеу әдістері

Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі зерттелетін тақырып бойынша отандық және шетелдік авторлардың еңбектері болды. Зерттеу барысында тұрақты даму стратегиясын басқару проблемаларын, ауылшаруашылық ұйымы стратегиясының көріну ерекшеліктерін, ауыл шаруашылығын

дамытудың аймақтық ерекшеліктерін зерттеуді және аумақтық айырмашылықтардың көрінісін, тұрақты даму перспективаларын жоспарлауда жекелеген шаруашылық жүргізуші субъектілерді анықтауға жүйелі көзқарас жалпы іргелі әдіснамалық қағидат болды.

Теориялық талдау

Ауылшаруашылық қызметі, агроөнеркәсіптік өндіріс үшін бұл талап ең өзекті болып табылады. Аграрлық салаға қатысты «тұрақты даму» (тұрақты даму) термині 1996 жылы (Рим) FAO сессиясы қабылдаған шешімдерде бұрыннан анықталған.

Қазақстан Республикасында және шетелде ауыл шаруашылығы қызметінің әлеуметтік, экологиялық, экономикалық, институционалдық және технологиялық бағыттары бойынша зерттеулерді қорыту осы зерттеулердің нәтижелері бойынша, ең алдымен шетелде жаңа тәсілдер ұсынылғанын көрсетеді:

- «баламалы егіншілік» (alternative agriculture), бұл техногендік индустриялық егіншілік жүйесінен экологиялық тұрақты жүйеге түбегейлі көшуді сипаттайтын неғұрлым жалпыланған термин болып көрінеді, фермерлік емес тектес жаңартылмайтын энергетикалық ресурстарды барынша аз пайдаланады (low-input agriculture, reduced input agro ecosystem);

- «экологиялық егіншілік» (экологиялық ауылшаруашылық) – табиғаттың заңдарына сәйкес ауылшаруашылық қызметін жүргізу идеясына негізделген басқарудың биологиялық-динамикалық әдісі;

- «табиғи егіншілік» (natural farming) – ауыл шаруашылығы қызметінде өсімдік шаруашылығында, мал шаруашылығында және т. б. қажетті өнімділік пен сапаны қамтамасыз ету үшін табиғат құрған компоненттерді қолдану;

- «биологиялық егіншілік» (biological agriculture, organic farming) – минералды тыңайтқыштарды, пестицидтерді, өсу реттегіштерін, сондай-ақ геномодификацияланған тұқым материалын қолданбай ауыл шаруашылығы дақылдарын (негізінен көкөніс және жеміс-жидек) өсіру;

- «динамикалық бейімделгіш және экологиялық теңдестірілген егіншілік», фермерлік емес материалдық-энергетикалық ресурстарды минималды пайдалану (төмен кіріс тұрақты ауылшаруашылық);

- жоғары технологиялық егіншілік және мал шаруашылығы – «дәл ауыл шаруашылығы» (precision agriculture, precision farming, precision livestock farming) – агротехнологияларды оңтайландыруға, өнімділікті тұрақтандыруға ықпал ететін автоматтандырылған және роботтандырылған басқару және өндіріс жүйелерін пайдалана отырып, ақпараттық технологиялардың жетістіктерін толық көлемде қолданатын интеграцияланған ауыл шаруашылығы өндірістік жүйесі қоршаған ортаға ең аз теріс әсер ететін агроценоздар.

20 ғасырдың ортасында ғалымдар әлемдік қоғамдастықтың дамуының жаңа моделін жасай бастады. Бұл модельді құру қажеттілігі аймақтық және ұлттық әлеуметтік жүйелердің әлеуметтік-экономикалық прогресін анықтады. Бұл мәселені шешу үшін Тұрақты даму Тұжырымдамасы әзірленді.

Әлеуметтік-экономикалық және экологиялық дамудың өзара байланысын негіздеу қоғам Тұжырымдаманы әзірлеуге негіз болды.

Тұрақты даму әйелдер мен жастардың құқықтарын іске асыра отырып, өзін-өзі жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету мүмкіндіктерін кеңейту бағытында халықтың кедей топтарының өмірінің эволюциясын білдіреді. Мұндай дамудың негізі, сөзсіз, адам және оның құндылықтары мен моральдық бағдарлары қоршаған табиғатты сақтауға бағытталған. Осы шарттардың орындалуы экономикалық өсуді қамтамасыз етеді және қоршаған ортаны қалпына келтіруге мүмкіндік береді [1, 330 б.].

БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясының 1992 жылғы шешімдерінің арқасында «тұрақты даму» ұғымы ғылымда кеңінен таралды.

Тұрақты даму жөніндегі кәсіпкерлер кеңесі осы конференцияда халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін арттыруға табиғи және материалдық ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендету арқылы қол жеткізілетініне, ал әртүрлі елдердің кәсіпкерлік секторының ұзақ мерзімді ынтымақтастығы белсенді инвестициялық саясат пен жаңа ресурстарды енгізу кезінде мемлекеттердің экономикалық өсуін қамтамасыз ететініне назар аударылған декларация әзірледі [2].

Жоғарыда аталған конференцияны өткізудің қорытындысы ұлттық деңгейдегі қоршаған ортаны қорғауға арналған бірнеше заңнамалық актілерді әзірлеу және қабылдау болды.

Ғылыми қоғамдастық орнықты дамуды ауыл шаруашылығы шикізатын, тауарлары мен қызметтерін, сондай-ақ қоғамдық тауарларды өндіруді қоса алғанда, елдің азық-түлік тәуелсіздігін көп функциялы аспектіде қамтамасыз ететін даму ретінде түсіндіреді. Сонымен қатар, орнықты даму өмір сүру сапасы мен деңгейін арттыруды көздейді және осы негізде ауыл халқының кеңейтілген өсімін қамтамасыз ету және ауылдық аумақты әлеуметтік бақылау жағдайында мүмкін болатын ауыл мәдениетін сақтау және ауылда өмір сүру мәселелерін шешумен тығыз байланысты.

Қазіргі жағдайда ең көп таралған-тұрақты дамуды қоғамның дамуының тұрақты прогрессивті процесі ретінде түсіндіру, оның ішінде оның әртүрлі салалары: әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, табиғатты қорғау, мәдени-этникалық. Осыған сүйене отырып, тұрақты даму агробизнестің экономикалық тиімділігімен байланысты, бұл оның белгілі бір ауылдық аумақтар шеңберінде жүзеге асырылатын әлеуметтік жауапкершілігін болжайды. Ұлттық экономика ауқымында-экономикалық өсуді, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мәдени-тарихи дәстүрлерді сақтау.

В. М. Баутин, А. И. Костяев, А. В. Мерзловтың еңбектерінде ауылдық аумақтардың орнықты дамуы-бұл «оның ұлттық шаруашылық функцияларын орындауын, аумақты әлеуметтік бақылауды, халықтың кеңейтілген көбеюін, оның өмір сүру деңгейінің өсуі мен сапасын жақсартуды қамтамасыз ететін ауыл қоғамдастығының тұрақты дамуы; экологиялық тепе-теңдікті сақтау» деген авторлық ұстаным дәлелді түрде айтылды биосферада [3, 15 б.; 4, 69 б.; 5, 139 б.].

О. Я. Фролова ауылдық аумақтарды дамытудың тұрақты жүйесі деп өндірістік, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық өлшемдердің тепе-теңдігін қамтамасыз ететін өзара іс-қимыл негізінде өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі реттеуге қабілетті реттелген материалдық-ресурстық жиынтық түсініледі [6, 312 б.].

И. Н. Меренкова өз зерттеулерінде ауылдық аумақтардың орнықты дамуы - бұл «ауылдық қоғамдастықтың экономикалық және экологиялық негізделген, әлеуметтік бағдарланған кеңейтілген өсімін молайтуды, ауылдық аумақтардың өмірлік, өндірістік және табиғи-ресурстық әлеуетін қолдау мен дамытуды, ауыл халқының өмір сүру сапасын арттыруды қамтамасыз ететін сапалы жаңа деңгейге көшудің мақсатты процесі» деп анықтады қаржылық және инвестициялық стратегиялар. [7, 265 б.].

Жоғарыда келтірілген анықтамалардың жеткілікті үлкен саны бар, дегенмен бір ортақ белгісі бар, бұл интенсивті техногендік жүйелерді агрожүйе элементтерінің теңгерімді даму шарты басым болатын халықтың қажеттіліктері мен нарықтық сұраныстардан озатын технологиялық дамуға негізделген ауыл шаруашылығының әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және институционалдық теңдестірілген жүйесіне ауыстыруды білдіреді.

Нәтижелер және оларды талқылау

БҰҰ комиссиясының пікірінше, ауылдық аумақтарды орнықты дамытудың басым факторы тұтастай экономикалық өсу болып табылады және осы нәтижеге қол жеткізу үшін мынадай мақсаттар бөлінді: кедейлік пен аштықты жаппай жою; азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету; салауатты өмір салтын насихаттау; сапалы білім берудің қолжетімділігі; гендерлік теңдікті қамтамасыз ету; су ресурстары мен қазіргі заманғы

энергия көздерінің болуы; тұрақты экономикалық өсу; берік инфрақұрылым құру және инновацияларды енгізу; климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл шараларын қабылдау; мұхиттардың, теңіздердің және теңіз ресурстарының сақталуы мен ұтымды пайдаланылуын қамтамасыз ету; құрлық экожүйелерін қалпына келтіру және қорғау және т. б.

Осы мақсаттарды іске асыру үшін бірқатар индикаторлар бөлінді: әлеуметтік – 41, экономикалық - 26, экологиялық – 55, ұйымдастырушылық – 10.

Ауылдық аумақтарды орнықты дамыту мәселелерін зерттейтін отандық ғалымдардың жұмыстары негізінде біз АӨК-нің орнықты дамуының басым факторлары мен мақсаттарын бөліп, қалыптастырдық.

Отандық авторлар басым факторлар ретінде табиғи-климаттық, тарихи-мәдени ерекшеліктерді, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық, экологиялық факторларды, аграрлық сектордың өндірістік әлеуетінің факторын және адами капиталды ажыратады. Біздің ойымызша, тәсіл кешенді болуы керек, факторлардың барлық жиынтығы ауыл шаруашылығының салалық ерекшеліктерін ескере отырып жүйелі түрде жүзеге асырылады – экономика саласының ауылдық аумақтары форматында басым.

АӨК-бұл өндірістік, демографиялық, әлеуметтік, экономикалық және экологиялық компоненттерді қамтитын, ресурстар, оның жұмыс істеу факторлары мен нәтижелері ретінде әрекет ететін және халықтың сапасын, өмір сүру деңгейін және елдің азық-түлік қауіпсіздігін арттыруды қамтамасыз ететін әлеуметтік-экологиялық-экономикалық ресурстық жүйе.

Бұл модель ауылдық аумақты оның негізгі компоненттерінің (демографиялық, экологиялық, институционалдық, әлеуметтік және өндірістік) біртұтас жүйесі ретінде қарастыруды көздейтін интегративті тәсілге негізделген, бұл ауылдық аумақтардың осы элементтерінің біртектілігі мен сәйкессіздігіне негізделген тұрақты даму жағдайларын қалыптастырудың терең себептерін анықтайды.

АӨК орнықты дамуының тұжырымдамалық моделі-бұл модельдеу мақсатына жету үшін маңызды құрылымдық компоненттерді, оның элементтерінің қасиеттерін және олардың өзара әрекеттесу формаларын қамтитын, ауылдық аумақтардың орнықты даму процесін қамтамасыз ететін жүйе ретінде ауылдық аумаққа тән себеп-салдарлық байланыстарды айқындайтын дерексіз модель.

Бұл модельдегі ресурстар адамның әлеуеті мен мүмкіндіктері, жер, капитал және өндірістік мүмкіндіктер, яғни өзара әрекеттесу негізінде тұтастай алғанда жүйенің даму процесін қамтамасыз етуге болатын барлық компоненттер болып табылады. Факторлар сыртқы және ішкі ортаның әсерінен қалыптасады.

Сыртқы және ішкі орта компоненттері бар жағдайлардың жиынтығы ретінде әрекет етеді демографиялық, экологиялық, институционалдық, әлеуметтік және өндірістік.

Ішкі орта-бұл ресурстардың даму процестері жұмыс істейтін жағдайлардың жиынтығы, ал заңдар мен заңға тәуелді актілер сыртқы орта болып табылады, сонымен қатар мемлекеттің ауылдық аумақтардың тұрақты дамуына қатысты саясаты тікелей әсер етеді, яғни. осы кезеңдегі дамудың қазіргі жағдайын сипаттайтын импульс. Қозғаушы күштің нәтижесінде және қалыптасқан импульстардың әсерінен модель компоненттерін сипаттайтын нәтиже қалыптасады, әр компоненттің жеке дамуы жалпы мақсатқа – АӨК-нің тұрақты дамуына әкеледі.

Тұрақтылыққа қол жеткізу тетіктерінің бірі АӨК ғылыми-ақпараттық, техникалық және технологиялық базасын сапалы жаңа негізде жанарту, сондай-ақ дамудың инновациялық түріне көшу болып табылады. Тұрақты дамуға қол жеткізу, біздің ойымызша, келесі сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығымен анықталады.

Бірінші фактор-АӨК-нің экономикалық дамуының басқа құрамдас бөліктері болып табылатын тауарлар, қызметтер және капитал нарықтарын қамтитын агроазық-түлік экономикасындағы жаһандық бәсекелестіктің күшеюі. Ауылшаруашылық өнімдері мен

азық-түлік нарықтарындағы бәсекелестік күшейіп келеді, бұл әлемде ауылшаруашылық өнімдерін тұтынудың өсуіне байланысты айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды.

Екінші фактор-Қазақстан экономикасының аграрлық саласындағы еңбек өнімділігінің төмендігі, өндіріс факторларын ұтымсыз пайдалану, бұл АӨК-дегі шаруашылық қызмет субъектілерінің көпшілігінің төмен тиімділігін және тіпті өндірістің тоқырауын шарттайды.

Үшінші фактор-ауылдық жерлерде адами капиталды дамытудың жеткіліксіз деңгейі. Бұл ауылды әлеуметтік-экономикалық дамыту проблемаларының шешілмеуіне, ауылдық аумақтарды дамытудың монопрофильді сипатына байланысты. Заманауи технологиялар аграрлық бизнестегі еңбек біліктілігіне қойылатын талаптарды едәуір арттырып ондағы жұмыспен қамтуды қысқартты. Шетелде ауылда іргелес және баламалы бизнес қарқынды дамып келеді, ауыл пайдалануға дайын азық-түлік және тіпті өнеркәсіптік тауарларды жеткізушіге айналады, соның арқасында ауыл тұрғындарының табыс деңгейі артып, адами әлеует артып келеді. Әлемдік тәжірибеде халықтың ірі қалалардан жоғары технологиялық өндірістер орналасқан шағын қалаларға, баламалы бизнесті дамытатын ауылдық жерлерге кету үрдістері байқалды.

Төртінші фактор – АӨК дамуындағы қалыптасқан үрдістерді және оны мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы тетіктерін сақтай отырып, халықты тамақтанудың ұтымды ғылыми негізделген нормаларына сәйкес келетін құрылым мен көлемде қолжетімді және сапалы отандық азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасын-Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі Доктринасында қойылған міндеттерді шешудің мүмкіншілігі.

Аграрлық өндірісті жүргізудің озық технологиялары мен нысандарына кеңінен көшу, осы саладағы әлемдік жетістіктерге жедел жақындау қажет.

Тұрақтылық ұғымын белгілеудің әртүрлі тәсілдері сәйкессіздіктердің пайда болуына және оның сипаттамаларын анықтауға әкеледі [8, 16 б.; 9, 38 б.; 10, 77 б.].

Абсолютті тұрақтылыққа белгіленген даму бағытынан ауытқулар болмаған жағдайда ғана қол жеткізіледі. Потенциалды тұрақтылық ауылшаруашылық өндірісінің үнемі өзгеріп отыратын сыртқы жағдайлар мен факторлардың әсеріне бейімделу қабілетін анықтайтын өндіргіш күштердің дамуымен өзара байланысты. Динамикада ол өндірістің тұрақсыздығын төмендетіп, артады. Дәстүрлі мағынадағы тұрақсыздық – бұл «осы процестің деңгейін оның қалыпты мөлшерінен өлшеу үшін қолданылатын индикатордың үнемі қайталанатын оң және теріс кездейсоқ ауытқуларының болуы»[11, 52 б.]. Әлеуетті тұрақтылыққа өндірістің экономикалық және ұйымдастырушылық жағдайларын кеңейту және қазіргі уақытта бар агроөнеркәсіптік кешеннің өндірістік әлеуетінің барлық элементтерін қолдану арқылы ғана қол жеткізіледі.

Нормативтік тұрақтылық-бұл өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру формаларының, басқару әдістерінің, өндірістік әлеуеттің және т. б. туындысы болып табылатын берілген сипаттама. нақты дегеніміз-өндірістік әлеуетті пайдалану деңгейінде және әртүрлі факторлар мен жағдайлардың әсерінен өткен кезеңде өндірісте қол жеткізілген тұрақтылық.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығын қамтамасыз ету міндеті ерекше өзекті болып отыр. Бұл көп қырлы және өте күрделі міндет, оған көптеген проблемаларды шешу байланысты: Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, нарықтық қатынастарға көшудің қазақстандық моделін таңдаудағы қателіктерден туындаған құлдырауды еңсеру. Осылайша, елдің дамыған экономикасы тұрақты және дамыған ауылшаруашылық өндірісінсіз мүмкін емес.

Көптеген ғылыми еңбектер аграрлық өндірістің тұрақтылығына арналған, бірақ соңғы жылдары қалыптасқан жағдайға және нарықтық қатынастарға көшуге байланысты ауыл шаруашылығы алдында туындаған жаңа проблемаларға байланысты дәстүрлі тәсілдердің көпшілігі қайта қарауды қажет етеді. Сонымен қатар, оларды шешу үшін

аграрлық өндіріс күрделі, динамикалық, ықтималдық және ашық жүйе екендігіне негізделген жүйелік тәсілді қолдану қажет.

Қорытындылар

Осылайша, орнықты дамуға көшу процесі ішкі және сыртқы орта факторларының белгілі бір әсері жағдайында ауылдық аумақтар халқының өмір сүру сапасы мен деңгейін арттыруды айқындай отырып, экономикалық негізделген, экологиялық қауіпсіз, әлеуметтік бағытталған кеңейтілген ұдайы өндірісті қамтамасыз етуге шоғырланған. Бұл тиімді аграрлық өндірісті дамыту және оның әлеуметтік жауапкершілігін іске асыру үшін ғана емес, сонымен қатар негізгі факторлары мемлекеттік басқару мен жергілікті өзін-өзі басқару сапасы болып табылатын ауылдық аумақтарды орнықты дамыту үшін қажетті негіз қалайды. Сонымен қатар, егер экономиканың өсуі үшін шаруашылық жағдайлары маңызды болса, онда жергілікті өзін-өзі басқару ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуында шешуші рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Устойчивое развитие сельских территорий Алтайского края: социально-экономические и пространственные аспекты: коллективная монография / науч. ред. А.Я. Троцкий. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. 330 с.
2. Повестка дня на XXI в. Заключительный документ Глобального форума ООН по окружающей среде в Рио-де-Жанейро, 1992. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.
3. Баутин, В.М. Человеческий капитал-основа долгосрочного социально-экономического развития АПК / В. М. Баутин // Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии. 2013. № 1. С. 8-16.
4. Костяев, А.И. Трансграничное сотрудничество как механизм развития приграничных сельских территорий / А.И. Костяев, А.А. Мицкевич, Р. Юрчак, П.А. Мицкевич // Аграрная наука Евро-Северо-Востока. 2014. № 2(39). С. 69.
5. Мерзлов, А.В. Устойчивое развитие сельских территорий: теория, методология и практика: дис. доктора экон. наук: 08.00.05 / А.В. Мерзлов. М. 2014. 319 с.
6. Баутин, В.М. Устойчивое развитие сельских территорий: вопросы стратегии и тактики / В.М. Баутин, В.В. Козлов, В.А. Мерзлов // М. ФГНУ Росинформагротех. 2014. 312 с.
7. Меренкова, И.Н. Устойчивое развитие сельских территорий: теория, методология, практика. Воронеж: ГНУ НИИЭОАПК ЦЧР России, 2011. 265 с.
8. Айдинова, А.Т. Устойчивое развитие предпринимательских структур как условие развития АПК России / А.Т.Айдинова, Т.С. Петросян // Альманах современной науки и образования. 2016. № 1 (68). С. 16-17.
9. Васильева, Н.К. Оценка устойчивости развития аграрного сектора / Н.К. Васильева, В.И. Нечаев, М.Л. Ушвицкий // Экономика сельского хозяйства России. 2015. С. 52-62.
10. Ефимов, В.А. Макроэкономические предпосылки устойчивого развития трудового потенциала в АПК/ В.А. Ефимов. Аграрный научный журнал. 2018. № 7. С. 77-80.
11. Зотова, Е.В. Формирование материально-технического потенциала как основы устойчивого развития АПК/ Е.В. Зотова. Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2013. №2. С. 51-54

Referens list:

1. Ustojchivoe razvitie sel'skih territorij Altajskogo kraja: social'no-jekonomicheskie i prostranstvennye aspekty: kollektivnaja monografija / nauch. red. A.Ja. Trockovskij. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2013. 330 s.

2. Povestka dnja na XXI v. Zakljuchitel'nyj dokument Global'nogo foruma OON po okruzhajushhej srede v Rio-de-Zhanejro, 1992. Rezhim dostupa: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.

3. Bautin, V.M. Chelovecheskij kapital – osnova dolgosrochnogo social'no jekonomicheskogo razvitija APK / V. M. Bautin // Izvestija Timirjazevskoj sel'skohozjajstvennoj akademii. 2013. № 1. S. 8-16.

4. Kostjaev, A.I. Transgranichnoe sotrudnichestvo kak mehanizm razvitija prigranichnyh sel'skih territorij / A.I. Kostjaev, A.A. Mickevich, R. Jurchak, P.A. Mickevich // Agrarnaja nauka Evro-Severo-Vostoka. 2014. № 2(39). S. 69.

5. Merzlov, A.V. Ustojchivoe razvitie sel'skih territorij: teorija, metodologija i praktika: dis. doktora jekon. nauk: 08.00.05 / A.V. Merzlov. M. 2014. 319 s.

6. Bautin, V.M. Ustojchivoe razvitie sel'skih territorij: voprosy strategii i taktiki / V.M. Bautin, V.V. Kozlov, V.A. Merzlov // M. FGNU Rosinformagroteh. 2014. 312 s.

7. Merenkova, I.N. Ustojchivoe razvitie sel'skih territorij: teorija, metodologija, praktika. Voronezh: GNU NIIJeOAPK CChR Rossii, 2011. 265 s.

8. Ajdinova, A.T. Ustojchivoe razvitie predprinimatel'skih struktur kak uslovie razvitija APK Rossii / A.T.Ajdinova, T.S. Petrosjan // Al'manah sovremennoj nauki i obrazovanija. 2016. № 1 (68). S. 16-17.

9. Vasil'eva, N.K. Ocenka ustojchivosti razvitija agrarnogo sektora / N.K. Vasil'eva, V.I. Nechaev, M.L. Ushvickij// Jekonomika sel'skogo hozjajstva Rossii. 2015. S. 52-62.

10. Efimov, V.A. Makrojekonomicheskie predposylki ustojchivogo razvitija trudovogo potenciala v APK/ V.A. Efimov - Agrarnyj nauchnyj zhurnal. 2018. № 7. S. 77-80.

11. Zotova, E.V. Formirovanie material'no-tehnicheskogo potenciala kak osnovy ustojchivogo razvitija APK/ E.V. Zotova.- Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta. 2013. №2. S. 51-54.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Шалбаева Акмейир Рахматуллаевна - докторант, Туран университеті, Алматы қаласы, Қазақстан. телефон: +7 776 307 77 66. akmira777@mail.ru

MPHTI: 06.77.64

<https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

<https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>

<https://orcid.org/0000-0001-8530-3120>

Бекназаров Б.Д.*, Ниязбекова Р.К., Оспан Б.І.

PhD докторант, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.д., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, магистр М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ӘЛЕМДІК ҚОЗҒАЛЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ
ЖҰМЫССЫЗДЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ**

Автор-корреспондент: bakyyt.8080@mail.ru

Түйін: Жұмыссыздық - бүгінгі қоғамда өзектілігін жоймаған мәселе. Жұмыссыздық деңгейі әзірге әлем елдерінде тұрақтала қоймады есесіне күшейе түсуде. Сондықтан, бұл мәселе қазір дамыған мемлекеттерді де алқымынан алып тұрғаны жасырын емес. Кез-келген елдің және тұтастай алғанда қоғамның экономикасын дамыту және жетілдіру халықтың құрамы мен санының едәуір деңгейімен, сондай-ақ осы елдің еңбек ресурстарымен анықталады. Халық, ең алдымен, еңбек рыногы үшін ресурстардың тікелей көзі сондай-ақ, ол белгіленген экономикалық қатынастардың тасымалдаушысы болып табылады, екіншіден, оның еңбекке қабілетті бөлігі өндірістің субъективті немесе жеке факторы ретінде әрекет етеді. Әлемдегі экономикалық өсімнің тұралауы, кедей мен дамыған елдер арасындағы теңсіздік, COVID-19 пандемиясының өршуі еңбек нарығына кері әсерін тигізді. Халықаралық еңбек ұйымының мәліметі бойынша мемлекеттерге қаржылық және техникалық қолдау көрсетілмесе жағдай одан бетер ушығуы мүмкін.

Аталған проблемалардың өзектілігі сонымен қатар қазіргі уақытта еңбек рыногында халықтың жұмыспен қамтылуын реттеудің әдістемелік тәсілдерін зерделеуге байланысты мәселелердің жеткілікті түрде әзірленбеуіне байланысты болып отыр.

Кілт сөздер: Әлемдік қозғалыс, халықаралық еңбек, еңбек нарығы, жұмыссыздық, жастар жұмыссыздығы

Кіріспе

Кез келген қоғамдағы экономиканың даму барысында тұтыну тауарларының сұранымы құрылымында және өндіріс технологиясында маңызды өзгерістер болады. Бұл өзгерістер өз кезегінде жұмыс күшіне жалпы сұранымның құрылымын да өзгертеді. Осындай өзгерістерге байланысты кәсіптердің кейбір түрлері азаяды не қысқарады, ал басқа бір түрлері көбейеді. Қоғамдағы жұмыссыздықтың пайда болу себебі жұмыс күшінің осы өзгерістерге баяу ыңғайланатындығына және оның құрылымының нақты жұмыс орнына сай келмейтіндігіне байланысты болады. Фрикциялық жұмыссыздық пен құрылымдық жұмыссыздық арасындағы елеулі ерекшелік мынада: бірінші жағдайда жұмыссыздарда еңбек нарығында ұсынуына болатын дағды, машық бар, ал екінші жағдайда олар қайта даярланбайынша, қосымша оқып біліктілігін арттырмайынша, тіпті тұрғылықты жерін ауыстырмайынша жұмыс таба алмайды. Фрикциялық жұмыссыздық неғұрлым қысқа мерзімді сипатта болады, ал құрылымдық жұмыссыздық неғұрлым ұзақ мерзімді сипатта болады, сондықтан ол қоғамдағы неғұрлым елеулі жұмыссыздық болып табылады. Циклдік жұмыссыздық - елдегі тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге жиынтық сұранымның күрт азаюы салдарынан болатын құбылыс. Осы себептен оны кейде сұранымның тапшылығына байланысты жұмыссыздық деп те атайды. Циклдік жұмыссыздық - кез келген қоғам үшін экономикалық және әлеуметтік дағдарыс болып саналады. Экономикалық дағдарыс (экономикалық дамудың құлдырауы, тоқырау) елдегі еңбекке қабілетті тұрғындардың елеулі бөлігінің бостан босқа уақыт өткізуіне әкеліп

соғады, ал мұндай жағдай олардың біліктілігінің жоғалуына, адамгершілік қадір-қасиеттің азғындауына, әлеуметтік және саяси жанжалдарға апарып соқтырады. Жұмыссыздық – барлық қоғамда болып тұратын құбылыс. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде, мысалы, АҚШ-та, еңбекке қабілетті тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы жұмыссыздық мүлдем жоқ дегенді білдірмейді. Фрикциялық және құрылымдық жұмыссыздық болмай қоймайды деп есептеледі. Демек, елдегі тұрғындардың жұмыспен толық қамтылуы - ол елде циклдік жұмыссыздықтың жоқтығын білдіреді. Жұмыспен толық қамтылу кезіндегі жұмыссыздық деңгейі оның табиғи деңгейі болып саналады. Мұндай жағдай елдегі жұмыс күшінің рыноктары теңдестірілгенде, яғни жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орындарының санына тең болғанда пайда болады. Жұмыссыздықтың табиғи деңгейі қоғамдағы оң құбылыс болып есептеледі. Өйткені «фрикциялық» жұмыссыздарға бос жұмыс орнын табу үшін әрқашан уақыт керек, «құрылымдық» жұмыссыздарға да біліктілігін жетілдіру, жаңа мамандық алу үшін немесе жұмыс табу мақсатымен басқа жерге көшу үшін уақыт керек. Егер жұмыс іздеушілердің саны бос жұмыс орнынан асып түссе, онда жұмыс күші рыногінің тең болмағаны. Екінші жағынан, жиынтық сұраным молайған жағдайда жұмыс күшінің «жетіспеушілігі» сезіледі, яғни бос жұмыс орындарының саны жұмысқа мұқтаждардың санынан асып түседі [1,2 274-6, 344].

Теориялық талдау

Халықтың жұмыспен қамтылуы - маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселе және әлем елдерінде жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық саясаттың тиімділігінің басты өлшемі. Көптеген елдерде бұл мәселе қоғамның әлеуеті мен оның болашағын анықтайтын негізгі мәселе ретінде қарастырылады, өйткені жұмыспен қамту саласында адамның өмірлік қажеттіліктері қанағаттандырылып, оның мүмкіндіктері жүзеге асырылады. Жұмыспен қамту маңызды индикаторлардың бірі болып табылады деп сеніммен айтуға болады, оған сәйкес қоғамның дамуы мен қоғамдық өзгерістердің бағытын бағалау қажет.

Адамзаттың экономикалық тарихында өз заманының көрнекті теорияшыл - экономистерінің осы саладағы негізгі қарама-қайшылықтарды шешудің мүмкіндіктері мен жолдары туралы көзқарастарын көрсететін жұмыспен қамту тұжырымдамалары үлкен рөл атқарады [3, 187-190].

Жұмыспен қамтудың барлық қолданыстағы тұжырымдамалары қоғамдық-экономикалық жүйе аясында оның қалыпты жағдайын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды. Бұл ретте жұмыспен қамту саласының қалыпты жағдайы әдетте қолданыстағы реттеу тетіктерімен қамтамасыз етілетін еңбек қызметтері саласының сұранысы мен ұсынысы арасындағы салыстырмалы сәйкестіктің немесе тепе-теңдіктің болуы деп түсіндіріледі [4, 262].

Қазіргі жағдайда жұмыспен қамтудың іргелі тұжырымдамаларының ішінде өзектілігін жоғалтпаған классикалық және кейнсиандық үлгілер экономика ғылымында ең танымал екендігі белгілі.

Классикалық бағыттың негізін қалаушылар У. Петти (1623-1687жж.), А.Смит (1723-1790 жж.) және Д.Рикардо (1772-1823жж.) алғаш рет еркін бәсекелестіктің капитализміне қатысты жұмыспен қамту және жұмыссыздық мәселелерін зерттеді және экономиканы нарықтық өзін-өзі реттеу мүмкіндігі туралы ережені негіздеді (негізінен А.Смиттің еңбектерінде). Жұмыспен қамту саласына қатысты бұл еңбек нарығы осындай жағдайларда теңдестіріліп, осылайша толық жұмыспен қамтамасыз етілуі мүмкін дегенді білдіреді [5, 69-81].

Тәжірибелік бөлім

Еңбек нарығының жұмыс күші ашық жүйе болып табылады, өйткені еңбек нарығының кез-келген түріне және оның жұмыс істеу тиімділігіне көптеген факторлар әсер етеді. Жоғарыда келтірілген факторларды ескере отырып, біз әлемдік жұмыс күшінің негізгі шарттарын анықтадық. Әлемдегі және қазақстандағы халықтың табиғи және

механикалық өсуінің жоғары деңгейі; жұмыс орындарының өсу қарқынынан асып түсуі еңбек ресурстарының жоғары өсу қарқынына ие; әлемде халқы басым; дәстүрлі салалардағы дағдарыс құбылыстарының тереңдеуі байқалады, сәйкесінше әртүрлі меншік нысандарындағы кәсіпорындар тарапынан жұмыс күшіне сұраныстың біршама ұзақ кезеңі ішінде төмендеуі байқалады [6].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің ақпараттық базасы ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми эзирлемелері, ғылыми мерзімді басылымдардың материалдары, ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары, Қазақстан Республикасының еңбек нарығы бойынша Ұлттық статистика бюросының деректері, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамалық және нормативтік құқықтық актілері алынған.

Зерттеу танымның диалектикалық әдісіне, ғылыми жалпылау және жіктеу әдістеріне, жүйелік және салыстырмалы талдау әдісіне негізделген. Жалпы ғылыми әдістермен қатар баланстық және индекстік әдістер, болжау және жоспарлау әдістері қолданылды.

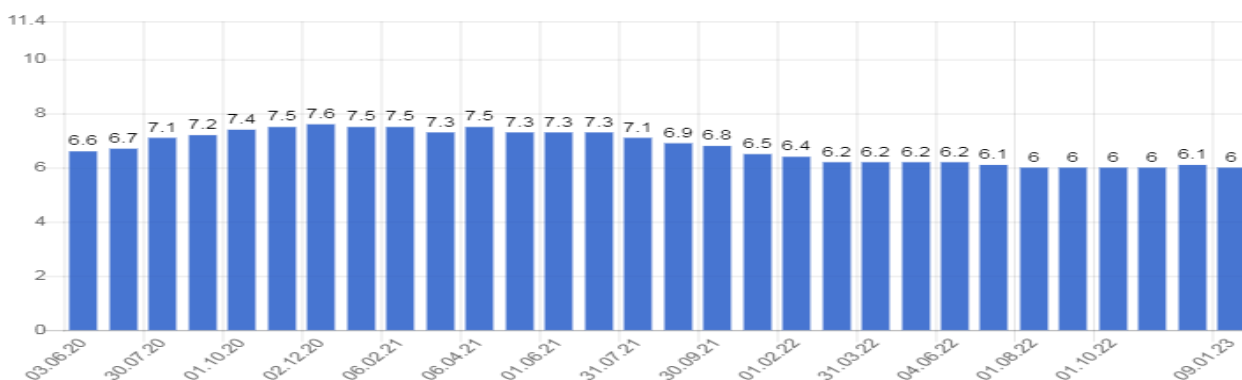
Нәтижелер мен талқылау

Жаһанды жайлаған жұмыссыздықтан арылу қиын болып тұрғаны баршаға мәлім. Тіпті, экономикасы дамыған Еуропа елдерінің көпшілігі жұмыссыздық мәселесімен күресе алмай келеді. Еуроодақтағы жұмыссыздық соңғы жылдағы ең төменгі деңгейге жетті.

Кесте -1. Еуропалық одақтағы жұмыссыздық көрсеткіштері қараша 2022 ж.

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	6 %	қар. айы. 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	15.1 %	қар. айы. 2022
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023		

Еуростаттың деректеріне сенсек, мамыр айында Еуроодаққа мүше 28 елде жұмыссыздық көрсеткіші 6,0 пайызды құрап отыр.

Сурет 1. Еуропалық Одақтағы жұмыссыздық деңгейі өзгеріссіз қалды және 2022 қарашасында 6% құрады. Ең жоғарғы деңгей 11.5 %, ал ең төменгі деңгей 6.4% жетті.

Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023

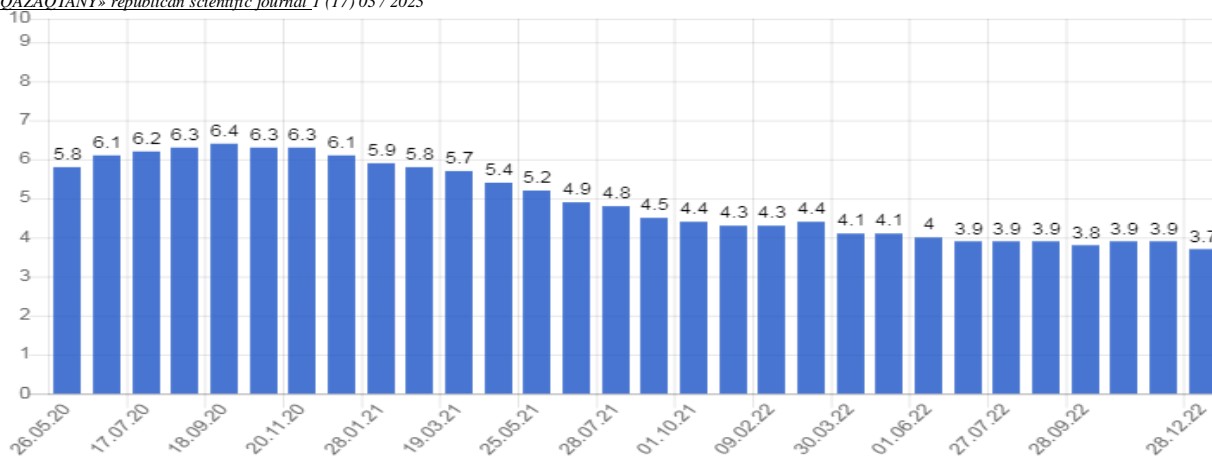
Жұмыспен қамту мәселесі бойынша Еуропа елдері арасында Грекияның жағдайы әлі де оңалар емес. Мұнда еңбекке жарамды тұрғындардың 18,1 пайызы екі қолға бір күрек таба алмай отыр. Әсіресе, жастар арасында жұмыссыздық жиі тіркеледі. Ресми деректер бойынша, 25 жасқа дейінгі жастардың 40 пайызы жұмыс іздеп жүр. Грекияда орын алып жатқан жағдайлардан кейін еңбек етуге талпынған жастар өзге Еуроаймақ елдеріне ат басын бұруда. Өз жерінде жұмыс істеп, табыс табуға мүмкіндік болмағандықтан, жастардың шет мемлекеттерді жағалауы заңдылық та. Қазір елдегі жағдай өте қиын. Өз мамандығымен жұмыс таппай жүрген жастар қазір грек жерінде шаш етекпен. Сол себепті де оларды көбі елді тастап, күнкөріс көзін іздеп жүр.

Жыл өткен сайын күрмеулі мәселе шешімін табудың орнына шиеленісіп бара жатқандай. Осыншама ел тұрғынының жұмыссыз қалуы онсызда экономикалық тұрақтылықтан айырылған Грекиядағы жағдайды мүлдем қаусатып тастауы мүмкін. Экономика үшін қауіп төндіріп отырған жағдай ретінде мамандар жұмыссыздық жөніндегі биржа тіркеуіндегі азаматтардың үштен бір бөлігінің ұзақ жылдан бері еңбек орнын іздемегендігін айтуда. Жұмыссыздық деңгейінің ұлғаюына елдегі қатаң үнемдеу шаралары тікелей әсер еткен дейді кейбір сарапшылар. Үкіметтен қолдау таппаған көптеген кәсіпорындар жабылып, адамдар жұмыстан шығарылғалы жұмыссыздық деңгейі күрт артып кеткен. Соңғы жылдары жүргізілген қатаң үнемдеу шаралары, салықтың өсуі, жұмыссыздықтың рекордтық көрсеткіші елдегі қарапайым халықтың өмір сүру деңгейін айтарлықтай төмендетіп жіберіпті.

Ал Ресейдегі жұмыссыздық деңгейі өткен айда біршама төмендеп, 3,7 пайызға тұрақтады. Елдегі басты статистикалық ведомствоның ресми мәліметі бойынша, маусым айында Ресейдегі 15 жастан жоғары 3,3 млн адам жұмыссыз ретінде тіркелген. Бұған дейін елдегі жұмыссыздық көрсеткіші 4,5 пайызды құраған екен. Еуропаның өзге елдерімен салыстырғанда Ресейдегі ахуалды жоғары бағалауға болады.

Кесте - 2. Ресейдегі жұмыссыздық көрсеткіштері қараша 2022 ж.

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	3.7 %	қар. айы. 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	72.4 млн. адам.	қар. айы. 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	60.2 %	қар. айы. 2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	2.7 млн. адам.	қар. айы. 2022
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023		

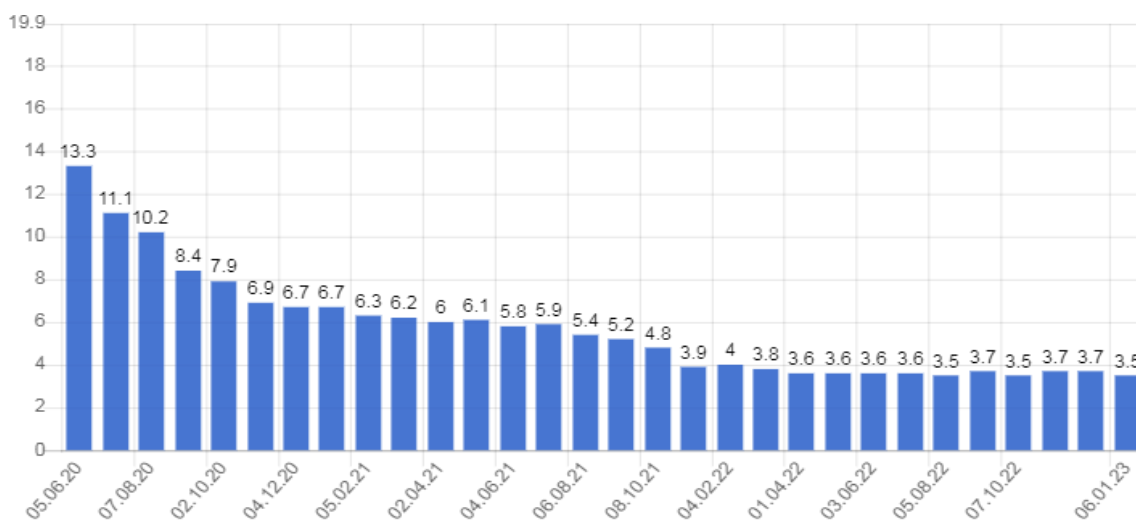

Сурет - 2. 2022 қарашасында Ресейдегі жұмыссыздық деңгейі 3.7% - ға дейін төмендеді. Ең жоғарғы деңгей 14.1 %, ал ең төменгі деңгей 4.3% жетті.
 Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023

Ал Халықаралық еңбек ұйымының мәліметтеріне сүйенсек, әлемдегі алпауыт елдердің бірі АҚШ-та, сондай-ақ, өнертапқыштар елі Жапонияда бұл жағдай біршама азайған екен.

Кесте - 3. АҚШ-тағы жұмыссыздық көрсеткіштері желтоқсан 2022 ж.

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	3.5 %	желтоқсан 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	8.2 %	желтоқсан 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	159244 мың. адам. 159.244 млн. адам.	желтоқсан 2022
Халықты жұмыспен қамту деңгейі	60.1 %	желтоқсан 2022
Толық жұмыспен қамту	132299 мың . адам.	желтоқсан 2022
Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі	0.65 %	желтоқсан 2022
Толық емес жұмыс күні	26794 мың. адам.	желтоқсан 2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	5722 т мың. адам. 5.722 млн. адам.	желтоқсан 2022
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023		

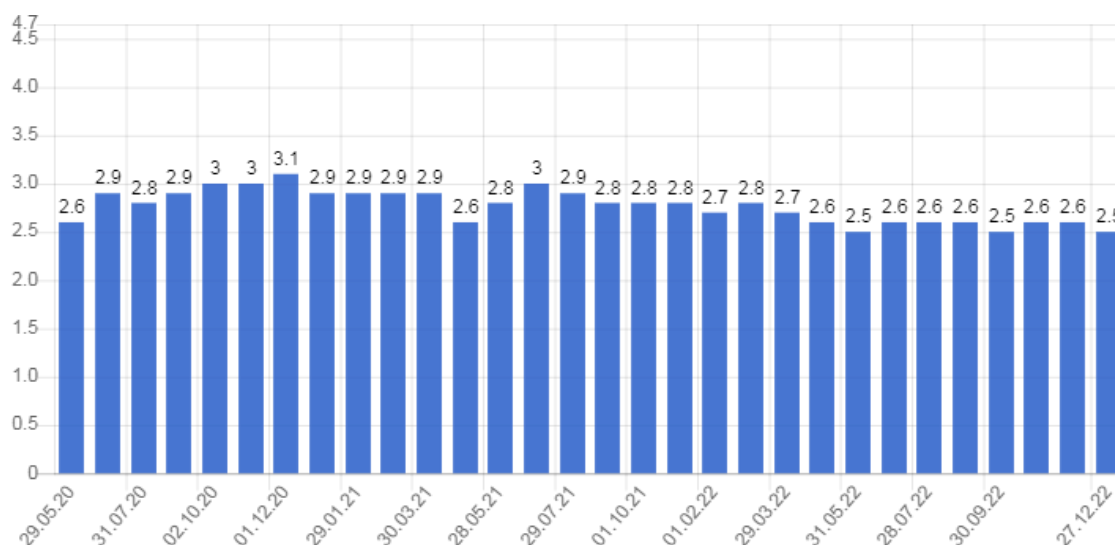
Сурет - 3. 2022 желтоқсанында АҚШ-тағы жұмыссыздық деңгейі 3.5% - ға дейін төмендеді. Ең жоғарғы деңгей 14.8 %, ал ең төменгі деңгей 2.5% жетті. Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023

Ал Күншығыс еліндегі жұмыссыздық деңгейі маусым айында 2,5 пайызға дейін төмендеді. Бұл - соңғы 26 жылда елде тіркелген ең төменгі деңгей. Еңбек нарығының өзге көрсеткіштеріне сүйенсек, маусым айында 100 жұмыс іздеушіге 161 жұмыс орнынан келген. Демек, Жапониядағы жұмыссыздық деңгейі соңғы уақытта біршама азайған. Айта кетейік, жапондар үшін жұмыссыз қалу өте ауыр жағдай. Сондықтан, мұндағы жергілікті тұрғындар жұмысты бірінші орынға қойып, уақыттарының көп бөлігін жұмыс орындарында өткізеді.

Кесте - 4. Жапонияда жұмыссыздық деңгейі қыр. айы. 2022

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	2.5 %	қыр. айы. 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	4.3 %	қыр. айы. 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	67130 тыс. чел. 67.13 млн. чел.	қыр. айы. 2022
Халықты жұмыспен қамту деңгейі	60.9 %	қыр. айы. 2022
Толық жұмыспен қамту	22215 тыс. чел.	қыр. айы. 2022
Толық емес жұмыс күні	7161 тыс. чел.	қыр. айы. 2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	1730 тыс. чел. 1.73 млн. чел.	қыр. айы. 2022

Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023

Сурет - 4. 2022 қарашасында Жапониядағы жұмыссыздық деңгейі 2.5%-ға дейін төмендеді. Максималды деңгей 5.5%-ға, ал ең төменгі деңгей 1%-ға жетті.

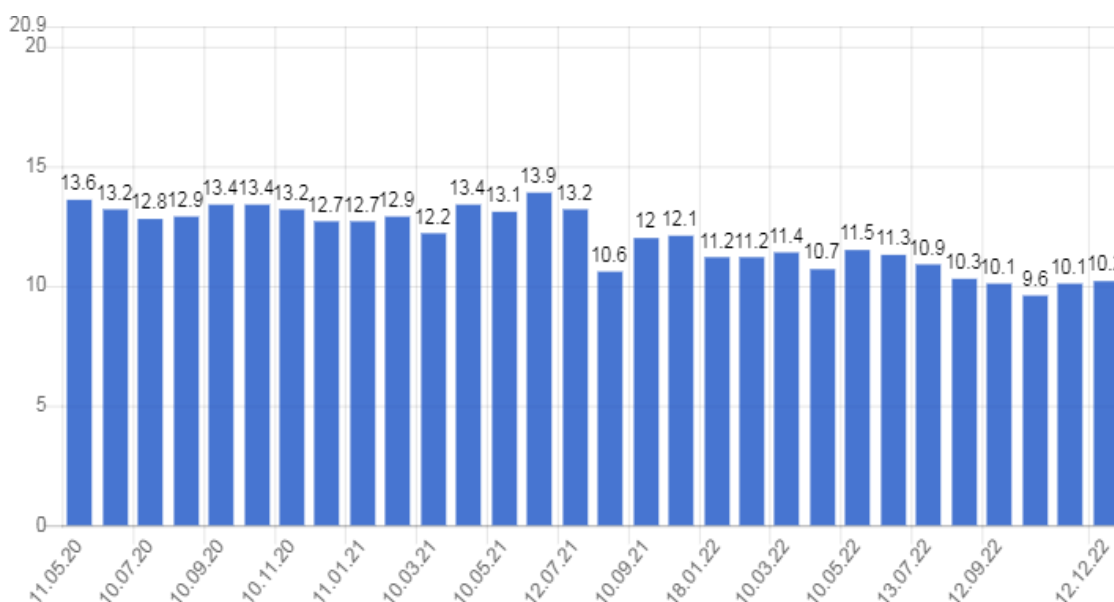
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023

Бауырлас түрік елінде тепсе темір үзетін 3.534 миллионнан астам жас жұмыссыз. Бұл - елдің статистикалық институтының мәліметі. Көрсеткіш өткен жылмен салыстырғанда 3,5 пайызға көп. Сондай-ақ 15-24 жас аралығындағы жұмыссыздардың саны 6,3 пайызға арттып 21,9 пайызды құрады. Бұл – елдегі әрбір төрт жастың біреуі деген сөз. Бұған елдегі экономикалық жағдай себеп. 2022 жылы түрік лирасының құнсыздануы елдегі бірқатар кәсіпорынның жұмысын тоқтатуына, яғни қысқаруына алып келді. Осының салдарынан жаппай жұмыстан босату жағдайы кең етек алды.

Кесте -5. Түркиядағы жұмыссыздық көрсеткіштері қазан айы 2022

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	10.2 %	қазан айы 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	21.9 %	қазан айы 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	31200 мың. адам. 31.2 млн. адам.	қазан айы 2022
Халықты жұмыспен қамту деңгейі	48 %	қазан айы 2022
Толық жұмыспен қамту	23012 мың. адам.	қазан айы 2022

Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі	3.5 %	қазан айы 2022
Толық емес жұмыс күні	3297 мың. адам.	қазан айы 2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	3534 мың. адам. 3.534 млн.адам.	қазан айы 2022
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023		

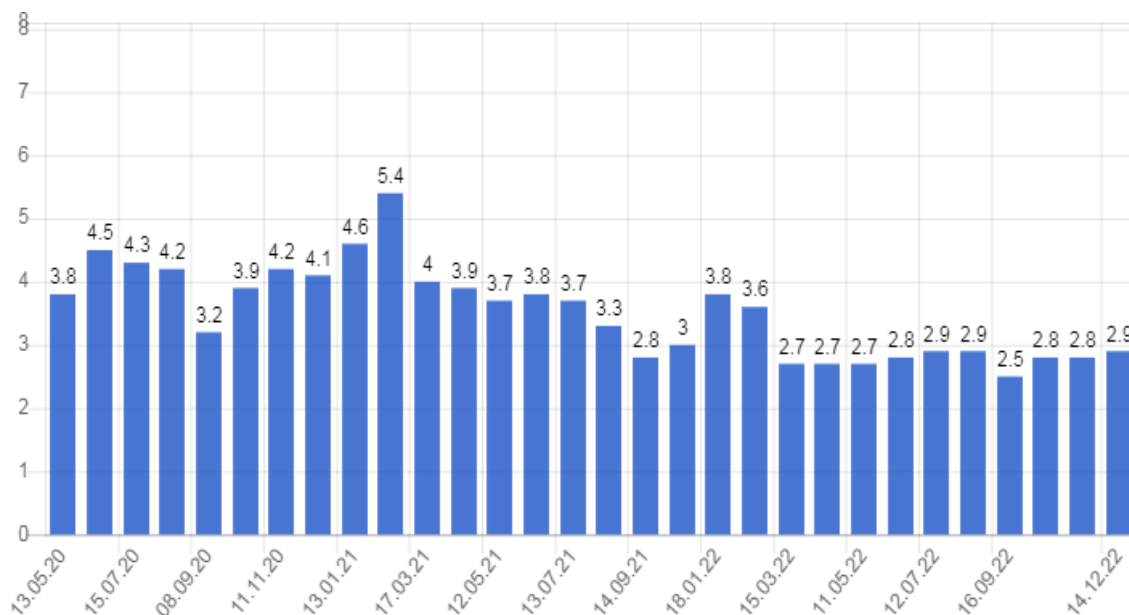
Сурет - 5. 2022 қазан айында Түркияда жұмыссыздық деңгейі 10.2% дейін өсті. Максималды деңгей 14.4 %, ал ең төменгі деңгей 8% жетті.[7]

Әлемдегі «еңбекқорлар елі» саналатын Оңтүстік Кореядағы жұмыссыздық деңгейі де артып кеткен. Бұл мәліметті елдің Ұлттық статистикалық басқармасы жариялады. Олардың мәліметіне сүйенсек, соңғы бір жыл ішінде елдегі жұмыссыз азаматтардың саны 7,1 пайызға артқан 0.832 млн адамға жеткен. Оның ішінде жастар арасындағы жұмыссыздық қатты белең алып тұр. Қазірдің өзінде елдегі 30 жасқа дейінгі жұмыссыз азаматтардың үлесі 5.9 %пайызды құрайды.

Кесте - 6. Оңтүстік Кореядағы жұмыссыздық деңгейі қараша 2022

Көрсеткіш	Мағынасы	кезеңдер
Жұмыссыздық деңгейі	2.9 %	қараша 2022
Жастар арасындағы жұмыссыздық	5.9 %	қараша 2022
Жұмыспен қамтылған халықтың саны	28139 мың. адам. 28.139 млн. адам.	қараша 2022

Халықты жұмыспен қамту деңгейі	62.8 %	қараша 2022
Жұмыссыздардың жалпы саны	832 мың.адам. 0.832 млн. адам.	қараша 2022
Ескерту: [7] Take-profit.org, 2023		

Сурет - 6. 2022 қарашасында Оңтүстік Кореядағы жұмыссыздық деңгейі 2.9% - ға дейін өсті. Максималды деңгей 7.1% - ға, ал ең төменгі деңгей 3% - ға жетті. [7]

Оңтүстік Кореядағы жағдай өзге мемлекеттердегідей емес. Мұнда арзан жұмыс күші жетіспейді. Өйткені елде жоғары білімді азаматтардың қатары тым көп. 24-34 жас аралығындағы Оңтүстік Корея жастарының 70 пайызында жоғары білім бар. Салыстыру үшін айта кетейік, бұл көрсеткіш Канадада – 60,9 пайызды, Жапонияда – 60,4, АҚШ-та – 47,8, Германияда – 31,3 пайызды құрайды. Ал жоғары оқу орындарын бітірген жастардың 70 пайызы басқару құрылымдарына, ірі мекемелерге қызметке орналасуды көздейді. Сәйкесінше олар еңбек нарығының өзге салаларына көз жұма қарайды. Бүгінде елдегі құрылыс және қызмет көрсету салаларында кадр тапшылығы айқын сезіліп отыр. Өз кезегінде мемлекет бұл мәселені шешу үшін шетелден жұмыс күшін тартуға мәжбүр. Дәл осы жағдай қазір Оңтүстік Кореяның экономикасына айтарлықтай әсер етуде.

Оңтүстік Кореядағы еңбек нарығына Қытай мен АҚШ арасындағы сауда соғысы да кері ықпал етіп отырғанын айта кету керек. Вашингтонның Пекинге салған тарифтік шектеулерінің әсерінен Қытай Оңтүстік-Батыс Азия нарығындағы ролін арттыра бастады. Ал бұрын бұл нарықта Сеул көш бастайтын еді. Бұл өз кезегінде Оңтүстік Корея экспорты көлемінің азайып, елдегі жұмыс орындарының жабылуына жол ашты. Сәуір айында экспорттың азаюы салдарынан елдегі көтерме және бөлшек сауда (76 мың адамға), өндірістік кәсіпорындардағы (52 мың адамға) жұмыспен қамту деңгейі төмендеді.

Қорытындылар

Жалпы, әлемде жыл өткен сайын жұмыссыздардың саны күрт көбеюде. Оның ең басты себебі бүгінде барлығы автоматтандырылған технология қызметіне жүгінуді жөн санайды. Өйткені, кезіндегі көпшіліктің қолымен жасалған жұмыс қазір бір тетікпен басқарылады. Яғни, қазір жұмыс беруші көпке шығынданғанша заманауи техника алып,

жұмыс күшіне төленетін капиталды үнемдеу тиімді деп есептейді. «Gartner» сараптамалық агенттігінің болжамы бойынша, 2025 жылға қарай жұмыс орындарының үштен бір бөлігі роботтардың еншісіне тимек деген болжам жасаған.

Қалай десек те, 25 жасқа толмаған жастар үшін жұмысқа орналасу мүмкіндіктерінің жоқтығы тағы да бір жаһандық мәселе екенін жоғарыда атап өттік. Жастардың ересектерге қарағанда жұмысқа орналасу мүмкіндігі әлдеқайда аз, ал жастар арасында жұмыссыздық деңгейі 13 пайыз немесе ересек тұрғындарға қарағанда (4,3 пайыз) үш есе жоғары. Жалпы, жастардың жұмыссыз қалуына кім кінәлі? Әлде жастардың жұмыссыздығына олардың жалқаулығы әсер ете ме? Әлем елдерінде жұмыссыздық мәселесінің әлі шешімін таппауы жас мамандардың тапшылығынан ба, әлде жас маманға орын тапшы болғандықтан ба? Әлде «Жұмыс істегісі келген жол іздейді, жұмыс істегісі келмеген сылтау іздейді» дегеннің кері келіп жүр ме? Жұмыспен қамту деңгейінің елдердегі экономика секторларының дамуымен тікелей байланысы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. Алматы. «Жеті жарғы» баспасы, 2008
2. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. Алматы. Сөздік. Словарь, 2007. 344 бет.
3. Дрождинина, А.И. Генезис теоретических основ формирования рынка труда. Дрождинина А.И. // Вестник МГТУ. 2011. №1 (т. 14). С. 7-11.
4. Лашкарева О.В. Экономическая теория: учебное пособие. Лашкарева О.В. Алматы. TechSmith, 2018. 260 с
5. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А.; пер. с англ. П. Клюкина. Москва. Эксмо, 2016. 1056 с
6. Ekonomicheskii rost, vedushchii k uvelicheniyu zanyatosti. [Economic growth leading to increased employment] [Elektron. resurs]. URL: <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm#19> (Accessed: 15.12.2021).
7. Take-profit.org, 2023

Adebietter tizimi:

1. Oryssha-qazaqsha zandıq tusindirme sozdik-anıktamalık. Almatı. Zheti zhargı. baspası, 2008 zh.
2. Biekenov K., Sadırova M. Almatı. Aleumettanudın tusindirme sozdigi. Sozdik, 2007. 344 stavka.
3. Drozhdinina A.I., Genezis teoreticheskikh osnov formirovaniya rynka truda. Drozhdinina A.I. // Vestnik MGTU. 2011. №1 (t. 14). S. 7-11.
4. Lashkareva O.V. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoye posobiye. Lashkareva O.V. Almaty. TechSmith, 2018. 260 s
5. Smit, A. Issledovaniye o prirode i prichinakh bogatstva narodov / Smit A; per. s angl. P. Klyukina. Moskva. Eksmo, 2016. 1056 s
6. Ekonomicheskii rost, vedushchii k uvelicheniyu zanyatosti. [Ekonomicheskiiy rost, vedushchiy k uvelicheniyu zanyatosti] [Elektron.resurs]. URL:<https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm#19> (data obrashcheniya: 15.12.2021).
7. Take-profit.org, 2023 g.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Бекназаров Бакыт Доктырбаевич - «Экономика» кафедрасының, PhD докторанты, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан. email: Тел: 87023377260

FTAXP: 13.02

<https://orcid.org/0000-0002-4971-830X>

***Измаханова М.А.**

магистр, Қызылорда «Болашақ» университеті. Қызылорда, Қазақстан

**ҚАЗІРГІ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ
ЖҮЙЕ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ**

***Автор-корреспондент:** biznes-1973@mail.ru

Түйін: "Спорттық менеджмент" бағыты барған сайын өзекті бола түсуде, өйткені спорттық іс-шаралар бизнеспен тікелей байланысты, сондықтан тиімді басқаруды қажет етеді. Осыған байланысты мақалада дене шынықтыру және спорт менеджменті жүйесінің негізгі ұғымдары қарастырылады, олардың жүйе ретіндегі функциялары ашылады, менеджменттің дене шынықтыру мен спорт саласындағы таптырмас элемент ретіндегі байланысы көрсетіледі, дене шынықтыру және спорт саласындағы сауатты кәсіби менеджерлердің жұмыс істеуі мен дамуының факторларының бірі қарастырылады. Жапония мен АҚШ-тағы адам ресурстарын басқару стильдері мен басқару модельдері көрсетілген. Сондай-ақ, спортшылар мен команданың әлеуетін толық іске асырудың маңызды сәттерінің бірі-менеджердің бағыныштыларға әсер ету әдістерін талқылауы және басқару процесінің бастапқы кезеңінде мақсат қоюы. Мақсаттың анықтамасы дене шынықтыру және спорт саласындағы басқару процесінің бастапқы кезеңі екенін, оның мазмұны бойынша ол өздігінен емес, мақсатты әсерді сипаттайтынын көрсетілді.

Кілт сөздер: Спорттық менеджмент, менеджмент жүйесі, менеджмент жүйесінің моделі, спорттық менеджменттің функционалы.

Аннотация: Направление "Спортивный менеджмент" становится все более актуальным, поскольку спортивные мероприятия напрямую связаны с бизнесом и поэтому требуют эффективного управления. В связи с этим в статье рассматриваются основные понятия системы менеджмента физической культуры и спорта, раскрываются их функции как системы, показана взаимосвязь менеджмента как незаменимого элемента в области физической культуры и спорта, рассматривается один из факторов функционирования и развития грамотных профессиональных менеджеров в области физической культуры и спорта. Показаны стили управления человеческими ресурсами и модели управления в Японии и США. А так же уточняется, что одним из важнейших факторов полной реализации потенциала спортсменов и команды является рассмотрение руководителем системы методов воздействия на подчиненных и определение цели на начальном этапе управленческого процесса.

Ключевые слова: Спортивный менеджмент, система менеджмента, модель системы менеджмента, функционал спортивного менеджмента.

Abstract: The direction of "Sports management" is becoming more and more relevant, since sports events are directly related to business and therefore require effective management. In this regard, the article discusses the basic concepts of the management system of physical culture and sports, reveals their functions as a system, shows the relationship of management as an indispensable element in the field of physical culture and sports, considers one of the factors of functioning and development of competent professional managers in the field of physical culture and sports. The styles of human resource management and management models in Japan and the USA are shown. It is also clarified that one of the most important factors in the full realization of the potential of athletes and the team is the consideration by the head of the system of methods of influencing subordinates and determining the goal at the initial stage of the management process.

Keywords: Sports management, management system, management system model, sports management functionality.

Кіріспе

Дене шынықтыру-спорттық білім беру жүйесі-бұл дене шынықтыру және спорт саласындағы белгілі бір саяси жүйе, биологиялық және әлеуметтік идеяларды жүзеге асыру мақсатында құрылымдық тұрғыдан бірыңғай принциптерге сәйкес ұйымдастырылған идеялар, әдістер мен әдістер жиынтығы. «Дене шынықтыру» ұғымы адамның физикалық жетілуіне қажетті әлеуметтік мақсаттардың, міндеттердің, формалардың, әрекеттердің, жетістіктер мен факторлардың жиынтығын білдіреді.

Менеджмент- бұл қазіргі жағдайда және ғылымға негізделген компанияны, ұйымды немесе кәсіпорынды тиімді басқару тәжірибесінің жиынтығы.

Менеджмент ғылым ретінде жиырмасыншы ғасырдың басында пайда болды және оның дамуында бірнеше кезеңдерден өтті. Менеджмент мектебін алғаш рет американдық инженер Фредерик Тейлор (1856-1915) құрды. Ф.Тейлор ұйымды басқару ісін өнер ретінде қарастыра келіп менеджер «не істеу керектігін және оны ең арзан және тиімді жолмен қалай жасау керектігін нақты біледі» деген зерттеу нысанын жасады. Ф. Тейлор басқарушылық бизнесті ұйымдастыруды тек кәсіпорын, ұйым деңгейінде қарастырды. Оның теориясы басқа ғалымдардың ғылыми еңбектерінде одан әрі дамытты.

Менеджмент - ағылшын сөзі (басқару). Оның түп төркіні гректің «манус» - қол, күш деген сөзінен шыққан. Алғашында мал бағу саласында ат тізгінің ұстау, меңгеру шеберлігін білдірген. [6]

Менеджер сөзі бір нәрсені реттеу, бір нәрсені меңгеру, бір нәрсені басқару дегенді білдіреді.

Менеджмент біріншіден басқару жөніндегі білім саласы. Екіншіден менеджмент – басқару процесі, үшіншіден менеджмент басқарушылардың яғни менеджерлердің жиынтығы. Кез-келген менеджмент 4 базалық операциядан тұрады: 1)жоспарлау 2)ұйымдастыру 3)ынталандыру 4)бақылау, қадағалау.

Адамзат қоғамы дамыған сайын спортпен шұғылдану адамдардың өміріне көбірек енеді.Қазіргі әлемдегі әлеуметтік - экономикалық өзгерістерге байланысты басқару тәжірибесін, теориясы мен практикасын қолдана отырып, дене шынықтыру және спорт саласындағы ұйымдастырушылық, басқарушылық аспектілерді түсіну және мұқият талдау маңызды.

Теориялық талдау

Қазіргі жаһанданған әлемде Менеджмент барған сайын маңызды бола түсуде және бүкіләлем ғалымдары басқарудың ең ұтымды шешімдерін табуға тырысуда. Алайда, басқарудың дұрыс моделін жасау мүмкін емес, өйткені әр елдің өзіндік ерекшеліктері бар. Осыған байланысты бір-бірінен ерекшеленетін көптеген ұлттық Басқару модельдері қалыптасты. Олардың әрқайсысы елдің географиялық орналасуын, тарихын, оның азаматтарының менталитетін ескере отырып жасалды.

Жапония мен АҚШ-тағы адам ресурстарын басқару стильдерін талдау және салыстыру басқару моделінің келесі негізгі сипаттамаларын көрсетеді. Жапондық басқару моделі американдық жүйеге қарағанда ғылыми-техникалық революцияға бейімделген.

Жапон менеджментін сипаттайтын ерекшеліктер:

- технологиялық және техникалық жаңалықтарға барынша бағдарлану. Ең алдымен, озық техника мен психологиялық әдістерді қолдануға бағытталған корпорациялар өркендей бастады;

- өз елінің әлеуметтік, мәдени, тарихи және ұлттық ерекшеліктерін есепке алуға негізделген. Ол ондаған ерекше, ерекше элементтерді ескереді және қолданады. Басқаларға қарағанда «өнерге» көбірек бағытталған мұндай басқару жүйесі өндірістің үнемі өзгеруіне жақсы бейімделгені табиғи нәрсе.

- қатаң басқару құрылымдары, жеке жауапкершілік, жеке өнімділік есебі жоқ. Өмір бойы жалдау жүйесі бар. Жапондық менеджментте адам лауазымға таңдалмайды,

керісінше, адамның психологиялық тестілерінің көмегімен мұқият зерттеп, оған қандай міндеттер жүктеуге болатындығын анықтайды.

Американдық басқару моделінің негізгі ерекшеліктері:

- индивидуализмнен бас тарту, ұжымдық формаларға көшу, ойластырылған тәуекелге ұмтылу

- қызметкерлердің жоғары біліктілігі, олардың оқу қабілеті. Лауазымға ауысу тез жүреді.

- қызметкерлердің тар мамандандырудан бірнеше байланысты мамандықтарды игеруге көшу үрдісі. Оқыту мен біліктілікті арттырудың дәстүрлі түрлері.

- адамдарды қысқа мерзімді жалдау, материалдық игіліктерге байланысты жұмысты жиі өзгерту. Негізгі мотив-экономикалық факторлар (ақша).

Кесте - 1. Басқару модельдерінің салыстырмалы талдауы

Белгісі	АҚШ	Жапония
Жұмысқа қабылдау жүйесі	қысқа мерзімді	ұзақ мерзімді
Еңбекақы төлеу жүйесі	жеке нәтиже бойынша	ұжым жұмысының нәтижелері бойынша
Шешім қабылдау сипаты	жеке	ұжымдық
Жауапкершілік нысаны	жеке	ұжымдық
Қызметтік өсу қарқыны	жылдам	баяу
Жылжыту критерийлері	жеке нәтиже	қызметкердің жасы оның еңбек өтілі
Менеджердің негізгі сапасы	кәсіпқойлық	бағыныштылардың әрекеттерін үйлестіру

Алайда, ұсынылған модельдер бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетініне қарамастан, олардың арасындағы ұқсастықтарды да анықтауға болады: кемелдіктің белгіленген стандарттарына ұмтылу, сондай-ақ адамдарды еңбек тиімділігін арттырудың негізгі көзіндетінде қарастыру. [6]

Нарықтық экономиканы көтеру үшін басқаруда бірқатар жаңалықтар енгізу ұсынылады:

- бизнесті дамытудың ұзақ мерзімді мақсаттарын жоспарлау;
- қазақстандық менеджерлердің тәуелсіз бағасын ашу;
- заңнамалық базаны күшейту;
- басқарушы резерв мектебін ашу;
- команда құру, кадрларды іріктеу ережелерін анықтау.

«Дене шынықтыру және спорт» саласындағы мақсаттарды іске асыру үшін ұйымның тиімді жұмысының, спортшылар мен ұжымның әлеуетті мүмкіндіктерін толық іске асырудың маңызды факторларының бірін басшының бағыныштыларға әсер ету әдістері жүйесін ескеру қажет.

Кесте - 2. Басқару стильдерінің салыстырмалы талдау

	Көшбасшылық стильдері		
	Либералды	Авторитарлық	Демократиялық
Стиль табиғаты	Көшбасшының жауапкершілікті алып тастауы және топтың немесе ұйымның пайдасына бас тартуы	Барлық күш пен жауапкершілікті көшбасшының қолына шоғырландыру	Көшбасшының негізгі ұстанымдарын сақтай отырып, өкілеттіктерді беру
	Топқа қажетті режимде өзін-өзі басқару мүмкіндігін беру	Мақсаттарды жеке белгілеу және оларға қол жеткізу құралдарын таңдау	Шешім қабылдау қатысу негізінде деңгейлерге бөлінеді
	Байланыс негізінен көлденеңінен жасалады	Байланыс ағындары негізінен жоғарыдан келеді	Байланыс екі бағытта белсенді жүзеге асырылады
Күшті жақтары	Бұл сізге көшбасшының араласуынсыз өзіңіз көргендей бастауға мүмкіндік береді	Шұғылдық пен тәртіпке назар аудару, нәтиженің болжамдылығы	Қатысу және орындау арқылы жұмысты орындау бойынша жеке міндеттемелерді күшейту
Әлсіз жақтары	Топ көшбасшының араласуынсыз қозғалыс бағытын жоғалтуы және жылдамдығын төмендетуі мүмкін	Жеке бастама кешіктірілді	Шешім қабылдауға көп уақыт кетеді

Көшбасшылық стилін таңдағанда, тұлғааралық қарым-қатынас процестерін анықтайтын факторларды да ескеру қажет:

- адамдардың сыртқы әсерлерді қабылдауына тәуелділік (әр түрлі адамдар бір әсерге әр түрлі әсер етуі мүмкін):

- тұлға туралы түсініктің жеткіліксіздігі және өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі. Кез-келген адам өзі туралы бір нәрсені жасырады, бір нәрсені өзіне жатқызады, яғни өзін басқалар қалағандай көрсетеді:

- жеке мәртебені сақтау.

Көшбасшылық стилін таңдағанда келесі факторларды ескеру қажет:

Жағдай (шиеленісті, тыныш, белгісіз). Уақыт тапшылығы жағдайында, төтенше жағдайларда, нарықтық жағдайда авторитарлық стиль өзін ақтайды

Міндеті (қаншалықты нақты құрылымдалған). Теориялық талдаудың бірнеше шешімдерін және жоғары кәсіби шеберлікті қажет ететін күрделі мәселелерді шешуде демократиялық стиль (алқалық стиль) ең қолайлы болып табылады

Топ (оның жынысы, жасы, этникалық ерекшеліктері, жеке сипаттамалары бойынша ерекшеліктері). Қызметтің сәттілігіне мүдделі топты біріктіру үшін демократиялық стиль жеткілікті болады, ал шығармашылық топтарда тіпті либералды болуы мүмкін.

Менеджерлердің түрлері:

- Шеттетілген адам лауазымның беделі мен биіктігін сақтауға тырысып, қарамағындағыларға жақындамауды жөн көреді;

- Байланыс тығыз қарым-қатынас орнатады, эмоционалды байланыстарды қалайды;
- Мақсатты адам өз қызметінің мақсаттарын қоюды жөн көреді;
- Проблемаға бағытталған адам проблемаларды тұжырымдауды таңдайды және оларды шешуде еркіндікті қамтамасыз етеді;
- Делегат өз өкілеттіктерін бағыныштыларға беруге тырысады[7].

Жоғарыда аталған барлық ерекшелік пен нюанстарды ескере отырып, дұрыс басшылықпен спортта да, дене шынықтыруда да жоғары нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Менеджменттің анықтамасы-өзара әрекеттесуі жаңа интегративті қасиеттерді тудыратын өзара тәуелді және өзара байланысты компоненттерден тұратын тұтас нәрсе болып табылатын ұйымдасқан жүйе.

Жүйенің моделін екі элементтің өзара әрекеттесуі түрінде ұсынуға болады. Бірінші элемент-басқару объектісі немесе басқару әсерін қабылдайтын басқарылатын компонент. Екінші элемент-бұл объектіге басқарушылық әсер ететін басқару субъектісі немесе басқару компоненті. Пайда болған жағдайға байланысты басқару субъектісі супержүйеге қатысты объект ретінде әрекет ете алады [2,162]

Ұйымдастырылған жүйе - бұл жаңа интеграцияланған тапсырмаларды орындау үшін бірге жұмыс істейтін өзара байланысты, өзара тәуелді бөліктерден тұратын тұтас жүйе.

Бұл бізді басқару жүйесінде дене шынықтыру мен спортқа қолданылатын басқару тәжірибелері қолданылады деген қорытындыға әкеледі. Спорт федерациялары, кешендер, мектептер, клубтар, спорттық командалар, стадиондар, дене шынықтыру-сауықтыру кешендері және т.б. дене шынықтыру мен спортты әлеуметтік басқарудың бір түрі ретінде қарастыра отырып, оларды дене шынықтыру және спорт ұйымдары ретінде қарастырған жөн. Олардың өнімі дене шынықтыру және спорт саласындағы қызметтерді, атап айтқанда, осы қызметке арналған объектілерді құру болып табылады.

Дене шынықтыру және спорт менеджмент пәні - бұл дене шынықтыру-спорттық бағыттағы ұйымдар ішіндегі басқару субъектісі мен объектісінің өзара әрекеттесуі және дене шынықтыру-спорттық қызметтерді өндіру және бөлу процесінде олардың сыртқы ортамен өзара әрекеттесуі кезінде қалыптасатын басқару қатынастары. Спорттық менеджменттің мәні оның жаңа сапалы күйге өтуін қамтамасыз ету үшін басқару субъектісінің объектіге мақсатты әсер етуі болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау

Жоғарыда келтірілген мәлімдемелерге сәйкес, спорттық менеджмент-бұл қазіргі заманғы нарық жағдайында спорт саласының ұйымдарын тиімді басқаруға бағытталған дене шынықтыру және спорт саласындағы мақсатты әлеуметтік процесс. Осы анықтамаға сәйкес ұйым спорттық менеджменттің негізгі тұжырымдамасы болып табылады.

Спорттық менеджмент арнайы басқару технологиясы ретінде ұзақ уақыт кезеңі бар және әрдайым спорттық іс-шаралармен бірге жүреді. [3,336]

Өзінің даму тарихында ол әртүрлі формада болды және қазіргі кездегі тұжырымдамадан айтарлықтай ерекшеленді. «Спорттық менеджмент» бағыты барған сайын өзекті бола түсуде, өйткені спорттық іс-шаралар бизнеске тікелей байланысты, сондықтан тиімді басқаруды қажет етеді. Сонымен бірге дене шынықтыру және спорт саласын басқару бизнестің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құбылыс болып табылады.

ДШЖС саласындағы менеджменттің мақсаты-дене шынықтыру ұйымының қажетті, мүмкін және қажетті жағдайы, нәтижесінде оған қол жеткізу керек. Мақсатты анықтау-дене шынықтыру және спорт саласындағы басқару процесінің бастапқы кезеңі, оның мазмұны бойынша ол стихиялық емес, мақсатты әсерді сипаттайды. [4-124б.].

Басқару мақсаттарының тұжырымдамасы мақсат қою деп аталады, оның барысында менеджментте "Мақсат ағашы" деп аталатын жүйеде қамтылған мақсаттардың иерархиясы, өзара байланысы мен тәуелділігі қалыптасады. "Мақсат ағашы" қойылған мақсаттар мен

міндеттердің басымдықтары және оларға қол жеткізілетін ресурстарға қол жеткізу ықтималдығы туралы нақты түсінік береді.

Дене шынықтыру және спорт саласында сауатты кәсіби менеджерлердің болмауы мәселесі қазіргі жағдайда өте маңызды, өйткені басқару қызметі спорттың жұмыс істеуі мен дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Спорт менеджерлері көбінесе арнайы білімі және тиісті басқару тәжірибесі жоқ адамдар болып табылады, әдетте, бұл бір кездері жоғары оқу орындары мен оқу орындарында оқымаған бұрынғы спортшылар. Осы ережеден бүгінгі күні дене шынықтыру және спорт саласында дене шынықтыру-сауықтыру ұйымдарын басқару саласында кәсіби тәжірибе мен білімнің жетіспеушілігі немесе жоқтығы туралы қорытынды жасауға болады. Біздің елімізде спорттық менеджмент мамандарының сұранысы мен ұсынысының нарықтық тетігі төмен деңгейде қалыптасқан, менеджменттің негізгі функциялары толық көлемде жүзеге асырылмайды [5, 49].

Біздің заманымыздың трансформациялық психологиясының жетекшісі Энтони Роббинстің сөзін келтірсек, кез-келген жетістік-бұл 20 пайыз технология және стратегия, 80% дұрыс психология. Билл Гейтс пен оның әріптестеріне берген сұхбатында бизнес бойынша ең маңызды сапа туралы сұралды. Біраз ойланып, олар бір ауыздан супер нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін ең маңызды қасиет – шоғырлану(сфокусироваться) деп жауап берген.

Қорытынды

Қазіргі басқару ғылымы әртүрлі ағымдар мен мектептерден тұрады. Олардың айырмашылығы басқарудың ұйымдастыру-техникалық мәселелерінің ғылыми зерттеулерін шаруашылық жүргізудің нарық жүйесін түбегейлі мәселелер шешімінен, экономикалық дамудың тұрақтылығына қол жеткізумен, әлеуметтік-экономикалық керісті жеңумен, жеке кәсіпорындарды біріктіруге ұмтылу. Осыдан келіп менеджмент саласындағы теориялық зерттеулердің тәжірибелік маңызын арттыру мәселесі туындайды, басқарудың теориясын осындай тұрғыдан шығармашылық тәжірибесіне қарай қайта бағыттау.

Қазіргі кезеңде басқару теориясында сыртқы ортамен қарым-қатынас мәселесі маңызды мағынаға ие.

Дене шынықтыруды басқарудың нақты функциялары тиісті орган немесе басшы арқылы жүзеге асырылады, демек, жастарды спортқа тарту, спортта жоғары білікті спортшыларды дайындау, кәсіби спортты дамыту, спорттық білім беруді ғылыми және бағдарламалық қолдау, сондай-ақ халықаралық спорттық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында дене шынықтыруды басқару орны өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Золотов М.И. Дене шынықтыру және спорт менеджменті және экономикасы. Оқу оқу құралы. / М.И.Золотов, В.В. Кузин, М.Е.Кутепов. Москва.Академия. 2004.
2. Зубарев Ю. А. ДШЖС саласындағы Менеджмент және маркетинг. Оқу. оқу құралы. Ю.А.Зубарев, А.А. Сучилин Волгоград. Өзгеріс, 1998.
3. Пономарев Н.Н. Дене шынықтыру мен спортты басқару. Москва, 1978.206 б.
4. Переверзин И.И. Менеджмент спортивной организации. Учебное пособие. 2-еизд. Москва. Издательство Спорт Академ Пресс., 2002.
5. Уваров Н.В. Управление физической культурой и спортом. Алматы. 1994.
6. Ивченко С.В. Менеджмент модельдерін салыстырмалы талдау. Экономика және инновациялық технологиялар менеджменті. 2017. [Электрондық ресурс]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2017/01/13406> (өтініш берген күні: 07.01.2023).
7. Апарина О.П. Асланян А.А. Гендерные особенности в стиле руководства в современных организациях // Научные исследования и разработки в эпоху глобализации: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. 2016. С. 98-101.

Referens liste:

1. Zolotov M.I. Kuzin V.V., Kutepov M. E.. Dene shynyqtyru zhane sport menedzhmenti zhane ekonomika. Oku. oku quraly. M. I. Zolotov, Máskey. Akademiya. 2004.
2. Zubarev Iu. A. Dshzhs salasyndaky Menedzhment zhane marketin. Oku. oku quraly. Iu. A. Zubarev, A.A. Suchilin Volgograd. Ozgeris, 1998.
3. Ponomarev N.N. deneni shynyqtyru men sportty basy. Maskeu, 1978.206 b.
4. Pereverzin I. I. sporttyq Uıymnyn menedzhmenti. Oku quraly. 2-shi basylym. Maskeu. Sportacadempres Baspasy, 2002.
5. Uvarov N. V.dene shynyqtyru zhane sportty basqaru. Almaty. 1994.
6. Ivchenko S.V. Menedjment modeli salystyrmaly taldaı. Ekonomika jáne inovasiyalyq tehnologiyalar menedjmenti. 2017. [Elektron dy resıys]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2017/01/13406> (ótken bergen kúni: 07.01.2023).
7. Aparina O. P. qazirgi uıymdardagy koshbasshylyq stilindegi Genderlik erekshelikter / Aparina O.P., Aslanan A. A. zhahandanu dauirindegi gylımı zertteuler men azirlemeler: SB. st.halyqaralyq. gylımı. tazhiribe. konf. 2016. C. 98-101.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Измаханова Мейрамгуль Ахметовна - магистр, Қызылорда «Болашақ» университеті. Қызылорда, Қазақстан. телефон: 8-778-554-61-39, biznes-1973@mail.ru

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

ҒТАХР: 18.49.07

Жолдасбеков А.А.*, Жолдасбекова Б.А.

педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

педагогика ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қаласы, Қазақстан

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ МЕКТЕПТЕГІ ТҮЗЕТУ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ**

*Автор-корреспондент: abeke56@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада болашақ мұғалімдерді түзету-педагогикалық қызметке дайындау мәселесі қарастырылады. Білім беру жүйесін ізгілендірудің қазіргі жағдайындағы осы мәселенің өзектілігі айқындалады, онда болашақ мұғалімдерді ЖОО-да оқуда қиындықтарға тап болған психико-физиологиялық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс істеуге дайындау мәселесінің өзектілігі зерттеледі. Жұмыста болашақ мұғалімдердің түзету-педагогикалық қызметі тұжырымдамасының мәні қарастырылады; түзету іс-әрекеті мұғалімінің кәсіби дайындық моделінің құрамдас элементтері болып табылатын технологиялық әдістер мен әдістерді қолданудың алғышарттары мен негізгі бағыттарының әдістемелік негіздері анықталды; болашақ мұғалімдерді түзету-педагогикалық қызметке дайындау жүйесін құру идеяларының маңыздылығы анықталды; көрсеткіштер жүйесі көрсетіледі. Мақалада жалпыланған элементтері болашақ мұғалімдердің түзету-педагогикалық қызметке жеке дайындығының көрсеткіштері және түзету-педагогикалық жұмысқа кәсіби дайындығының деңгейі қарастырылады. Тәжірибе жүргізіледі. Нәтижеде болашақ мұғалімдерді түзету педагогикалық қызметіне кәсіби даярлаудың тиімді ғылыми негізделген моделін іске асыру инклюзивті білім беру жағдайында балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету сапасын арттыруға ықпал етеді деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: түзету педагогикасы, дефектология, психология, болашақ мұғалім, психологиялық процесс, психологиялық дайындық, түзету қызметі, оқушымен жұмыс, студенттер, университет.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема подготовки будущих учителей к коррекционно-педагогической деятельности. Определяется актуальность данной проблемы в современных условиях гуманизации системы образования, в которой исследуется проблемы подготовки будущих учителей к работе с детьми с психофизиологическими нарушениями, испытывающими трудности в обучении в вузе. В работе рассматривается сущность концепции коррекционно-педагогической деятельности будущих учителей; выявлены предпосылки и методические основы основных направлений применения технологических приемов и методов, являющихся составными элементами модели профессиональной подготовки учителя коррекционной деятельности; определена значимость идей построения системы подготовки будущих учителей к коррекционно-педагогической деятельности; показана система показателей. В статье рассматриваются показатели индивидуальной готовности будущих учителей к коррекционно-педагогической деятельности с обобщенными элементами и уровень профессиональной подготовки к коррекционно-педагогической работе. В результате эксперимента делается вывод о том, что реализация эффективной научно обоснованной модели

профессиональной подготовки будущих учителей к коррекционно-педагогической деятельности способствует повышению качества оказания коррекционно-педагогической помощи детям в условиях инклюзивного образования.

Ключевые слова: коррекционная педагогика, дефектология, психология, будущий учитель, психологический процесс, психологическая подготовка, коррекционная деятельность, работа с учениками, студенты, университет.

Abstract: This article discusses the problem of preparing future teachers for correctional and pedagogical activities. The relevance of this problem in modern conditions of humanization of the education system is determined, in which the problems of preparing future teachers to work with children with psychophysiological disorders experiencing difficulties in studying at a university are investigated. The paper considers the essence of the concept of correctional and pedagogical activity of future teachers; the prerequisites and methodological foundations of the main directions of application of technological techniques and methods that are integral elements of the model of professional training of teachers of correctional activity are identified; the significance of the ideas of building a system of training future teachers for correctional and pedagogical activity is determined; the system of indicators is shown. The article examines the indicators of individual readiness of future teachers for correctional and pedagogical activity with generalized elements and the level of professional training for correctional and pedagogical work. As a result of the experiment, it is concluded that the implementation of an effective scientifically based model of professional training of future teachers for correctional and pedagogical activities contributes to improving the quality of correctional and pedagogical assistance to children in inclusive education.

Key words: correctional pedagogy, defectology, psychology, future teacher, psychological process, psychological preparation, correctional activities, work with students, students, university.

Кіріспе

Білім беру жүйесін ізгілендірудің қазіргі жағдайында мұғалімді оқуда қиындықтарға тап болған балалармен жұмыс істеуге дайындау мәселесі ерекше, басқаша айтқанда, болашақ мұғалімдердің түзету-педагогикалық қызметін жетілдіру проблемасының өзектілігі артып келеді.

Білім беру процесінің антропоцентристік бағыты мұғалімге оның қоғамдағы ерекше функциясымен, әр оқушының интеллектуалды, физикалық, психикалық дамуына қарамастан адамгершілік, рухани, интеллектуалдық, шығармашылық тұлғасын қалыптастыруға бағытталған кәсіби іс-әрекетінің ерекшелігімен байланысты оқу-тәрбие процесінің негізгі тұлғасы ретінде жаңа талаптар қояды. Сондықтан қазіргі заманғы мұғалім ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге, инклюзивті білім беру шеңберінде олардың қызметіне жағдай жасауға дайын болуы керек. Мұғалімнің түзету іс - әрекетіндегі басты міндеті-оңалту, дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқулары бар оқушыны әлеуметтік бейімдеу.

Сонымен қатар, педагогикалық кадрларды даярлауды жүзеге асыратын мекемелерде түзету педагогикасы мамандарын даярлауға, атап айтқанда, болашақ мұғалімдердің түзету-педагогикалық дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға жеткіліксіз көңіл бөлінеді.

Түзету-педагогикалық процесті ұйымдастырушы мұғалімнің жеке басының шығармашылық дамуы мәселесінің әртүрлі аспектілері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылады. Сонымен, инклюзивті білім беру мұғалімдерін даярлау проблемалары (Л. А. Антонова[1], и. Э. Гюдрюн[2], К.А. Михалченко[3], I. Lewis[4], С. В. Алухина[5], М. Яковлева[6]), т.б. дамудағы кемшіліктерді психологиялық-педагогикалық түзету мәселелері егжей-тегжейлі зерттеледі және балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқы (Л. Я. Олифренко[7], С. А. Бадмаев[8], М.В. Жигорева[9]), түзету қызметінің психологиялық-педагогикалық мәні және бұл тұрғыда кадрларды даярлау мәселелері В.П. Кашенко[10], К. Hillenbrand[11], А. Ю. Нагонова[12], А. Д. Гонсев, [13], А.В. Пилипенко [14] еңбектерінде қарастырылады.

Мұғалімнің түзету-педагогикалық қызметінің проблемаларын зерттеу бойынша

бірқатар жұмыстарға қарамастан, қазіргі заманғы жалпы білім беретін мектеп жағдайында түзету-педагогикалық процестің субъектісі ретінде болашақ мұғалімнің әлеуметтік-педагогикалық құзыреттілігін арттыру, түзету оқыту мен тәрбиелеу жүйесін жетілдіру, жаңғырту бойынша ғылыми негізделген, әдістемелік негізделген ұсыныстарға қажеттілік бар. Білім беру тұжырымдамасы шеңберінде болашақ мұғалімнің жалпы білім беретін мектеп жағдайындағы түзету-педагогикалық қызметке психологиялық-педагогикалық даярлау процесін теориялық және әдістемелік тұрғыда күшейтуді маңызды.

Осылайша, зерттеудің өзектілігі, бір жағынан, болашақ мұғалімдерді түзету - педагогикалық қызметке дайындауға қоғамдағы қажеттілік пен инклюзивті білім беру проблемаларының күнен күнге артуы арасындағы қайшылыққа байланысты көрініп отыр.

Зерттеудің теориялық бөлігі

Жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімнің жеке басын қалыптастыру, олардың кәсіби даярлығын жан –жақты мәселелер тұрғысында оқыту процесінде жүзеге асыру маңызды міндет болып табылады. Бұл жұмыстың негізгі міндеті-баланың жалпы даму деңгейін арттыруға, оның алдыңғы дамуы мен оқуындағы олқылықтардың орнын толтыруға, жеткіліксіз қалыптасқан дағдыларды дамытуға, баланың танымдық саласындағы ауытқуларды түзетуге, оны оқу материалын барабар қабылдауға дайындауға бағытталған білімді жүйелеу талап етіледі. Болашақ мұғалімнен адам ағзасының резервтік немесе жеткіліксіз мүмкіндіктерін белсенді және тиімді пайдалану, есту және көру, сөйлеу қабілетінің жеткіліксіз дамуымен байланысты мәселелерді білу қажет етіледі.

Айта кету керек, бала денесінің компенсаторлық мүмкіндіктері резервтік ресурстарды жұмылдыру, қорғаныс құралдарын белсендіру, ағзадағы патологиялық процестердің басталуына қарсы тұру аясында көрінеді. Сонымен қатар, тәрбиешілер, ата-аналар, құрдастар тарапынан балаға тиімді көмек ретінде көрінетін әлеуметтік факторлардың белсенділігі компенсаторлық процестердің күшеюіне, ағзаның ақауға төзімділігінің артуына әкелетінін атап өту маңызды, бұл, сөзсіз, мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық жағдайын жақсартуға әсер етеді.

Мектепке бейімделу (лат. adaptio-бейімделу), бұл баланың мектеп өмірінің жағдайына, оның нормалары мен талаптарына, белсенді танымдық белсенділігіне, қажетті білім мен дағдыларды игеруіне, әлем бейнесін толық игеруіне бейімделу процесі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтендіруде ерекше байқалады.

Өз зерттеулерінде Уолтер-Томас, Брайант және Лэнд [15] кәдімгі мектепте ерекше күтімді қажет ететін балалармен жұмыс істеу туралы айрықша мәселелерге тоқталған. Қазақстандық мектептерде қолданылатын олардың тәжірибесі ереше және инклюзивтілігімен көріне бастады.

Түзету бірыңғай педагогикалық процестің құрамдас бөлігі ретінде болады. Оған сүйене отырып, жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарын, міндеттерін, мазмұнын, формалары мен әдістерін, баланың жеке басының жан-жақты дамуын анықтайтын жалпы педагогикалық мәселелер қарастырылады. Бұл педагогика ғылымының бір саласы ретінде түзету педагогикасы атанып, психологиялық-педагогикалық және арнайы пәндердің бүкіл блогымен тығыз байланысты болады [16].

Осылайша, біз бүкіл педагогикалық процесті құру және жүзеге асыру міндеттерімен байланысты және философиялық, әлеуметтік-педагогикалық ғылымдармен оқыту мен тәрбиелеу процесін мүмкіндігінше дараландыруды көздейтін түзету педагогикасының интеграциясын көреміз.

Қазіргі уақытта жоғары педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіру мұғалімнің жеке қасиеттеріне қойылатын негізгі талаптарды: интеллектуалды, психологиялық, физикалық және т. б. көрсететін біліктілік сипаттамасының деңгейіне профессиограмманы шығару нәтижесінде дайындалған педагогикалық кадрлардың сапасын арттыруды көздейді. бұл профессиографиялық тәсіл процесі бүкіл оқу-тәрбие процесін қайта құруды,

біліктілік сипаттамасына қойылатын талаптарды ескере отырып, тұлғаны модельдеуді білдіреді белгілі бір мамандық. Бұл профессиографиялық тәсіл болашақ мұғалімдердің педагогикалық түзету қызметін жетілдіруге, жандандыруға ықпал ететіні сөзсіз.

Әдістері мен әдістемесі

Жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылды :1) логикалық талдау әдісі;2) түзету-педагогикалық қызмет элементтерін қарауға интегративті тәсіл;3) мұғалімнің қызметіне жүйелі көзқарас;4) индуктивті әдіс (жекеден жалпыға дейін);5) Бақылау әдісі;6) салыстыру әдісі;7) модельдеу әдісі;8) белгілі бір үлгілер бойынша іріктелген сұрақтар негізінде сұрау салу әдісі.Эксперимент нәтижелері бойынша Материал, прототиптік ақпарат сандық жүйелеу әдісімен өңделді, соның негізінде графиктер жасалды. Зерттеу базасы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті.

Болашақ мұғалімнің түзету-педагогикалық қызметке дайындығын салыстыруды біз эксперименттік топтағы жеке және бақылау тобындағы кәсіби дайындық көрсеткіштерін арттыру ретінде анықтадық. Ал, арнайы курстарды қосу теориялық мәселелер бойынша білімді жүйелеуге және тереңдетуге, болашақ мұғалімдердің тұлғаға бағытталған білім беру мәселелеріне кәсіби танымдық қызығушылығын дамытуға бағытталған болды.Тақырыптық тренингтер шығармашылық әлеуетті ашуға, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға, жеке өзін-өзі реттеуге бағытталды.

Зерттеудің эксперименттік бөлігінің бастапқы кезеңінде біз теориялық талдау негізінде болашақ мұғалімнің жеке тұлғаға бағытталған модель шеңберіндегі түзету-педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі кәсіби қызметіне дайындығының ерекшеліктерін толық көрсететін көрсеткіштердің екі тобын анықтадық. Бұл көрсеткіштер жүргізілген жұмыстың тиімділігі туралы қорытындыларды дәлелдеу кезінде пайдаланылды.

Жеке дайындық көрсеткіштерінің компоненттеріне мыналар кірді:

- шығармашылық: рефлексия қабілеті, ойлау икемділігі;
- Экстра-интроверт: эмпатияға, өзін-өзі реттеуге қабілеттілік;
- оқушылармен өзара іс-қимылдың жеке моделіне бағдарлану;
- кәсіби маңызды білім мен дағдыларды игеру.

Деңгейлердің әрқайсысы диагностикалық тексеру нәтижесінде анықталған әртүрлі көрсеткіштердің белгілі бір жиынтығымен ұсынылған (1-кесте).

Кесте 1. Кәсіби қызметке дайындық деңгейінің көрсеткіштері

Дайындық деңгейі	Көрсеткіштер			
	Экстра-интроверттік	Шығармашылық қабілет	Балалармен өзара әрекеттесудің белгілі бір моделіне назар аудару	Кәсіби құзыреттілік
Жоғары	Интроверсия	ЖОҒАРЫ	Жеке модельге Айқын Назар аудару	Жетекші Сипаттамалар жоқ
Ораша	Экстраверсия	Орташа	Жеке модельге орташа назар аудару	Жеке сипаттамалардың орташа деңгейі
Төмен	Интроверт	Төмен	Оқу-тәртіптік модельге бағдарлану	Жеке сипаттамалар б асым

Эксперименттік зерттеу деректері бойынша түзету-педагогикалық қызметтің субъектісі ретінде болашақ мұғалімнің кәсіби (педагогикалық) қызметке дайындық деңгейінің әлеуметтік-психологиялық көрсеткіштері алынды. Эксперименттік жұмыстың бастапқы және соңғы кезеңіндегі кәсіби дайындық көрсеткіштерін талдау келесі тұжырымдарға келді:

Эксперименттің бастапқы кезеңінде бақылау және эксперименттік топтарда балалармен өзара әрекеттесудің белгілі бір моделіне бағдарлануда да, кәсіби құзыреттілік саласында да төмен деңгейге қатысты нәтижелер алынды.

Эксперименттің соңғы кезеңінде эксперименттік топтағы кәсіби дайындық көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жақсарды.

Эксперименттік топта тек 4,3% балалармен өзара әрекеттесудің оқу-тәртіптік моделіне бағдарлану көрсеткіштеріне ие болды, ал бақылау тобында эксперименттік жұмыстың соңында бұл көрсеткіш 24,5% құрады. Бұл ретте эксперименттік топтағы балалармен өзара іс - қимылдың жеке моделіне бағдарлану көрсеткіші бақылау тобымен салыстырғанда-14,3% - дан 20,4% - ға дейін 13,0% - дан 34,8% - ға дейін ұлғайды.

Эксперимент нәтижелерін талдау және синтездеу нәтижесінде "кәсіби құзыреттілік" көрсеткіштерінде де айтарлықтай өзгерістер анықталды. Эксперименттік топта жоғары деңгей көрсеткіші 3 еседен астам өсті (13,0% - дан 47,8% - ға дейін), ал бақылау тобында бұл көрсеткіш тіпті екі есе өскен жоқ (18,7% - дан 30,6% - ға дейін). Жоғарыда келтірілген көрсеткіштер-түзету-педагогикалық қызмет саласындағы кәсіби құзыреттіліктің эксперименттік тобының студенттерінде қалыптасудың жеткілікті деңгейінің дәлелі.

Болашақ мұғалімдердің түзету және педагогикалық қызметке дайындығын қалыптастыру қажеттілігі мұғалімнің жеке басына және кәсіби дайындығына қойылатын талаптардың артуымен, әлеуметтік тапсырыспен байланысты. Болашақ мамандарды кәсіби - педагогикалық даярлаудың қазіргі жай - күйін зерделеу, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, жалпы білім беретін мектепте және арнайы білім беру мекемелерінде жұмыс тәжірибесі қазіргі кезеңде студенттердің түзету-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру процесін жандандырудың жаңа өнімді жолдары мен құралдарын іздестіру қажеттілігі бар екенін көрсетті, бұл оны тиімдірек және мақсатты етуге мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайды кәсіби тұрғыдан зерттеу- болашақ мамандарды педагогикалық даярлау, психологиялық - педагогикалық әдебиеттерді талдау, жалпы білім беретін мектепте және арнайы білім беру мекемелерінде жұмыс тәжірибесі қазіргі кезеңде студенттердің түзету-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру процесін жандандырудың жаңа өнімді жолдары мен құралдарын іздестіру қажеттілігі бар екенін көрсетті, бұл оны тиімдірек және мақсатты етуге мүмкіндік береді.

Бастапқы нүкте "түзету - педагогикалық іс-әрекетке дайындық" ұғымын талдау болды, оны біз оқытуда қиындықтары бар балаларды түзетуге, дамытуға, тәрбиелеуге және оқытуға бағытталған және әлеуметтік, адамгершілік және кәсіби көзқарастар мен сезімдерді, түзету-педагогикалық іс-әрекет тәжірибесін, білімнің оңтайлы мөлшерін қамтитын мұғалімнің жеке басының күрделі интегративті сапасы ретінде анықтадық түзету-педагогикалық процестің теориялары мен практикасы және практикалық дағдылар мен дағдылардың қажетті жүйесі. Осыған сүйене отырып, біз болашақ мұғалімдерді түзету және педагогикалық қызметке дайындау жүйесін құрудың тәсілдерін анықтадық.

Қорытынды

Зерттеу көрсеткендей, бұл әдістеме оқу-тәрбие процесінің мазмұнын идеялармен, тұжырымдамалармен, теориялармен байытуды қамтитын жағдайлар жиынтығы болған кезде сәтті жұмыс істейді және дамиды. Студенттердің бұл тұрғыдағы білімі мен ептілігі түзету-педагогикалық процесті жүзеге асыруға кәсіби дайындығын қалыптастыруға ықпал

етеді; дайындық процесінде студенттердің әртүрлі іс-әрекеттерінің үйлесімі; оқытуды алгоритмдеу қалыптасады.

Осылайша, ЖОО-да болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығы студенттің психологиялық құзыреттілігінің негізгі компоненттерін қалыптастыру бойынша жұмыс берушілердің сұраныстарына сәйкес жүйелі, мақсатты, икемді өзгеретін жұмыстармен байланысты: білім алушылардың психологиялық білім және оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық заңдылықтары; психологиялық білімді кәсіби деңгейде қолдану дағдылары мен қызметі; жалпы білім беретін мектепте педагогикалық қарым-қатынас пен педагогикалық қызметті ұйымдастыруға қажетті жеке қасиеттер қалыптасады.

Студенттердің түзету-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындығының деңгейі туралы объективті ақпарат алу үшін индикаторлар жүйесі бөлінді, олардың жалпыланған элементтері түзету-педагогикалық қызметке жеке дайындық көрсеткіштері және түзету - педагогикалық қызметке кәсіби дайындық көрсеткіштері болып табылады.

Осылайша, эксперимент нәтижелері болашақ мұғалімдерді түзету педагогикалық қызметіне кәсіби дайындаудың тиімді моделін жүзеге асыру инклюзивті білім беру жағдайында балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету сапасын арттыруға ықпал ететіндігінің дәлелі болып табылады.

Зерттеудің одан әрі дамуы біздің ойымызша, келесі өзекті бағыттарда жалғасуы мүмкін:

- аудиториядан тыс шығармашылық қызмет процесінде зерттелетін дайындықты сәтті қалыптастыру шарттарын одан әрі зерттеу;
- түзету-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындықты қалыптастырудың компьютерлік диагностикалық бағдарламаларының, жүйелік диагностикаларының кешенін әзірлеу;
- болашақ мұғалімдерді нақты түзету-педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындау мүмкіндіктерін зерттеу.

Әдебиет тізімі:

1. Антонова Л.А. Подготовка педагогов инклюзивного образования во Вьетнаме. // Актуальные проблемы коррекционной педагогики и специальной психологии: ЧТУ. 2015. с. 11-13.
2. Takala.M. (2007).The work of classroom assistants in special and mainstream education in Finland. *BritishJournalofSpecialEducation*. 3-/(1). 50-57.
3. Михальченко К.А. Инклюзивное образование - проблемы и пути решения / К.А. Михальченко // Теория и практика образования в современном мире. СПб.. 2012. С. 77-79.
4. Lewis I. *Inclusive teaching for children with disabilities*. Hollingworth.UK, 2013
5. Алехина, С. В. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании / С.В. Алехина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова // Психологическая наука и образование. 2011. № 1. С. 83-92.
6. Яковлева, И.М. Подготовка педагогов к реализации инклюзивного образования / И.М. Яковлева // Инклюзивное образование: методология, практика, технология: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / Москва. 2011. С. 242-243.
7. Олиференко Л.Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: учеб.пособие/Л.Я. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Деменьева. 3-е изд., испр. и доп. Москва. Академия, 2009.
8. Бадмаев С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. Москва. Наука, 2005№-257 с.
9. Жигорева М.В. Дети с комплексными нарушениями в развитии. педагогическая помощь: учеб.пособие / М.В. Жигорева. 2-е изд., испр. Москва. Академия, 2008.
10. Кащенко, В. П. Педагогическая коррекция. Исправление недостатков характера у детей и подростков / В. П. Кащенко. Москва. Издательство Юрайт, 2019. 231 с.
11. Hillenbrand K. *Correctional pedagogy.Teaching difficult students*. М.: Akademiya, 2007.

P. 237.

12. Нагорнова А.Ю. Особенности профессиональной подготовки будущего педагога к коррекционной педагогической деятельности с учащимися // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 2. ;

URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=5671> (дата обращения: 20.02.2022).

13. Гонеев А.Д. и др. Основы коррекционной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений/ А.Д.Гонеев, Н.И.Лифинцева, Н.В.Ялпаева; Под ред В.А. Слостенина. 2-е изд., перераб. Москва. Академия, 2002. 272 с.

14. А. В. Пилипенко. Коррекционная педагогика с основами специальной психологии. Учебное пособие. Владивосток.-2008.-45 с.

15. Walther-Thomas, C., Bryant. M.. & Land. S. (1996). Planning for Effective Co-Teaching The Key to Successful Inclusion: The Key to Successful Inclusion. Journal for Special Educators, 17(4), 255 264.

16. Мишина Г.А. Коррекционная и специальная педагогика: учеб. пособие для учреждений сред. проф. образования/Г.А. Мишина, Е.Н. Моргачева. Москва ФОРУМ. ИНФРА-М, 2007.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Жолдасбеков Абдіманап Абдиразақұлы - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан. email: abeke56@mail.ru

MRNTI: 51-37:373

<https://orcid.org/0000-0001-5031-3732>

<https://orcid.org/0000-0002-7777-8115>

<https://orcid.org/0000-0002-0836-7750>

Torebek Y.Zh., Abdualieva M.A. *, Tursynbayev A.Z.

PhD, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

PhD, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Candidate ped.science, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**COGNITIVE - DIDACTIC POSSIBILITIES
OF USING COMPUTER RESOURCES FOR EDUCATIONAL
PURPOSES DURING SCHOOL GEOMETRY TEACHING**

*Автор - корреспондент: Abdualieva82@mail.ru

Abstract: The goal of the century is to achieve the formation of a humane, businesslike, resilient, multicultural person who can overcome political, economic and spiritual crises during the transition of society to market relations. Therefore, it is known that today one of the most important issues is the training of mentally mature, well-developed, hardworking, self-sufficient and professional professionals. The main idea of the sciences that study learning and its features is that reliance on learning motives in the learning process is very successful, stimulates the learning process, motivation, gives excellent results and plays a key role in the components of learning activities. That is, one of the reasons influencing the learning of a lesson by a student is motives. Motives arise from motives that motivate and guide the child towards learning. These reasons include the use of computer resources in the learning process. The article discusses the cognitive and didactic possibilities of using educational computer resources in the learning process.

Key words: geometry, school, learning process, motives, computer resources, cognitive and didactic capabilities

Аннотация: Цель века - добиться формирования гуманного, делового, жизнестойкого, многокультурного человека, который сможет преодолеть политические, экономические и духовные кризисы при переходе общества к рыночным отношениям. Поэтому известно, что сегодня одним из важнейших вопросов является подготовка умственно зрелых, хорошо развитых, трудолюбивых, самодостаточных и профессиональных профессионалов. Основная идея наук, изучающих обучение и его особенности, заключается в том, что опора на учебные мотивы в процессе обучения очень успешна, стимулирует процесс обучения, мотивацию, дает отличные результаты и играет ключевую роль в компонентах учебной деятельности. То есть одна из причин, влияющих на усвоение учеником урока - мотивы. Мотивы возникают из мотивов, которые мотивируют и направляют ребенка к обучению. Эти причины включают использование компьютерных ресурсов в процессе обучения. В статье рассматриваются познавательные и дидактические возможности использования компьютерных ресурсов учебного назначения в процессе обучения.

Ключевые слова: геометрия, школа, процесс обучения, мотивы, компьютерные ресурсы, познавательные и дидактические возможности

Түйін: Ғасыр мақсаты - қоғамның нарықтық қатынастарға көшу кезеңінде саяси, экономикалық және рухани дағдарыстарды еңсере алатын адамгершілігі мол, іскер, төзімді, мәдениетті тұлғаны қалыптастыруға қол жеткізу болып табылады. Сондықтан, бүгінгі таңда ой-өрісі жетілген, жан-жақты дамыған, еңбекқор, өзін-өзі қамтамасыз ете алатын, кәсіби білікті мамандарды даярлау өзекті мәселелердің бірі екені белгілі. Оқытуды және оның ерекшеліктерін зерттейтін ғалымдардың негізгі идеясы – оқу үрдісінде оқу мотивтеріне сүйену өте табысты, оқу процесін ынталандырады, ынтасын арттырады, тамаша нәтиже береді және оқу әрекетінің құрамдас бөліктерінде шешуші рөл атқарады деп санайды. Яғни, оқушының сабақты меңгеруіне әсер ететін себептердің бірі – мотивтер. Мотивтер баланы оқуға итермелейтін және бағыттайтын

мотивтерден туындайды. Бұл себептерге оқу үдерісінде компьютерлік ресурстарды пайдалану жатады. Мақалада компьютерлік ресурстарды оқу үдерісінде білім беру мақсатында пайдаланудың когнитивтік және дидактикалық мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: геометрия, мектеп, оқу үдерісі, мотивтер, компьютерлік ресурстар, танымдық және дидактикалық мүмкіндіктер

Introduction

«The goal of the century is to achieve the formation of a civilized XXI century creator, enterprising, flexible, versatile cultured individual who can overcome political, economic and spiritual crises during the transition of society to market relations» [1]. Therefore, one of the most important issues in our country is the preparation of comprehensively educated specialists who have the ability to independently search and improve their professional skills. «It is necessary to continue the work of developing digital education, connecting to the broadband Internet and equipping our schools with video equipment» [2, p. 6].

Theoretical analysis The main point of the sciences that study learning and its features is that relying on learning motives during teaching is a great success [3]. Educational process researchers P.Y. Halperin, N.F. Talyzina, A.K. Markova, G.I. Shchukina, R.I. Ushakov came to the conclusion that in order to achieve the intended goal in the course of teaching, he should stimulate learning motives and combine it with education [4]. And S. L. Vygotsky, D. B. Elkonin and others have determined that stimulating the learning process, motives, gives great results and plays a decisive role among the components of learning activities. That is, motives are one of the reasons that affect the student's complete learning of the lesson. Motives arise from the reasons that encourage and guide the child to study. A child's learning motives depend on his interests and needs. To increase the student's interest, changing the lesson and using different methods will give good results.

A.N. Leontiyev came to the conclusion that «if there is no motive, then there is no action» [5]. Everyday motivations, in the educational process, affect the development of the student, the formation of consciousness, and new things arise through these motivations.

According to V. V. Davydov, the theory of action came from the main ideas that formed the basis of the cultural-historical concept of L. S. Vygotsky. From the beginning of 1925, L.S. Vygotsky began to deeply consider the concept of socio-historical activity and its application in the field of psychology. According to Academician V.V. Davydov, «Activity can be called only activity connected with the complex change of material and social reality surrounding a person.»

Action, according to A.N. Leontiev, consists of necessity, obligation, action and operations. The need here is considered as the unity of the basic task-goal of the activity and the conditions for its achievement. According to the concept of A.N. Leontiev, the task is performed when a certain action is performed, and its implementation is connected with the use of certain means. Clarifying this scheme of A.N. Leontiev, Academician V.V. Davydov shows the following structural elements of activity: need, emotion, tasks, action, motive for action, means used for action, plan - these are cognitive processes. and will [6].

Human activity is a conscious activity, and labor activity requires special knowledge and business skills, which may come with a long-term special study or work activity, it is called professional activity. Operative activity is professional activity. Action is the observation and management of technical technology from a certain distance, which is technically equipped. The psychological theory of action should reveal its meaning, one of the most important qualities of a person should be depicted in action and the «multifacetedness of the phenomenon of action». an important way of looking at the real world around a person from the point of view of activity.

Currently, it is impossible not to use computer educational resources in the functioning of the integrated system of continuing education and the management of this system. The use of educational computer resources in the educational process is an urgent need of modern society.

The use of educational computer resources in the curriculum is the continuation and development of the long-term process of introducing technical means into the curriculum.

Informatization of education is one of the main and socially significant areas of the informatization process in modern society. Informatization of education refers to the process of improving the quality of education and vocational education, based on the widespread use of computer equipment and information technologies, as well as improving civic education in the context of the modern information world community.

This computer is used in the curriculum in three forms: a coach, an assistant who performs certain functions instead of a teacher, a device that simulates the behavior of a certain environment, and a specialist. The greatest prerequisites are determined by the use of educational computer resources during training for the purpose of simulation modeling, which creates conditions for the development of thinking skills for the formation of decision-making skills. It is more efficient to perform tasks in conversation mode using computer tools, which provides personalization of training. The use of computer training programs in geometry lessons is especially effective.

In the process of informatization of education, as a rule, there are two different approaches. The first of them is devoted to the use of educational systems, which are traditionally used as a means of informing and teaching students. The second aims to use computer resources as a cognitive tool to analyze, access, interpret and organize your knowledge and present that knowledge to others.

Practical part

In order to focus students' efforts on «researching» on the goal and solving the main problems of the taught topic, the teacher should clearly define the process of working with computer resources of education in advance.

The analysis of the use of computer resources in the learning process shows that most of the computer learning tools are designed to automate the task generation process or to control the learning activity, moreover, they are used episodically and often unsystematically.

In his monograph [7], I. V. Robert pointed out that.." the use of fragmented software training tools to fill the gap" of the traditional method hinders the success of both learners and educators.»

The problem is that computer resources cannot simply be added to the existing didactic system and cannot be expected to revolutionize the field of Education. The nature of educational computer resources contributes to the formation and development of human mental structures, as well as thinking. Such characteristics correspond to cognitive processes associated with creative activity and problem solving. The tactics of understanding the nature of phenomena and problem-solving are described as the ability to perceive seemingly obvious events in a new way, to find ways to connect things that are not related to each other at first glance, to establish unique connections between new information

The use of educational computer resources in remote training is grouped into several groups that form files, several topics. For example, certain topics can be divided into different groups. Students can prepare for lessons from the previous topic to the new topic in a linear or non-linear way and by connecting these two methods. Dedicated computer resources can manage the student's work and record the individual behavior of each person.

A similar system may include some computer or other computer resource. Machines connected to the same interface provide additional text in the form of interactive displays and explanations of each taught topic.

In the early stages, computer resources are considered a topic in the learning process, providing general information about the operation of the machine, about the programming language, as well as the main tasks of the work of the operator.

And in the Monday stage, the purpose of this topic becomes a means to solve some educational or professional tasks. Turning the topic into a tool in this way excludes the

development of human activity and thinking, assuming the recreation of actions, types of activities and methods of default.

The effectiveness of education in the process of using the computer resources of education is: if we talk about technology and means of distance education, it should be noted that there are many methods of increasing the effectiveness of these types of educational activities, combining distance education courses and providing high - quality, effective distance learning courses that have one common feature-their developers use various tools and technologies, and at the same time, they pay a lot of attention to student support issues.

A similar system may include several computers or other computer resources. The machines connected to the same interface provide additional text in the form of interactive displays and explanations of each of the taught topics.

In the first stage, computer resources are considered as a subject in the learning process, which provides general information about the operation of the machine, about programming languages, as well as the main tasks of the operator's work.

And in the second stage, the purpose of this subject becomes a means of solving some educational or professional tasks. Turning the subject into a tool in this way excludes the development of human activity and thinking, presupposes the re-creation of default actions, types of activities and methods.

Effectiveness of education during the use of computer resources of education is: If we talk about technologies and means of distance education, it should be noted that there are many methods of increasing the efficiency of these types of educational activities, combining distance education courses and providing support to students. High-quality, effective distance learning courses have one common characteristic - their developers use a variety of tools and technologies, and at the same time, they pay a lot of attention to the issues of student support.

Thus, in the educational process, computer resources of education can be used for the following purposes:

- presenting materials in the educational process in the format of audio, video, graphics, texts, making reports, performing given exercises and conducting experiments on the topic;
- to learn through the careful use of educational materials collected on discs, to access the database and useful information on the Internet;
- methods of communication between students, teachers, etc. to provide (e-mail, teleconferences, chats).

Carefully planned and structured use of new computer resources can significantly increase the effectiveness of teaching within certain courses. The software developed for the courses must be suitable for the computer models used by people at work and at home.

Learners may need access to appropriate equipment at additional cost. Students may have computers and network facilities at home and work, or may have access to computers elsewhere. While such practice requirements may further limit the flexibility of distance learning, they also provide a number of advantages.

Results and discussion

The opposite direction of the modern Information Society permeates all types of human activity, including the education system. informatization of education can be considered the fourth revolution in education, which, thanks to the formation of alphabets and printed forms, can have a more radical impact on thinking and learning than the two previous revolutions.

School culture and the role of teachers in the educational process vary depending on the degree of introduction of modern computer resources into education. with an emphasis on self-knowledge of knowledge, the orientation of the teacher's pedagogical activity towards counseling and correction increases. with an increase in the amount of scientific and educational information provided to students with the help of advanced technologies, the requirements for professional training of teachers in the field of basic and relevant disciplines increase. The demand for personal, cultural and pedagogical qualifications has also increased significantly.

Unfortunately, the low pedagogical level is characteristic of many educational computer resources used in the educational process. One of the main reasons for this situation is the creation of specialized computer training programs without the participation of leading specialists in the field of training, specific topics and content, psychology, didactics. At the same time, it is widely known that leading teachers with extensive experience in teaching work are far from computer resources, do not own them, do not understand their importance, because due to the analytical conservative thinking that the introduction of computer resources into the educational process is often considered probable, this approach does not allow using great opportunities to revive theoretical resources. and visual thinking of students.

New educational technologies are explained by scientific and technical education systems, as well as the methods and means used to present, collect, transmit, store and process information in junior and secondary school subjects. A direct relationship is formed between the effectiveness of the implementation of appropriate training and education programs in It, that is, the level of integration of computer resources.

Educational resources are an element of the environment in which the educational process takes place, which is used by students and teachers directly in educational activities. In the process of using computer educational resources, teaching aids, visual training tools, technical training tools and computer resources, the efficiency of laboratory equipment, etc. Information educational resources are a general concept that includes various types of computer resources (as opposed to material resources) used in the field of Education. Examples of computer resources: textbooks, videos, text editors, weekly TV shows, etc.

Information educational resource, a computer resource that is digitally stored and transmitted, is a common term for a digital information object for use in the field of education. The use of computer-based educational resources is an informational educational resource that is used in many situations for reading and citation. A poster, anthology, collection of reports can be a source of such information. In addition, a digital encyclopedia consisting of individual articles and links between them, a virtual gallery containing a description of the artist's life with links to his works, a system of test tasks, etc., as a source of such information. can be

Let's present a typology of computer resources used in the educational process according to their didactic purpose.

1 Study - informs about the amount of knowledge, providing the required level of mastery.

2 Software tools used in the educational process are designed to develop acquired skills, independently repeat or consolidate past material.

3 Observer - intended for monitoring the level of study material (self-monitoring).

4 Information (information-search software systems, information-reference software tools) - offers the user the ability to input, output, store information; forms knowledge and skill in information systematization.

5 The main goal of computer modeling is to study various phenomena and patterns of their flow, making changes to the consistency of the system's work, measuring the necessary data and further processing them.

6 Demonstration (showing) - provides graphic analysis of studied drawings and drawings. Currently, there are guidelines, rules of safety equipment, etc. programs for display have been created.

7 Accounting - designed to automate various calculations.

- So, we analyze the main areas of application of educational computer resources and relevant scientific literature in the teaching of geometry and come to the conclusion that the informatization of the geometry course not only occupies a leading position, but also develops at a very high speed. Many of the works of leading scientists of the country and abroad are devoted to the problems of using computer resources in the field of Education. But many of them did not pay due attention to school education. But it is known that only through the secondary education system, the state has the opportunity to increase the information culture of almost all members of

society. The use of educational computer resources in the process of geometric education of students leads them morally and psychologically not only to the study of geometry at work, but also to the use of computer technologies in future professional activities. But it is not enough to talk about the problem of information when teaching school geometry in some higher educational institutions of our country. The following reasons are more obvious that prevent the effective use of educational computer resources in the process of teaching geometry:

- modern computer classes do not teach geometry enough;
- lack of special computer software for teaching geometry;
- insufficient number of teachers specially trained to use special computer software for teaching geometry;
- insufficiency of computer training programs that meet the requirements of students' geometric training.

The widespread use of educational computer resources in the field of Education provides opportunities for improving and increasing the effectiveness of educational work, ensuring the effectiveness of the pedagogical process. Therefore, changes in the method and form of all types of educational activities, in the style of thinking are inevitable, as a result of which certain advantages appear and certain problems arise. Conventionally, they can be defined as problems in the teacher - student-IT system. The study of these issues is currently in the first place in the theory and practice of teaching.

In this regard, it is necessary to make some adjustments to the strategy for the use of computer resources as an educational tool in the educational process, as well as to the development of appropriate educational programs and methods for their use. At each stage of the integrated system of continuing education, it is necessary to clearly distinguish between the need and the ability to use educational computer resources as educational tools (training, development). In the preschool education system and in elementary grades, this is especially true for computer games; in addition, the information system performs the functions of consultants and instructors; at the later stages-this is an orientation and examiner; at the level of professional training - a partner in solving specific educational and production tasks (with this approach, the role of differentiated psychological and pedagogical research, which takes into account age characteristics in the process of training and design, significantly increases the training. In recent years, various software tools have appeared, with the help of which the teaching of various disciplines is carried out more efficiently. Today, teachers actively use them in the process of teaching geometry, in addition, pedagogical education is aimed at training specialists who are preparing to use computer educational resources to achieve the highest quality of education of students in geometry lessons. In the study, 83.12% of teachers confirmed that they use computer resources for daily learning, and only 1.28-5.6% use them occasionally or rarely. According to 30%, they use the Internet in preparation for classes or performances. 96.47% of the teaching staff say that educational computer resources make it easier to prepare classes and allow them to be modified, but 1.58% answer the opposite. In addition, it should be noted in the study that almost 100% of students want to use a computer in the classroom. Students say that it arouses their great interest and thus motivates them to study.

Conclusions

Taking into account the cognitive and educational possibilities, let's list a number of advantages and educational possibilities of the computer: using a computer, students' interest in the topic being taught increases and their motivation increases; with the help of various colors, multimedia and audio materials, information becomes diverse; the computer makes it possible to organize individual training based on the student model, which takes into account the; The use of a computer contributes to the student's active participation in the learning process, makes it possible to focus on the most important objects of the subject under study; students will have the opportunity to use a large amount of information; expands the sets of applicable learning tasks.

In the course of research, it was found that the use of computer programs has a positive effect on the educational process compared to the use of traditional teaching methods. The implementation of training with the help of computer resources should not completely replace traditional training methods, but be used as an additional tool for creating a successful educational activity.

References

- 1 N.A. Nazarbayev. «Strategy Kazakhstan-2050: a new political course of the established state»: Address to the people of Kazakhstan // Egemen Kazakhstan. 2012, December - 14. (<https://www.akorda.kz>)
- 2 Taubaeva Sh. Methodology of pedagogy. - Almaty: Karasai, 2013. 432 p.
- 4 Ushakov R.I. Targeted programming for solving strategic problems in the education sector of the Russian Federation // Alma mater. Vestnik vyssh. shk. - 2017. - No. 12. - P.7-10
- 5 Leontiev A.N. Activity. Consciousness. Personality. –М.: Mysl, 2007.-228s.
- 6 Davydov V.V. Recent performances. - М.: Experiment, 2008.-88 p.
- 7 Gubsky E.F., Korableva G.V., Lutchenko V.A. Philosophical Encyclopedic Dictionary. – М.: Infra-M, 2000. - 620 p.
- 8 Kazakhstan. Compact encyclopedic dictionary / ed. B. Pity. - Almaty: "Kazakh encyclopedia" general edition, 2015. - 560 p.
- 9 Robert I.V. Theory and methodology of informatization of education. Psychological, pedagogical and technological aspects: monograph. - М.: Publishing house Pedagogy, 2015. - 400 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Абдуалиева Маржан Амирбековна – PhD докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, «Физика» кафедрасының доценті, телефон: Abdualieva82@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

МРНТИ: 14.35.07

<https://orcid.org/0000-0001-6631-0069>

Ни Ю.И. *, Сулейменова С.Н.

магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

К ВОПРОСУ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

*Автор-корреспондент: kayashik@bk.ru

Аннотация: Внедрение инклюзии - настоящий вызов современного мира. Сегодня общество ставит социальный заказ – создание безопасного образовательного пространства, который обеспечит равноправный доступ обучения всем детям без исключения. Инклюзивное образование включает в себя учет индивидуальных особенностей каждого учащегося и в соответствии с их возможностями построить эффективный учебный процесс. В связи с этим особую роль играет педагогическая подготовка педагогов-психологов и то, как будущие специалисты используют свои профессиональные умения, компетентность в условиях инклюзивного образования. В стране отмечаются значительные работы по интеграции особенных детей в общеобразовательную среду: предоставляются выбор форм обучения для детей, разрабатываются образовательные программы, государственные проекты по осуществлению обучения специалистов к инклюзивному образованию и т.д. В данной статье проанализирована проблема подготовленности будущих педагогов-психологов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивной школы, а также приведены модели инклюзивных компетенций профессиональной готовности в системе инклюзивного образования. Целями исследования данной научной статьи является изучение готовности будущих педагогов-психологов к работе в условиях инклюзивного обучения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, педагогическая компетентность, педагогическая подготовка, инклюзивная готовность, профессиональные компетенции, инклюзия, инклюзивные компоненты готовности

Түйін: Инклюзияны енгізу – қазіргі әлемнің нағыз сынағы. Бүгінгі таңда қоғам әлеуметтік тапсырыс береді – барлық балаларға оқудың тең қол жетімділігін қамтамасыз ететін қауіпсіз білім беру кеңістігін құру. Инклюзивті білім беру әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруді және олардың тиімді оқу процесін құру мүмкіндіктеріне сәйкес жүргізуді қамтиды. Осыған байланысты педагог-психологтардың педагогикалық дайындығы және болашақ мамандардың инклюзивті білім беру жағдайында өздерінің кәсіби дағдыларын, құзыреттіліктерін қалай пайдаланатыны ерекше рөл атқарады. Елде ерекше балаларды жалпы білім беру ортасына интеграциялау бойынша елеулі жұмыстар атап өтіледі: балаларға арналған оқыту нысандарын таңдау ұсынылады, білім беру бағдарламалары, мамандарды инклюзивті білім беруге оқытуды жүзеге асыру жөніндегі мемлекеттік жобалар және т. б. әзірленеді. Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың инклюзивті мектеп жағдайында кәсіби қызметке дайындығы мәселесі талданады, сонымен қатар инклюзивті білім беру жүйесіндегі кәсіби дайындықтың инклюзивті құзыреттіліктерінің модельдері келтірілген. Осы ғылыми мақаланы зерттеудің мақсаты болашақ педагог-психологтардың инклюзивті оқыту жағдайында жұмысқа дайындығын зерттеу болып табылады.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, педагогикалық құзыреттілік, педагогикалық дайындық, инклюзивті дайындық, кәсіби құзыреттілік, инклюзивті дайындық компоненттері.

Abstract: The introduction of inclusion is a real challenge of the modern world. Today, society sets a social order – the creation of a safe educational space that will ensure equal access to education for all

children without exception. Inclusive education includes taking into account the individual characteristics of each student and in accordance with their capabilities to build an effective learning process. In this regard, a special role is played by the pedagogical training of teachers-psychologists and how future specialists use their professional skills and competence in inclusive education. Significant work is being done in the country to integrate special children into the general education environment: a choice of forms of education for children is being provided, educational programs are being developed, state projects are being developed to train specialists in inclusive education, etc. This article analyzes the problem of the readiness of future teachers-psychologists for professional activity in an inclusive school, and also provides models of inclusive competencies of professional readiness in the system of inclusive education. The purpose of the research of this scientific article is to study the readiness of future teachers-psychologists to work in an inclusive learning environment.

Keywords: inclusive education, pedagogical competence, pedagogical training, inclusive readiness, professional competencies, inclusion, inclusive components of readiness.

Введение

Появление в педагогической науке во второй половине XX в. тенденции гуманизма повлекло за собой усиленное внимание педагогов и психологов к пересмотру роли субъекта образовательного процесса. Теперь же субъект воспринимается в качестве носителя собственного личного опыта, способного к всестороннему развитию себя как личности в концепции личностно-ориентированной парадигмы образования. Однако полноценноэффективное развитие учащегося напрямую зависят от профессиональной педагогической компетентности преподавателей. Вместе с тем, в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, с 2010 года осуществляется внедрение инклюзивного образования, тем самым в содержание педагогической готовности педагогов-психологов стало входить обучение и воспитание детей, которые имеют физические, социальные, эмоциональные, языковые особенности.

Цель исследования - выявление психолого-педагогических условий формирования психолого-педагогической готовности будущих педагогов-психологов к работе в системе инклюзивного образования.

Задачи исследования:

1. определить теоретико-концептуальные основы исследования психолого-педагогической готовности будущих педагогов-психологов к работе в системе инклюзивного образования.
2. определить компоненты, показатели и выявить уровни сформированности психолого-педагогической готовности будущих педагогов-психологов к работе в системе инклюзивного образования с учетом ее структуры.

В научных статьях авторами уже упоминалось о процессе реализации в Республике Казахстана Государственной программы развития образования на 2015-2020 год, результатами которой должно быть преобразование: «...100% школ, детских садов и 70% колледжей и вузов... для принятия учащихся с особыми образовательными потребностями» [1, с 193].

В законе «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования» принятого в июне 2021 года, Президент Касым-Жомарт Кемелевич на V заседании Национального совета общественного доверия отметил важность обновления системы инклюзивного образования с учетом роста количества детей с ограниченными возможностями.

В государстве определен курс на изменения в инклюзивной сфере и определены большие цели по созданию безбарьерной среды для успешного получения образования особенных детей наравне со всеми.

Методы исследования

Исследование по проблеме формирование психолого-педагогической готовности педагогов-психологов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного

образования нами осуществлялось с использованием таких методов, как: методы теоретического анализа и синтеза, системный анализ, анкетирование, опросники, педагогическое наблюдение, интервьюирование со студентами-бакалаврами специальности «Педагогика и Психология»

Теоретический анализ

Вместе с тем в стране все еще существуют проблемы, из-за которого происходит неэффективное введение инклюзивного образования: проблемы непринятия родителями здоровых учеников присутствие в классе детей с особыми образовательными потребностями, неполное материально-техническое обеспечение детских садов, школ, высших учебных заведений, коррекционно-развивающих центров, страх родителей особенных детей в отношении проявления психологического давления и буллингав сторону их детей, а также неготовность психологически и педагогически педагогов-психологов к работе с особыми детьми.

Усиливается конкуренция между специалистами в профессионально-педагогической сфере, новое направление курса образования Республики Казахстан на международный уровень обосновывает актуальность изменения в системе подготовки педагогов-психологов. Перед высшими учебными заведениями ставится задача выполнить социальный заказ общества на выпуск высококвалифицированного специалиста, обладающего высоким уровнем знаний, умений, навыков в структуре инклюзивного образования и способного развить личностный потенциал учащихся в инклюзивной школе.

Авторами указывалось в статье «Современное состояние инклюзивного образования в Республике Казахстан», что в связи с изменением отношения общества к людям с особыми особенностям, теперь педагогу отводится особое место в образовательном процессе: «...от подготовки квалифицированных педагогических кадров, от осознания важности и ответственности своей профессии, от наличия знаний об возрастных и психологических особенностях детей с разными патологиями развития, от их педагогической позиции и личностной ориентации зависит эффективное внедрение инклюзивного образования...» [1, с 194].

Продолжая идею о первостепенной важности места преподавателя в инклюзивном образовании, нами были сделаны выводы, что современным учебным учреждениям необходимо проследить соответствие процесса и результата подготовки педагогов с требованиями к его качеству со стороны личности, государства и общества.

Современное общество выдвигает довольно высокие требования к осуществлению профессиональной деятельности преподавателей, к улучшению своих профессиональных компетенций, которые прописаны в Профессиональном стандарте «Педагог» Республики Казахстан.

Профессиональные компетенции преподавателя – это такие компетенции в его педагогической деятельности, которые помогают на высоком уровне сопроводить учебный процесс учащихся, выстроить эффективную коммуникацию для дальнейшего развития и саморазвития обучающихся. В профессиональные компетенции педагога страны входят: профессиональные ценности, профессиональные знания, практика преподавания и профессиональное развитие.

В Профессиональном стандарте «Педагог» в структуру профессиональных знаний входят такие компетенции преподавателя, как: «...понимание возрастных, личностных, социокультурных особенностей обучающихся/воспитанников, владение стратегиями создания инклюзивной среды и вовлечения обучающихся/воспитанников в процесс обучения и воспитания, выстраивание процесса преподавания, обучения, воспитания с учетом индивидуальных особенностей обучающихся/воспитанников...» [2].

Проблемы влияния недостаточной компетентности педагогов-психологов на создание психологических барьеров и инклюзивных стереотипов рассматривались в

исследованиях Алехины С.В., Голубевой Л.В., Синявской А.А., И.Н. Хафизуллиной, Ю.В. Шумиловской, Г.В. Никитины, и др.

Исходя из изучения готовности студентов к работе в инклюзивных условиях, мы рассматриваем два компонента – психологическую готовность и профессиональную готовность. В содержание психологической готовности мы определяем знание фундаментальных исследований по психологии и специальной педагогике, готовность строить образовательный процесс с использованием разных методов обучения, знание индивидуальных особенностей как здоровых, так и детей с образовательными потребностями. Профессиональная готовность включает в себя проявление специалистами сопереживания (эмпатии), эмоциональное принятие особенных детей во избежание препятствий и стереотипов, готовность вовлекать детей в процесс учебного занятия с целью развития их как полноценных и равноправных личностей.

Неполноценная готовность к работе в инклюзивной сфере приводит к возникновению чувства страха и неуверенности в своих силах, что приводит к внутреннему конфликту между тем, как себя психологически педагог ощущает тем, что как он должен справиться с возложенными на него дополнительными задачами [3].

Основываясь на узконаправленные мысли педагогов, неспособность и неготовность открываться инновационным идеям инклюзии для внедрения их в свою профессиональную деятельность, инклюзивное образование, по большей части, воспринималось долго как препятствие. Именно поэтому требуется пересмотр подходов к инклюзивному образованию, чтобы впоследствии деятельность в инклюзивных условиях не воспринималась как барьер, а стала целью профессиональной подготовки и переподготовки специалистов.

Будущие педагоги-психологи должны уметь не только создавать и планировать учебные программы, знать цели и структуру проектирования процесса инклюзивного обучения, уметь разрабатывать индивидуальные пути развития каждого особенного ребенка, уметь применять методы и средства взаимодействия и вовлечения детей с особыми потребностями в учебный процесс, но и обладать важными в содержании инклюзивного образования компетенциями и качествами. Так Черкасова С.А., Ю.В. Шумиловская, В.В. Хитрюк, О.М. Краснорядцева в структуру важных положительных содержательных качеств, необходимые в подготовке педагогов-психологов включают эмпатию, духовность, толерантность, ответственность, самостоятельность за принятые решения.

Таким образом, на основе исследований ученых, мы рассмотрели разные структуры компонентов инклюзивной готовности: помимо основополагающих когнитивных и операционно-деятельностных компонентов, учеными предлагается введение и креативного компонента (Ю.В. Шумиловская), рефлексивного компонента (И.Н. Хафизуллиной), коммуникативного компонента (В.В. Хитрюк), эмоционально-волевого компонента (О.М. Краснорядцева), мотивационного компонента (Любимова Е.С.), инклюзивная этика (Синявская А.А.).

Подробную характеристику структуры исследователей и выявленные ими компоненты готовности мы представляем в таблице 1, приведенной ниже.

Таблица - 1. Модели готовности и ее компоненты будущих педагогов-психологов к работе в инклюзивном образовании.

Компоненты инклюзивной готовности	Авторы предложенных компонентов
--	--

<ul style="list-style-type: none"> –мотивационный, –когнитивный, –креативный, –деятельностный. 	Ю.В. Шумиловская
<ul style="list-style-type: none"> –мотивационный, –когнитивный, –операционный – рефлексивный. 	И.Н. Хафизуллина
<ul style="list-style-type: none"> –когнитивный, –эмоциональный, –мотивационно-конативный, –рефлексивный –коммуникативный. 	В.В. Хитрюк
<ul style="list-style-type: none"> –мотивационный, –познавательный, –эмоциональный, –волевой. 	О.М. Краснорядцева
<ul style="list-style-type: none"> –мотивационный, –когнитивный, –операционный. 	Е.С. Любимова
<ul style="list-style-type: none"> –инклюзивная этика, включающая в себя ценностно-мотивационный и личностный критерии –инклюзивная теория (когнитивный) –инклюзивная практика (деятельностный). 	А.А. Синявская

Проведя анализ современных психолого-педагогических исследований уровня подготовленности будущих педагогов-психологов, мы пришли к выводу, что целесообразнее рассматривать компоненты педагогической готовности в комплексе, чтобы дать многостороннюю подготовку студентов, а именно включить в содержание инклюзивной готовности не только когнитивные компетенции, но и мотивационные, личностные, что разнится с мнением Ю.В. Шумиловской, определившей важную роль ограниченности компонентов и актуальность их развития каждый по отдельности [4].

Таким образом, в нашем исследовании мы опираемся на то, что образовательный процесс требует внимательное и глубокое вовлечение педагогов в профессиональную деятельность, что осуществляется через постоянное совершенствование педагогических компетенций преподавателей. Именно постоянное саморазвитие, улучшение способностей и ознакомление с новыми знаниями в инклюзивной области поможет успешно решать задачи в обучении и воспитании, а также оказанию всестороннего развития детей с ограниченными возможностями здоровья.

Развитие педагогического мастерства и профессиональных компетенций зависит напрямую от образовательных программ высших школ. По словам спикера Мажилиса, Нигматулина Н., будут разрабатываться индивидуально-развивающиеся программы, способствующие сопровождению учебного процесса в связи с принятым законом.

Во многом совокупность устойчивых мотивов к работе в инклюзивной школе, владение знаниями и умениями решать педагогические задачи в инклюзивной среде, проявления высокого уровня эмпатии к детям с особыми образовательными потребностями, способствует инновационному развитию всего образовательного процесса.

Рассмотрение теоретических подходов исследователей к структуре инклюзивной готовности, помогает нам выявить собственную структуру инклюзивной готовности, определить актуальность эффективного привития у будущих педагогов-психологов такие компоненты профессиональных компетенций как: мотивационный, когнитивный и операционно-деятельностный.

Мотивационный компонент нами определяется как признание субъекта образовательного процесса вне зависимости от его национальных, социальных, физических и интеллектуальных особенностей, формирование внутренней готовности к восприятию учеников с особенностями, устойчивые мотивы к профессиональной деятельности в условиях инклюзивной школы, мотивация на успех реализации инклюзивного процесса, его реализации через соответствующие индивидуально-возрастным нормам методов, приемов.

Когнитивный компонент в нашей структуре педагогической готовности в инклюзивном образовании понимается как совокупность знаний об особенностях психического и физического развития детей с возможностью построения образовательного процесса на усвоение учебных материалов, умение анализировать и оценивать эффективность и успешность своих действий по организации обучения и воспитания в учебном процессе.

Операционно-деятельностный компонент отражает непосредственно способы, методы, приемы, которые применяются в педагогической деятельности с целью выработки у преподавателей педагогических компетенций, а также эффективное умение владеть ими для осуществления взаимодействия между субъектами образовательного процесса: между родителями, учителями и учениками, а также умения правильно проектировать занятие для предоставления особенным детям полноценного занятия, направленное на развитие у него знаний, умений и навыков совместно с остальными детьми.

В рамках нашего исследования мы придерживаемся позиции, что эти три компонента – мотивационный, когнитивный, операционно-деятельностный, - взаимосвязаны в структуре инклюзивного процесса образования. В зависимости от степени разработки структуры, приемов, технологий, траекторий применения компонентов в процессе педагогической готовности, осуществляется улучшение профессиональной деятельности педагогов-психологов. На основании выделенных компонентов нами были выделены уровни готовности специалистов к работе в инклюзивных условиях: пороговый, базовый и повышенный.

Пороговый уровень – от 0 до 5 баллов. Самый минимальный комплекс педагогических компетенций. Понимание структуры инклюзивного образования, психических и физиологических особенностей детей с ограниченными возможностями, носят больше житейский характер, нежели научно-обоснованный. Педагог-психолог с таким уровнем чаще подвергается психологическому давлению в инклюзивной сфере, неуверенность, чувствует страх и имеет слабо выраженную адаптацию к инклюзивной среде, имеет плохое представление и об организации учебного процесса с учетом развития детей разной категории. Слабо выражены ценностно-ориентированные установки и мотивация получить специальные знания, отсутствие интереса работы в инклюзивной школе, ответственность и активность проявляются по необходимости, творческие и креативные способности не выделяются.

Базовый уровень - от 6 до 11 баллов. Педагог-психолог с базовым уровнем фрагментарно понимает содержание и структуру инклюзивного образования, средне выражено понимание актуальности применения форм, приемов и методов технологического обеспечения на занятиях. При стабильно выраженной мотивации в получении инклюзивных знаний, стремлении помочь и понять особенных детей, имеет неполное представление об организации учебного процесса с учетом индивидуально-возрастных особенностей всего класса.

Повышенный уровень - от 12 до 16. Сильно выраженные желания осуществить педагогическую деятельность, мотивация в проектировании занятий в инклюзивном образовании. Специалист демонстрирует полное понимание специфики инклюзивного образования, умение применять инновационные технологии и методы в процессе занятия, а также эффективно использовать различные технические средства с целью улучшения взаимодействия особенных детей в учебном процессе.

Данная характеристика уровней компонентов педагогической готовности будущих педагогов-психологов, помогает нам выявить степень овладения студентами каждым компонентом инклюзивной готовности, уровень сформированности компетенций бакалавра, необходимых для успешной реализации инклюзивных принципов в профессиональной деятельности, а также оценку ее эффективности. Смена из одной группы уровня на другую происходит при количественных и качественных изменений, что раскрывает системный и последовательный переход этапов диагностики формирования готовности к работе в инклюзивных условиях.

Результаты и их обсуждение

Нами был рассмотрен термин «готовность», которое определяется разными исследователями как согласие личности к какой-либо деятельности [5], как состояние содействия чему-либо в целях выполнения действий [6], как желание осуществить принятые решения личностью [7]. Теоретический анализ научной литературы позволяет нам рассмотреть интерпретацию понятия «готовность» в двух направлениях: как качество личности и как состояние в профессиональной деятельности инклюзивного образования.

Мы придерживаемся позиции, что готовность личности зависит от внутреннего положительного и активного отношения ее к деятельности, то есть во многом готовность личности – это социальные ориентиры личности, особенности ее поведения, а также ее индивидуальные качества и возможности.

В данной статье нами было проанализировано понимание готовности студентов-бакалавров, а также выделены основные, по нашему мнению, компоненты в инклюзивном образовании – мотивационный, когнитивный, операционно-деятельностный, и охарактеризованы уровни сформированности инклюзивной готовности студентов-бакалавров.

Выводы

Таким образом, мы подводим итог, что важнейшей особенностью деятельности педагога-психолога в инклюзивном пространстве является разновариантность и многогранность его профессиональной деятельности, что невозможно провести без полноценного процесса инклюзивной готовности.

Инклюзивная готовность понимается как стойкие качества личности, которые представляют собой предпосылки педагога к обучению особенных детей в соответствии с требованиями социального заказа. В структуру инклюзивной готовности исследователи включают разные компетенции, но мы определили наиболее важные компетенции и соединили их в группу трех компонентов – мотивационный, когнитивный и операционный.

Каждый современный педагог-психолог должен воспринимать осуществление своей профессиональной деятельности в условиях инклюзивной школы уже не как инновационный процесс, а как обыденное явление в образовательном пространстве, что в дальнейшем послужит формированию культуры взаимодействия субъектов образовательного процесса - педагога, учащихся и родителей.

Список литературы:

1. Ардак А.З., Ни Ю.И. Современное состояние инклюзивного образования в Республике Казахстан. Тез.докл.VII международной науч.конф.,Перспективы развития современной науки. г. Тэгу (Южная Корея), 2022, С. 193-194.

2. Приказ и.о. Министра просвещения Республики Казахстан от 15 декабря 2022 года № 500 «Об утверждении профессионального стандарта «Педагог». М: ИПС Адилет, 2022 г., С 5.

3. Краснорядцева, О.М. Опыт разработки и реализации психолого образовательного сопровождения процесса подготовки высококвалифицированных рабочих // Вестн. Томского государственного университета., 2017. - № 5, С. 72-82.

4. Шумиловская, Ю.В. Подготовка будущего учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования. Дис. ... канд. пед. наук. Шуя, 2011, 173 с.

5. Козырева О.А., Стоянова Е.И. Дефиниции «готовность», «инклюзивная готовность» будущего педагога к работе в условиях инклюзивного образования как предмет исследования. Инновационные проекты и программы в образовании, 2016. - № 5, С. 39-45.

6. Карынбаева, О. В. Подготовка педагогов в дополнительном профессиональном образовании к формированию инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных организациях: автореф. дис. ... канд. пед. наук – Тольятти, 2016, 25 с

7. Обухов, А. С. Психолого-педагогическое взаимодействие участников образовательного процесса: учебник для академического бакалавриата / А. С. Обухов, М. Н. Швецова, А. М. Федосеева, Н. М. Мякишева и др. М.: Юрайт, 2017, С. 422

Referens liste:

1. Ardak A.Z., Ni Yu.I. The current state of inclusive education in the Republic of Kazakhstan. Tez.dokl. VII International Scientific Conference, Prospects for the development of modern science. Daegu (South Korea), 2022, pp. 193-194.

2. Order of the Acting Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated December 15, 2022 No. 500 "On approval of the professional standard "Teacher". М: ILS Adilet, 2022, From 5.

3. Krasnoryadtseva, O.M. Experience in the development and implementation of psychological and educational support for the process of training highly qualified workers // Vestn. Tomsk State University., 2017. - No. 5, pp. 72-82.

4. Shumilovskaya, Yu.V. Preparing a future teacher to work with students in an inclusive education. Dis. ... candidate of Pedagogical Sciences. Shuya, 2011, 173 p.

5. Kozyreva O.A., Stoyanova E.I. Definitions of "readiness", "inclusive readiness" of a future teacher to work in inclusive education as a subject of research. Innovative projects and programs in education, 2016. - No. 5, pp. 39-45.

6. Karynbaeva, O. V. Preparation of teachers in additional professional education for the formation of an inclusive educational environment in general education organizations: abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences – Togliatti, 2016, 25 s

7. Obukhov, A. S. Psychological and pedagogical interaction of participants in the educational process: textbook for academic bachelor's degree / A. S. Obukhov, M. N. Shvetsova, A.M. Fedoseeva, N. M. Myakisheva, et al. М.: Yurayt, 2017, p. 422

сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта)

Ни Юлия Игоревна - магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
87473373630, kayashik@bk.ru

МРНТИ: 15.01

<https://orcid.org/0000-0002-6654-7055>

<https://orcid.org/0000-0002-3399-537X>

<https://orcid.org/0000-0002-2143-4946>

¹Досжанова Ж.Т.*, ²Курбанова Г.Н., ¹Керимбекова Ж.У.

¹старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²д.п.н., профессор Бухарский ГУ им.Абу Али ибн Сина. Ташкент, Узбекистан

¹старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИНТЕРНЕТ - ЗАВИСИМОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ

***Автор-корреспондент: ghanna_dos76@mail.ru**

Түйін: Әрине, біздің заманымызда Интернет өзекті болып келеді және әрқашан өзекті болып қала береді, өйткені онсыз бүгінгі өмір мүмкін емес. Интернетті пайдаланатын адамдар үйден шықпай-ақ бір-бірімен сөйлесе алады, мысалы, қолайсыз ауа-райында; олар кітапханаға бармай-ақ жаңалықтарды, кітаптарды көре алады, олар шықпай оқи алады, мысалы, басқа елден немесе қаладан. Қазіргі уақытта көптеген ұйым, компания, фирмалар өз қызметін компьютерлік желісіз жүзеге асыра алмайды. Компьютерлік желілер сферасы тұтынушыларға өзінің жетілдірулері мен жаңа бағдарламаларын ұсына отырып, жедел әрі тұрақты дамып келеді. Компьютер, интернет адамға көмекші бола алады, бір жағынан оның жеке кеңістігіне үлкен қауіп төндіретін ақпараттық қоқыс әкелетін жау болуы да мүмкін. Әсіресе, қазіргі таңда жасөспірімдер арасындағы интернет-тәуелділіктің кең таралуы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Интернет адам өмірін жеңілдетеді, ол өте пайдалы, бірақ бұл тамаша технологияның жаман жағы да бар - Интернетке тәуелділік.

Кілт сөздер: интернет, тәуелділік, зиян, мүмкіндік, ауру, денсаулық, психика, қиял, мінез-құлық, ақпарат

Abstract: Of course, the Internet in our time remains relevant and will always be relevant, because without it, today's life is impossible. People using the Internet can communicate with each other without leaving home, for example, in inclement weather; they can view news, books without going to the library, they can study without leaving, they can also bring, for example, from a country or city. From now on, many organizations, companies and firms cannot carry out their activities without a computer network. The field of computer networks is rapidly and steadily developing, offering its customers its improvements and new programs.

A computer and the Internet can be a person's assistant, on the one hand, an enemy carrying information garbage that poses a great threat to his personal space. Especially in our time, one of the urgent problems is widespread Internet addiction among teenagers. The Internet makes human life easier, it is very useful, but there is also a bad side of this wonderful technology - Internet addiction.

Key words: Internet, addiction, harm, opportunity, illness, health, psyche, fantasy, behavior, information

Аннотация: В статье автором дана попытка исследования интернета с положительной стороны и с отрицательной, также описано как интернет может помогать, если использовать его в меру и с пользой, и показаны аргументы, как интернет негативно влияет на работу мозговой активности и на познавательные процессы человека. Конечно, интернет в наше время остается актуальным и будет актуальным всегда, ведь без него нынешняя жизнь невозможна. Люди при помощи интернета могут общаться друг с другом не выходя из дому, например, в ненастную погоду; могут просматривать новости, книги, не ходя в библиотеку, могут заниматься учебой не выезжая, так же привести, к примеру, из страны или города. Отныне многие организации, компании и фирмы не могут осуществлять свою деятельность без компьютерной сети. Сфера компьютерных сетей стремительно и неуклонно развивается, предлагая своим клиентам свои усовершенствования и новые программы.

Компьютер и Интернет могут быть помощником человека, с одной стороны, врагом, несущим информационный мусор, представляющий большую угрозу его личному пространству. Особенно в наше время одной из актуальных проблем является широко распространенная интернет-зависимость среди подростков. Интернет облегчает человеческую жизнь, он очень полезен, но есть и плохая сторона этой замечательной технологии - интернет-зависимость.

Ключевые слова: интернет, зависимость, вред, возможность, болезнь, здоровье, психика, фантазия, поведение, информация

Введение.

Что же такое интернет-зависимость? Это навязчивое и сильное желание использовать интернет и избыточное его использование, а также максимально долгая продолжительность проведения времени в сети. Странно, но интернет-зависимость не является психологическим заболеванием, хотя эта зависимость очень пагубно влияет на человека в целом.

Впервые этот термин ввел в обиход американский психиатр Айвен Голдберг в 1994 году (Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика). Он не приравнивает эту болезнь к алкоголизму и к наркомании, так как обе разрушительные болезни имеют психологическое влияние на мозг и психику человека. Употребляя алкоголь и наркотики, человек наносит колоссальный урон и организму человека - печени, сердцу, кровеносной системе. А интернет-зависимость, в первую очередь, меняет человека, побуждает человека на стресс, понижает или же повышает самооценку [1,89].

В интернете вообще есть практически все, что может заинтересовать человека. Найдя свое влечение к какому-нибудь хобби, интернет заманивает людей в мир виртуальной реальности. Также, ученые-психологи Малыгин В.Л. [10,36], Кочетков Н.В. [9,148], Пан А.С. [11,75] отметили, что если человек имеет самоконтроль и силу воли, то интернет не будет представлять опасности, но если человек распушен и имеет привыкающий характер, склонен менять свой выбор, неуверенный и слабохарактерный, то он найдет теплое и уютное место в интернете. Люди не должны уделять огромное время интернету, даже если это безобидное прочтение книг. Даже читая книги в электронном варианте, нужно делать перерывы и обязательно заниматься небольшими физическими нагрузками. В интернет-зависимость входят еще очень интересные болезни, такие как сидячий образ жизни, игромания, зависимость от социальных сетей, недоблогеры и многие другие.

Данное направление исследований в современной науке является одним из «молодых» и на сегодняшний день мало изученных. Существующие знания о феномене интернет-зависимости нуждаются в теоретическом обосновании, новых фактах, эффективных методах диагностики и психологического воздействия (профилактики, коррекции).

Целью и методы исследования является изучить психологические особенности влияния акцентуации характера на формирование Интернет-зависимости.

Методы исследования: анализ психологических исследований, проведенных по данной проблеме на основе применения анкетирования и тестирования респондентов, выявление положительных и отрицательных сторон.

Теоретический анализ.

Оценка положительных и отрицательных качеств интернета.

- **Общение с друзьями, близкими и другими людьми** на расстоянии не выходя из дома, не тратя деньги на звонки в другую страну, иметь возможность связаться с человеком из любой точки мира - это огромное достижение человечества. Проходя долгую эволюцию, человечество смогло продвинуть коммуникацию на высший уровень, начиная от отправки голубей по почте, заканчивая отправкой мессенджера в соцсетях за доли

секунды. Ведь раньше люди преодолевали огромное расстояние ради того, чтобы передать немногословное письмо. Письма не все приходили: человек, отвечающий за телеграмму мог погибнуть в дороге. Сейчас люди имеют возможность не только отправлять текстовые сообщения, но и записывать аудио-, и видеосообщения, разговаривать в режиме реального времени по видео-звонку.

- **Заведение новых знакомств, друзей.** Через интернет можно безопасно переписываться и заводить новые общения. Люди, которые не имеют возможности разговаривать в реальной жизни в силу проблем с речью или же очень замкнутые люди, могут общаться в интернете посредством текстового общения. Люди, ища себе партнера, могут оставлять анкеты на сайтах знакомств и выбирать себе подходящего спутника по жизни. Творческие люди могут найти себе единомышленников и вместе обсуждать продукты деятельности искусства друг друга. Люди могут собираться в общности фанклуба какого-нибудь фильма, книги, сериала.

- **Легкий и доступный поиск информации.** Интернет открывает доступ к безграничному поиску информации. Всё что было написано в книгах или древних летописях, все есть в интернете. Люди могут саморазвиваться благодаря ресурсам интернета, могут посещать курсы и уроки, которых нет, например, в их городе. Человек может найти любую его интересующую информацию в разных вариациях.

- **Развлечения.** Не секрет, что все любят интернет развлечения, и наверняка каждый человек частенько помимо работы и использования интернета в качестве учебы, приходят и немного отдохнуть и почитать какие-нибудь анекдоты или поиграть в игры. Игры – помогают человеку отдохнуть и расслабиться от окружающей среды, так же помогают развивать логику и мышление, если это игры на логику и загадки. Развлекаясь в интернете, люди поднимают себе настроение после тяжелого дня. [2,28].

- **Возможность дистанционного обучения.** Да, как и было написано об этом ранее, люди могут учиться в университетах онлайн, так же проходить экзамены на серьезной основе и получать диплом электронно. Если человек хочет научиться играть на гитаре или рисовать, то он может посещать уроки у профессионалов, хоть и за деньги, но получив качественные знания. А может и заниматься самостоятельно переходя по сайтам или смотря видео-уроки. При помощи интернета человек может научиться любому языку, любому мастерству [3, 177-179].

- **Интернет-торговля и банковские операции.** В интернете есть огромный ассортимент разных товаров. Человек может приобрести товар по низкой цене, может приобрести товар, не имеющийся в регионе проживания покупателя. Если купленный товар был в плохом качестве, человек имеет возможность пожаловаться и вернуть себе деньги. Так же, в интернете есть множество способов заработать. Для людей с неограниченной фантазией всегда найдутся свои потребители. Люди могут создавать собственный продукт и продавать в интернете, например, рисование картин или написанием стихов.

- **Интернет как способ проявить себя.** Практически каждый пользователь всемирной паутины старается показать себя и свое творчество. Люди, имеющие таланты, имеют хорошую возможность проявить себя в интернете: могут быть оценены и замечены другими людьми. Написав хороший сценарий для небольшой истории, опытные сценаристы могут заметить скрытый талант к написанию грамотно поставленного сюжета и пригласить на прослушивание. Люди, которые боятся показать свое творчество в реальной жизни, могут не бояться выкладывать в интернет на всеобщее обозрение [4, 223].

- **Возможность сохранять памятные фото и видео.** Интернет дает большую возможность сохранять в приватном режиме очень дорогие и памятные документы. Не обязательно все распечатывать и хранить все дома, можно в любой момент обратиться к интернету и взять любой отсортированный документ. Многие частные и государственные

организации могут хранить электронные росписи и данные о людях в базе данных, не теряя документы людей.

- **Вред здоровью.** Интернет имеет много положительных качеств, но и имеются серьезные последствия длительного употребления всемирной сети. В первую очередь, использование телефона без перерыва и разминок, страдает зрительная система. Снижаются восприятие, память и внимание. Люди начинают портить себе зрение и через небольшой промежуток времени надевают очки. Помимо зрения, так же портится слух, мышечная система. Длительное прослушивание музыки в наушниках приводит к понижению слуха, а может и его потери. Вообще, люди в нынешнее время слушают музыку или аудио очень громко, чтобы не отвлекаться на посторонний шум исходящий из окружающей среды. Надо признать, не стоит полностью отдаваться музыке и уходить в интернет не слушая окружающих, если и слушать музыку, то на небольшой громкости и носить наушники не так часто, давая себе отдохнуть. А, если говорить насчет мышечной системы, то человек мало активничает и любит посидеть или полежать в одной позе на протяжении длительного времени. Таким образом, человек забывает или не хочет много двигаться и ему проще и комфортнее проводить свое свободное время в интернете [5, 43].

- **Электронный спам.** Спам - это нежелательные сообщения в любой форме. Обычно, это сообщение не несущего в себе никакого характера. Они бессмысленны и вводят людей в заблуждение. Особенно очень доверчивых или новеньких, только пришедших в интернет пользователей. Это могут быть как боты, которые рассылают письма с просьбой посетить как-нибудь рекламный сайт или письма с призывом распространить среди друзей, обещая выполнить какое-нибудь желание на здоровье, деньги или счастье. Это все полная ерунда.

- **Распространение компьютерных вирусов.** Вот это вот уже очень серьезная и глобальная проблема мирового уровня. Известно очень много примеров того, как один, на первый взгляд вирус, поражал целые банковские системы государства и уничтожал электронные, настоящие деньги народа и правительства. Были огромные утечки секретных данных, были взломаны обычные пользовательские данные простого народа. Первый вирус, который был создан в 1971 году, был безобиден. Создателем данного вируса является Боб Томас. Он решил проверить, может ли программа самопроизводиться и клонироваться, эта программа не совершала никаких вредоносных действий, а лишь производила одно текстовое сообщение: «Я крипер, поймай меня если сможешь.» И после этого, пошли более угрожающие и опасные вирусы, которые могли разрушить многие жизни людей, только потому что владелец компьютера пользовался незащищенными данными. Есть очень разрушительные вирусы по типу «Разрушителя sql» который вывел из строя все банкоматы Банка Америки и отменил все вылеты, потери составили 1,2 млрд долларов. Создатель не был найден. О, а как вам такой вирус «Свен»? Компьютерные черви маскирующие себя под обновление ОС и взламывающие банковские системы. Потеря составила 10,5 млрд. Вирусы создаются для того, чтобы заразить компьютер червями, сломать компьютер и взломать данные к операционной системе, а так же выкрасть деньги или любые другие банковские операции проводимы на этом компьютере. Мошенники могут узнать ваши персональные данные и воспользоваться ими в негативном ключе [6, 63].

- **Игровая зависимость.** Сейчас было поведано только о верхушке этого айсберга, и только чуть позже поясним в подробностях о игровой зависимости, так же и подробно, и углубленно рассмотрим про остальные аспекты этого списка. В общем, игровая зависимость это тоже очень плохо, и влечет за собой много отрицательных и негативных факторов [7, 86]. Это, конечно, не такая масштабная проблема как компьютерные вирусы, которые захватывают компьютеры стаями, тут больше идет плохое влияние на одиночных пользователей. Игры бывают разными: безопасными и опасными - как с вирусами и влияющие на разум людей, внедряя влечения к суициду, или трата денег на ненужные

покупки. Хотя, многие люди считают, что зависимый человек и просто играющий человек разные вещи. Всем известно, как и чем обычные пользователи интернета могут завлечься играми и что делают игры, чтобы завлечь своих игроков на довольно таки длительное время. Знаю, как избежать этой ловушки, но об этом отдельно я расскажу позже.

- **Зависимость от соцсетей.** Ежедневно люди проводят в соцсетях большое количество времени, просматривая ленту новостей. Полезных увиденных ежедневных записях очень мало и составляет крошечная доля процентов. В основном люди просто наблюдают за жизнями других людей. Могут просматривать картинки, выставлять фотки самих себя и все занимает большое количество времени, которое можно было потратить с пользой на саморазвитие. Сейчас многие люди не могут прожить без соцсетей и дня, так как в отсутствии интернета они не знают, что делать, чем себя занять, ведь все интересы их находятся в соцсетях, а именно эта лента новостей, которая периодически обновляется и человеку сложно выбраться из собственного телефона.

- **Буллинг.** Буллинг - Агрессивное преследование и издевательство над одним из членов коллектива, необоснованная травля со стороны небольшой группы людей. Буллинги происходят в обычной жизни, в школах. Там группа детей преследуют одну жертву и всячески издеваются над ней. В интернете принцип работает так же, в основном благодаря свободной отправке комментариев. Люди, легко поддающиеся критике и унижению близко принимают все необоснованные слова и оскорбления к сердцу. Негативные люди прицепившиеся к одной жертве могут докапываться не только при помощи комментариев, но и спамом в личные сообщения, выкладывая у себя на страницах гневные комментарии и выводе о бедном человеке, который все терпит все издеательства и унижения. Буллинги способны побудить человека на нанесении увечий на собственное тело и понижению самооценки.

- **Возможность неправдивой информации.** В интернете не всегда все статьи и утверждения верны, где-то специально преувеличивают для статистики, где-то просто говорят неправду, чтобы заблудить множество пользователей интернета. И не понятно, зачем люди так делают. Известно, что группа людей может следить, к примеру, за новостями игры, когда её обновление и какие будут нововведения в той игре, какие новые квесты завезут, гардероб персонажа, то могут быть специальные аккаунты людей, которые называют себя вестниками новостей, они самые первые «узнают» о нововведениях и могут специально врать, чтобы больше людей на них подписывалось и они больше зарабатывали. Есть и новостные каналы, которые врут о жизни звезды, чтобы тоже люди интересовались и переживали за неправду. Люди в интернете очень доверчивые и обмануть любого человека очень легко. Стоит всегда перепроверять каждый материал.

- **Сидячий образ жизни.** Люди подолгу находясь в интернете и чувствуя себя там комфортно, могут подолгу не выходить на улицу. Заказывая себе еду и пользуясь услугами быстрой доставки, люди меньше двигаются. Они имеют повышенный шанс к ожирению и набору веса, так же мышцы ног и рук становятся слабее. Спина тоже очень страдает от долгого сидячего образа. Человеку стоит отвлекаться от гаджетов и выходить на улицу, делать разминки, ходить гулять с друзьями, а не только общаться с ними через мессенджеры. За момент карантина многие жители нашей планеты набрали много лишних килограммов и привыкли к такой жизни. Им понравилось никуда не выходить, потому что не надо одеваться и контактировать с окружающими людьми.

- **Лишение социализации.** С появлением интернета в мире появилось множество социопатов. Люди боятся разговаривать с живыми людьми. Если человек раньше был замкнутым, он всё равно находил себе одного или два человека для общения, да, он боялся ходить в компаниях, но у него были настоящие живые друзья. А сейчас, общение посредством смайликов или эмодзи снижает умственную деятельность мозга. Люди вступают в целые общности групп и бесед, и проводят там целыми часами, не выходя из сети. Если у человека в жизни свои переживания и проблемы, их стоит решать, а не

уходить в интернет с руками и ногами.

- **Интернет-зависимость.** Это самая главная проблема интернета и блуждающих пользователей в нём. Интернет-зависимость собирает в себе много разных вариантов зависимостей, таких как зависимость от игр, да, в девяносто девяти случаев идёт зависимость от интернет игр; зависимость от соц-сетей, от общения с интернет-людьми. Долгое и активное пребывание в интернете делает человека реально зависимым и человек меняется в другую сторону, к стольким негативным факторам приводит интернет-зависимость. Каждый день, человек просыпаясь, не идёт в душ или туалет, а первым делом хватается за свой гаджет и проверяет соцсети, ленту новостей и мессенджеры. На это у человека уходит более десяти минут. Если человек никуда не торопиться, то он может утром и зависнуть на долгое время в телефоне. А из телефона сложно выбраться и пойти по делам, интернет-зависимость первым делом вызывает лень и неподвижность, появляется нежелание что-то делать, чем-нибудь заниматься, как-нибудь себя саморазвивать. Человек теряет много времени, рассматривая пиксели своего экрана. Психологи лично против того, чтобы люди постоянно проводили всё своё время в интернете. Нужно общаться с друзьями и коллегами вживую [8, 14-20].

Из-за большого чрезмерного проведения времени в интернете у человека наблюдаются такие проблемы как проблемы со сном, ведь свет от экрана очень негативно действует на сетчатку глаза. Многие офтальмологи советуют носить специальные очки от ультрафиолетового излучения мониторов. Здесь же вытекает и вторая проблема - нарушение зрения. Постепенно снижается качество зрения и нарастает минус. А плохой сон вылечить без специалиста кажется невозможным. Перед сном рекомендуется за два часа не сидеть в телефоне, чтобы у человека был здоровый и крепкий сон. Нарушение сна и зрение, это ещё не всё. У человека пропадает мотивация, человек больше не может контролировать своё время пребывания в сети, ему сложно оттуда выбраться, а если даже и получится, то уже руки самовольно тянутся к телефону. Человек сбивается со счёта и не следит за временем. А самые худшие последствия, которые могут быть, так это снижение интеллектуальности и нарушение мыслительных процессов. Человек не может глубоко думать, он начинает много забывать, у него появляются постоянные головные боли.

Результаты и обсуждение. Были описаны основные пути решения по самостоятельному избавлению от интернет-зависимости, и рассмотрены такие задачи:

1. Выявлены положительные и отрицательные стороны интернета. 2. Было определено, чем опасна интернет-зависимость и как она определяется. 3. Чем опасна зависимость от социальных сетей и от компьютерных игр.

У человека снижаются постепенно все семь познавательных процессов:

Внимание - он теряет внимательность и очень быстро отвлекается. Такое может быть когда очень долго сидишь в компьютерных играх или за просмотром фильмов. Глаза и мозг очень сильно устают. Нужно всегда делать перерыв.

Речь - человек теряет огромный объем словарного запаса, с этим связана и память, у человека начинается заплетаться язык, из-за того, что он долгое время не контактирует с живыми людьми, и у него нет возможности поддерживать живое общение.

Память - человеку не обязательно ничего запоминать, если это все запомнит интернет, так что здесь страдает очень сильно память, как долговременная, так и кратковременная. Зрительная память ухудшается в первую очередь, так как она контактирует со зрительной системой, потом уже слуховая. Даже если не слушать музыку и громко аудио, то слух и слуховая память в любом случае будет нарушаться. Здесь уже идёт коллективное ухудшение всех познавательных процессов.

Ощущение - в ощущения входят все виды анализаторов, такие как слуховые, зрительные, тактильные. Хорошо, вкусовые и обонятельные почти что не портятся при интернет-зависимости, но у человека, просиживающего в интернете длительные

количество времени снижается аппетит и наблюдаются проблемы с употреблением еды. Человеку еда может казаться безвкусной и неинтересной. Из-за головной боли или боли в спине, человеку не интересна еда, нарушается аппетит.

Восприятие - этот процесс так же замедляется и человек реагирует куда медленнее и хуже, чем до ухудшения полного состояния всего организма. Предметы узнаются хуже, мир замедляется, в глазах может всё плыть.

Мышление - это хуже всего, человек становится глупее, все освоенные знания ранее стираются, а новые перестают усваиваться. Человеку становится сложно прочитать даже несколько строк, он воспринимает информацию через картинки, но быстро её забывает и перестаёт складно мыслить. Например, человек который хорошо знал математику и формулы, заразившись этой зависимостью, начнёт быстро всё забывать и если он до этого быстро и легко решал задачи, то с интернет-зависимостью мыслительные процессы снижаются и этот бедный человек не сможет так быстро решать математические задачи, даже простое квадратное линейное уравнение будет решаться практически невозможным.

Воображение - воображение теряется от того, что человек всё время просматривает фильмы и сериалы, не читая оригинал истории. Человек становится скучнее, ему сложно представить какой-нибудь другой образ, нет никакой фантазии.

Социальные сети на первый взгляд кажутся не опасными, но могут затянуть в свой виртуальный мир навсегда, что спокойно это делают. Вы можете заметить, что в основном зависимых от социальных сетей можно встретить только подростков. Но нет, там ежедневно «зависают» все виды возрастной категории. Можно подумать, что именно подростки зависимы от социального общения в интернете, якобы 21-й век это информационный век и из-за этого их туда так и манит. Но скорее всего причина не в этом, у подростков преобладает гормональный фон в их возрасте, они более импульсивны и эмоциональны. Им нужно постоянное общение и они очень боятся мнения и критики. В интернете общаясь, можно показать себя с той стороны, который подросток хотел бы себя видеть. Сидя, в одной социальной сети, можно увидеть группы людей, которые собираются и постоянно о чем-то обсуждают. Каждый может рассказывать о себе так, будто он не как все и похож на сверхчеловека. Люди могут постоянно что-то обсуждать, играть в ролевые игры. И многие стараются быть в сети почти всегда, чтобы не пропускать новости или обсуждения. В интернете люди не говорят о своих слабостях или плохих сторонах. Люди показывают свои идеалы и могут стать тем, кем мечтают, но не могут стать в реальной жизни. В интернете люди могут высказать мнения, не боясь общего осуждения, так как люди по ту сторону экрана не придут к нему домой и не тронут его. В интернете можно просто закрыть комментарии и дальше высказываться, открываться всему миру и никто не сможет ничего ему сказать. Эта особенность интернета многим по душе и все хотят в нём оставаться, жить там. Там идеальный мир построить очень легко. Завести себе отношения, пару, а потом и супруга. Даже если человек в жизни девушка, то в интернете легко может стать парнем. Представиться от чужого имени, скрыть свою внешность и играть роль совершенно другого индивида, понемногу забываясь и теряя своё настоящее Я.

Здесь рассматриваются такие проблемы как:

- Уход от реальной жизни в виртуальный мир.
- Потеря своей индивидуальности и своего Я.
- Лишение социализации и общения.
- Потеря ощущения времени.
- Теряется контакт с родителями и своими друзьями.

- Появления раздражительности на попытки окликнуть человека, страдающего переизбытком пребывания в интернете [9а, 148-163].

Помимо бесед и групп в социальных сетях, где может состоять человек и быть зависим от постоянных разговоров и общения, есть риск заразиться и от просмотра ленты

новостей и просмотра других записей, жизни других людей. Так, если человек в жизни общительный и у него нет проблем с социализацией, уверенный в себе, то тоже может стать зависимым, как раз просматривая ленту новостей. В социальных сетях есть и блоги, и те самые картинки смешные, записи с рецептами и гороскопами, группы, что выпускают видео со зверятами и смешными шутками – всё это с легкостью завлекает человека и не даёт ему выйти из сети, заставляя находиться там по долговому времени. Человек перестает контролировать себя и своё время пребывания в сети, весь этот развлекательный контент даёт человеку отдохнуть, поднимает настроение и даёт возможность расслабиться, отвлечься от внешнего раздражительного окружения. Какие-то люди начинают подписываться на других людей и активно следить за их жизнью. Просмотр ленты новостей осуществляется даже в самых неподходящих местах и моментах, например, в компании за столом бурно обсуждающих накипевшую тему, за едой, во время беседы, важного рабочего процесса, где не требуется отвлекаться [9а, 148-163].

Каждая социальная сеть влияет на человека по-разному. Можно сказать, что в некоторых социальных сетях контент может быть куда опасней, из-за того, что нет запрета на показ нежелательного материала, и запрещенный формат может спокойно разрешаться людям, даже младше восемнадцати лет. И как известно, что запрещенные материалы всех манят и притягивают. Появляется желание сидеть в социальных сетях, где всякий контент с нецензурщиной разрешён. В инстаграме запрещены сцены насилия и сцены сексуального характера, но сами видеоматериалы с развлекательным контентом очень сильно завлекают пользователей интернета. Видеохостинги тоже не отстают и создают максимально комфортные условия для посещения их приложения и сайтов. Там есть подборка рекомендации, которая будет интересна конкретным людям, давая возможность просто просматривать материал, не тратя время на поиск под себя видео или картинок. Таким образом, каждый день появляются новые зависимые люди от социальных сетей и человеку очень сложно перебороть себя для удаления вредных приложений. Они отнимают много времени и не приносят никакой пользы, лишь забывая голову людей ненужной информацией.

Это очень обширная и интересная тема. Можно много чего поведать о ней, посмотреть на неё глазами человека, который тоже играет в компьютерные игры, но не имеет зависимости.

Начнем с того, как появляется игровая зависимость. Тут несколько причин, это может быть либо от скуки в повседневной жизни или заполнение пустоты в жизни и нахождения себя в играх, построение идеальной жизни в играх, или стремление быть самым лучшим – самым первым. А есть еще тактика у самих игр, это тактика «ежедневных наград» и тактика «потраченного времени и сил». Остановимся на каждой по подробней.

Человеку, которому нечем заняться в жизни и у которого нет желания чем-нибудь заниматься, сможет найти своё пристрастие в компьютерных играх. Его привлекут множество разнообразных компьютерных игр у которых есть неиссякаемое количество жанров, где любой человек сможет найти себя. Считается, что человек играя в игры не должен с головой погружаться в 2-д фантазийный мир. Все должно быть в меру, ведь и от обычной игры тоже могут быть дурные последствия. Такие как:

- Не желание общаться в реальной жизни, так как в новелле (виртуальные свидания с девушкой-компьютером или парнем-компьютером) есть своя подруга или человек мечты. Так могут портиться отношения и браки.

Нами был проведен небольшой опрос среди студентов и некоторых знакомых. Опросник состоял из десяти вопросов в каждом по четыре ответа. Опросник основан на тесте психолога-профессора Питтсбургского университета в Брэдфорде – Кимберли-Янг. Она была известным психологом который изучал расстройства интернет-зависимости, открыла центр посвященный интернет-зависимости в 1995 году. За свою карьеру она

написала множество статей и опубликовывала их в научных журналах [10а, 36-41].

Её тест состоит из 40 вопросов, но мы упростили тест и добавили также свои вопросы. *Вопрос: "Замечаете ли вы что проводите больше времени, чем хотели"*. Можно отметить, что ответ "не задумываюсь" тоже был не тронут. Это говорит о том, что люди в основном замечают своё времяпровождение в интернете и стараются контролировать его. Только 22,2% людей не замечают то, что проводят в интернете больше, чем планировали.

Выводы и заключение. Из этой статистики мы видим, что из 8 человек 3 человека сидят постоянно в интернете, половина опросивших 4-5 часа в день, а 2 человека здесь проводит в интернете не более 3 часов в день, уделяя остальное время реальной жизни. Из всех ответов не был затронут только один ответ - менее часа. Получается, что сейчас в основном люди стараются не долго сидеть в интернете, но всё же имеют доступ к нему. Хотя, здесь в основном отвечали студенты, которые основное своё время уделяют учёбе. Хотим уделить внимание такому ответу как «практически постоянно», он занимает второе место по выбору ответов. Интернет-зависимые люди выбирают в основном этот вариант. Даже от интернета нужно отдыхать.

Считаем, они не особо озадачены и обеспокоены тем, что проводят в интернете больше чем стоит. Их всё устраивает. В наше информационное время люди и правда проводят больше времени, чем планируют и уделяют много внимания интернету. Они пренебрегают делам из реальной жизни. Лучше посидеть пару минут в интернете, чем позавтракать и выйти на улицу, а на улице потратить деньги на еду и в спешке поесть. Многие люди теряют много времени и потом жалеют о том, что ничего не успевают.

Люди должны использовать Интернет должным образом. Если нет, то это превратится в интернет-зависимость. Вредность интернет-зависимости больше, чем «телевизионная зависимость». На деле интернет-зависимостью можно назвать «психическим заболеванием».

Список литературы:

1. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. Днепропетровск: Пороги, 2006. 196с.
2. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика: учебно-методическое пособие. 2-е издание, стереотипное. Москва, МПСИ; Воронеж, МОДЭК, 2003. 240с. (Библиотека психолога).
3. Ботвин И.В. Радина К.С. Интернет-зависимость как фактор преступного поведения несовершеннолетних. Вестник Барнаульского юридического института МВД России Барнаул. Барнаульский юридический институт МВД России, 2017. С.177-179с.
4. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смылова О.В. Интернет: воздействие на личность. Гуманитарные исследования в Интернете. Москва. Можайск-Терра, 2000. 431 с.
5. Дроздикова-Зарипова А.Р., Валеева Р.А., Шакурова А.Р. Педагогическая коррекция компьютерной зависимости у подростков группы риска: теория, практика. Казань. Издательство «Отечество», 2012. 280 с.
6. Боб Томас. Психологические последствия информатизации. Психологический журнал. Москва. 2018. №13 (49). 440 с.
7. Малыгин В.Л. Хомерики Н.С., Искандирова А.Б. Интернет зависимое поведение у подростков. Клиника, диагностика, профилактика. Москва. Мнемозина: Арсенал образования. 2014.136 с.
8. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия. Москва: Вестник МГУ. Сер.14. 1996. Том 4., №4, С.14-20.
9. Кочетков Н.В. Социально-психологические аспекты зависимости от онлайн-игр и методика ее диагностики. Москва. Социальная психология и общество. 2016. Том 7. № 3. С. 148-163.

10. Малыгин В.Л. Интернет-зависимое поведение. Критерии диагностики, личностно-характерологические факторы риска формирования, профилактика и психотерапия. // Сб. материалов Всерос. науч.-практ.конф. с междунар. участием «Клиническая психология в здравоохранении и образовании». 2011. Том 24. С. 36-41.

11. Пан А.С. Укрощение цифровой обезьяны. Как избавиться от Интернет-зависимости. Москва. АСТ, 2014. 319 с.

Referens liste:

1. Yur'yeva L.N., Bol'bot T.YU. Komp'yuternaya zavisimost': formirovaniye, diagnostika, korrektsiya i profilaktika. Dnepropetrovsk: Porogi, 2006. 196s.

2. Gogleva A. V. Addiktivnoye povedeniye i yego profilaktika: uchebno-metodicheskoye posobiye. 2-ye izdaniye, stereotipnoye. Moskva, MPSI; Voronezh, MODEK, 2003. 240s. (Biblioteka psikhologa).

3. Botvin I.V. Radina K.S. Internet-zavisimost' kak faktor prestupnogo povedeniya nesovershennoletnikh. Vestnik Barnaul'skogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii Barnaul. Barnaul'skiy yuridicheskiy institut MVD Rossii, 2017. S.177-179s.

4. Babayeva YU.D., Voyskunskiy A.Ye., Smyslova O.V. Internet: vozdeystviye na lichnost'. Gumanitarnyye issledovaniya v Internete. Moskva. Mozhaysk-Terra, 2000. 431 s.

5. Drozdikova-Zaripova A.R., Valeyeva R.A., Shakurova A.R. Pedagogicheskaya korrektsiya komp'yuternoy zavisimosti u podrostkov gruppy riska: teoriya, praktika. Kazan'. Izdatel'stvo «Otechestvo», 2012. 280 s.

6. Bob Tomas. Psikhologicheskkiye posledstviya informatizatsii. Psikhologicheskiiy zhurnal. Moskva. 2018. №13 (49). 440 s.

7. Malygin V.L. Khomeriki N.S., Iskandirova A.B. Internet zavisimoye povedeniye u podrostkov. Klinika, diagnostika, profilaktika. Moskva. Mnemozina: Arsenal obrazovaniya. 2014.136 s.

8. Arestova O.N., Babanin L.N., Voyskunskiy A.Ye. Kommunikatsiya v komp'yuternykh setyakh: psikhologicheskkiye determinanty i posledstviya. Moskva: Vestnik MGU. Ser.14. 1996. Tom 4., №4, S.14-20.

9. Kochetkov N.V. Sotsial'no-psikhologicheskkiye aspekty zavisimosti ot onlayn-igr i metodika yeye diagnostiki. Moskva. Sotsial'naya psikhologiya i obshchestvo. 2016. Tom 7. № 3. S. 148-163.

10. Malygin V.L. Internet-zavisimoye povedeniye. Kriterii diagnostiki, lichnostno-kharakterologicheskkiye faktory riska formirovaniya, profilaktika i psikhoterapiya. // Sb. materialov Vseros. науч.-практ.конф. с междунар. участием «Клиническая психология в здравоохранении и образовании». 2011. Том 24. С. 36-41.

11. Pan A.S. Ukroshcheniye tsifrovoy obez'yany. Kak izbavit'sya ot Internet-zavisimosti. Moskva. AST, 2014. 319 s.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта)

Досжанова Жанна Темирбековна - старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан; тел.: 87027424677; ghanna_dos76@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

МРНТИ: 17.82.10

<https://orcid.org/0009-0001-0844-7881>

Сугир Ф.Б.*

старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан
**ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА
В СТИХОТВОРЕНИЯХ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА
(ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ)**

***Автор-корреспондент: alemmira77@mail.ru**

Аннотация: В эпоху становления и укрепления суверенного государства возникает необходимость направить свое углубленное внимание к духовным и нравственным ценностям, к национальным истокам своего народа. Своеобразие творчества О.Сулейменова - активная враждебность ко всему злему и косному на земле. Его творческая индивидуальность проистекает, прежде всего, от широты общественного кругозора, остроты поэтического видения, гражданственности и верности идеалам гуманизма. Особенности поэтического мироощущения О.Сулейменова определяются решением проблемы исторической памяти, с помощью которой человек только и имеет возможность идентифицировать себя, определить свое собственное Я. Все творчество О.Сулейменова - это художественная реализация важной для поэта мысли о необходимости нашего самопознания, расширения в нас чувства мира, кровной причастности к векам истории и культуры. Именно осознание прошлого создает для поэта возможность определения ориентира на будущее. Поэт чувствует и открывает связи далекого прошлого и настоящего, и на своем национально-историческом материале показывает неисчерпаемость духовных возможностей казахского народа.

Ключевые слова: национальное самосознание, народные традиции, духовная жизнь, культура, история, гуманизм

Түйін: Егеменді еліміздің қалыптасып, нығаюы дәуірінде рухани-адамгершілік құндылықтарға, өз халқының ұлттық тегіне терең ден қою қажеттігі туындайды. О.Сүлейменов шығармашылығының өзіндік ерекшелігі – жер бетіндегі барлық зұлымдық пен инерттілікке белсенді дұшпандық. Оның шығармашылық даралығы, ең алдымен, қоғамдық көзқарастың кеңдігінен, ақындық көзқарасының өткірлігінен, азаматтығы мен адамгершілік мұраттарына адалдығынан туындайды. О.Сүлейменовтің поэтикалық дүниетанымының ерекшеліктері тарихи жады мәселесін шешумен айқындалады, оның көмегімен адам тек өзін тануға, өзін-өзі анықтауға мүмкіндік алады. Татулық, ғасырлар бойы тарихқа қан араласу және мәдениет. Ақынға болашақтың бағдарын анықтау мүмкіндігін тудыратын да өткенді білу. Ақын өткен мен бүгінгінің байланысын сезініп, ашады, өзінің ұлттық-тарихи материалында қазақ халқының рухани мүмкіндіктерінің сарқылмайтындығын көрсетеді. О.Сүлейменовтің шығармашылығы көптеген әлем ғалымдарының, жазушыларының, ақындарының үлкен қызығушылығын тудырады.

Кілт сөздер: ұлттық болмыс, халықтық дәстүр, рухани өмір, мәдениет, тарих, гуманизм

Abstract: In the era of the formation and strengthening of a sovereign state, it becomes necessary to direct one's in-depth attention to spiritual and moral values, to the national origins of one's people. The originality of O. Suleimenov's work is active hostility to everything evil and inert on earth. His creative individuality stems, first of all, from the breadth of the public outlook, sharpness of poetic vision, citizenship and loyalty to the ideals of humanism. The features of O. Suleimenov's poetic worldview are determined by the solution of the problem of historical memory, with the help of which a person only has the opportunity to identify himself, to determine his own self. peace, blood involvement in centuries of history and culture. It is the awareness of the past that creates for the poet the possibility of determining a landmark for the future. The poet feels and discovers the connections of the distant past and present, and on his national-historical material shows the inexhaustibility of the spiritual possibilities of the Kazakh people.

Key words: national identity, folk traditions, spiritual life, culture, history, humanism

Введение

Духовная жизнь народа подразумевает его культуру, историю, мышление. Национальный поэт Олжас Сулейменов в своих произведениях открывает душу казахстанца, его миропонимание, национальное самосознание. Чаще всего он сравнивает историю и современность. Поэт испытывает своего читателя в понимании смысла жизни современной и исторической.

От лица своего народа О.Сулейменов заговорил не только с казахами, с нашей современностью, но и с далекой древностью. Он всматривается в прошлое «жадными раскосыми очами» и ищет в нем человечности и любви, скрепляющих археологические черепки в сосуд жизни и культуры. Историческая память становится активным героем его лирики, помогая увидеть национальную историю в диалоге и смене различных эпох, просвечивая рентгеном исторических аналогий сегодняшний день.

Цель данной статьи заключается в раскрытии духовного богатства казахского народа, противоречие в этой сфере, то новое, что, по мнению О.Сулейменова, должно быть в действительности сообразно идеалам и мечтам передовых людей.

Задача работы - провести анализ поэтических творений, в которых отражаются характерные черты казахского народа, его духовная жизнь, идеалы, направить внимание на связь истории и современности.

Методы исследования

изучение наследия О.Сулейменова, выявление отличительных черт его произведений, анализ стихотворений поэта.

Анализ источников показывает, что в поэтических произведениях О.Сулейменова звучит мощный пафос утверждения связи прошлого и настоящего. С помощью ярких и точных поэтических образов поэт выражает свое отношение к вопросу сохранения и возрождения духовной жизни казахского народа, а именно, национальной культуры и влияние ее на современное развитие Казахстана.

Творчество О.Сулейменова представляет широкий интерес для многих мировых ученых, писателей и поэтов. Среди известных исследователей наследия О.Сулейменова стали французский поэт и переводчик русской поэзии Леон Робель, немецкий ученый Леонард Кошут, американский ученый Харша Рам, белорусский исследователь А.Андреев, монгольский поэт и драматург Жагдалына Лхагвы, польский теоретик и критик литературы Евгениуш Чаплевич, корейский поэт и эссеист Ким Бён Хак. Они раскрывают метафоры, мотивы, ассоциации поэтического творчества О.Сулейменова, космическое видение культурных процессов, восприятие истории через Слово, анализируют высокий и сложный слог поэта, его философские воззрения, фольклорные образы и мотивы.

Автор книги «Зеленая пустыня: Жизнь и поэзия Олжаса Сулейменова» Р.Абазов, определяя место О. Сулейменова в евразийском и мировом литературном пространстве. Р.Абазов также и анализирует великолепное знание писателем национальной и мировой культуры, характеризует его как интеллектуала-мыслителя, верящего «в гуманистическую

натуру общества и человека, в его возможность изменить мир вокруг себя... Он стремится передать внешнему миру свои глубокие знания казахской кочевой культуры» [5,с.70]. Он - один из тех, кто одновременно ценит и память, и совесть».

Теоретический анализ

Народная пословица гласит: «Народ меняется в полвека». Культура и философия народа изменяется, но сохраняют свои самые выразительные черты.

Моральный облик народа, вырисовывается в пословицах и притчах, и отражает духовное состояние народа. «Культура, - по словам О.Сулейменова, - это искусство быть Человеком среди людей» [1,88].

Древо поэзии Сулейменова плодоносит, щедро отдает людям земную теплоту и радость. Корни его творчества накрепко связаны с родной землей, родной степью. Она – колыбель народа, его любовь, его боль.

Она огромна и многолика, казахская степь. На его просторах в стремительном вихре переплетались эпохи, сплетались человеческие судьбы. Для Олжаса Сулейменова степь - емкое понятие: это прошлое народа, его настоящее, его будущее.

Попроси меня нежно – спую.

Заруби – я замолкну.

Посмотри, наконец, степь проклятая,

Но моя –

Все вершины в камнях и в окурках,

В ожогах от молний.

(«Чем порадовать сердце», 1963).

Поэт далек от романтической восторженности в описании степи. Степь предстает перед ним в своей гулкой и пустынной огромности, ветряной свободе, насыщенная грозной поэзией. Степь – здесь не просто великолепные краски, романтическая скачка коней, редкие селения и гостеприимные люди. Здесь степь – еще и символ отсталости, ограниченности мысли, жестокости исторических несправедливостей, коверкавших судьбу народа. Поэт любит свою степь. Любит до боли. Она постоянно живет в памяти поэта, он слышит ее «кровью, сердцем, глазами».

Поэт решителен и неумолим в своем стремлении: «Я сын города, мне воевать со степью. Старики, я хочу знать, как погибли мои города».

В этих строках горечь и скорбь поэта, которому предстоит увидеть не случайное происшествие, не маленькое единичное горе, а постигнуть явление огромной духовной сложности – судьбу своего народа.

Трагический список истребленных культурных ценностей дополняют:

Книги!

Книги горели!

Тяжелые первые книги,

По которым потом затоскует Спаленный Восток.

Книги - кладезь мудрости народной, показатель духовности, ценность непреходящая и неподдающаяся уничтожению.

В обнаженных корнях

Затаился горбатый росток.

Затаился, чтобы с новой силой пробиться навстречу солнцу, сквозь толщу веков.

Результаты и обсуждение

Духовная история народа ярка и богата. Создавались и передавались из поколения в поколение самобытный эпос, сказки, обрядовые песни, пословицы. Существует разнообразный фольклор. Все это свидетельствует о неисправных нравственных силах народа, о том, что интеллект не переставал искать связи с действительностью.

С большой любовью и талантом О.Сулейменов изображает народные традиции, обычаи, опыт, характеры. «Многие народы через национальное приходят к достоинству.

Всякий, прежде чем дойти до нынешнего рубежа, проделал трехтысячелетний путь и сохранил себя. Каждый вспоминает свое прошлое. Ему надо помочь пристрастно, честно, не фальсифицируя и не оправдывая» [2,181]. Поэт вновь и вновь обращается к духовному облику своего народа. Он рассказывает о людях высокой одухотворенности и проводит параллель с днем сегодняшним. Олжас Сулейменов размышляет о духовной доле своего народа и заставляет задуматься о роли каждого его представителя в развитии национальной истории и культуры.

В стихотворениях «Аргмаки», «Бетпак дала», «Чикаго», «В музее естествознания», «Ночь на Ниагаре» лирический герой, наш современник, осознает себя наследника и защитника вековых и культурных традиций своего народа.

Я поеду в адайские прерии,
Там колючки, жара, морозы,
Пыль и копи такие! Прелесть!
Я поеду к себе на родину...
(«*Ришад, сын степняка*», 1961).

Пусть на планете есть места, напоминающие адайские степи. Но только здесь возможна полнота счастья, которая достигается нервно пульсирующей связью с народом, караваном, идущим по каменистым, изнуряющим дорогам жесткой, но родной истории.

Родина для Олжаса Сулейменова – не просто место рождения или абстрактно-географическая земля предков. Это понятие наполнено глубоким духовным и социально-историческим смыслом. Его патриотическое чувство располагается на такой вершине, которая дает право вспомнить эти вот его слова: «Истинный патриот – это честный, благородный в поступках и помыслах, мужественный, трудолюбивый человек, специалист своего дела, общительный и доброжелательный ко всем» [3,108]. Это своего рода моральный кодекс истинного гражданина своей Родины, равно как и представителя единого человечества. Как видим во фразе древнеитальянского поэта «Весь мир – одна деревня» (в значении «страна», ставшей впоследствии народной поговоркой) было заложено зерно гуманистической мысли.

Она была, земля, почти такую,
Как наша,
Только влажной и в траве.
(«*Родная земля*», 1961).

И степь, «своя земля», слившаяся с огромной родиной, принимает новые нравственные нормы. Отступают предрассудки, горе тоже становится единым, оно просветляется большой общечеловеческой мыслью.

Лирический герой Олжаса Сулейменова, являясь частичкой человечества, шагает во времени, извлекая из недр различных эпох единственно важное для человека – человечность, любовь к ближнему, неприятие жестокости. Образ современника раскрывается перед нами в утверждении высокой нравственности, стремлении творить добро.

В стихотворении «Колодцекопатель Казбек» (1964) звучит мотив жизнелюбия и вечного продолжения жизни.

Я сижу в эпицентре великой
Голодной степи.
Мой хозяин Казбек - величав,
Монотонен, как эпос.

Образ мудрого старика привлекает нас своей зоркостью и щедростью. Ведь нелегко было выкопать десятки колодцев в безводной степи, где «вода дороже воздуха».

А сколько лиризма и доброты открывает поэт в молчаливом чабане Карабасе, которому так больно видеть умирающего ягненка («*Февральский ягненок*», 1964).

Глядя на этих вот людей, начинаешь думать об очень важных человеческих

ценностях - доброте, сострадания, хороших народных традициях.

Выводы и заключение

Все творчество Олжаса Сулейменова - это художественная реализация важной для поэта мысли о необходимости нашего самопознания, расширения в нас чувства мира, кровной причастности к векам истории и культуры. Поэт чувствует и открывает связи далекого прошлого и настоящего, и на своем национально-историческом материале показывает неисчерпаемость духовных возможностей казахского народа.

Список литературы:

1. Сулейменов О. Кочевники и культура: Казахский эксперимент. Вместе с Олжасом. Каздизайн, 1996, с.88.
2. Сулейменов О. Солнечные ночи: стихи. - Алма-Ата, Казгослитиздат, 1962, с.181.
3. Сулейменов О. Сотвори себе друга. Вместе с Олжасом. Каздизайн, 1996, с.108.
4. Кошут Л. Возвысить степь, не унижая горы // Мир Олжаса Сулейменова. Караганда, 2015. С.6-16
5. Абазов Р. Сулейменов и его место в современной казахской литературе // Мир Олжаса Сулейменова. Караганда, 2015, с.68-83.
6. Фазилова К.Б. Олжас Сулейменов - писатель и поэт // Молодой ученый. 2015, №13, с.823-825.
7. Толмачев Г. Повесть об Олжасе. Алматы: РПО Kitap, 1996, с.80.
8. Нокрабекова З. Мы кочуем навстречу себе...// Казахстанская правда. 2014, 3 декабря.

Referens list:

1. Suleymenov O. Kochevniki i kul'tura: Kazakhskiy eksperiment. Vmeste s Olzhasom. Kazdizayn, 1996, s.88.
2. Suleymenov O. Solnechnyye nochi: stikhi. - Alma-Ata, Kazgoslitizdat, 1962, s.181.
3. Suleymenov O. Sotvori sebe druga. Vmeste s Olzhasom. Kazdizayn, 1996, s.108.
4. Koshut L. Vozvysit' step', ne unizhaya gory // Mir Olzhasa Suleymenova. Karaganda, 2015. S.6-16
5. Abazov R. Suleymenov i yego mesto v sovremennoy kazakhskoy literature // Mir Olzhasa Suleymenova. Karaganda, 2015, s.68-83.
6. Fazilova K.B. Olzhas Suleymenov - pisatel' i poet // Molodoy uchenyy. 2015, №13, s.823-825.
7. Tolmachev G. Povest' ob Olzhase. Almaty: RPO Kitap, 1996, s.80.
8. Nokrabekova Z. My kochuyem navstrechu sebe...// Kazakhstanskaya pravda. 2014, 3 dekabrya.

сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта)

Сугир Фариды Баймашевна - Южно-Казахстанский университет им.М.Ауезова, кафедра «Практический русский язык для технических специальностей» (ПРЯТС), старший преподаватель, alemmira77@mail.ru, +77077055000

FTAXP: 16.21.37

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

¹Рысбаева М.К.*, ²Умиралиева А.У., ¹Баймурзаева К.Б.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²оқытушы, З.Космодемьянской атындағы №23 мектеп-лицей, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БАЛАМАСЫЗ ЛЕКСИКАНЫ АУДАРУДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Автор-корреспондент: maira.rysbaeva@uezov.edu.kz

Түйін: «Реалийлер – басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий – бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген. Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілібір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Кілт сөздер: реалий, мораль, интеллект, дигрессия, лексика, функция, эквивалент

Аннотация: "Реалии-это набор уникальных слов и фраз, которые не имеют соответствующего единства в других языках, встречаются только в быту этого языка и уникальны для этого языка». Реалии-это понятия, относящиеся к жизни, искусству, истории, материальной и духовной культуре определенного народа. В переводе Реалий одной из основных задач перевода до сих пор является точное изложение национальных и исторических различий. Многие ученые-репортеры используют в своих научных трудах не термин «реалия», а название «неэквивалентная лексика». Однако есть ученые, которые предлагают отделить понятие «реалий «от понятия» термин". Реалии слова особенно часто используются в художественных произведениях. Они тесно связаны с бытом, культурой, бытием известного народа. Они могут быть нормальными для языка своего народа, общепринятыми и чуждыми для других языков. Термины, не имеющие национальной окраски и оттенка, создаются искусственно и используются в основном в области науки. Такие термины используются только для обозначения вещества и явления.

Ключевые слова: реалий, мораль, интеллект, дигрессия, лексика, функция, эквивалент

Abstract: "Realities are a set of unique words and phrases that do not have a corresponding unity in other languages, are found only in the everyday life of this language and are unique for this language." Realities are concepts related to the life, art, history, material and spiritual culture of a certain people. In the translation of Realities, one of the main tasks of translation is still an accurate presentation of national and historical differences. Many scientists-reporters use in their scientific works not the term "reality", but the name "non-equivalent vocabulary". However, there are scientists who propose to separate the concept of "realities" from the concept of "term". The realities of the word are especially often used in works of fiction. They are closely connected with the life, culture, and existence of a famous people. They may be normal for the language of their people, generally accepted and alien to other languages. Terms that do not have a national coloring and shade are created artificially and are used mainly in the field of science. Such terms are used only to refer to substances and phenomena.

Key words: reality, morality, intelligence, digression, vocabulary, function, equivalent

Кіріспе

Мемлекеттің тұтастығы мен тәуелсіздігін тұрақтандырудың негізгі факторларының бірі – ұлттың біртұтастығы мен ынтымағы. Ал ұлттың ыдырамыс тұтастығы, мызғымайтын бірлігі, шындап қарағанда, ел тілінің тұтастығы мен оның қолданылу өрісінің кеңдігімен тығыз байланысты екені айқын. Себебі ұлтты ұйыстырып, оны басқа халықтан ерекшелігі мен айырмашылығын анық көрсететін басты өлшемі де, негізгі тірегі де, әрине, тілі, нақты айтсақ, ұлттық әдеби тіл екені белгілі. Ал әдеби тілді тұтынушылар – ұлттық, дәстүрлі мәдениеттің өкілі, тұтынушысы. Сондықтан сөз мағынасының мәдени, ұлттық танымдық компоненттерін меңгеретін орта ұлттық сана мен тілді жасайды [1,6].

XX ғасырдың соңында ғасырлар мен мыңжылдықтар тоғысында әлемнің гуманитарлық білімінде аударманы зерттеуге әсер еткен парадигмалардың ауысуы орын алады. Қазіргі аударма ғылымында екі басым парадигма туралы айтуға болады: лингвистикалық және мәдени-философиялық [2,4]. Лингвистикалық парадигма аударманың классикалық теориясын қамтиды және оның аясында аударманы "тілдердің салыстырмалы қызметі" ретінде математикалық қатаң (мүмкіндігінше) сипаттау және түсіндіру әрекеттері жасалды.

Бұл жерде В.Н.Комиссаровтың: «Аударма – бұл үлкен табиғи лингвистикалық эксперимент, оның барысында тілдер мен олардың элементтері теңестіріліп, қарым-қатынас процесінде бір-бірін алмастырады. Ол ішінара қауымдастықтың немесе ұқсастықтың маңызды принципіне негізделген, ол оппозиция принципімен қатар тілдік құрылымның негізі ретінде қарастырылуы мүмкін», – деген пікірімен келіспеуге болмайды [3,5]. Аударманың лингвистикалық теориясында зерттеудің негізгі әдісі аударма жағдайына қатысатын тілдердің белгілерін салыстырмалы-салғастырмалы талдау болып табылады.

Мәдени-философиялық парадигма аясында аударма тіл мен мәдениет, аударманың мәні, аударма, тіл және ұлт және т. б. сияқты жаһандық проблемалардың бөлігі ретінде қарастырылады.

Мұндағы аударма дуализмі немесе мағыналық ізденіс пен мақал-мәтелдердің баламасы аударма мағынасының бүкіл тарихынан өтеді. Бұл дуализмнің пайда болу себебі-аударма процесінде екі мәдениеттің соқтығысуы немесе диалогқа түсуі: түпнұсқа мәдениеті және аударма мәдениеті [2,4].

Зерттеу мақсаты:

Реалий-терминдерді аудару тәсілдерін, сондай-ақ аударма шешімдерін анықтайтын лингвистикалық және экстралингвистикалық (прагматикалық) факторларды анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті:

- реалий-термин ұғымын анықтау, оның маңызды сипаттамаларының өлшемдерін таңдау;

- бастапқы және аударылған мәтінді салыстырмалы талдау барысында алынған баламаларды аударма нормасы тұрғысынан зерттеуге және реалий-терминдерді аудару тәсілдерін анықтау.

Зерттеу әдістері:

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес сипаттама тұрғыдан зерттеу, жүйелеу әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Кейінгі кездері баспасөз беттерінде шетелдік сөздердің ұлттық тілімізде мағыналық-реңктік баламасы бола тұра, орыс тілінен калька жасау арқылы сөз қалыптастыру кең тарап барады. Мысалы: «как две капли воды // егіз тамшыдай», «лить воду на мельницу // диірменіне су құйды», «к счастью // бақытымызға орай», «полуостров // жарты арал», «долг платежом красен // борыш өтеумен көркем» деген калькалық аудармаларды ұлттық

дүниетанымнан мүлдем алшақ аудармалар ретінде қарауға болады. Мәселен, орыс тіліндегі бұл сөздердің қазақ дүниетанымында қалыптасқан мынадай тіркестер мен сөздер бар: егіз қозыдай, отқа май құйды, бағымызға қарай, түбек, қарыз, қарызды өтеу - парыз.

Тиісінше, аудармашы әрқашан аударма мәтінін бейімдеу стратегиясын таңдауға тап болады. Лингвомәдени бейімделу стратегиясын таңдау мәселесі аударма теориясы мен практикасындағы ең өткір мәселелердің бірі болды және болып қала береді. Алайда, біздің ойымызша, бұл мәселені тек аударма деп санауға болмайды, ол лингвомәдени және лингвофилософиялық болып табылады, өйткені ол тіл мен мәдениеттің арақатынасы, тіл мен ойлаудың арақатынасы, түсіну проблемаларына қатысты.

Бұл аударманың «полярылық» стратегиясын (сөзбе-сөз және еркін аудармалар) және сәйкесінше аудармашының «көріну» - «көрінбеу» дихотомиясын тудырған аударма дуализмінің философиясын зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектердің өзектілігін айқындайды.

Мәселен, «Элегантно» сөзінің уикипедиялық сөздіктегі аудармасына қарасақ: – нареч. [әдемі](#); [әсем](#); [кербез](#); [сәнді](#); [сырбаз](#); элегантно одеваться → әдемі киіну; кербез киіну; сәнді киіну – деп берілген.

Ал орыс тіліндегі түсіндірмесіне көңіл аударсақ, оның жай ғана үстеу сөз емес, тұтас этика-эстетикалық категория ретінде ұғынылатынын көреміз: «Элегантность (от [фр.](#) [élégant](#), «изысканный, грациозный, утончённый, изящный») – [этико-эстетическая](#) категория, выражающая [цивилизованную красоту](#) с консервативным отсылком к классике [XVIII-XIX](#) [века](#). Характеризуется [благородной простотой](#), [спокойствием](#), [расслабленностью](#), [строгостью](#) и [плавностью](#). Ассоциируется с [роялем](#), [костюмом](#), [вечерним платьем](#), [женскими шляпками](#)» [4,62].

«Элегантно» сөзінің қазақ тіліндегі аудармасы жай ғана сындық мағынаны берсе, ал орыс тілінде оның тұтас ұғымды, этика-эстетикалық категорияны білдіретінін көреміз.

Бұдан біз мәдениеттің тілдегі көрінісін байқаймыз. Тіл – ұлттың дүниетанымын, дәстүрі мен салт-санасын, құндылықтар нормасы мен жүйесін, мәдениеті мен руханиятын бейнелейді. Бұл құбылыс тілдің барлық деңгейлерінде, әсіресе лексикалық қабатында ерекше көрініс тапқан. Тіл мен мәдениеттің өзара арақатынасынан туындаған мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбалар сол ұлттың тілдік тұлғасының таным-түсінігі мен пайымдау дәрежесінен туындайды. Мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетуде реалийлердің маңызы ерекше.

«Реалийлер – басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий – бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген.

Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілі бір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Барлық реалийлерді екі үлкен топқа бөлуге болады. Бірінші топқа аударма мәтінін алушыға белгілі реалийлер кіреді. Қабылдаушы мәдениетте мұндай шетелдік ұғымдар көбінесе олардың атауларымен бірге алынады және аударма тілі жүйесінде берік орныққан сөздермен ұсынылады. Мұндай реалийлер адам қызметінің барлық салаларында бар.

Спорт: фристайл, бодибилдинг, сноуборд, плей-офф. Компьютерлер: ноутбук, файл, интерфейс, браузер.

Саясат: импичмент, PR, инаугурация. Бизнес: спонсор, офис-менеджер, консалтинг, маркетинг, прайс-лист, бутик, рэкет.

Кино және БАҚ: Кастинг, продюсер, саундтрек, триллер, медиахолдинг.

Тамақтану: фаст-фуд, биг мак, чизбургер, гамбургер, хот дог.

Телекоммуникация: роуминг, СМС (SMS-short message service).

Бұл сөздер біздің күнделікті тұрмысымызға тереңдеп еніп кеткені соншалық, олар бүгінде реалий ретінде қарастырылмайды.

Екінші, неғұрлым үлкен топқа аударма мәтінін қабылдаушы толық немесе мүлдем түсінбейтін реалийлер жатады. Мысалы, ағылшын тіліндегі «Red Chamber» сөзі орыс тілінде «Красная Палата», қазақ тілінде «Қызыл палата» деп аударылып қолданылып жүр. Алайда бұл сөздің «Канада парламентінің жоғарғы палатасы» дегенді білдіретінін көптеген оқырманның білмеуі мүмкін. Сондай-ақ, «Қызыл фурия» жетінші мәрте қатарынан Еуропа чемпионатына жолдама алып отыр» деген сөйлемдегі «Қызыл фурия // «La Furia Roja // Красная фурия» сөзінің футболдан Испания ұлттық құрама командасының атауы екенін қалың көпшілік біле бермейді. Мұндай түске қатысты атауларды шетелдік ұлттық және клубтық командалардан көптеп кездестіруге болады.

Кез келген халықтың әлеуметтік-мәдени айырмашылықтары болады. Мұндай ерекшелікке әр ұлттың төл тарихи деректерін, мемлекеттік құрылымы мен географиялық ортасын, аталған ұлттың мәдени-сазды аспаптарын, халық ауыз әдебиеті мен ұлттық танымын жатқызуға болады.

Аударматану ғылымында реалийлерге ұлттық тұрмыс пен болмыстың, құбылыстар мен ұғымдардың, ұлттық бұйымдар мен тағамдардың атауларын жатқызумен шектелмейді, сонымен қатар олардың мәнін білдіретін сөз тіркестері мен терминдерді де жатқызады. Реалийлердің мәні мен ұлттық ерекшелігін көрсететін, тілімізде эквиваленті жоқ тілдік единицаларды жатқызады.

Көптеген зерттеушілер реалийлерді аударуға болмайтын сөздер тізбегіне жатқызады, оның мәні мәнмәтінде ғана ашылатындықтан, ол сөздерге қатысты «аудару» сөзін пайдалану тек шартты деп есептейді. Бүгінгі күнде аударматану ғылымында «реалийлерді аудару» терминімен бір қатарда «реалийлерді жеткізу» термині де қолданылып жүр. Дегенмен, бұл терминдерді тәржімалау аударма тілінде тура баламаларды табумен ғана шектеліп қалмайды. Бұл дегеніміз – «мәдени сәйкестікті, концептіні зерделеу, түпнұсқадағы ұлттық және тарихи колоритті аударма тіліндегі құралдар арқылы пішінін, мазмұнын жеткізуден тұратын күрделі ойлау үдерісі. Сондықтан да реалийлерді өзге тілге аудару осы лексикалық бірліктердің ұғымдық мазмұнын жеткізу мен олардың функционалдық-стильдік сипаттарын теңестіруді қамтитын едәуір күрделі міндетке айналады. Сөздерді ұлттық колоритінен айырмас үшін, жоғарыда айтылып кеткен транскодтауды қолданады» [5,157].

Нәтижелер мен талқылау

Аударма үдерісі әрбір нақтылы коммуникативтік жағдайда дамитын факторлардың бірлігімен белгіленеді. Факторлар табиғатынан заңды немесе кездейсоқ, объективті немесе субъективті болуы мүмкін.

«Аудармаға әсер ететін факторлар коммуникативтік актінің әртүрлі компоненттерінен туындайды:

- коммуникацияға қатысушылардың өзіндік ерекшелігінен;
- коммуникация кезінде пайдаланылған тілдік құралдардың ерекшеліктерінен;
- объективті шындықтың ерекшеліктерінен» [6,28].

Әртүрлі факторлар арасындағы түрлі қатынасстардан аударманың жеке өзгешеліктері қалыптассады, нақтылы мәтін бөліктерінен және тұтас текстен аударманың эквиваленттік деңгейі айқындалады. Факторларды анықтау аударма үдерісінің заңдылығы мен аударманы

өзгешелендіруді таңдау заңдылықтарын белгілеуге көмектеседі.

Объективтік шындыққа тірелетін факторлар аса көп болмайды, себебі берілетін тілден тысқары шындық, олар менгерген тілдерге қарамайды, барша тілді тұтынушыларға бірдей болады. Өзара сәйкестіретерді табудағы қиыншылықтар автор мен ақпаратты қабылдаушының аударма тіліндегі объективті жағдайлары туралы идеяның барлық уақытта ортақ бола алмайтындығынан туындайды.

Әрбір халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіндегі, олардың мәдени дәстүрі мен салттарындағы өзгешеліктер сол тілге ғана тән және өзге мәдениет пен тұрмысты қамтитын тілдерде баламасы табылмайтын лексикалық бірліктің пайда болуына соқтырады. Соның нәтижесінде, біз аударма барысында белгілі бір мәдени элементтер, яғни реальный деп аталатын сөздерді кездестіреміз.

«Реалия – бір халықтың өміріне (тұрмысына, мәдениетіне, әлеуметтік және тарихи дамуына) тән және басқасына жат объектілерді атайтын сөздер мен сөз тіркестері» [6,19].

Тілдік деректерге қарасақ, адамзат әрекетінің салалары сияқты реальный түрлері де сан алуан. Қолданылу аясына қарап, реальныйлерді «географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси және тарихи» – деп бөлуге болады [6,20].

Географиялық реальныйлер физикалық географиямен және оның тарауларымен тығыз байланыста қарастырылады:

- Құрлық, шөл (қаз.);
- Тайга, тундра (рус.);
- Edinborough, Columbia (ағыл.).

Этнографиялық реальныйлер – әрбір халықтың тұрмысын, тіршілігін, болмысын, мәдениеті мен материалдық мәдениетінің нысандарын, әдет-ғұрыпын, дінін қамтиды да, рухани мәдениетті зерттейтін ғылымға төмендегі ұғымдар жатады:

- Құйрық-бауыр, киіз үй, той, наурыз көже, қыз ұзату (қаз.);
- Лапти, дача, пельмени, хоровод, субботник (орыс.) – шабата, саяжай, тұшпара, хормен жүру, сенбілік;
- Kleptocracy, skateboarding, whisky, polo coat, double-decker (ағыл.) – ұрылар элитасы, роликті тақтада сырғанау, виски, спорттық үлгідегі пальто, екі қабатты автобус;

- Bouyabaisse, TGV (фр.) – провансаль балық сорпасы;
- Фахверхаус (нем.) – көрінетін арқалықтары бар ортағасырлық құрылыс.

Қоғамдық-саяси реалиялар әлеуметтік өмірдің, саясаттың, мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерін көрсетеді:

- Мәжіліс, үкімет, құрылтай, төлеңгіт, хан, қожса, сұлтан (қаз.);
- Губерния, большевики (орыс.) – губерния, большевиктер;
- Deescalation, Hercules missile, Land-based missile, Rapid Deployment Force (ағыл.) – деэскалация, «Геркулес» зымыраны, жер бетінде орналасқан зымыран, жылдам өрістету күштері.

Реалиялар баламасыз лексика қатарына кіреді, өйткені олардың басқа тілдің лексикалық бірліктері арасында толық немесе ішінара баламалары жоқ. Дегенмен реальный ұғымының аясы баламасыз лексика ұғымының аясына қарағанда кеңірек болады, себебі оның қолданылу аясы аудармамен шектелмейді. Мысалы, тайга – орыс табиғатының даласы, субботник, сменная газета, ударный труд – кеңестік кезең өмірінің реалиясы, пельмень, ши - орыс тағамдарының реалиясы және т. б.

Баламасыз лексика ұғымы аударма тілі тұрғысынан реалияны көрсететін лексикалық бірліктерді қабылдау аспектісін қамтиды. Аударма тілінде реалияға қарама-қарсы құбылыс пайда болады, түпнұсқасы – лакуна. Лакуна – аударма тілінде бастапқы тілдің белгілі бір реалиясын көрсету үшін эквивалент бірлігінің болмауы [7,104].

Баламасыз лексика мен басқа тілдің сөздігінде тұрақты сәйкестіктері бар бірліктер

арасында нақты шектеу сызығын әрдайым сызу мүмкін емес. Қазіргі әлемде тез дамып келе жатқан ақпарат алмасудың, сондай-ақ тілдер мен мәдениеттер арасындағы тығыз байланыстың арқасында лакуналардың қатарынан сөздер тұрақты түрде шығып тұрады. Аудармашыға одан да көбірек реалияларды, жалқы есім және географиялық атауларын, беру кезінде шешім іздеудің қажеті жоқ. Бірнеше рет қолданған кезде, шет тіліндегі реалиялар алдымен окказионал (бір реттік сөз қолдану) эквивалентті алады, содан кейін олар көрнекі, яғни тұрақтыға өтеді. (Мыс: Лондон, Moscow, «Дейли Телеграф», Кембридж және т.б.) [8,64].

Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі кезеңде баламасыз лексика санатына жаңа пайда болған (жаңа корпорациялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының атаулары және т.б.) немесе басқа тілде сөйлейтіндер үшін мәдениеттердің алыстығына байланысты сирек кездесетін атаулар мен жалқы есімдер жатады, мысалға, біздің өмірімізге біртіндеп еніп жатқан қытай мәдениетінің реалиялары (Фэн шуй).

Тілде дайын баламалар болмаса, тиісінше аудармашы екі тілдегі мағынаны сәйкестендіруге, реалийлерді беру барысында жаңа сөздерді табуға мәжбүрлейді. Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар, бұл процесс осы талаптарға бағынады. Реалийлерді аударудың бірнеше әдіс-тәсілдері бар: *транскрипция, транслитерация, калька жасау, семантикалық неологизмді табу, реалийді реалиймен ауыстыру, болжамды аударма жасау*. Бұл аталған әдіс-тәсілдер әдетте аударма теориясында лексикалық түрлендірулерге жатқызылып жүр.

Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар. Реалийлерді аударудың кейбір жолдары:

- транскрипция;
- транслитерация;
- калькалау;
- семантикалық неологизмді құру;
- реалияны реалияға ауыстыру;
- болжалды аударма.

Транскрипция мен транслитерация кезінде шет тіліндегі реалияның семантикалық жоспары ашылмайтынын атап өткен жөн. Бұл екі әдіс те сөздің ресми бейнесін (дыбыстық немесе графикалық) сақтауға бағытталған және тілдік емес құбылыстың мәні туралы ақпарат бермейді. Көрсетілген себептерге байланысты транскрипция мен транслитерацияны қолданған жағдайда, әңгіме аудару туралы емес, тек реалия атының берілуі туралы болуы керек.

Аударманың теориясы мен практикасы, лингвомәдениеттану пәндерін оқытуда, түрлі арнаулы тілдік курстар мен семинарларды жүргізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алпысбаев Қ.Қ., Қазыбек Г.Қ. «Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі» Алматы, 2001. 248 б.
2. Бархударов Л.С. «Язык и перевод» Москва, 1975-195 б.
3. Виноградов В.С. «Введение в переводоведение» М, 2001. 257 б.
4. Дмитриева Л.Ф., Кунсевич С.Е. «Английский язык курс перевода» Москва, 2005. 286 б.
5. Казакова Т.А. Практикум по художественному. Санкт-Петербург, 2003. 222 б.
6. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2002. 176 б.
7. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва. Международные отношения, 1973. 245 б.
8. Комиссаров В.Н. «Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в

освещении зарубежных ученых». Москва, 2000. 267 б.

Referens list:

1. Alpysbaev Kh. Kh., Khazibek G.Kh. «Khazak audarmasinin teoriyasi men tajiribesi» Almati, 2001. 248 b.
2. Barkhudarov L.S. «Yazyk i perevod». Moskva, 1975. 195 b.
3. Vinogradov V.S. «Vvedeniye v perevodovedeniye». Moskva, 2001. 257 b.
4. Dmitriyeva L.F., Kunsevich S.E. «Angliyskiy yazyk kurs perevoda» Moskva, 2005. 286 b.
5. Kazakova T.A. Praktikum po khudozhestvennomu. Sankt-Peterburg, 2003. 222 b.
6. Kazakova T.A. Prakticheskiye osnovy perevoda. Sankt-Peterburg, 2002. 176 b.
7. Komissarov V.N. Slovo o perevode. Moskva. Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1973. 245 b.
8. Komissarov V.N. «Obshchaya teoriya perevoda. Problemy perevodovedeniya v osveshchenii zarubezhnykh uchennykh». Moskva. 2000. 267 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы):

Рысбаева Майра Козыбаевна - аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
8-702-528-18-01

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONSUBJECT HEADINGSART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

FTAXP: 14.25.02

<https://orcid.org/0000-0002-8868-8529>

Мұқан Н.Т.*, Сагадатов А.Т.

аға оқытушы, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан
оқытушы, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ШАРАЛАР АРҚЫЛЫ
АУЫЛ ЖАСӨСПІРІМДЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ**

***Автор-корреспондент: eranurr_88@mail.ru**

Түйін: Ауыл жағдайында бос уақыт мәселесін қарастыра отырып, жасөспірімдер мен жеткіншектердің бос уақытын ұйымдастыру мәселелерін шешуге шақырылған мекемелер жұмыс істейтін ұйымдар әлеуметтік контекстті ескеру қажет. Көбінесе би-ойын-сауық пен оны ұйымдастырудың әсерлі формаларына артықшылық беріледі. Қазіргі балалар бос уақытын компьютерде өткізгенді жөн көреді, көбінесе олардың жасына сәйкес келмейтін телевизиялық бағдарламаларды пассивті қабылдайды. «Компьютер буынының» пайда болуы нақты өмірлік әсерлер мен практикалық тәжірибенің, өз қолымен жасауға, модельдеуге деген ұмтылыстың балалар өмірінен сығымдалуына әкеледі.

Мақалада мәдени-тынығу жұмысы арқылы ауылдық жасөспірімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту мүмкіндіктерін талдап, шығармашылық әлеуетті дамыту құралы ретінде мәдени-демалыс қызметін зерттеу. Мәдени-тынығу жұмысы ұғымын аша отырып, ауылдық жасөспірімдердің шығармашылық әлеуетін дамытуға талдау жүргізу. Мәдени-тынығу жұмысының ерекшеліктері және оның шығармашылыққа әсері ерекшеленеді. Мұның бәрі ауылдық жасөспірімдердің мәдени-тынығу жұмысын дамытуға байланысты мәселелерді одан әрі зерттеу үшін қажет болатындығы талданады.

Кілт сөздер: мәдени-тынығу жұмысы, бос уақыт, әлеуметтік-мәдени кешендер, шығармашылық әлеуеті, әлеуметтік-мәдени кеңістік, ауыл жасөспірімдері, жасөспірімдердің бос уақыты, шығармашылық, ауыл

Аннотация: Рассматривая проблему свободного времени в сельской среде, организации, работающие в учреждениях, призванных решать проблемы организации свободного времени подростков и молодежи, должны учитывать социальный контекст. Чаще всего предпочтение отдается танцевально-развлекательной программе и эффективным формам ее организации. Современные дети предпочитают проводить свободное время за компьютером, часто пассивно воспринимают телевизионные программы, не подходящие для их возраста. Появление «компьютерного поколения» приводит к выдавливанию из детской жизни реальных эффектов и практического опыта, стремлению творить и моделировать своими руками.

В статье анализируются возможности развития творческого потенциала сельских подростков через культурно-досуговую деятельность и исследуется культурно-досуговая деятельность как средство развития творческого потенциала. Провести анализ развития творческого потенциала

сельских подростков, раскрывая понятие культурно-досуговой деятельности. Выделяются особенности культурно-досуговой деятельности и ее влияние на творчество. Анализируется, что все это необходимо для дальнейшего изучения вопросов, связанных с развитием культурно-досуговой деятельности сельских подростков.

Ключевые слова: культурно-досуговая деятельность, село, свободное время, социокультурные комплексы, творческий потенциал, социокультурное пространство, сельские подростки, свободное время подростков.

Abstract: When considering the problem of free time in rural environments, organizations working in institutions designed to address the problems of the organization of free time of adolescents and youth should take into account the social context. Most often, preference is given to the dance and entertainment program and the spectacular forms of its organization. Modern children prefer to spend their free time at the computer, often passively perceive television programs that are not suitable for their age. The emergence of the "computer generation" leads to the extrusion of real effects and practical experience from childhood life, the desire to create and model with your own hands.

The article analyzes the possibilities of developing the creative potential of rural adolescents through cultural and leisure activities and explores cultural and leisure activities as a means of developing creative potential. Analyze the development of the creative potential of rural adolescents, revealing the concept of cultural and leisure activities. The features of cultural and leisure activities and its influence on creativity are distinguished. It is analyzed that all this is necessary for further study of issues related to the development of cultural and leisure activities of rural adolescents.

Keywords: cultural and leisure activities, free time, sociocultural complexes, creativity, sociocultural space, rural adolescents, free time of adolescents.

Кіріспе

Бүгінде демалыс қызметі қоғамда маңызды рөл атқарады. Тұлғаны біріктіруде мәдениеттің, рухани құндылықтардың маңызы зор, себебі бұл процесс қоғамның тұтастығын, үйлесімділігін, оның социумда болуын қамтамасыз етеді. Бос уақыт процесі жеке тұлғаның рухани, үйлесімді баюы үшін ғана емес, сондай-ақ өзін-өзі тиімді ұйымдастыруы үшін аса маңызды. Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басудың бір тетігі - мәдениет қызметкерлерін қолдау деген сөз. 2019 жылдың қыркүйегінде Мемлекетіміздің басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында: Елдің рухани дамуы мен кемелденуі мәдениеттің қарқынды дамуымен ұштасып жатыр. Құлақтан кіріп бойды алар тәтті әуен мен күмбірлеген күй, әуезді әуенмен үйлесім тапқан ырғақты би, рухани байлық сыйлайтын театр, кітапхана бәрі де осы мәдениет ұғымы аясында бірігіп, елге қызмет етіп келеді. Еліміздің атын шығаратын да – мәдениет пен өнер. Мәдениетке серпін беру шындығында да қажет деген тұжырымдама айтқан болатын [1]. Сол себептіде жастардың әлеуметтік тәрбиесі, оның шығармашылығы, интеллектуалдық дамуы тек оқу процесінде ғана жүзеге асырылмайды, сонымен қатар қоғаммен араласуда, достық кезінде, шығармашылықты шыңдауда, өзінмен жұмыс істеу барысында қалыптасады.

Әлеуметтік қажеттіліктерді негізге ала отырып, жасөспірімдердің бос уақытын өткізуде тың, жаңа технологияларды қолдану ауылдық жерлерде тұратын жасөспірімдерде, бұл әсіресе өзекті мәселе. Ауылдық жерлерде балалар мен жасөспірімдердің мәдени және бос уақытын ұйымдастыру орталықтары, олар: мәдениет үйлері және кітапхана мекемелері. Бірақ барлық жағдайда осы ұйымдардың көрсетілетін қызметтері толық көлемде бола бермейді, таңдау тапшылығына байланысты балалар мен жасөспірімдердің қажеттіліктерін қанағаттандыру бос уақытты ұйымдастыру және өткізу материалдық-техникалық базаның сапасына байланысты. [2-180] Кейде бұл ұйымдар көрсететін қызметтер толық болуы мүмкін, бірақ таңдау мүмкіндігінің жоқтығынан балалар мен жасөспірімдердің қажеттіліктерін қанағаттандыру бос уақытты ұйымдастыру және өткізу әлсіз болып жатады. Жасөспірімдердің бос уақытын өткізу мәселесі бөлек үлкен күрделілік пен сәйкессіздік. Жасөспірімдерде жоспарланбаған, ұйымдастырылмаған бос уақыт және оны басқара алмау көбінесе әлеуметтік мәселелерге әкеледі және

девиантты мінез-құлықты қалыптастырады. Мұндайды болдырмау үшін жасөспірімдердің мәдени және бос уақытын ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет. Оларға өздерінің дамуына қаншалықты қызықты және пайдалы екені белгісіз әлеуетті таланттардың дамуына, өз бос уақытын барынша тиімді, дұрыс толтыруға мәдени-демалыс қызметкерлерінің көмегі әлбетте қажет.

Айта кету керек, қазіргі заманғы ауыл өндірістік және әлеуметтік саланың дағдарыстық жағдайы, халықтың төмен өмір сүру деңгейі, аумақтық оқшаулану, мәдени ошақтардан шалғайлық, әртүрліліктің болмауы демалыс мүмкіндіктерінің дамымауы, шығармашылықты жүзеге асыруға арналған демалыс орталықтарының инфрақұрылымы жастардың әлеуетін көтеруге әлсіздігімен сипатталады. Осының салдарынан демалыс артықшылықтары ауыл жастарын қалалық жастарға қарағанда айтарлықтай шектейді.

Зерттеудің мақсаты: мәдени-тынығу шаралары арқылы ауыл жасөспірімдерінің шығармашылық әлеуетін дамыту мүмкіндіктерін талдау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет: ауыл жасөспірімдерінің мәдени-тынығу жұмысының мәні мен ерекшелігін қарастыру, ауыл жастарының шығармашылық әлеуетті дамыту құралы ретінде мәдени-тынығу жұмыстарын зерттеу.

Зерттеу объектісі: Қазақстандағы мәдени-тынығу орталықтарының қызметі ауылдық жерлерде жастардың бос уақытын ұйымдастыру.

Теориялық талдау

Бос уақыт – жасөспірімдердің қарым-қатынастағы қажеттіліктерін қанағаттандыратын белсенді қарым-қатынас аймағы. Қызығушылықтардың әуесқойлық бірлестігі, бұқаралық мерекелер сияқты бос уақыттың түрлері адамның басқа адамдармен салыстырғанда өзін, қасиеттерін, артықшылықтары мен кемшіліктерін жүзеге асыруға қолайлы аймақ болып табылады [3-110]

Бос уақыт – бұл қоғамдық - тұрмыстық қызметтен бос уақытта жүзеге асырылатын қызмет түрлерінің бірі, адамның негізгі қызметі барысында қалыптаспаған еңбек әрекетінен кейін демалу және сауықтыру және басқа да дағдыларды дамыту құралы. Бұл осы қызметтің белгілі бір бағытын білдіреді. Бос уақытты өткізу балалардың қызығушылықтары мен хоббилерін көрсететін және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған белгілі бір мазмұнға ие. Оның айқын эмоционалды бояуы бар. Бұл қуаныш сезімін, мақтаныш, өзіне деген сенімділік пен өзіне деген сенімділікті тудырады. Бос уақыт балаларда мәдени құндылықтарды қалыптастыруға, коммуникативті дағдыларды дамытуға, әр түрлі жастағы азаматтармен байланыс орнатуға көмектеседі. Адамның бос уақытындағы белсенділігі оның объективті жағдайларымен, қоршаған ортасымен, материалдық қамтамасыз етілуімен, мәдени-демалыс мекемелерінің желісімен анықталады. Сонымен қатар мәдени-демалыс қызметі арқылы ауылдық жасөспірімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту болып табылады. Жалпы «бос уақыт» және «тынығу» ұғымдары бір-бірін алмастырады. Дегенмен, олар мағынасы жағынан бірдей емес. Адамдар бос уақыт туралы айтқанда, оны кез келген нәрсеге пайдалану мүмкіндігіне баса назар аударылады. Бұл кезеңде адам үй жұмысын, үй шаруашылығын жасай алады. Кейбір адамдар оны тиімсіз («ештеңе істемейтін» күйде немесе өз денсаулығына зиян келтіретін жағдайда немесе қоғамдық тәртіп пен басқалардың бос уақытын бұзған және т.б.) жұмсайды [4-14]

Жасөспірімдік кезеңде барлық танымдық процестер, ерекшеліксіз, дамудың өте жоғары деңгейіне жетеді. Сол жылдары адамның өмірлік маңызды жеке және іскерлік қасиеттерінің абсолютті көпшілігі ашық түрде көрінеді. Мысалы, тікелей, механикалық есте сақтау қабілеті жеткілікті дамыған ойлаумен бірге логикалық, мағыналық есте сақтауды одан әрі дамыту мен жетілдірудің алғышарттарын қалыптастыра отырып, балалық шақта өзінің дамуының ең жоғары деңгейіне жетеді. Сөйлеу жоғары дамыған, жан-жақты және бай болады, ойлау оның барлық негізгі формаларында бейнеленеді: көрнекі-эффektілі, бейнелі-бейнелі және сөздік-логикалық. Бұл процестердің барлығы

озбырлық пен ауызша медиацияға ие болады. Жасөспірімдерде олар қалыптасқан ішкі сөйлеу негізінде әрекет етеді. Жасөспірімге практикалық және ақыл-ой (интеллектуалдық) әрекеттердің әртүрлі түрлерін меңгеру, сонымен қатар әртүрлі әдістер мен оқу құралдарын қолдану мүмкін болады. Жалпы және арнайы қабілеттер қалыптасады және дамиды, оның ішінде болашақ кәсіптік қызметке қажет [5-85]

Жасөспірімдік шақ тұлғаның қалыптасуымен тығыз байланысты. Сондықтан, көптеген сарапшылардың пікірінше, бұл жас ең қиын және жауапты деп саналады. Атақты ғалым И.С.Конның пікірінше "өзін-өзі танудың тән белгісі-жасөспірімнің өзін жеке тұлға ретінде, оның ерекше қасиеттерімен тану қабілеті мен қажеттілігінің көрінісі. Бұл жасөспірімнің өзін-өзі растауға, өзін-өзі көрсетуге және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысын тудырады. [6-132] Бұған Жасөспірімнің өмір салтын бастауыш мектеп жасындағы балалардың өмір салтынан ажырататын жаңа жағдайлар да ықпал етеді. Ең алдымен, бұл ересектер, жолдастар тарапынан жасөспірімге қойылатын талаптардың жоғарылауы, олардың қоғамдық пікірі оқушының оқудағы жетістіктерімен емес, оның жеке басының көптеген басқа белгілерімен, көзқарастарымен, қабілеттерімен, мінезімен, жасөспірімдер арасында қабылданған "адамгершілік кодексін" сақтау қабілетімен анықталады, мұның бәрі жасөспірімді өзін-өзі талдауға жүгінуге итермелейтін мотивтерді тудырады өзін және өзін басқалармен салыстыруға. Сонымен, ол бірте-бірте құндылық бағдарларын қалыптастырады, мінез-құлықтың салыстырмалы түрде тұрақты үлгілері қалыптасады, бұл үлгілерден айырмашылығы. Бұл кезең қоғамға, өзіне, айналасындағыларға деген әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуымен сипатталады, яғни адамгершіліктің негізі қаланады, тұлғааралық мінез-құлық қалыптасады.

Жасөспірімдік кезеңді ең жауапты деп санауға болады. Бұл кезеңде өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі тануға, өзін-өзі көрсетуге, өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысты байқауға болады. Жасөспірімге тән қасиет, әдетте, қазіргі әлемнің құндылықтарына назар аудара отырып, үлкендерге еліктеуге ұмтылу болып табылады. Бір жағынан, жасөспірімдер өздерімен қақтығыса бастайды, екінші жағынан, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы және олардың жеке басына деген қызығушылық пайда болады. Жасөспірімдік шақта олар проблемаларды өте эмоционалды түрде қабылдап, кез-келген кішігірім қиындықты апат мөлшеріне дейін жеткізіп, өз өміріне немқұрайлы қарайды, ауыр менмендіктің болуына қайшы келеді. [7-124]

Жасөспірім «қозғыштығының жоғарылауымен және жетістіктер мен сәтсіздіктердің зорлық-зомбылық тәжірибесімен, мақтаныш пен реніштің жоғарылауымен сипатталады. Жасөспірімнің танымдық әрекеті неғұрлым мақсатты және ерікті. Қиял дамиды, есте сақтау қабілеті артады, абстрактілі ойлау тереңдейді, қызығушылықтары кең, тұрақсыз болып келеді. Сол себепті жасөспірім бір қызығушылық шеңберінен екіншісіне жиі ауысады. Жеткіншектердің тұлғалық қасиеттері әртүрлі іс-әрекеттегі қарым-қатынас барысында, шығармашылық іс-әрекетте, дене шынықтыру және спортпен айналысу барысында, яғни қоғамдық-мәдени іс-әрекет барысында қалыптасады. «Жасөспірімдердің қарым-қатынасының айқындаушы ерекшелігі оның айқын тұлғалық сипаты болып табылады».

Жасөспірім қоршаған шындықты оқу іс-әрекеті кезінде ғана емес, ең бастысы, шығармашылықтың әртүрлі түрлерін: театрлық, музыкалық, хореографиялық және т.б. жаттықтыру процесінде біледі. Шығармашылық ұжымдар мен бірлестіктердегі, үйірмелер мен студиялардағы сабақтарда жасөспірім жаңа білім, практикалық білім мен дағдыны қалыптастырады. «Осы кезеңде шығармашылықпен айналысу жасөспірімдердің өзін-өзі танытуының және болашақта кәсіби өзін-өзі анықтауының негізгі жолдарының бірі болып табылады. Жеткіншектік кезеңнің бір ерекшелігі – өзінің «Менін» жүзеге асыруға немесе өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу. В.В.Козлова, «өзін-өзі жүзеге асыру – адамның әлеуметтік кеңістіктегі физикалық, интеллектуалдық, эмоционалды, мінез-құлық қабілеттерінің көрінісі» екенін атап өтті[8-17]. Жасөспірімдердің бос уақытының сипатты ерекшелігі –

шығармашылық-потенциалды және ізденімпаздық белсенділіктерінің асып түсуі. Жеткіншектерге үнемі жаңа эмоциялар мен сезімдердің толқыны қажет, сондықтан оларды тұтастай алғанда психиканы қамтитын әрекеттерді ойнауға көндіру оңайырақ, олардың монотондылықты қабылдауы және бейімделуі өте қиын. Баланың бос уақытын өткізу мәдениетін жастайынан үйрену керек, өйткені бұл мәдениетті меңгеру жүйелі және мақсатты түрде әсер ету дегенді білдіреді. Демалыс шаралары ең алдымен мәдени сипатта болуы керек. Тіпті ұйымдасқан, бірақ мәдени бағдарланбаған, әлеуметтік мақсаттарға жетуге бағытталған бос уақыт бірқатар әлеуметтік мәселелердің дамуына әкелуі мүмкін. Олар: балалар мен жасөспірімдердің заңсыз әрекеттері, балаларда дұрыс емес өмір салтына деген құштарлықты дамыту және оны насихаттау, жаман әдеттерді қалыптастыру, қоғамға қатысты деструктивті позицияны қалыптастыру, «қиын жасөспірімдер» санының өсуі. Осыған байланысты бос уақытты ұйымдастыру қатаң түрде әлеуметтік маңызды, мәдени мақсаттарға бағытталуы керек. Бұл жастардың белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға, жасампаздыққа деген құштарлықты дамытуға, табиғи және әлеуметтік ортаға саналы және құрметпен қарауға оң әсерін тигізеді. Бос уақытты өткізуді үйрену барысында жасөспірімнің бойында өзін-өзі ұйымдастырудың бірқатар дағдыларын қалыптастыру қажет. Бірақ бұл да жеткіліксіз болады. Қылмыстық жағдайлар мен ойланбаған уақытты болдырмау үшін жасөспірімде бос уақытын пайдалануға байланысты дұрыс және орынды таңдау дағдылары, өз мінез-құлқын бақылай білу, өзін адекватты бағалау және интроспекция жүргізу дағдысы болуы керек. В.А.Сухомлинский «Жасөспірімдік кезеңнің басқа жас топтарынан ерекшелігі – ересектік сезімі оның одан арғы іс-әрекеті мен іс-әрекетін анықтайды, оның эмоционалдық-еріктік және интеллектуалдық сферасының дамуына әсер етеді». [9-220]

Кез келген елді мекеннің, оның ішінде ауылдық жерде әлеуметтік-мәдени кеңістігінің маңызды сипаттамасы және жас ауыл тұрғындарының тұлға болып қалыптасуының, олардың мәдени-білімдік деңгейінің негізі – менталитеті, тарихи-мәдени өрісі, салт-дәстүрлері, тілдік, этникалық және әлеуметтік ерекшеліктері. Әлеуметтік институттардың қарым-қатынасы, инфрақұрылымы және білім беру ортасы мәдениет саласын қазіргі ауылдың әлеуметтік-мәдени кеңістігін оқу және мәдениет мекемелерінің механикалық жиынтығы ретінде қабылдауға болмайды. Ол субъект әлеуметтік-құндылық қатынастар жүйесін қалыптастыруда белгілі бір миссияны орындайды. Нәтижесінде, ауылдың әлеуметтік-мәдени кеңістігі әлеуметтік-мәдени органың «жеке тұлғаның дамуының әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-педагогикалық жағдайларының кешені ретіндегі динамикалық сипаттамаларын алады, олар белгілі бір аумақта дамыған. Оның тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының нәтижесі».

Білім беру әлеуеті жеткілікті ауыл қоғамы үшін маңызды, мәнді – қоғамдық пікір. Оның ықпалының күші үлкендерге, отбасылық дәстүрлерге, ата-аналарға құрметпен қараудан, өзара көмек көрсетуге ұмтылуынан көрінеді.

Ауыл тұрғынында жас ұрпақты тәрбиелеудің, оның ой-өрісі мен рухани болмысын қалыптастырудың бүкіл жүйесінің негізі болып табылатын еңбекке құндылық қатынасы бала кезінен қалыптасады. Консерватизм мен дәстүрлі өмір салты, тәжірибені нақты мысал негізінде беру ұлттық өзіндік сананың тұтастығын сақтауға ықпал етеді, ол өз халқымен өзін-өзі сәйкестендіру қажеттілігінен, сақтауға ұмтылудан көрінеді.

Ауылдағы балалардың бос уақытын ұйымдастырудың инновациялық тәсілі «Ауыл клубы – кітапхана – мектеп – балабақша» интеграциялық моделін құруға бағытталған. Бұл модельдің құрылымдық құрамдас бөліктерінің өзара байланысы мен өзара әрекеті бос уақытта реттелмейтін қарым-қатынасқа, ауылдық жерлерде тұратын балалар мен жасөспірімдердің мотивациясын, белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасайды.

Осындай үлгінің өзегі және ауылдың әлеуметтік-мәдени кеңістігінің біріктіруші тетігі – клуб. Ауыл клубы тек қарым-қатынас, бос уақытты ұйымдастыру, танымдық

қызығушылықтарды қанағаттандыру, мерекелік мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру орны ғана емес. Ол балалар мен жасөспірімдердің шығармашылыққа деген қажеттілігін сезіну арқылы оларға мәдени әсер етудің жоқтығы мәселесін шешеді.

Клуб - белгілі бір жерге қызығушылық танытатын адамдардың бірлестігі.

Клубтарды құрудың мақсаты - қоғамдық белсенділікті, білім беруді, шығармашылық және бос уақытты - демалу мен ойын-сауықты дамыту.

Клуб қызметкерлеріне қойылатын талаптар:

- педагогикалық білімі болуы;
- өнердің кейбір түрлерін білу қажет.

Клуб өз мүшелерінің әлеуметтік белсенділігін, олардың шығармашылық ұстанымдарын, ағартушылық және мәдени деңгейін көтеру мақсатында құрылады. Клубқа келушілер демалып, бірге көңіл көтереді. Клуб қауымдастығы бастамашылдықпен, қоғамдық пікірмен және санамен ерекшеленеді. [10-57]

Клуб мақсат, реттеу, тереңдік, тұрақтылық, ұзақтығы және басқа да сипаттамалары бойынша тұлға аралық байланысты орнатады және дамытады. Адамдар қарым-қатынас жасаған кезде олардың әлеуметтік белсенділігі көрінеді. Клуб демалыс орталығы ретінде қызмет етеді.

Ауылдағы мәдени саясаттың белсенді субъектісі ретінде әрекет ете отырып, клуб халықтың түрлі бастамаларын қолдайды, сол арқылы өзінің әлеуметтік-мәдени қызметін жүзеге асыруға ықпал етеді. Осылайша, ауыл клубы балалар мен жасөспірімдердің танымдық, көркемдік, шығармашылық, ойын-сауықтық және сауықтыру іс-әрекеттеріне және әртүрлі әлеуметтік тәжірибелерді жүзеге асыруға қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін кең ауқымды міндеттерді шешеді. Ауылдық аймақтың әлеуметтік-мәдени кеңістігі жалпы қоғамның, оның ішінде жеке адамның әлеуметтік-мәдени дамуының мәселелерін шешеді. Дәл демалыс саласында бүгінгі таңда қоғам өмірдің басқа салаларында (нашақорлық, қылмыс, маскүнемдік, жезөкшелік және т.б.) шеше алмайтын бірқатар әлеуметтік мәселелер шоғырланған. Әрине, тек бос уақытты өткізу бұл әлеуметтік тапсырысты орындамайды. Бірақ ол өскелең ұрпақ үшін олардың бойында бос уақытты ұйымдастырудың жоғары біліктілігін қалыптастыратын және қоғамның құндылық саласына әсер ететін баламалы әлеуметтік маңызы бар бағдарламаларды ұсына алады.

Нәтижелер мен талқылау

Осыған байланысты ауылдың әлеуметтік-мәдени кеңістігін ұйымдастырудың түбегейлі басқа нысаны болып табылатын әлеуметтік-мәдени кешендер өздерінің өзектілігі мен тиімділігін дәлелдеді. Әлеуметтік-мәдени кешендер шеңберіндегі педагогикалық мүмкіндіктерді біріктіру оларға әрбір баланың тұлғалық өсуін қамтамасыз ететін, оны тез өзгертін қоғамға енгізе дайындайтын білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді. Ауылдың рухани-адамгершілік дамуының маңызды факторы ретінде клуб тек мәдени-шығармашылық функцияны жүзеге асырмайды [11-№6.28].

Ауылдың басқа да әлеуметтік институттарымен бірлесе отырып, әлеуметтік-мәдени ортаны ізгілендіруге, ұрпақаралық және тұлғааралық қарым-қатынасты нығайтуға, салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған азаматтық бастамаларды қолдау және жүзеге асыру мәселелерін шешеді.

Қазіргі ауыл жастары мен жасөспірімдер аудиториясының бос уақытының құрылымын талдау бос уақытын негізінен үйде өткізетінін көрсетті: музыка тыңдау, теледидар көру, достарымен сөйлесу, интернетті ойын-сауық мақсатында пайдалану, бұл алдыңғы қатарда. Ауыл жастары мен жасөспірімдер аудиториясы арасында пассивті, отырықшы бос уақытты тарату үрдісі байқалады.

Бос уақыт саласында жастар мен жасөспірімдердің бос уақытын дұрыс ұйымдастырудың маңызы ерекше, өйткені олар қабылдаушы, әртүрлі әлеуметтік институттардың оларға әсер етуіне ашық, бұл олардың адамгершілік қасиеттері мен дүниетанымына барынша әсер етуге мүмкіндік береді. тиімділігі. Оң балама болмаған

кезде идеологиялық вакуум тез арада есірткі, темекі шегу, алкоголизм және басқа да жаман әдеттерге толы болатыны белгілі. Сондықтан да осы әлеуметтік топтың бос уақытына бейімділігін ескере отырып, мәдени-демалыс жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлу керек.

Ауылда қалыптасып отырған біршама күрделі әлеуметтік-демографиялық жағдайда мәдени-демалыс мекемелері мамандарының ең маңызды міндеті ауыл тұрғындарының мәдени бос уақытын өткізу қажеттілігін қалыптастыру, олардың тәжірибесіне қалыптасқан дәстүрлі технологияларды енгізу, сондай-ақ бос уақытты ұйымдастырудың инновациялық технологиялық процедураларын қолдану. Мәдениет және өнер құралдары арқылы бос уақытты жұмыспен қамтуды және тәрбиелеуді сауатты ұйымдастыру бүгінгі күні жастардың бейресми бос уақытын өткізуге балама ретінде қарастырылады, бұл көбінесе заңсыз әрекеттерді жасаудың алғышарттарының бірі болып табылады, олардың бірінші кезектегі алдын алу бойынша көптеген жұмыстардың құрамдастарының бірі болып табылады. Бұл асоциалды құбылыс.

Мәдени-тынығу іс-әрекетінде жасөспірімдер өнермен, табиғатпен, еңбекпен, тұлғааралық қарым-қатынас нормалары мен ережелерімен, адамгершілік және эстетикалық құндылықтармен танысады. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы әлеуметтену процесінің бұзылуынан болатыны белгілі. Ал оны түзету көбіне жасөспірімдерді бос уақытты өткізу сферасына тарту арқылы ғана мүмкін болады, сондықтан мұнда жасөспірімдер оларға әртүрлі әлеуметтік институттардың ықпалы мен өзара әрекетіне барынша ашық, бұл олардың адамгершілік қасиеттері мен дүниетанымына барынша тиімді әсер етуге мүмкіндік береді. Жастар мен жасөспірімдердің бос уақытын оқу және еңбек қызметіне ұқсамайтындай етіп, оларды мәдени-демалыс мекемелеріне баулу және олардың бос уақытын қызықты етіп ұйымдастырудың маңызы зор[12-448]. Сындарлы бос уақыт жеке тұлғаны қалыптастырып, оның рухани саласын дамытып қана қоймайды, сонымен қатар белсенді өмірлік ұстанымды тәрбиелеуге, шығармашылық дамуға, азаматтық дамуына ықпал етеді. Жастардың бос уақытын дамыту бойынша тартымды жобалардың ішінде әлеуметтік-мәдени кластерлер сияқты күрделі типтегі нысандарды құруды ерекше атап өтуге болады. Мұндай кешендер ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-мәдени ортасында маңызды рөл атқарады, бұл ортаны ерекше құрылымдады, жастармен жұмыс жасауда мәдени-тынығудың жаңа формалары мен технологияларын ұсынады.

Қорытынды

Жастардың бос уақытын өткізумен айналысатын мекемелердің қызметі, ең алдымен, жас ұрпақтың шығармашылық және рухани қабілеттерін дамыту үшін, сондай-ақ демалыс үшін барынша оңтайлы және қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс. Ұлы ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын - адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек деген екен. Сайып келгенде бұл сапалар адамды дүниеге келген күнінен бастап тәрбиелейді» дейді. Бүгінде біз әлем халқы бір кісідей Жаңа дәуір, Жаңа ғасыр – жаңа мың жылдыққа аяқ басып отырмыз. Тағдырымыз тап келген Үшінші мың жылдықтың жастары қандай болмақ. Бұл бүкіл адамзатты ойландыратыны да, толғандыратыны да анық.

Өткен тарихымызға тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та, гүлденген келешекке сенімде «Мәңгілік Ел», «Жас ұрпақ» деген құдіретті ұғымға сыйып тұр. Яғни білім беру мекемесінің маңызды міндеті – білім, білік, дағдыны қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар мәдениеті жоғары тұлғаны қоғам өміріне дайындау.

Білімді болу, мәдениетті, өнерді бағалау, Отанды сүю – бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, оны көздің қарашығындай сақтау, өз үлесінді қосып, дамыту және кейінгі ұрпаққа аманат етіп табыстау Сізбен біздің міндетіміз. Яғни әлеуметтік-мәдени шаралар арқылы ауыл жасөспірімдерінің шығармашылық әлеуетін дамыту болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекетіміздің басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауынан. 2019 жылдың 2 қыркүйегі
2. Махов Ф.С. Подросток и свободное время. Ленинград, 1982.180 с.
3. Викторов А. Свободное время - серьезная проблема // Воспитание школьников. № 5. 2000.110 с.
4. Ю.А.Сапарова, А.С.Сабекова, Ш.Ж.Турдалиева. Управление и организация культурно-досуговых учреждений в Казахстане. Астана-2005.14с.
5. Еремин В.А. Улица - Подросток - воспитатель. Москва., 1991.85с.
6. Кон И.С. Психология ранней юности Москва: Просвещение. 2017.132б.
7. Ячменева А.П., Байгильдина З.Ф. Досуговая деятельность в жизни молодежи / А.П. Ячменева, З.Ф. Байгильдина // Вестник научных конференций.2017. № 4-1 (20). С. 122-124.
8. В.В.Козлов Личность, творчество, самореализация. 2012.17б.
9. Сухомлинский В.А. Духовный мир школьника. Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР М.:1961.220с.
10. Е.О.Омар Воспитательная деятельность клубных учреждений Казахстана Шымкент, 2010.57с.
11. Смирнова Е.В. Журнал «Клуб» №6 «Досуг XXI» 2004.28с.
12. Гурьянова М.П. Сельская школа и социальная педагогика. (Пособие для педагогов) Амалфея, 2000.448с.

Referens liste:

1. Memleketimizdin basshısı Kasım-Zhomart Kemelulı Toqaevtin Kazakstan halkına Zholdauman. 2019 jıldıń 2 kirkuyegi
2. Makhov F.S. Podrostok i svobodnoye vremya. Leningrad, 1982.180 s.
3. Viktorov A. Svobodnoye vremya - ser'yoznaya problema // Vospitaniye shkol'nikov. № 5. 2000.110 s.
4. YU.A.Saparova, A.S.Sabekova, SH.ZH.Turdaliyeva. Upravleniye i organizatsiya kul'turno-dosugovykh uchrezhdeniy v Kazakhstane. Astana-2005.14s.
5. Yeremin V.A. Ulitsa - Podrostok - vospitatel'. Moskva., 1991.85s.
6. Kon I.S. Psikhologiya ranney yunosti Moskva: Prosveshcheniye. 2017.132b.
7. Yachmeneva A.P., Baygil'dina Z.F. Dosugovaya deyatel'nost' v zhizni molodezhi / A.P. Yachmeneva, Z.F. Baygil'dina // Vestnik nauchnykh konferentsiy.2017. № 4-1 (20). S. 122-124.
8. V.V.Kozlov Lichnost', tvorchestvo, samorealizatsiya. 2012.17b.
9. Sukhomlinskiy V.A. Dukhovnyy mir shkol'nika. Gosudarstvennoye uchebno-pedagogicheskoye izdatel'stvo ministerstva Prosveshcheniya RSFSR M.:1961.220s.
10. Ye.O.Omar Vospitatel'naya deyatel'nost' klubnykh uchrezhdeniy Kazakhstana Shymkent, 2010.57s.
11. Smirnova Ye.V. Zhurnal «Klub» №6 «Dosug XXI» 2004.28s.
12. Gur'yanova M.P. Sel'skaya shkola i sotsial'naya pedagogika. (Posobiye dlya pedagogov) Amalfeya, 2000.448s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Мұқан Нүргүл Тілепбекқызы - академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы, 8-700-359-41-34 eranurr_88@mail.ru

FTAXP: 14.43.43

<https://orcid.org/0000-0001-8443-6140>

Смакова Г.Е.*, Аманбаева Д.С.

әлеуметтік жұмыс магистрі, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды, Қазақстан педагогика ғылымдарының магистрі,

академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан

МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС НЕГІЗДЕРІ

*Автор-корреспондент: gaukhar.yerkanat@mail.ru

Түйін. Мақалада мәдени-тынығу саласындағы әлеуметтік жұмыстың теориялық және құндылық негіздері сипатталған. Авторлар мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыс түрлерімен критерийлерін бөліп көрсетеді. Кәсіби жұмыстың принциптері мен міндеттерін қазіргі қоғамның қажеттіліктерімен байланыстыру негізінде мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыстың негізгі объектілері мен субъектілері анықталады.

Авторлар мәдени-тынығу қызметі туралы айта отырып, бос уақыт ұғымының мәнін ашады. Оның ішінде, мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыс клиенттері анықталып, әрқайсысына жеке-жеке сипаттама беріледі. Мәдени-тынығу саласындағы әлеуметтік жұмыстың қажеттілігі негізделеді және ерекшеліктері сипатталады. Әлеуметтік жұмыстың осы бағытының ерекшелігін анықтайтын мәдени-тынығу саласының ерекшеліктері талданады. Сонымен бірге, әлеуметтік саланың мекемелері мен ұйымдарының тиімді мәдени-тынығу қызметіне қол жеткізуді қамтамасыз ету мүмкіндіктері анықталады.

Кілт сөздер: әлеуметтік жұмыс, мәдени-тынығу қызметі, бос уақыт, социомәдени қызмет, әлеуметтік жұмыс субъектілері, әлеуметтік жұмыс клиенттері

Аннотация: В статье описаны теоретические и ценностные основы социальной работы в культурно-досуговой сфере. Авторы выделяют виды и критерии социальной работы в сфере культурно-досуговой деятельности. На основе соотнесения принципов и задач профессиональной работы с потребностями современного общества определяются основные объекты и субъекты социальной работы в сфере культурно-досуговой деятельности. Авторы раскрывают сущность понятия досуг, говоря о культурно-досуговой деятельности. В том числе, определяются клиенты социальной работы в сфере культурно-досуговой деятельности, каждому дается индивидуальная характеристика. Обосновывается необходимость и характеризуются особенности социальной работы в культурно-досуговой сфере. Анализируются особенности культурно-досуговой сферы, определяющие специфику данного направления социальной работы. Вместе с тем, определяются возможности обеспечения доступа учреждений и организаций социальной сферы к продуктивной культурно-досуговой деятельности.

Ключевые слова: социальная работа, культурно-досуговая сфера, досуг, культурно-досуговая деятельность, социокультурная деятельность, субъекты социальной работы, клиенты социальной работы.

Abstract: The article describes the theoretical and value foundations of social work in the cultural and leisure sphere. The authors identify the types and criteria of social work in the field of cultural and leisure activities. Based on the correlation of the principles and objectives of professional work with the needs of modern society, the main objects and subjects of social work in the field of cultural and leisure activities are determined. The authors reveal the essence of the concept of leisure, speaking about cultural and leisure activities. In particular, the clients of social work in the field of cultural and leisure activities are determined, each is given an individual characteristic. The necessity is substantiated and the features of social work in the cultural and leisure sphere are characterized. The features of the cultural and leisure sphere that determine the specifics of this area of social work are analyzed. At the same time, the possibilities of ensuring access of institutions and organizations of the social sphere to productive cultural and leisure activities are being determined.

Key words: social work, cultural and leisure sphere, leisure, cultural and leisure activities, socio-cultural activities, subjects of social work, clients of social work.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыстың тәжірибесі саналуан. Бұл клиенттің өмір сүру кеңістігіне де, оның өміршеңдігіне де әсер ету процесінде әртүрлі теориялық тәсілдерді меңгеруіне байланысты. Мәдени-тынығу қызметі қазіргі әлеуметтік қызметкерлер мен әлеуметтік педагогтардың тәжірибесінде маңызды орындардың бірін алады. Онда мәдениет пен тынығу саласындағы мемлекеттік әлеуметтік саясаттың мақсаттары мен функциялары көрініс табады, оларды қазіргі даму тенденциялары, қоғам жағдайында жүзеге асырудың жолдары, әдістері мен құралдары анықталады. «Социо-мәдени қызмет» ұғымы философия, әлеуметтану, тарих, педагогика, психология, экономика және т.б. ғылымдарының ұғымдары мен түсініктерінің байланысында көрінетін жан-жақты сипатқа ие. Социо-мәдени қызмет адам қызметінің бірқатар басқа түрлерінен ерекшеленеді және оның бірқатар өзіндік сипаттамалары бар:

- ол адамның бос уақытында ұйымдастырылады;
- жеке тұлғаның немесе әртүрлі әлеуметтік топтың таңдау еркіндігімен, еріктілігімен,

инициативасымен ерекшеленеді;

- ұлттық-этникалық, аймақтық ерекшеліктерге және салт-дәстүрлерге байланысты;
- ол ересектердің, жастардың және балалардың әртүрлі мүдделеріне сәйкес түрлерінің сан

алуандылығымен сипатталады;

- терең тұлғалық бағыттылығымен ерекшеленеді;
- гуманистік, культурологиялық, дамытушы сипатқа ие.

Қоғамның тұрақтылығы мен әл-ауқатын қамтамасыз етудің, көптеген әлеуметтік мәселелердің туындауы мен шиеленісуінің алдын алудың маңызды факторы – қазіргі әлеуметтік жұмыс институтының негізін құраушы әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі десек, еш қателеспейтініміз анық. Әлеуметтік жұмыстың институционалдық моделі контекстінде қызметтің бұл түрі белгілі бір әлеуметтік топтардың өкілдеріне қиын өмірлік жағдайларда көмек көрсету ретінде түсіндіріліп қана қоймайды, сонымен қатар, әлеуметтік мәселелер мен түрлі әлеуметтік патологиялардың пайда болуын жалпы алдын алуға мүмкіндік береді [1, 75].

Зерттеудің мақсаты: мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыстың алатын орнын анықтау.

Зерттеудің объектісі: мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыс.

Теориялық талдау

Жүйелі әлеуметтік жұмыс қоғамды жалпы әлеуметтік тұрғыдан жақсартуға бағытталады және жеке тұлғаның және әлеуметтік топтардың өмірінің әртүрлі – экономикалық, әлеуметтік, мәдени, тәрбие мен білім беру, отбасылық қарым-қатынастар және т.б салаларына әсер етеді.

Жоғарыда айтқанымыздай, әлеуметтік жұмыс тәжірибесі әртүрлі. Бұл клиенттің өмір сүру кеңістігіне де, оның өміршеңдігіне де әсер ету процесінде әртүрлі теориялық тәсілдерді білуге байланысты. Әлеуметтік жұмысты әлеуметтік өмірдің ерекше құбылысы ретінде, оның барлық нұсқаларында нақты әлеуметтік қызмет ретінде сипаттайтын негізгі қасиеті - адамның өмірлік күштерін, оның жеке және әлеуметтік субъективтілігін қалыптастыру, жүзеге асыру және оңалту. Сондықтан мәдени-тынығу қызметі қазіргі әлеуметтік қызметкерлер мен әлеуметтік педагогтардың практикалық жұмысында маңызды орындардың бірін алады. Онда мәдениет пен демалыс саласындағы мемлекеттік

әлеуметтік саясаттың мақсаттары мен функциялары көрініс табады, қоғамның қазіргі даму тенденциялары жағдайында оларды іске асырудың жолдары, әдістері мен құралдары анықталады.

Мәдени-тынығу саласындағы әлеуметтік жұмыс біздің еліміздегі осы жас көмекші мамандықтың маңызды бағыттарының бірі. Жеке және топтық және жалпы әлеуметтік деңгейде туындайтын әртүрлі мәселелерді жүйелі түрде түсіну әлеуметтік көмектің жеке тұлғаның толық өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз етуге, соның ішінде, оның рухани қажеттіліктерін дамытуға және жүзеге асыруға бағытталғандығын білдіреді.

Әлеуметтік жұмыс жүйесінде мәдени-тынығу қызметі саласы жеке тұлғаның рухани – шығармашылық потенциалын алға қоятын, қоғамдық ұйымдарда халықты (балаларды, жастарды және ересектерді) мәдениет және өнер құралдары арқылы дамыту мақсатында ұйымдастырылатын әлеуметтік жұмыстың ерекше түрі. [2,18].

Мәдени-тынығу қызметі тұлғаға өмірдегі қиыншылықтарға төтеп беруге ішкі ресурстармен қамтамасыз ететін ішкі потенциалын белсендендіреді. Халықты әлеуметтік қорғау шаралары жүйесіне қарағанда, мәдени-тынығу қызметі саласындағы бос уақытты ұйымдастыру материалдық жәрдемақы түрінде тікелей емес, жанама тәрбиелік әсер етеді. Ол клиент пен әлеуметтік жұмыскер арасындағы тығыз серіктестікті қамтамасыз ете отырып, қиындықтарды жоюдың тиімді тәсілі болып есептеледі.

Мәдени-тынығу шаралары әртүрлі формада – мәдениет мекемелерінің шеңберінде де, одан тыс жерлерде де жүзеге асырылатыны белгілі. Бұл институттар жүйесі, ең алдымен, бос уақыттың ұйымдастырылған түрлерін болжайды, ал бос уақыт ұйымдастырылмаған, стихиялық сипатқа ие болуы да мүмкін. Сондай-ақ, бос уақытты өткізу шаралары да институционализацияланбаған, яғни, үйде немесе басқа жерде, тіпті кей кездері басқа мекеме типтерінде де болуы мүмкін. Осыған байланысты әлеуметтік сала мекемелері де мәдени-тынығу шараларын ұйымдастыру және өткізу орны ретінде әрекет ете алады.

Осы жағдайларды ескере отырып, мәдени-тынығу саласындағы әлеуметтік жұмысты оның жүзеге асырылу орны мен институттандыру дәрежесіне қарай бірнеше түрге бөлуге болады. Бұл тікелей мәдени ағарту және мәдени сауықтыру сипатындағы мекемелердегі әлеуметтік жұмыс болуы мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік қызметкерлерге әлеуметтік мекемелерде, сондай-ақ, оның институцияланбаған нысандарында мәдени-тынығу іс-шараларын ұйымдастыруға болады. Әдетте, бос уақыт адамдардың әртүрлі қажеттіліктерін жүзеге асыруға бағытталған, жеке адамның бос уақытында жүзеге асырылатын адам қызметінің әртүрлі түрлерінің жүйесі ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар, бос уақыт тек рекреациялық процестермен шектеліп қалмайды, ол адамның тұлғааралық қарым-қатынасқа және түрлі ойын-сауыққа мұқтаждықтарын қанағаттандыруға ықпал етеді.

Сондай-ақ, А. Д. Жарковтың пікірінше, "бос уақыт-бұл қарым-қатынас жасау, рухани мәдениеттің құндылықтарын тұтыну, ойын-сауық және реттелмеген қызметтің басқа түрлері үшін пайдаланылатын бос уақыттың бөлігі. Мәдени қызмет-мәдени құндылықтарды құру, тарату және қабылдау мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, оны барлық нысандармен, іс-әрекеттермен, іс-әрекеттермен мақсатты түрде өзгертуді көздейтін қоршаған ортаға, қоғамға белсенді қарым-қатынас нысаны" [3, 36].

Мәдени-тынығу саласы иерархиялық бағыныштылықты жойып, еркіндік пен бостандықта қарым – қатынастарды орнатуға, іс – әрекетті, шығармашылықты және қарым – қатынасты таңдауда еркіндікті сақтауға, теңқұқылықты алға тартуға бағытталған, түсіністік пен делдалдық педагогикасы [4, 128].

Бос уақытты ұйымдастырудың заманауи технологиялары жеке тұлғаның әр түрлі бағыттағы мәселелерін шешуге мүмкіндігі бар. Сонымен оған қандай да бір социомәдени, бос уақытты ұйымдастыру қоғамының құқылы өкілі ретінде өзін – өзі жетілдіруге мүмкіндік береді, сондай – ақ, білім беру, шығармашылық, сауықтыру және басқа да

социомәдени ортаның басқа да түрлеріне етене араласуына жағдайлар жасайды.

Нәтижелер мен талқылау

Әлеуметтік жұмыс контекстінде социо-мәдени қызметтің бұл қасиеттерін социо-мәдени реабилитацияның негізі, атап айтқанда, бос уақытты ұйымдастыруда социо-мәдени қайта оңалту формаларының бірі ретінде алуға болады.

Белгілі бір оңалту мекемелерінің шеңберінде жүзеге асырылатын институттандырылған әлеуметтік жұмыс жағдайында бос уақытты өткізу мекемеде қалыптасқан әлеуметтік терапиялық ортаның құрамдас бөлігі болып табылатын белгілі бір іс-әрекеттерді құрауы тиіс.

Қайта оңалту мекемелерінің тәжірибесіне сүйенетін болсақ, мұнда тынығу тек бос уақытты іс-әрекетпен толтыру ғана болып табылмайды. Мұнда бос уақыт әлеуметтік мекеме клиенттерін әртүрлі шығармашылық және сауықтық іс-шараларына баулу, олардың қызығушылықтарын ояту болып табылады. Бұл жағдайда мекеме қамқорлығындағылар, әсіресе мүмкіндігі шектеулі адамдарды өзіне тартатын шығармашылық процесі ретінде бос уақыт шығармашылықпен емдеу ретінде бағаланады. Ол әлеуметтік саланы дамыту сипатындағы азаматтық инициативаларды жүзеге асыруға және дамытуға бағытталған және күрделі динамикаға негізделген: ерікті анимациялық көмекке көмек көрсету нәтижесінде қатысушылардың рухани – адамгершілік дамуы, тұлғааралық қатынастарды дамыту негізінде қоғамды рухани сауықтыру [5, 58].

Қазіргі таңда арт-терапия сияқты әлеуметтік жұмыс технологиясы кең таралған. Ол көптеген әлеуметтік аумақтық орталықтар мен оқу орындарында қолданылады және бос уақытты жеке тұлғаның психологиялық және әлеуметтік мәселелерін шешу және мінез-құлықты түзету құралына айналдыруға қабілетті.

Мәдени-тынығу саласындағы әлеуметтік жұмысты жүзеге асыру кезінде әлеуметтік-мәдени қызметтің өзі тарихи, мәдени, ұлттық, этникалық, діни дәстүрлермен анықталатынын ескеру қажет. Ол жалпы мәдени, көркемдік, танымдық, әлеуметтік, отбасылық, кәсіптік және басқа да қызығушылықтарға негізделген әртүрлі формалар мен түрлермен сипатталады және адамның биологиялық, әлеуметтік-психологиялық, жеке және ұжымдық ерекшеліктерін көрсетеді.

Бұл жеке және әлеуметтік ерекшеліктер, әрине, мәдени-тынығу іс-шараларын ұйымдастыру және оған қолжетімділікті қамтамасыз етуде әлеуметтік көмектің қажеттілігіне әсер етеді. Бұл саладағы арнайы әлеуметтік көмекке халықтың барлық әлеуметтік топтары мен санаттары бірдей мұқтаж емес.

Сонымен қатар, барлық әлеуметтік топтардың өзіндік әлеуметтік-мәдени қажеттіліктері бар. Адам тек қана барлық қажеттіліктері еш құрбандықсыз қамтамасыз етілген жағдайда ғана үйлесімді даму мүмкіндігі бар.

Егер әлеуметтік жұмыс әлеуметтік байланыстар мен әлеуметтік әл-ауқаттың сапасы қажетті деңгейге жетпеген әлеуметтік қатынастар субъектілеріне кәсіби көмек көрсетуді мақсат ететінін ескерсек, онда мұндай іс-шараларды әлеуметтік жұмыстың басқа салаларымен қатар, мәдени-тынығу саласында да жүзеге асыру керек.

Мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыстың клиенттері кімдер? Бұл сұраққа жауап берерде қандай да бір әлеуметтік топ өкілдеріне тән түрлі сипаттамаларды, атап айтқанда, олардың белсенділігінің әртүрлі дәрежелілігін, бос уақыт көлемінің әртүрлілігін, әлеуметтік байланыстардың әртүрлі сипаты мен қарқындылығын, соңында, бұл іс-әрекет түріне қажеттіліктің әртүрлі деңгейде болатынын ескеру керек.

Ең біріншіден, мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыстың клиенттеріне мүмкіндігі шектеулі жандар жатады. Мүгедектігі бар адамдармен мәдени-тынығу жұмысы бағыттарының бірі болып олардың бос уақытын саябақтарда ұйымдастыру табылады. Осыған байланысты дәстүрлі түрде мұндай іс – әрекеттер мереке

күндері халықтық шерулер мен ән, күй, би және концерттік бағдарламалар аясында орын алатын қарым –қатынастар барысында көрініс табады. Мүмкіндігі шектеулі жандар үшін мұндай қарым – қатынастар коммуникативтік кеңістіктің кеңейтілуі, басқа қоғам мүшелерімен өз бірлігін сезінуі, халық шығармашылығына жүгіну, өзін-өзі көрсету құралы, соңында, мерекенің керемет ережесін тәжірибеде бақылау—«өзгелерді көру және өзін көрсету» дегендей, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін «басқаларға ұқсау» дегенді білдіреді [6, 85].

Басқа әлеуметтік топтармен салыстырғанда, бос уақытының көп болуына байланысты, ең ықтимал клиенттер егде жастағы адамдар екені анық. Екінші жағынан, қарттық жас белсенді жұмысты тоқтатумен байланысты, көбінесе әлеуметтік байланыстардың қарқындылығының әлсіреуін және оларды сақтау және қарым-қатынас жасау қажеттілігінің шиеленісуін білдіреді.

Мәдени-тынығу қызметі саласындағы әлеуметтік жұмыстың маңызды клиенттеріне балалар айналуы керек, өйткені бұл жаста әлеуметтену белсенді жүріп жатады, жеке тұлға қалыптасады, демек, тұрақты мүдделер қалыптасады, мәдени құндылықтарға баулу жүріп жатады, бос уақытты өткізудің әртүрлі түрлері игерілуде, болашақ өмір салты, әлеуметтік-мәдени қызметтің әртүрлі нысандарына, соның ішінде көркем шығармашылық, дене шынықтыру және спорт, ашық ауада іс-шаралар, туризм белсенді араласу дағдылары мен қажеттіліктері қалыптасады.

Сондай – ақ, тұрмыс жағдайы нашар және педагогикалықдәрменсіз отбасыларының балаларына ерекше көңіл бөлу керек. Мұндай балаларды мәдени-тынығу қызметінің институттандырылған нысандарына белсенді тарту керек. Әлеуметтік жұмыс маманы балаға мүмкіндігінше көмектесе алады, өйткені ол оның жағдайын, құқықтарын біледі және оларды қорғау үшін қажетті білім мен дағдыларға ие.

Мәдени-тынығу қызметі саласы әлеуметтік жұмыс клиенттеріне бос уақытты ұйымдастырудың келесі оңалту формаларын ұсынады:

1. Библиотерапия. Мұнда көркем оқулар, әдеби шығармаларды талқылау, кітап авторларымен кездесулер, әдеби және поэзиялық клубтар, кітап көрмелері жатқызылады.
2. Изотерапия немесе көркемшығармашылықпен емдеу. Іс-әрекеттің бұл түрі қоршаған орта туралы ойларын реттеуге және бекітуге мүмкіндік береді. Мұнда қолөнер мен декоративті-қолданбалы шығармашылықтың барлық түрлері жатқызылады.
3. Музыкотерапия. Көптеген музыка туындылары күйзелістен босатып, негативті сезімдерді бейтараптандырады.
4. Ойын терапиясы.
5. Спорт, белсенді тынығу және туризм. Белсенді қозғалыстар, жаттығулар және спорт адамның физикалық және рухани күйін сақтайды және қалыпқа келтіреді.
6. Қарым-қатынас.

Қорытынды

Егер біз осы қызмет түрінің субъектілері туралы айтатын болсақ, қазіргі уақытта әлеуметтік осал топтарға арналған мекемелер мен ұйымдардың бүкіл желісі қалыптасты, олардың қызметі тікелей немесе жанама түрде олардың сапалы бос уақытын ұйымдастыруға және дамытуға бағытталған. Оларға елімізде кең таралған отбасы мен балаларға әлеуметтік көмек көрсететін аймақтық орталықтар жатады. Бұған отбасы мен балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсету орталықтары; телефон арқылы шұғыл психологиялық көмек көрсету орталықтары; кәмелетке толмағандарға арналған әлеуметтік оңалту орталықтары; балалар мен жасөспірімдерге арналған әлеуметтік баспаналар және тағы басқалар кіреді. Осы ретте айта кететін жайт, отбасылық орталықтар мен клубтар, көркемөнерпаздар театрлары, жас ата-аналардың тәжірибе

алмасу сайттары сияқты әртүрлі мемлекеттік емес ұйымдар мен бірлестіктер көп мөлшерде пайда болуын қамтамасыз ету қажет.

Әлеуметтік жұмыс саласында мәдени-тынығу қызметі әлеуметтік осалтоптағы адамдардың бос уақытын ұйымдастыруға бағытталған педагогикалық процесс болып табылады. Осыдан мәдени-тынығу қызметі «субъект-субъект» қарым-қатынас формасына негізделеді деген қорытынды жасауға болады. Мұнда мәдени-тынығу бағдарламасының қатысушысы енжар пайдаланушы ретінде емес, керісінше, «физикалық» тұрғыда болмаса да, эмоционалдық немесе интеллектуалды тұрғыда белсенді қатысушысы болып табылады. Осылайша, мәдени-демалыс бағдарламаларына тән атмосфера құрылады, екі субъектінің "бірлескен жұмысы" жүреді [7,94].

Осылайша, «субъект-субъектілік коммуникация» контекстінде жүйелі түрде ұйымдастырылған және құрылған мәдени-тынығу қызметі әлеуметтік саланың дамуына әсер етіп, елдің мәдени құндылықтарын тиімді таратуды және сақтауды қамтамасыз ете алады. Әлеуметтік қызметкердің мәдени-тынығу іс-әрекетінің міндеттері жеке тұлғаны әлеуметтендіруге ықпал ету, психологиялық жүктемелерді оңалту және бейтараптандыру, бос уақытты ұйымдастыру есебінен жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ, салауатты өмір салтын қалыптастыру десек, кәсіби білімі мен тиісті біліктілігі бар маман әлеуметтік өмірдің жаңа формаларының осы өскіндеріне тиімді көмек көрсете алатыны анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Андреева Т.П. Досуг как форма социокультурной реабилитации инвалидов// Отечественный журнал социальной работы. 2019. №1. С. 74-77.
2. Досуг как сфера социокультурной деятельности детей с ограниченными возможностями. Методические рекомендации/ сост. Г.В. Голубцова. Курск: Изд-во КГМУ, 2018. 36 с.
3. Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. Социально-культурная деятельность. Москва: МГУКИ, 2014. 539с.
4. Ларионова В.С. Организация социотерапевтической среды в реабилитационном центре для инвалидов // Медико-социальная экспертиза и реабилитация. 2012. № 4. С. 8-10.
5. Мурзина Т.Ф. Терапия творчеством в реабилитации подростков с ампутированными конечностями // Медико-социальная экспертиза и реабилитация: юбилейный сборник научных трудов СПБИУВЭК. Выпуск. 4. СПб. 2005.С. 155-160.
6. Справочное пособие по социальной работе / Под ред. А.М. Панова, Е.И. Холостовой. Москва., 2017. 168 с.
7. Жарков А.Д. Теория, методика и организация социально-культурной деятельности: Учебник. Москва. МГУКИ, 2012

Referense liste:

1. Andreyeva T.P. Dosug kak forma sotsiokul'turnoy reabilitatsii invalidov// Otechestvennyy zhurnal sotsial'noy raboty. 2019. №1. S. 74-77.
2. Dosug kak sfera sotsiokul'turnoy deyatel'nosti detey s ogranichennymi vozmozhnostyami. Metodicheskiye rekomendatsii/ sost. G.V. Golubtsova. Kursk: Izd-vo KGMU, 2018. 36 s.
3. Kiseleva T.G., Krasil'nikov YU.D. Sotsial'no-kul'turnaya deyatel'nost'. Moskva: MGUKI, 2014. 539s.
4. Larionova V.S. Organizatsiya sotsioterapevticheskoy sredy v reabilitatsionnom tsentre dlya invalidov // Mediko-sotsial'naya ekspertiza i reabilitatsiya. 2012. № 4. S. 8-10.
5. Murzina T.F. Terapiya tvorchestvom v reabilitatsii podrostkov s amputatsionnymi defektami konechnostey // Mediko-sotsial'naya ekspertiza i reabilitatsiya: yubileynyy sbornik nauchnykh trudov SPbIUVEK. Vypusk. 4. SPb. 2005.S. 155-160.

6. Spravochnoye posobiye po sotsial'noy rabote / Pod red. A.M. Panova, Ye.I. Kholostovoy. Moskva., 2017. 168 s.

7. Zharkov A.D. Teoriya, metodika i organizatsiya sotsial'no-kul'turnoy deyatel'nosti: Uchebnik. Moskva. MGUKI, 2012.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы)

Смакова Гаухар Ерканатовна – Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің оқытушысы, 87779711963, gaukhar.yerkanat@mail.ru

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Торғаутова Ш.А.** 5
магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»,
старший преподаватель научного центра «Абайтану»
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ВКЛАД АБАЯ (ИБРАХИМА) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ
В РАЗРАБОТКУ «ҚАРАМОЛЛА ЕРЕЖЕСІ» - ПОЛОЖЕНИЕ БИЕВ,
ПОЧЕТНЫХ КАЗАХОВ НА СЪЕЗДЕ В КАРАМОЛА,
СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1885). Свод законов 74
параграфа. г.Казань – 1886 (перевод на русский язык автора)**
- 2 **Торғаутова Ш.А.** 35
магистр истории, начальник научного центра «История и этнология»
старший преподаватель научного центра «Абайтану» ЮКУ им.М.Ауэзова.
Шымкент, Казахстан
**ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ ПЕРИОДА ДЖУНГАРСКИХ
НАБЕГОВ 1635-1756 гг. В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: «АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ, АЛҚАКӨЛ
СҰЛАМА» 1723 г. В ИССЛЕДОВАНИИ КАЗАХСКИХ И
РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ**
- 3 **Джалилов А.М.** 44
магистр, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ, БЫТА И
КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В НАСЛЕДИИ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ (НА
ПРИМЕРЕ Н.А.СЕВЕРЦОВА И Я.Я.ПОЛФЕРОВА)**

**САЯСАТТАНУ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE**

- 4 **Изтаева В.А.** 56
саяси ғ.к., доцент Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӨТ университеті,
Алматы, Қазақстан
**ХҮІІІ ҒАСЫР АБЫЛАЙ ХАН БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ
ДАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ПРОЦЕСТЕР ЖӘНЕ САЯСИ
ҚАҚТЫҒЫСТАР**

**МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES**

- 5 **¹Мухамедин М. М., ¹Төлеуов Е.С., ²Абдрашева Б.Ж.** 68
¹педагогика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²әлеуметтану ғ.к., доцент, Е.Бөкетов атындағы Қар.У. Қарағанды, Қазақстан
**БАЛА ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҚАЗАҚ ОТБАСЫЛЫҚ
ДӘСТҮРЛЕР МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МҮМКІНДІКТЕРІ**

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ
ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

- 6 **Сәбденов Х.Б.** 73
«Этносаясаттану» мамандығының магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан
**РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ
ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ РӨЛІ**

**ӨЛКЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

- 7 **Надиоров К.С., Бимбетова Г.Ж., Надирова Ж.К.** 82
д.хим.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
**ПЕРСПЕКТИВЫ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
РЕАГЕНТА ДЛЯ ПОДГОТОВКИ НЕФТИ,
РАЗРАБОТАННОГО УЧЕНЫМИ ЮКУ ИМ. М.АУЭЗОВА**
- 8 **Есимова А.М., Айтқулова Р.Э.** 89
химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕ ӨСЕТІН «ARTEMISIA»
ЖУСАН ӨСІМДІГІНІҢ МЕДИЦИНА САЛАСЫНА ТИІМДІЛІГІ**
- 9 **Қадірбаева А.А.** 96
техника.ғ.к., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИНЕРАЛДЫ ТҰЗДЫКЕН ОРЫНДАР:
ТАСТЫ ТҰЗЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

- 10 **¹Бекназаров Б.Д., ²Ыдырыс С.С. ¹Садыбек Е.Қ.** 104
¹PhD докторант аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²экономика ғ.д., профессор Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан
¹аға оқытушы, магистр М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУДА ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЖҰМЫС КҮШІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ
- 11 **Пазиров Ғ.А., Кальбаева Н.Т.** 113
PhD доктор, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ИННОВАЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК КӘСПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕЛІК АРТЫҚШЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ
- 12 **Бейсебаева А.Е., Ниеталина Г.К.** 125
D0072 «Менеджмент және басқару» мамандығының докторанты «Тұран» университеті. Алматы, Қазақстан
экономика ғ.к., «Тұран» университеті. Алматы, Қазақстан
ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫН ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ
- 13 **¹Удэрхан Б., ¹Абдикеримова Г.И., ²Нихат Батмаз** 134
¹7M04110 «Экономика» мамандығының магистранты, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,
²экономика PhD докторы, профессор Памуккале Университеті. Денизли, Түркия.
ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ӘРТАРАПТАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІН ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕТ-ӨНІМ КІШІ КЕШЕНІН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
- 14 **¹Куланова Д.А., ¹Атенова А.М., ²Соатова Ш.А.** 144
¹экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,
¹экономика ғ.к., аға оқытушы, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,
²аға оқытушы, Низами атындағы Ташкент МПУ. Ташкент, Өзбекстан
ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТ КОНТЕКСТІНДЕ ЕТ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫН ҒЫЛЫМИ ИНТЕРПРИТАЦИЯСЫ
- 15 **Мақсұт Б.Е., Коптаева Г.П.** 154
магистрант, Мирас университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан
экономика ғ.к., асс.профессор, Мирас университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕНЕДЖЕРЛЕРДІ ДАЯРЛАУДАҒЫ НЕГІЗГІ ӨЛШЕМШАРТТАРДЫ ТАЛДАУ

- 16 **Шалбаева А.Р.** 162
Тұран университетінің докторанты, D0072 Менеджмент және басқару бағыты
АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕННІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН БАСҚАРУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ДЕФИНИЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ
- 17 **Бекназаров Б.Д., Ниязбекова Р.К., Оспан Б.І.** 170
PhD докторант, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика ғ.д., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, магистр М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ӘЛЕМДІК ҚОЗҒАЛЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ
- 18 **Измаханова М.А.** 180
магистр, Қызылорда «Болашақ» университеті. Қызылорда, Қазақстан
ҚАЗІРГІ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮЙЕ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 19 **Жолдасбеков А.А., Жолдасбекова Б.А.** 187
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қаласы, Қазақстан
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ МЕКТЕПТЕГІ ТҮЗЕТУ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ
- 20 **Torebek Y.Zh., Abdualieva M.A., Tursynbayev A.Z.** 194
PhD, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
PhD, associate professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
Candidate ped.science, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
COGNITIVE - DIDACTIC POSSIBILITIES OF USING COMPUTER RESOURCES FOR EDUCATIONAL PURPOSES DURING SCHOOL GEOMETRY TEACHING

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 21 **Ни Ю.И., Сулейменова С.Н.** 201
магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.педагог.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**К ВОПРОСУ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ
ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ К ИНКЛЮЗИВНОМУ
ОБРАЗОВАНИЮ**
- 22 **¹Досжанова Ж.Т., ²Курбанова Г.Н., ¹Керимбекова Ж.У.** 209
¹старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²д.п.н., профессор Бухарский ГУ им.Абу Али ибн Сина. Ташкент, Узбекистан
¹старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ИНТЕРНЕТ - ЗАВИСИМОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ
ФЕНОМЕН: ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 23 **Сугир Ф.Б.** 219
старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА
В СТИХОТВОРЕНИЯХ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА
(ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ)**
- 24 **¹Рысбаева М.К., ²Умиралиева А.У., ¹Баймурзаева К.Б.** 224
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²оқытушы, З.Космодемьянской атындағы №23 мектеп-лицей, Шымкент,
Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БАЛАМАСЫЗ ЛЕКСИКАНЫ АУДАРУДЫҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONS SUBJECT HEADINGS ART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

- 25 **Мұқан Н.Т., Сагадатова А.Т.** 231
аға оқытушы, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан
оқытушы, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ШАРАЛАР АРҚЫЛЫ
АУЫЛ ЖАСӨСПІМДЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН
ДАМЫТУ**
- 26 **Смакова Г.Е., Аманбаева Д.С.** 239
әлеуметтік жұмыс магистрі, академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды,
Қазақстан
педагогика ғылымдарының магистрі,
академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ. Қарағанды. Қазақстан
**МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК
ЖҰМЫС НЕГІЗДЕРІ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИМ.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

1 (17) 03 / 2023

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Қожамжарова Д.П. - Председатель правления-ректор ЮКУ имени М.Ауэзова. доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 15.03.2023, Формат 60x80^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3804, 15.03.2023
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2023© М.Әуезов атындағы ОҚУ